

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Навчально-науковий інститут права
Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Навчально-науковий інститут права

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ВІЛІНСЬКИЙ МАКСИМ СЕРГІЙОВИЧ

УДК 347.948.3

ДИСЕРТАЦІЯ

**ВИСНОВОК ЕКСПЕРТА В СИСТЕМІ ЗАСОБІВ ДОКАЗУВАННЯ В
ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ**

Спеціальність — 081 «Право»

Галузь знань — 08 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання
ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне
джерело _____ **М.С. Вілінський**

Науковий керівник

Доктор юридичних наук, професор **Грабовська Оксана Олександрівна**

Київ - 2025

АНОТАЦІЯ

Вілінський М.С. Висновок експерта в системі засобів доказування в цивільному судочинстві України. — Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» (08 – «Право»). — Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, 2025.

У дисертаційній роботі здійснено комплексне дослідження висновку експерта як одного із засобів доказування фактів (обставин) у цивільному судочинстві України.

У розділі 1 дисертації проведено аналіз поняття «експерт» у цивільному судочинстві України. Автором здійснено дослідження підходів українського та іноземних законодавців, а також позицій вітчизняних науковців щодо вимог, яким має відповідати експерт для участі в цивільній справі.

Визначено, що основними вимогами, які ставляться до експерта та впливають на його можливість участі в цивільній справі, є наявність спеціальних знань, проходження атестації та отримання кваліфікації експерта за певною спеціальністю, а також включення до Реєстру атестованих судових експертів.

Автор досліджує історичний аспект та іноземний досвід визначення місця експерта в складі учасників судового процесу в цивільних справах. Із першого з них вбачається, що його було віднесено до окремої групи учасників судового процесу лише з набуттям чинності ЦПК (цивільним процесуальним кодексом) України 2004 року. У кодексах 1924, 1929, 1963 років норми, які регулювали процесуальний статус експерта, структурно розміщувались у розділах про призначення та проведення експертизи, а також доказів і доказування. Дослідження іноземного досвіду з цього питання дозволило поділити країни на два табори: прибічників невключення експерта до будь-якої групи учасників судового процесу та віднесення експерта до категорії «Інші учасники судового процесу».

На підставі вивчення доктринальних позицій вітчизняних учених встановлено, що критерієм віднесення експерта до групи «Інші учасники судового процесу» є відсутність матеріально-правової заінтересованості в розгляді цивільної справи. Також додатково обґрунтовано наявність в експерта процесуально-правового виду заінте-

ресованості. Вона виражається у його бажанні належно користуватися процесуальними правами та сумлінно дотримуватися процесуальних обов'язків, закріплених нормативно-правовими актами.

Дисертантом проведено дослідження історичного розвитку закріплення прав та обов'язків експерта в цивільному судочинстві України. На підставі норм чинного ЦПК України здійснено поділ таких на права та обов'язки, пов'язані з безпосереднім проведенням експертизи (складанням та наданням висновку експерта), а також права та обов'язки, пов'язані з належним соціальним, матеріальним, правовим та внутрішньо-організаційним забезпеченням діяльності експерта.

У межах першої групи здійснено дослідження проблематики: права на заявлення клопотань та заяв, права на уточнення поставлених питань, права експертної ініціативи, права на оскарження дій головуючого судді, права на відмову від проведення експертизи. Висловлено пропозиції, зокрема, щодо виключення, а також удосконалення механізмів реалізації окремих із них.

У межах другої групи досліджено проблематику права на оплату проведеної експертизи. Встановлено недостатність рівня оплати праці експерта та причини цього. Окрім того, на підставі статистичних даних відображено проблему надмірної навантаженості експертів проведенням експертиз. Пропозиціями щодо її вирішення стали впровадження посади помічника експерта, зміни моделі української економіки, а також проведення роботи для популяризації професії експерта та залучення молодих правників до її опанування.

Розділ 2 дисертації присвячений визначенню правової природи висновку експерта, особливостям форми його викладення, обов'язковим елементам змісту та структури, а також його оцінці судом у цивільних справах. Окрім цього, дисертант досліджує правову природу експертизи, механізм її призначення, проведення та подання до суду її результатів.

На основі аналізу законодавства України, доктринальних поглядів вітчизняних процесуалістів визначено правову природу висновку експерта як засобу доказування. Відмежовано його від понять «доказів» та «джерел доказів». До останнього в свою чергу віднесено експерта.

До основних частин висновку експерта законодавство відносить: вступ, дослідження та висновки. У роботі проаналізовано їх сутність та змістовні елементи. Зроблено висновок про те, відсутність яких елементів впливає на оцінку відомостей висновку судом. Встановлено основну форму цього засобу доказування, додаткові форми викладення експертом інформації, яка стосується порядку та суті проведення експертизи: роз'яснення та доповнення висновку експерта, висновок експертного дослідження, повідомлення про неможливість проведення експертизи, електронна форма висновку експерта. Дисертантом також висловлена пропозиція залишити роз'яснення висновку в межах процедури його дослідження, а доповнення — віднести до додаткової експертизи. Особливу увагу приділено новелі законодавства про експертизу — електронному висновку експерта, можливість подання якого існує лише з 2022 року.

На підставі досліджень українських науковців у роботі визначено основні ознаки експертизи. Автором досліджено особливості призначення експертизи судом та замовлення її учасниками справи. Запропоновано перелік виключних випадків, коли експертиза може бути призначена головуючим із власної ініціативи. Окрім цього, доцільним нововведенням мало б стати звітування експерта про хід та приблизні строки завершення експертизи перед особою, яка призначила (замовила) дослідження. Це дозволить контролювати строки дослідження та добросовісність самого експерта. Дисертантом також окреслено можливі стадії призначення експертизи в суді: підготовче провадження, розгляд справи по суті, після виходу до нарадчої кімнати, апеляційне провадження.

Особливу увагу дисертант приділив розробці алгоритму участі експерта в електронному судочинстві з використанням підсистем (модулів) ЄСІТС (Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи). Процес призначення, проведення та оформлення результатів дослідження, на думку автора, має відбуватися протягом десяти послідовних етапів — від заповнення учасником справи форми клопотання про призначення експертизи до закриття експертіві доступу до електронних матеріалів судової справи. На етапі призначення конкретного експерта також пропонується механізм його автоматизованого відбору, який, зокрема, мав би враховувати стан завантаженості дослідників.

Автором проведено дослідження законодавства України в частині подання висновку експерта до суду. Здійснено порівняння такого механізму у випадку призначення дослідження судом, а також його проведення на замовлення учасника справи.

Особливу увагу в роботі присвячено процедурам дослідження та оцінки відомостей висновку експерта. Встановлено способи такого дослідження та стадії провадження, на якому воно може здійснюватись. Визначено поняття та зміст оцінки відомостей висновку експерта. Викладено випадки надання відомостям висновку експерта переваги над іншими доказами: коли певні факти (обставини) в силу закону не можуть бути підтверджені іншими засобами доказування, окрім висновку експерта; коли висновок експерта є засобом доказування, за допомогою якого можливо з найвищою долею ймовірності підтвердити чи спростувати наявність певних фактів (обставин).

На думку автора, оцінку висновку експерта слід розглядати з позиції його відповідності критеріям: належності, допустимості, достовірності та достатності.

Належними слід вважати відомості висновку експерта, які містять інформацію щодо фактів (обставин), що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення.

Використовуючи підхід учених кримінальної процесуальної науки та ККС у складі ВС (Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду), автор зазначає, що допустимість висновку експерта полягає в дотриманні наступних складових: належний суб'єкт отримання доказів (суд чи учасник справи), належне джерело доказів (експерт), належна форма закріплення доказу (висновок експерта як засіб доказування), дотримання процедури отримання доказу. У рамках останньої складової слід також виділити процедурні питання, пов'язані з призначенням експертизи; процедурні питання, пов'язані з проведенням експертизи; процедурні питання, пов'язані з оформленням результатів проведення експертизи та її завершенням. Автор також висловлюється про можливість використання рецензії на висновок експерта при вирішенні питання про призначення додаткової чи повторної експертизи.

Дисертант застосовує окремі підходи українських науковців до окреслення змісту достовірності доказів у контексті висновку експерта. Достовірним, на думку

автора, слід вважати висновок експерта, який з більшою долею імовірності (вірогідністю) відображає дійсні обставини (факти) справи.

Дисертант також погоджується з позиціями окремих науковців щодо змісту критерію достатності доказів, а саме виділення кількісно-якісної його характеристики. При оцінці висновку за критерієм достатності доказів суд має враховувати як якісні (належності, допустимості та достовірності висновку), так і кількісні характеристики («зважування» висновку експерта з іншими доказами). В окремих випадках одного висновку експерта може бути достатньо для встановлення (спростування) факту (обставини).

У розділі 3 дисертації викладено аналіз механізму отримання висновків експертів, складених у країнах Європи. Такий закріплено як на рівні вітчизняного законодавства, так і на міжнародному рівні, у багатосторонніх договорах та двосторонніх угодах між Україною та окремими країнами. Викладено етапи отримання українським судом висновку іноземного експерта. Зазначено, що для перевірки статусу іноземного експерта український суд має отримати офіційні документи, передбачені законодавством запитуваної країни, а також інформацію про норми права цієї країни, які містять вимоги до експерта, у порядку Європейської конвенції про інформацію (Європейської конвенції про інформацію щодо іноземного законодавства від 07.06.1968, приєднання України 14.07.1993, згідно з постановою від 14.07.1993 № 3385-XII Верховної Ради України). До того ж, під час оцінки висновку іноземного експерта український суд має перевірити дотримання процедурних вимог іноземного законодавства щодо призначення та проведення дослідження, інформацію про яке він може також отримати у порядку згаданої конвенції.

Ключові слова: цивільний процес, цивільне судочинство, докази, доказування, експерт, висновок експерта, експертиза, оцінка доказів, оцінка висновку експерта, єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система, електронний суд, призначення експертизи, проведення експертизи, іноземний експерт, експертиза в Європі.

ANNOTATION

Vilinskyi M.S. Expert opinion in the system of means of proof in civil proceedings of Ukraine. — Qualification scientific work in the form of a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 081 «Law» (08 - «Law»). — Educational and Scientific Institute of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, 2025.

The dissertation work a comprehensive study of the expert opinion as one of the means of proving facts (circumstances) in civil proceedings of Ukraine is carried out.

In section 1 of the dissertation, an analysis of the concept of «expert» in civil proceedings of Ukraine is carried out. The author has studied the approaches of Ukrainian and foreign legislators, as well as the views of Ukrainian scientists regarding the requirements an expert must meet to participate in a civil case.

It was determined that the main requirements for an expert, which affect the possibility of participating in a court case are specialized knowledge, passing certification and obtaining expert qualifications in a certain specialty, as well as being listed in the Register of Certified Court Experts.

The author studies the historical aspect and foreign experience regarding the role of an expert among trial participants in civil cases. From the first of them it was determined that he was attributed to a separate group of trial participants only with the entry into force of the CPC of Ukraine in 2004. In the codes of 1924, 1929, and 1963, the norms regulating the procedural status of an expert were structurally placed in the sections on the appointment and conduct of an expert examination, as well as in sections on evidence and proof. The study of foreign experience on this issue allowed us to divide the countries into two groups: supporters that do not include experts in any specific category of trial participants and those that classify experts as «Other participants in the judicial process».

Based on the study of the doctrinal positions of Ukrainian scientists, it was established that the criterion for assigning an expert to the group «Other participants in the judicial process» is a material and procedural interest in the consideration of a civil case. The presence of a procedural type of interest by an expert is also additionally substantiated. It is expressed in his desire to use his procedural rights properly and comply with procedural obligations conscientiously stated in regulatory legal acts.

The author conducted a study of the historical analysis of the development of rights and obligations in Ukrainian civil proceedings. Under on the norms of the current CPC of Ukraine, it was established a division of such rights and obligations into two groups: related to the conduct of an expert examination (compilation and provision of an expert opinion), as well as rights and obligations related to proper social, material, legal and internal organizational support for the expert's activities.

Within the first group, the following issues were studied: the right to file a motion and application, the right to clarify the issues raised, the right of expert initiative, the right to appeal the actions of the main court, the right to refuse to conduct an expert examination. The author proposed certain modifications, including eliminating some of these rights and improving mechanisms for their implementation.

Within the other group of the rights and obligations of an expert, the issue of the right to receive payment for the conducted expert examination was studied. The insufficient level of expert remuneration and the reasons for this were established. Additionally, based on statistical data, the problem of the excessive workload among experts in conducting expert examinations was identified. The proposals for its solution were creating the position of expert assistant, reforming the Ukrainian economic model, as well as promoting the expert profession and attract young lawyers to master it.

Section 2 of the dissertation is devoted to determine the legal nature of the expert's opinion, the features of the form of its presentation, the mandatory elements of the content and structure, as well as its assessment by the court in civil cases. In addition, in the dissertation the legal nature of the expert examination, the appointment mechanisms, conduct and submission to the court of its results were examined.

Based on the analysis of the legislation of Ukraine, the doctrinal views of Ukrainian proceduralists, the legal nature of the expert's opinion as a mean of proof are determined. It was distinguished from the concepts of «evidence» and «sources of evidence», with the latter including the expert.

The legislation includes the following main parts of an expert opinion: introduction, research and conclusions. In the scientific work, their essence and content elements were analysed. It was concluded that the absence of certain elements affects the assessment of the information of the expert opinion by the court. The main form of this means of proof,

additional forms of presentation by the expert of information related to the procedure and essence of the examination were established: clarification and additions to the expert opinion, the conclusion of the expert study, notification of the impossibility of conducting the expert examination, the electronic form of the expert opinion. In the dissertation it was also proposed to include the clarification of the opinion in the expert's interrogation, and the additions in the additional expert examination. Particular attention was paid to the new legislation on expert examination — the electronic expert opinion, the possibility of submitting which has existed only since 2022.

Based on the research of Ukrainian scientists, in the work the main features of the examination were identified. The author examines the features of the appointment of an examination by the court and its ordering by the participants in the case. A list of exceptional cases is proposed when the examination may be appointed by the presiding judge on his own initiative. In addition, an appropriate innovation would be for the expert to report on the progress and approximate completion dates of the examination to the person who appointed (ordered) the study. This would allow controlling the terms of the study and the integrity of the expert. The dissertation also outlined the possible stages of appointing an examination in court: preparatory proceedings, consideration of the case on the merits, after entering the deliberative room, appeal proceedings.

In the dissertation special attention was paid to the development of an algorithm for the expert's participation in electronic legal proceedings using the subsystems (modules) of the UJITS. The process of appointing, conducting and registering the results of the study, in the author's opinion, should take place over ten consecutive stages — from the moment a participant in the case fills out the application form for the appointment of an expert examination to the expert's access to the electronic materials of the court case being closed. At the stage of appointing a specific expert, a mechanism for his automated selection is proposed, which, in particular, should take into account the workload of experts.

The author conducted a study of the legislation of Ukraine in terms of submitting an expert's opinion to the court. A comparison of such a mechanism is made in the case of a court-ordered study, as well as its conduct at the order of a party to the case.

The work pays special attention to the procedures for studying and evaluating the information in the expert's opinion. The methods of such study and the stages of proceed-

ings at which it can be carried out are established. The concept and content of the assessment of the information in the expert's opinion are defined. The cases of giving the information in the expert's opinion priority over other evidence are outlined: when certain facts (circumstances) by law cannot be confirmed by other means of proof, except for the expert's opinion; when the expert's opinion is a means of proof by means of which it is possible to confirm or refute the existence of certain facts (circumstances) with the highest degree of probability.

In the author's opinion, the evaluation of the expert's opinion should be considered from the standpoint of its compliance with the criteria: relevance, admissibility, reliability and sufficiency.

The information in the expert opinion should be considered relevant, if it contains information on facts (circumstances) that confirms the stated claims or objections or has other significance for the consideration of the case and are subject to establishment when making a court decision.

Using the approach of scientists of criminal procedural law and the Cassation Criminal Court of the Supreme Court, the author notes that the admissibility of an expert opinion consists in observing the following components: the appropriate entity of obtaining evidence (court or participant in the case), the appropriate source of evidence (expert), the appropriate form of fixing the evidence (expert's opinion as a mean of proof), compliance with the procedure for obtaining evidence. Within the last component, the procedural issues related to the appointment of an expert examination; procedural issues related to the conduct of the expert examination; procedural issues related to the creation of the results of the expert examination and its completion should also be highlighted. The author also speaks about the possibility of using a review of the expert opinion when deciding on the appointment of additional or repeated examinations.

The dissertation applies certain approaches of Ukrainian scientists to defining reliability in the context of expert opinions. In the author's opinion, an expert's opinion should be considered reliable if it reflects the actual circumstances (facts) of the case with a higher degree of probability (likelihood).

The author also agrees with the positions of some scientists regarding the content of the criterion of sufficiency of evidence, namely the allocation of its quantitative and quali-

tative characteristics. When assessing the opinion according to the criterion of sufficiency of evidence, the court must take into account both qualitative (relevance, admissibility and reliability of the conclusion) and quantitative characteristics («weighing» the expert's opinion with other evidence). In some cases, one expert opinion may be sufficient to establish (refute) a fact (circumstances).

Section 3 of the dissertation analyzes the mechanism for obtaining expert conclusions drawn up in European countries. This is enshrined both at the level of Ukrainian legislation and the international agreements, in multilateral treaties and bilateral agreements between Ukraine and other countries. The stages of obtaining a foreign expert's conclusion by a Ukrainian court are outlined. It is noted that to verify the status of a foreign expert, the Ukrainian court must obtain official documents stipulated by the legislation of the requested country, as well as information about the legal norms of this country, which contain requirements for an expert, in accordance with the procedure of the European Convention on Information. Furthermore, when evaluating a foreign expert opinion, the Ukrainian court must ensure compliance with the procedural requirements of foreign legislation regarding the appointment and conduct of the study, information about which can also be obtained in accordance with the procedure of the aforementioned convention.

Keywords: civil process, civil proceedings, evidence, substantiation, expert, expert opinion, expert examination, assessment of evidence, assessment of expert opinion, unified judicial information telecommunication system, electronic court, appointment of an expert examination, conduct of an expert examination, foreign expert, expert examination in Europe.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. У яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1) Вілінський М.С. Місце експерта у складі учасників судового процесу в цивільних справах. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. Київ, 2022. № 5(124)/2022. С. 29-36.

2) Вілінський М.С. Природа правового статусу експерта як учасника судового процесу в цивільних справах. *Прикарпатський юридичний вісник*. Київ, 2022. № 5 (46), 2022. С. 30-36.

3) Вілінський М.С. Концепція участі експерта у цивільних справах з використанням підсистем (модулів) ЄСІТС. *Юридичний науковий електронний журнал*. Запоріжжя, 2023. № 9/2023, С. 54-60.

4) Вілінський М.С. Електронний висновок експерта: теоретичні основи та практичний аспект. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. Київ, 2023. № 2(126)/2023. С. 10-19.

2. Які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1) Вілінський М.С. Помічник як спосіб зменшення навантаження експерта при проведенні експертиз. *Науково-практична конференція «Законодавство України: реалії та перспективи»*. Київ, Україна, 20-21 жовтня, 2023. С. 34-38.

2) Вілінський М.С. Проблеми реалізації експертної ініціативи у цивільному судочинстві. *Міжнародна наукова конференція «Тенденції розвитку правової освіти та науки України в контексті європейської інтеграції»*. М. Ченстохова, Республіка Польща, 1-2 листопада, 2023. С. 49-54.

3) Вілінський М.С. Роз'яснення та доповнення висновку експерта: проблеми правового регулювання та шляхи їх вирішення. *Науково-практична конференція «Стратегії і трансформації юридичної науки в умовах сталого розвитку суспільства»*. Рівне, Україна, 1-2 грудня, 2023. С. 51-57.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	16
ВСТУП.....	20
РОЗДІЛ 1. Експерт як учасник судового процесу в цивільному судочинстві України	31
1.1. Поняття «експерт» у цивільній процесуальній доктрині та законодавстві	31
1.1.1. Поняття «експерт» у цивільному процесуальному законодавстві України	32
1.1.2. Підходи українських науковців до виокремлення ключових характеристик експерта	36
1.1.3. Законодавчий досвід розкриття поняття «експерт» іноземними країнами	39
1.1.4. Ключові характеристики експерта в цивільному судочинстві України	42
1.1.4.1. Спеціальні знання	42
1.1.4.2. Проходження атестації та отримання кваліфікації судового експерта.....	48
1.1.4.3. Внесення відомостей про експерта до Реєстру атестованих судових експертів	52
1.2. Місце експерта в складі учасників судового процесу	54
1.2.1. Історичний аспект законодавчого закріплення місця експерта в складі учасників судового процесу	55
1.2.2. Іноземний досвід визначення місця експерта серед учасників судового процесу.....	58
1.2.3. Критерій віднесення експерта до «Інших учасників судового процесу» в цивільному судочинстві України	59
1.3. Проблематика юридичного закріплення та практичної реалізації окремих прав та обов'язків експерта в цивільному судочинстві України.....	65
1.3.1. Історичний контекст закріплення прав та обов'язків експерта в цивільному судочинстві України	65

1.3.2. Права та обов'язки, пов'язані з безпосереднім проведенням експертизи	70
1.3.3. Права та обов'язки експерта, пов'язані з належним соціальним, матеріальним, правовим та внутрішньо-організаційним забезпеченням його діяльності	82
1.4. Висновки до розділу 1	94
РОЗДІЛ 2. Висновок експерта як засіб доказування фактів (обставин) у цивільному судочинстві України	99
2.1. Поняття «висновок експерта» в цивільному судочинстві України.....	99
2.1.1. Висновок експерта в законодавстві України	99
2.1.2. Висновок експерта в доктринальних поглядах	107
2.1.3. Висновок експерта в країнах Європи, Азії та Північної Америки.....	116
2.2. Структура, зміст та форма висновку експерта.....	119
2.2.1. Зміст та структура висновку експерта	119
2.2.2. Форма висновку експерта.....	126
2.2.2.1. Роз'яснення та доповнення висновку експерта.....	127
2.2.2.2. Експертне дослідження та його висновок	131
2.2.2.3. Повідомлення про неможливість проведення експертизи	133
2.2.2.4. Електронна форма висновку експерта	135
2.3. Специфіка призначення експертизи. Подання, дослідження та оцінка експертного висновку	140
2.3.1. Поняття «експертизи»	140
2.3.2. Призначення експертизи судом	144
2.3.2.1. Умови та окремі аспекти призначення експертизи судом	144
2.3.2.2. Стадії призначення експертизи в суді	154
2.3.2.3. Участь експерта в цивільних справах з використанням підсистем (модулів) ЄСІТС	159
2.3.3. Проведення експертизи на замовлення учасників справи	168
2.3.4. Подання висновку експерта до суду	172
2.3.4.1. Подання висновку експерта за результатами експертизи, призначеної судом	172

2.3.4.2. Подання до суду висновку експерта за результатами експертизи, проведеної на замовлення учасника справи	174
2.3.5. Дослідження судом висновку експерта.....	176
2.3.6. Особливості оцінки відомостей висновку експерта	181
2.3.6.1. Зміст оцінки відомостей висновку експерта	181
2.3.6.2. Критерії оцінки відомостей висновку експерта.....	191
2.4. Висновки до розділу 2	228
РОЗДІЛ 3. Деякі особливості співпраці України та країн Європи у сфері експертизи в цивільному судочинстві	236
3.1. Використання в Україні висновку експерта, підготовленого в країнах Європи	236
3.1.1. Процедура залучення українським судом іноземного експерта для проведення експертизи	237
3.1.1.1. Українське та міжнародне регулювання залучення українським судом іноземного експерта для проведення експертизи.....	237
3.1.1.2. Встановлення статусу іноземного судового експерта при оцінці відомостей його висновку	247
3.1.1.3. Процесуальні вимоги до проведення експертизи, форми та змісту висновку іноземного експерта	252
3.2. Висновки до розділу 3	257
ВИСНОВКИ.....	260
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	266
ДОДАТКИ.....	332

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Арт.	Артикул
ГПК України	Господарський процесуальний кодекс України
Директорат	Директорат правосуддя та кримінальної юстиції Міністерства юстиції України
Договір між Україною і Республікою Польща	Договір між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах, ратифікований постановою Верховної Ради України від 04.02.94 № 3941-XII
ЄДРСР	Єдиний державний реєстр судових рішень
ЄС	Європейський союз
ЄСІТС	Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система
ЄСПЛ	Європейський суд з прав людини
Європейська угода	Європейська угода про передачу заяв про правову допомогу від 27.01.1977, ратифікована Законом України № 2088-VIII від 07.06.2017
Європейська конвенція про інформацію	Європейська конвенція про інформацію щодо іноземного законодавства від 07.06.1968, приєднання України 14.07.1993, згідно з постановою від 14.07.1993 № 3385-XII Верховної Ради України
ЄКПЛ	Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини)

Закон України № 2147-VIII	Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів»
Інструкція	Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затверджена наказом від 08.10.1998 № 53/5 Міністерства юстиції України
Інструкція № 1092/5/54	Інструкція про порядок виконання міжнародних договорів з питань надання правової допомоги в цивільних справах щодо вручення документів, отримання доказів та визнання і виконання судових рішень, затверджена наказом від 27.06.2008 № 1092/5/54 Міністерства юстиції України, Державної судової адміністрації України
Інструкція № 3505/5	Інструкція про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах, затверджена наказом від 12.12.2011 № 3505/5 Міністерства юстиції України
Інструкція № 814	Інструкція з діловодства в місцевих та апеляційних судах України, затверджена наказом від 20.08.2019 № 814 Державної судової адміністрації України
КАС України	Кодекс адміністративного судочинства України
КГС у складі ВС	Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду
КК України	Кримінальний кодекс України
ККС у складі ВС	Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду

Конвенція з питань цивільного процесу	Конвенція з питань цивільного процесу від 01.03.1945, набрання чинності для України 26.07.1967
Конвенція про отримання за кордоном доказів	Конвенція про отримання за кордоном доказів у цивільних або комерційних справах від 18.03.1970, приєднання України Законом України від 19.10.2000 № 2051-III
КПК України	Кримінальний процесуальний кодекс України
КЦС у складі ВС	Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду
Науково-методичні рекомендації	Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджені наказом від 08.10.1998 № 53/5 Міністерства юстиції України
НДЕКЦ МВС	Науково-дослідний експертно-криміналістичний центр Міністерства юстиції України
НДІСЕ	Науково-дослідний інститут судових експертиз
НДУСЕ	Науково-дослідні установи судових експертиз
Положення № 301/5	Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів, затверджене наказом від 03.03.2015 № 301/5 Міністерства юстиції України
Положення № 1845/0/15-21	Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, затверджене рішенням від 17.08.2021 № 1845/0/15-21 Вищої ради правосуддя

Порядок № 492/5	Порядок ведення державного Реєстру атестованих судових експертів, наказ від 29.03.2012 № 492/5 Міністерства юстиції України
Порядок № 335/5	Порядок проведення рецензування висновків судових експертів, затвердженому наказом від 03.02.2020 № 335/5 Міністерства юстиції України
пп.	підпункт
п.	пункт
розд.	розділ
ст.	стаття
Угода про асоціацію	Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікована Законом України № 1678-VII від 16.09.2014
УСРР	Українська соціалістична радянська республіка
ЦК України	Цивільний кодекс України
ЦПК	Цивільний процесуальний кодекс
ЦПК України 2004 року	Цивільний процесуальний кодекс України в редакції від 18.03.2004
ЦПК 1963 року	Цивільний процесуальний кодекс України, затверджений Законом від 18.07.1963 Української Радянської Соціалістичної Республіки
ч.	частина

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження

Основним завданням цивільного судочинства є «справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави» [1] (ч. (частина) 1 ст. (статті) 2 ЦПК України). Тлумачачи ч. 1 ст. 55 Конституції України, Конституційний Суд України наголошує, що «кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку» [2] (рішення від 25.12.1997 у справі № 9-зп). Кількість рішень у цивільних справах за період 2018-2024 роки (4 136 475 [3]) свідчить про поширеність реалізації цього права з боку населення.

Праву індивіда протистоїть необхідність виконання ним окремого обов'язку. Звертаючись до суду задля захисту прав, свобод та законних інтересів, учасники правовідносин стикаються передусім із необхідністю доказування та доведення їх порушення. Недарма змагальність учасників справи та доведення ними власної позиції перед судом визнається як основна засада всіх видів судочинства [4] (п. (пункт) 3 ч. 2 ст. 129 Конституції України), зокрема й цивільного [1] (п. 4 ч. 3 ст. 2 ЦПК України).

Успішне дотримання обов'язку доказування не можливе без використання певних інструментів, які в ЦПК України іменуються «засобами» [1] (ч. 2 ст. 76 ЦПК України). Одним із таких «засобів» [1] законодавець виділяє висновок експерта [1] (п. 2 ч. 2 ст. 76 ЦПК України), який складається за результатами проведення спеціального дослідження (експертизи) уповноваженим на те суб'єктом (експертом).

Про популярність використання висновку експерта під час розгляду цивільних справ свідчать дані ЄДРСР (Єдиного державного реєстру судових рішень) [3]. За період 2018-2024 роки система містить 54 677 ухвал судів перших інстанцій з посиленням на ч. 1 ст. 103 ЦПК України [3], тобто норми, яка регулює призначення експертизи судом [1]. Частка таких ухвал серед інших ухвал судів невинно збільшується [3]. Це зумовлено в насамперед тим, що відомостям висновку експерта схильні довіряти як учасники судового процесу, так і сам суд, адже всі вони не во-

лодіють спеціальними знаннями, необхідними для встановлення окремих фактів (обставин).

Із початком використання підсистем (модулів) ЄСІТС у цивільному судочинстві також постало питання участі експерта в судових справах із їх використанням. На сьогодні наукова думка та судова практика не торкалися вирішення проблематики, яка виникла у зв'язку з цим. Такий стан справ зумовлює необхідність досліджень, викладених у роботі.

Актуальність дослідження сфери експертизи в цивільному судочинстві України, до того ж, зумовлена бажанням законодавця її реформувати. На розгляді у Верховній Раді України перебувають 2 законопроекти: «Про судово-експертну діяльність» [5] (№ 6284 від 05.11.2021) та «Про судово-експертну діяльність та самоврядування судових експертів» [6] (№ 6284-2 від 22.11.2021). Збройна агресія російської федерації проти України із зрозумілих причин стала причиною гальмування розгляду та доопрацювання зазначених проєктів. Проте цивільна процесуальна наука розвивається і її доробки стануть у нагоді для розвитку законодавства про експертизу.

Інституту експертизи в цивільному судочинстві та зокрема окремим його напрямкам були присвячені численні роботи українських учених-процесуалістів.

Одними з небагатьох дисертаційних робіт цього напрямку, захищених на теренах України, є «Експертиза в цивільному процесі України» Бичкової С. [7] (2003 рік), «Судова експертиза як засіб доказування при розгляді цивільних справ щодо порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності» Дорошенка О. [8] (2007 рік), «Судова експертиза в цивільному процесі» Васильєвої-Шаламової Ж. [9] (2009 рік). Окремі аспекти інституту експертизи висвітлювались у дисертаціях Штефан А. «Механізм доказування в цивільному судочинстві» [10] (2020 рік), Кучер Т. «Теорія доведення у цивілістичному процесі» [11] (2016 рік), Грабовської О. «Теоретико-правові проблеми доказування у цивільному процесі України» [12] (2018 рік).

Авторами, які публікували наукові статті, присвячені цій тематиці, були Кравченко А. й Зеленкова І. [13] (2011 рік), Штефан А. [14] (2018 рік), Грабовська О. [15] (2021 рік), Баглай Т. [16] (2014 рік), Дзюбак К. [17] (2021 рік), Федосенко Н. [18] (2021 рік), Несімко О. [19] (2017 рік), Каліновська Т. [20] (2020 рік), Гричина О. [21]

(2015 рік) та інші. Дисертантом активно використовувалися напрацювання наведених науковців із метою вироблення власних висновків.

Під час дослідження автором також використано здобутки науковців інших галузей права. До таких учених належать Нестор Н. [22] (2020 рік), Столітній А. [23] (2018 рік), Тertiшник В. і Варава В. [24] (2022 рік), Косован В. [25] (2020 рік), Гуменський О. [26] (2021 рік), Баулін О. [27] (2021 рік), Ізотов О. [27] (2021 рік), Бажанюк В. [28] (2021 рік), Юшкевич О. [29] (2009 рік), Сташевська І. [30] (2020 рік) та інші.

Отриманню результатів, викладених у роботі, окрім доктринальних поглядів, сприяли висновки вітчизняних судів (перед усім Верховного Суду), а також зарубіжний досвід регулювання окремих питань експертизи.

Незважаючи на значний внесок дослідників у розвиток наукової думки щодо окремих питань експертизи в цивільному судочинстві України, деякі проблеми залишаються донині невирішеними, наприклад, питання участі експерта в електронній судовій справі, використання ним електронного висновку експерта. Додаткового аналізу потребують окремі права експерта, оцінка його висновку та залучення іноземних експертів до цивільної справи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами

Дисертаційна робота виконана на кафедрі цивільного процесу Київського національного університету імені Тараса Шевченка на виконання НДДКР «Удосконалення нормативно-правового забезпечення сталого правосуддя у світлі євроінтеграційних прагнень України» (номер державної реєстрації 0124U003063) та наукової теми «Правосуддя в умовах сталого розвитку» (№ 22БФ042-01) на 2022-2024 рр. Дослідження здійснювалось відповідно до Закону України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 11.07.2001 № 2623-III, а також відповідно до програмних нормативно-правових актів, зокрема: постанови Кабінету Міністрів України від 30.04.2024 № 476 «Про затвердження переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 31 грудня року, наступного після припинення або скасування воєнного стану в Україні»; постанови Кабінету Міністрів України від 07.09.2011 № 942 «Про затвердження переліку пріо-

ритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2023 року», Стратегії розвитку наукових досліджень Національної академії правових наук України на 2021-2025 роки, затвердженої Загальними зборами Національної академії правових наук України 26.03.2021, Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України 24.03.2021 № 119/2021, Указу Президента України від 30.09.2019 № 722 «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року», Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 № 695, Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки, затвердженої Указом Президента України від 11.06.2021 № 231/2021.

Мета і завдання дослідження відповідно до предмета та об'єкта дослідження

Метою дисертаційної роботи є наукове дослідження окремих аспектів використання висновку експерта в цивільних справах в Україні, а також викладення пропозицій щодо вдосконалення їх законодавчого регулювання.

Задля досягнення поставленої мети, у роботі ставляться та вирішуються такі *завдання*:

- на основі дослідження історичного розвитку українського законодавства, підходів іноземного правового регулювання та робіт українських учених встановити основні характерні ознаки експерта в цивільному судочинстві України, які впливають на оцінку відомостей його висновку судом;
- визначити місце експерта в складі учасників судового процесу. Установити критерії віднесення експерта до однієї з груп таких суб'єктів;
- здійснити умовний поділ прав та обов'язків експерта на певні групи. Дослідити окремі проблеми, які виникають під час реалізації таких прав чи дотримання обов'язків;
- на основі дослідження історичного розвитку українського законодавства, підходів іноземного правового регулювання та робіт українських учених визначити правову природу висновку експерта;

- дослідити вимоги до змісту та форми висновку експерта, а також інші можливі форми викладення експертом інформації, пов'язаної із проведенням експертизи. Приділити увагу новій формі викладення висновку експерта — електронній;
- визначити правову природу експертизи, а також особливості її призначення на підставі ухвали суду та замовлення учасниками справи;
- проаналізувати особливості подання висновку експерта та його дослідження судом;
- визначити особливості оцінки висновку експерта, зокрема, її зміст та критерії. Викласти суть та особливості оцінки висновку експерта за кожним із таких критеріїв;
- викласти механізм залучення українським судом іноземного експерта для проведення експертизи, а також пропозиції щодо оцінки та дослідження такого висновку.

Об'єктом дослідження в цій роботі є суспільні відносини, що виникають під час розгляду цивільних справ у судах України, а також під час участі експерта в таких справах.

Предметом дослідження є висновок експерта як один із засобів доказування в цивільному судочинстві України.

Методи дослідження

Під час проведення дослідження та викладення його результатів у цій дисертації використано як загальнонаукові, так і спеціально-наукові методи.

Основою дослідження став *діалектичний метод*, з допомогою якого поняття в дисертації розглядались із позиції динаміки та історичного розвитку, досліджувались їх ключові дефініції та ознаки (пункти 1.1.1., 1.1.2., 1.1.3. підрозділу 1.1. розділу 1; пункти 2.1.1., 2.1.2, 2.1.3. підрозділу 2.1. розділу 2; пункт 2.3.1. підрозділу 2.3. розділу 2; підпункт 2.3.6.1. пункту 2.3.6. підрозділу 2.3. розділу 2).

Для встановлення ознак окремих понять та їх правової природи використано *метод аналізу* (пункти 1.1.1., 1.1.2., 1.1.3. підрозділу 1.1. розділу 1; пункти 2.1.1., 2.1.2., 2.1.3. підрозділу 2.1. розділу 2; пункт 2.3.1. підрозділу 2.3. розділу 2; підпункт 2.3.6.1. пункту 2.3.6. підрозділу 2.3. розділу 2).

Вивченню понять як складової частини певної системи сприяв *системний метод* (підрозділ 1.2. розділу 1). До того ж *метод класифікації* надав можливість визначити місце експерта в складі учасників судового процесу (підрозділ 1.2. розділу 1).

Системно-функціональний метод дозволив викласти механізми участі експерта з допомогою підсистем (модулів) ЄСІТС (підпункт 2.3.2.3. пункту 2.3.2. підрозділу 2.3. розділу 2), а також залучення іноземного експерта для надання висновку суду в Україні (підрозділ 3.1. розділу 3).

Із допомогою *методу порівняння* співвіднесено норми іноземного та українського законодавств у частині регулювання окремих аспектів експертизи (пункт 1.1.3. підрозділу 1.1. розділу 1; пункт 1.2.2. підрозділу 1.2. розділу 1; пункт 2.1.3. підрозділу 2.1. розділу 2).

Історико-правовий метод допоміг прослідкувати еволюцію правового закріплення окремих напрямків експертизи в цивільному судочинстві, зокрема, поняття «експерта», його прав та обов'язків та місця в складі учасників судового процесу, поняття «висновок експерта» та ін. (пункт 1.1.1. підрозділу 1.1. розділу 1; пункт 1.2.1. підрозділу 1.2. розділу 1; пункт 1.3.1. підрозділу 1.3. розділу 1; пункт 2.1.1. підрозділу 2.1. розділу 2).

Метод статистичного аналізу надав змогу встановити тенденції у фінансуванні сфери експертизи в Україні (пункт 1.3.3. підрозділу 1.3. розділу 1), а також поширеність призначення (замовлення) цього дослідження в цивільних справах (пункт 2.3.1. підрозділу 2.3. розділу 2).

Методом опитування дисертантом визначено ставлення українських правників (суддів, експертів та адвокатів) до окремих питань у сфері експертизи, а також встановлено проблеми, з якими вони стикаються на практиці (наприклад, пункт 1.3.1. підрозділу 1.3. розділу 1).

Використовуючи *формально-юридичний метод*, дисертант провів дослідження правових норм та судової практики (наприклад, пункт 2.1.1. підрозділу 2.1. розділу 2). Додатково аналізу судової практики сприяв метод *вибіркового аналізу* (наприклад, пункт 2.1.1. підрозділу 2.1. розділу 2).

Теоретичною основою дослідження стали наукові праці українських учених у галузі цивільного процесу та сфери експертизи зокрема. Додатковою основою зроблених висновків стали праці дослідників кримінального, господарського та адміністративного процесу, а також загальної теорії права.

Нормативно-правовою основою дослідження стали норми вітчизняного законодавства та міжнародно-правових договорів, а також підзаконних нормативно-правових актів України у сфері експертизи.

Емпіричну основу роботи склали рішення ЄСПЛ (Європейського суду з прав людини), висновки, зроблені Верховним Судом та судами нижчих інстанцій, статистичні дані, надані на запити дисертанта та оприлюднені у відкритому доступі.

Наукова новизна отриманих результатів

Дисертація є комплексним науковим дослідженням окремих аспектів експертизи в цивільному судочинстві України. На основі вивчення наукової літератури, законодавчого регулювання України та країн Європи, Північної Америки, Азії, а також української судової практики було сформовано ряд нових висновків та пропозицій, які виносяться на захист, основними серед яких є:

Вперше:

- розроблено механізм участі експерта в електронному судочинстві з використанням наявних підсистем (модулів) ЄСІТС «Електронний суд» та «Електронний кабінет», запропоновано додати до нього нову підсистему (модуль) під назвою «Електронна експертиза». До складу такого механізму включено 10 етапів, починаючи із заповнення шаблону клопотання про призначення експертизи й до подання електронного висновку із закриттям експертові доступу до матеріалів електронної справи. Із метою зменшення навантаження експертів обґрунтовується висновок про необхідність запровадження механізму автоматизованого відбору експертів за аналогією до призначення арбітражного керуючого у справах про банкрутство;

- доведено неприпустимість формулювання судом висновку про неправильність, необґрунтованість чи незаконність процесу проведення експертизи, викладеного в дослідницькій частині висновку експерта, з огляду на наявність у експерта спеціальних знань, якими суд не володіє. Саме тому суд не може самотійно оціню-

вати правильність вибору методики чи процедури підготовки експертизи, оскільки це означало б перебрання на себе функцій експерта. Об'єктивні сумніви суду щодо процедури або методики проведення експертизи мають перевірятися іншим експертом у межах повторної експертизи в порядку, передбаченому ч. 2 ст. 113 ЦПК України;

- визначено випадки, коли відомостям висновку експерта судом надається перевага в порівнянні з іншими доказами, зокрема:

1) коли певні обставини в силу закону не можуть бути підтверджені іншими засобами доказування, окрім висновку експерта;

2) коли висновок експерта є засобом доказування, за допомогою якого можливо з найвищою долею ймовірності підтвердити чи спростувати наявність певних обставин (фактів). У цьому випадку суд надає висновку експерта властивість бути єдиним (переважаючим) засобом доказування, що зумовлено особливістю обставин навколишньої реальності, які необхідно за допомогою цього висновку підтвердити або спростувати. До таких випадків можна включити справи про визнання недійсним правочину на підставі ч. 1 ст. 225, ч. 3 ст. 203, ч. 2 ст. 207, ч. 1 ст. 215 ЦК України;

- сформульовано висновок про специфіку використання учасниками справи рецензії висновку експерта. Наголошується, що рецензування не може проводитися з метою спростування чи підтвердження висновків, зроблених експертом. Водночас відомості рецензії можуть стати в нагоді суду під час вирішення питання про призначення повторної чи додаткової експертиз, з огляду на виявлені рецензентом недоліки висновку експерта в частині порушення ним процедури чи інших положень закону, які суду, з огляду на відсутність спеціальних знань, не були відомі;

- запропоновано виключити із положень п. 3 ч. 6 ст. 72 ЦПК України, ч. 8 ст. 102 ЦПК України, п. 2 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про судову експертизу» та абз. 6 п. 2.1. розд. II, абз. 12 п. 4.12. розд. IV Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень так зване право експертної ініціативи з огляду на його недостатню врегульованість, загрозу втрати «нейтралітету» експерта, небезпеку проведення додаткових досліджень, результати яких не мають значення для розгляду справи;

- запропоновано закріпити в Законі України «Про судову експертизу» та в Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень положення, яким запровадити посаду помічника експерта, вимоги до його статусу тощо, з огляду на досліджену та підтверджену суддями, адвокатами та експертами проблему значного навантаження на експертів, та відсутність у експерта права відмовитися від дослідження через надмірне навантаження.

Вбачається, що до завдань помічника судового експерта, аналогічно до помічника приватного виконавця чи нотаріуса, мають бути включені наступні: підготовка документів, допомога в проведенні експертиз та виконання доручень експерта. Робота помічником мала б надавати переваги при здобутті статусу експерта. Наприклад, 2 роки стажу могли б скорочувати програму підготовки для отримання кваліфікації експерта;

- запропоновано роз'яснення висновку експерта залишити в межах дослідження висновку в суді, та віднести доповнення висновку до додаткової експертизи з огляду на конкуренцію норм ч. 1 ст. 113 та 1 реч. ч. 2 ст. 239 ЦПК України, які мають однакові передумови застосування: неповнота та неясність висновку експерта. Вибір однієї з них у такому випадку перебуває в полі «судової дискреції», що робить доцільним розділення роз'яснення і доповнення висновку експерта та включення їх до складу різних процесуальних дій.

Удосконалено:

- перелік ключових характеристик експерта в цивільному судочинстві України (спеціальні знання, проходження атестації, отримання кваліфікації судового експерта за певною спеціальністю та включення до Реєстру атестованих судових експертів);

- наукове обґрунтування віднесення експерта до джерела доказів (джерелом доказів є суб'єкт чи об'єкт, у свідомості якого чи на якому першопочатково фіксуються докази. Для проведення дослідження експертові передаються засоби доказування, які містяться в матеріалах справи або наявні в заінтересованої особи. Із таких засобів йому стають відомими відомості про певні факти (обставини), які викладаються у висновку експерта як засобі доказування. Отже, у першу чергу саме експерт є особою, яка є джерелом нових доказів, адже саме у його свідомості фіксуються ві-

домості про обставини (факти) за наслідком дослідження інших засобів доказування).

Дістало подальшого розвитку:

- *розуміння природи спеціальних знань експерта та обґрунтування віднесення до них окремих знань в галузі права* (відсутність їх широкої поширеності, відповідні сфери — галузі науки, техніки, мистецтва та інші, набуття внаслідок здобуття освіти та практичного досвіду її застосування, наявність відповідного суб'єкта, який володіє знаннями; до спеціальних знань належать знання у галузі права, які не пов'язані з тлумаченням правових норм та питаннями суб'єктивних прав та обов'язків учасників справи);

- *розуміння правової природи висновку експерта* (як засобу доказування);

- *зміст механізму автоматизованого відбору експерта для участі в цивільній справі* (за принципом вибору арбітражного керуючого на основі заданих головуючим суддею параметрів пошуку: 1) спеціалізація експерта та вид (підвид) експертизи; 2) відомості про місцезнаходження суду чи об'єкта експертизи. Під час пошуку система має враховувати число експертиз, які перебувають на виконанні експерта, максимальна кількість яких не може перевищувати 10 досліджень одночасно. За результатами пошуку система має надати пропозиції із 3 експертів, які ставляться судом на обговорення учасників справи);

- *зміст оцінки відомостей висновку іноземного експерта* (обов'язковими складовими такої оцінки є наступні: 1) перевірка наявності у особи статусу іноземного експерта за законодавством його країни на підставі відповідних офіційних документів; 2) перевірка дотримання процедурних вимог законодавства відповідної країни щодо призначення та проведення експертизи, інформація про яке отримується в порядку, передбаченому Європейською конвенцією про інформацію).

Теоретичне значення здобутих у дисертації результатів. Робота містить висновки, зроблені дисертантом на основі детального дослідження наукових підходів українських учених, і може бути підґрунтям для подальших досліджень у сфері експертизи в цивільному судочинстві України.

Практичне значення. Здобуті у дисертації результати можуть бути використані:

- у нормотворчій діяльності (як основа реформування інституту експертизи в цивільному судочинстві України);
- у науково-дослідній сфері (як підґрунтя для подальших доктринальних досліджень сфери експертизи в цивільному судочинстві України);
- у правозастосовчій діяльності (під час розгляду цивільних справ у суді та застосування положень про експертизу);
- у навчальному процесі (у межах дисципліни «Цивільний процес України», а також при складанні навчально-методичної літератури).

Особистий внесок здобувача

Дисертація виконана самостійно. Ідеї та розробки, зазначені в ній, були викладені виключно на основі самостійного аналізу та досліджень дисертанта.

Апробація матеріалів дисертації

Основні результати дослідження оприлюднені в тезах доповідей на наступних українських та міжнародних науково-практичних конференціях: Науково-практична конференція «Законодавство України: реалії та перспективи» (Київ, Україна, 20-21 жовтня, 2023), Міжнародна наукова конференція «Тенденції розвитку правової освіти та науки України в контексті європейської інтеграції» (м. Ченстохова, Республіка Польща, 1-2 листопада, 2023), Науково-практична конференція «Стратегії і трансформації юридичної науки в умовах сталого розвитку суспільства» (Рівне, Україна, 1-2 грудня, 2023).

Задля висвітлення результатів наукового дослідження було опубліковано загалом 7 робіт, серед яких 4 статті та 3 тез доповідей.

Структура та обсяг дисертації

Дисертація складається зі вступу, 3 розділів, до яких входять 10 підрозділів, 22 пункти, 17 підпунктів та висновків. Загальний обсяг дисертації складає 404 сторінки, обсяг основного тексту роботи складають 244 сторінки. Список використаних джерел складає 556 найменувань, які містяться на 66 сторінках.

РОЗДІЛ 1. Експерт як учасник судового процесу в цивільному судочинстві України

1.1. Поняття «експерт» у цивільній процесуальній доктрині та законодавстві

Одним із елементів будь-яких правовідносин є їх учасники [31, с. 62-63]. Передусім саме вони визначають направленість взаємодії одне з одним та способи досягнення бажаного результату.

Як урегульовані нормами права відносини [32, с. 37] цивільні процесуальні правовідносини також характеризуються наявністю суб'єктів, до яких учені відносять експерта [33, с. 25; 34, с. 178].

Різні підходи щодо наділення його правового статусу певними особливостями в порівнянні з іншими учасниками судового процесу знайшли своє місце не тільки в українській доктрині. Вони були відображені також у законодавстві України, країн Європи, Азії та Північної Америки.

Докази, які містить висновок експерта як один із засобів доказування [1] (п. 2 ч. 2 ст. 76 ЦПК України), мають бути ретельно оцінені судом [1] (ч. 1 ст. 89 ЦПК України). Окрім належності, достовірності та достатності [1] (ст. 77, 79, 80 ЦПК України), важливим критерієм оцінки доказів є їх допустимість [1] (ст. 78 ЦПК України).

Як зазначає КЦС у складі ВС (Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду) у постанові від 22.09.2022 у справі № 462/4875/17, «...допустимим є доказ, отриманий без порушення закону. Тому одержання доказів з дотриманням порядку, встановленого законом, слід розуміти як відсутність при одержанні доказів порушення норм матеріального права та норм процесуального права, як одночасне дотримання передбачених законом особистих немайнових і майнових прав та процесуальної форми» [35]. Недопустимим вважатиметься, зокрема, такий доказ, який отриманий неналежним суб'єктом, уповноваженим проводити процесуальні дії [36, с. 344].

Встановлення ключових характеристик експерта як суб'єкта, уповноваженого проводити експертизу в цивільній справі [37], напряму впливає на оцінку судом його висновку [36, с. 344]. Їх встановлення сприятиме подальшому визнанню фактів та (або) обставин у його висновку допустимими (недопустимими) доказами [36, с. 344].

Тим самим втілюватиметься «ефективний захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави» [1] (ч. 1 ст. 2 ЦПК України).

1.1.1. Поняття «експерт» у цивільному процесуальному законодавстві України

Історичний порівняльно-правовий аналіз законодавства України дозволяє прослідкувати внесення законодавцем змін до норм, які регулювали правовий статус експерта та правила його участі під час розгляду цивільних справ.

Цивільне процесуальне законодавство України першої половини XX століття не містило дефініції поняття «експерт» [38; 39]. Разом із тим аналіз правових норм того періоду дозволяє встановити окремі ознаки цього суб'єкта.

Відповідно до арт. (артикулу) 152 ЦПК УСРР (Української соціалістичної радянської республіки) 1924 року «для з'ясування питань, що виникають під час розгляду справи та потребують фахових знань, суд має право призначити експертів» [38]. У цьому положенні звертає на себе увагу використання законодавцем того часу конструкції «фахові знання» [38], якими мав володіти експерт для з'ясування окремих питань, що виникали в процесі розгляду судової справи. Лексичне значення слова «фах» (вид заняття, трудової діяльності, кваліфікація, спеціальність [40, с. 1530]) в повній мірі не відображає необхідності залучення саме експерта. Сполука «фахові знання» може бути застосована до будь-якої особи-представника окремо взятої професії.

У ЦПК УСРР 1929 року наведена вище норма зазнала змін [39]. Згідно з арт. 172 цього кодексу «для з'ясування питань, що виникають за час розгляду справи та потребують спеціального знання, суд має право призначити експертів» [39]. Такі зміни відповідають сьогоднішній моделі побудови ч. 1 ст. 72 ЦПК України [1]. Вони наділяли експерта особливими ознаками, які не були притаманні будь-якому представнику окремо взятої професії. До того ж «спеціальні знання» [39] відокремлювали експерта від інших тодішніх учасників судового процесу.

Реформування цивільного процесуального закону в частині інституту експертизи продовжилось у ЦПК 1963 року (Цивільний процесуальний кодекс України, за-

тверджений Законом від 18.07.1963 Української Радянської Соціалістичної Республіки). За 2 реч. ч. 5 ст. 57 ЦПК 1963 року «експертом могла бути призначена будь-яка особа, яка володіє необхідними знаннями для дачі висновку» [41]. Таким чином, процесуальним статусом «експерта» у справі, а також правом надавати відповідний висновок наділялось невизначене коло осіб. Окрім цього, словосполучення «спеціальні знання» [39], викладене в ЦПК УСРР 1929 року, було замінене на «необхідні знання» [41]. Воно стало єдиним обмеженням, яке встановлював кодекс для набуття статусу експерта. Прив'язка таких «необхідних знань» [41] була зроблена до дачі висновку, а не до з'ясування окремих питань, що виникали в процесі розгляду судової справи. Це призводило до такого граматичного тлумачення [42, с. 9], ніби експерт мав володіти певними знаннями лише для формування висновку як документа та передання його суду. Направленість таких знань на встановлення фактів та обставин, що було метою участі дослідника в справі, ігнорувалась.

У ч. 1 ст. 53 ЦПК України 2004 року (Цивільний процесуальний кодекс України в редакції від 18.03.2004) закріплювалось, що «експертом є особа, якій доручено провести дослідження матеріальних об'єктів, явищ і процесів, що містять інформацію про обставини справи, і дати висновок з питань, які виникають під час розгляду справи і стосуються сфери її спеціальних знань» [43]. Ця законодавча дефініція розкривала правовий статус експерта з різних аспектів, а саме:

1) акцент робився на меті участі експерта в справі — дослідженні матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, та надання висновку [43];

2) порядок залучення експерта до справи — за дорученням [43].

Законодавець повернувся до вже звичної сьогодні сполуки «спеціальні знання» [43], закріпленої ще в ЦПК УСРР 1929 року [39], замість «необхідних знань» [41], яку містили норми ЦПК України 1963 року.

Проте наведена дефініція залишає відкритими деякі питання: до якої з груп об'єктів дослідження експерта слід віднести людину (матеріальні об'єкти, явища чи процеси)? Чи наділений експерт правом проводити дослідження нематеріальних активів, до прикладу, об'єктів інтелектуальної власності? Чи можливо надати висновок із питань, які виникли ще до розгляду справи в суді, зокрема, якщо експертиза

проводиться в порядку забезпечення доказів? Залишення їх без відповідей не відповідало принципу правової визначеності закону [44, с. 96-97].

Повернення до більш звуженої характеристики поняття «експерт» відбулося в чинній редакції ЦПК України [1]. Відповідно до ч. 1 ст. 72 ЦПК України «експертом може бути особа, яка володіє спеціальними знаннями, необхідними для з'ясування відповідних обставин справи» [1]. Схоже положення закріплене в ч. 1 ст. 10 Закону України «Про судову експертизу», за якою «судовими експертами можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань» [37]. Наведена норма Закону України «Про судову експертизу» залишалась у цілому незмінною ще з часів його прийняття 25.02.1994 [37]. Тому можемо прослідкувати запозичення в ЦПК України елементів дефініції «експерта» із відповідних положень цього Закону.

Проте вони мають і певні неузгодженості. Ними знову ж є використання законодавцем відмінних одне від одного характеристик «знань»: «необхідні» [37] та «спеціальні» [1]. За своїм смисловим навантаженням та природою вони є різними, адже перша відображає мету (необхідні для чого?), а друга — природу (не повсякденні, особливі [14, с. 19]). Окрім цього, у профільному законі знання експерта направлені на надання висновку [37], а в цивільному процесуальному — на з'ясування з їх допомогою обставин справи [1]. Логічним є використання саме останнього варіанта. Призначенням знань експерта є допомога йому в проведенні експертизи, а також встановлення фактів та обставин, що мають значення для розгляду справи. Проблема відсутності єдиних термінологічних визначень у сфері експертизи не нова й обговорювалася науковцями та експертами [45, с. 211].

Аргументом на користь цього також є дефініція «судової експертизи», закріплена в ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» [37]. За її положеннями судова експертиза є дослідженням саме на основі «спеціальних знань» [1], а не «необхідних» [37].

У зв'язку з наведеним, норма ч. 1 ст. 10 Закону України «Про судову експертизу» [37] потребує узгодження з ЦПК України (Додаток 1).

Законодавчою прогалиною є також вказівка в ч. 1 ст. 72 ЦПК України на таку мету діяльності експерта, як з'ясування відповідних обставин справи [1]. У той же

час, п. 3 ч. 6 ст. 72 ЦПК України надає експерту право «викладати у висновку експертизи виявлені в ході її проведення факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання» [1]. У цих двох нормах законодавець оперує поняттями «обставини» [1] та «факти» [1].

У постанові від 20.06.2023 у справі № 490/78/22 Миколаївський апеляційний суд зазначив, що «...обставини справи - це життєві факти, які мають значення для вирішення спору, такі як вчинення чи невчинення певної дії певною особою; настання чи ненастання певних подій; час, місце вчинення дій чи настання подій тощо» [46]. Цей суд ставить знак рівності між поняттями «факти» та «обставини» [46], що не відповідає положенням закону, які їх розрізняють [1].

Проте за визначенням, що надає тлумачний словник української мови, обставина – це «явище, подія, факт і т. ін., що пов'язані з чим-небудь, супроводять або зумовлюють що-небудь, впливають на щось» [47], «сукупність умов, у яких що-небудь відбувається» [47], «обстановка» [47]. Факт – це «дійсна, не вигадана подія, дійсне явище; те, що сталося, відбулося насправді» [40, с. 1526].

Отже, фактом є дійсна подія, явище, що об'єктивно мало місце [40, с. 1526], а обставина – це умови, за яких відбувся певний факт [47]. Ці поняття не є тотожними і обидва можуть встановлюватись експертом під час проведення дослідження. Можемо прослідкувати цю відмінність також у легальному визначенні доказів, яке закріплене в ч. 1 ст. 76 ЦПК України [1]. Таким чином, ч. 1 ст. 72 ЦПК України фактично позбавляє експерта права встановлювати у висновку факти. У цій частині законодавче регулювання потребує внесення змін (Додаток 1).

Законодавча еволюція дефініції поняття «експерт» у цивільному судочинстві України дозволяє зробити ряд висновків:

- 1) незмінною характеристикою експерта була наявність спеціальних [1; 39; 43] (необхідних [37; 41]) знань;
- 2) наявність прагнення законодавця спростити дефініцію й виділити лише ключові ознаки експерта, які є визначальними для його правового статусу;
- 3) обмеження кола осіб, які наділені правом брати участь у справі як експерт, що видається доцільним з огляду на специфічні особливості його процесуальних функцій.

1.1.2. Підходи українських науковців до виокремлення ключових характеристик експерта

В останні роки майже не було праць, присвячених ґрунтовному розкриттю характеристик експерта в цивільному судочинстві України. У цей же час цивільне процесуальне законодавство невпинно продовжувало реформуватись. Унаслідок цього окремі думки науковців, висловлені в першому та дургому десятиріччях ХХІ століття, виявилися застарілими для нинішніх правових реалій. Проте у масиві вітчизняної доктрини наявні слушні та обґрунтовані позиції, які є релевантними для застосування на сьогодні.

У дисертаційній роботі, присвяченій судовій експертизі в цивільному процесі, Васильєва-Шаламова Ж. «поділяє та додатково обґрунтовує думку науковців, які вважають, що експерт – це фізична особа, яка володіє спеціальними знаннями, має незалежний і самостійний процесуальний статус, є компетентною в проведенні необхідного дослідження за дорученням суду, результати якого повинні бути сформульовані у висновку експерта» [9, с. 10]. Вона наділяє експерта ознаками, до яких відносить: «1) має необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань, тобто є компетентною у певній галузі спеціальних знань, має відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче ніж спеціаліст, пройшла відповідну підготовку та отримала кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності у порядку, передбаченому чинним законодавством, тобто є спеціалістом високої кваліфікації; 2) внесена до Державного реєстру атестованих судових експертів; 3) є дієздатною та не має юридичної заінтересованості у справі» [9, с. 10].

Загалом, пропозиції науковиці є доцільними. Проте через появу нової редакції ЦПК України [48] (2017 рік) є неактуальною думка про можливість проведення експертом дослідження виключно за дорученням суду (оформленим судовим рішенням) [9, с. 10]. Наразі законодавством передбачено проведення експертизи також і на замовлення будь-якої заінтересованої особи [1] (ч. 3 ст. 102 ЦПК України).

Учена Баглай Т. в одній із наукових праць зазначає, що «експерт – це особа, яка має необхідні знання, якій у порядку, встановленому Цивільним процесуальним кодексом, доручається дати висновок із питань, що виникають під час розгляду справи

і стосуються спеціальних знань цієї особи, шляхом дослідження матеріальних об'єктів, явищ і процесів, що містять інформацію про обставини у справі» [16, с. 16]. Недолік наведеної дефініції є схожим до висловленої Васильєвою-Шаламовою Ж. [9, с. 10]. На сьогодні експертиза може бути призначено не тільки за «дорученням» [16, с. 16], а й «на замовлення» [1]. До того ж науковиця вживає обидві характеристики знань експерта — «необхідні» [16, с. 16] та «спеціальні» [16, с. 16] — не розмежовуючи їх. Це може бути зумовлено недосконалістю самої законодавчої конструкції дефініції поняття «експерт» в Законі України «Про судову експертизу» [37].

У спільній роботі Кравченко А. та Зеленкова І. висловлюють думку, що «судовий експерт – це особа, яка має необхідні знання у формі вищої освіти і має право на проведення конкретної судової експертизи, висновок щодо якої є самостійним джерелом доказів...» [13, с. 44]. Використовуючи поняття «необхідні знання» [13, с. 44] замість «спеціальних», дослідники зробили їх прив'язку до наявності в експерта вищої освіти. Це не відображає можливості їх набуття експертом також внаслідок професійного та практичного досвіду. Інші ж характеристики експерта авторами було спрощено та вміщено в конструкцію «має право на проведення конкретної судової експертизи» [13, с. 44], яка є бланкетною і потребує додаткового законодавчого регулювання.

Свій варіант дефініції поняття «експерт» наводять учені Заяць О. та Скриньковський Р. [49, с. 3001]. За їх позицією експерт — це «особа, яка володіє спеціальними (професійними) знаннями, необхідними для з'ясування відповідних (конкретних) обставин справи, а також має право на проведення судової експертизи, яка має особливе значення для матеріалів конкретної (визначеної) справи у суді і письмовий висновок (висновок експерта) щодо якої (на стадії розгляду справи) є самостійним (окремим) джерелом доказів поряд (нарівні) з іншими існуючими (наявними) доказами (письмовими, речовими і електронними)» [49, с. 3001].

Не є влучним прирівнювання спеціальних знань експерта до професійних. Такі дійсно здобуваються ним унаслідок професійного досвіду. Проте ігнорується участь освіти та підготовки експерта в процесі їх формування. Питання викликає також наголошення дослідниками на «особливому значенні» [49, с. 3001] висновку експерта для матеріалів справи та її розгляду загалом. Такий підхід суперечить положенням

ст. 110 ЦПК України [1]. Відомості висновку експерта для суду не мають заздалегідь встановленої сили й оцінюються ним разом з іншими доказами [1].

Аналізуючи норми законодавства, Манько Є. та Кладієнко М. звертають увагу на вимогу наявності повної вищої освіти в експерта [50, с. 371-372]. Схожу думку висловлювала Мишаковська В. [51, с. 293]. Проте вона є лише умовою для розгляду питання про присвоєння кваліфікації експерта [52] (абз. 6 пп. (підпункту) 1 п. 1 гл. 3 розд. (розділу) II Положення № 301/5 (Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів, затверджене наказом від 03.03.2015 № 301/5 Міністерства юстиції України)) і в подальшому не впливає на його участь у судових справах. Тому ця ознака не є вирішальною для розуміння його правового статусу.

Спеціальні знання в галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла, тощо [8, с. 17; 25, с. 34; 53, с. 57; 54, с. 76; 55, с. 10; 56, с. 45; 57, с. 45; 58, с. 10; 59, с. 84; 60, с. 141; 61, с. 35]; проведення експертизи та надання висновку як мета участі в судовій справі [56, с. 45; 57, с. 45; 58, с. 10; 62, с. 37; 63, с. 181]; отримання кваліфікації експерта за певною спеціальністю [45, с. 287; 53, с. 57; 63, с. 181]; проходження атестації та включення відомостей до Реєстру атестованих судових експертів [62, с. 63-64] також виділяються й іншими науковцями та представниками професійної спільноти як ключові ознаки експерта.

Таким чином, пропонуючи власні підходи до дефініції поняття «експерт» в цивільному судочинстві України, українські науковці виділяють такі ознаки цього учасника судового процесу:

1) наявність спеціальних (як зазначається в окремих випадках — необхідних [13, с. 44; 16, с. 16]) знань [9, с. 10; 49, с. 3001];

2) наявність відповідної кваліфікації та включення до Реєстру атестованих судових експертів [9, с. 10];

3) мета участі — проведення експертизи (експертного дослідження) та підготовка висновку з досліджуваних питань [9, с. 10; 13, с. 44; 16, с. 16; 49, с. 3001].

1.1.3. Законодавчий досвід розкриття поняття «експерт» іноземними країнами

Прискорення світової глобалізації [64, с. 403] сприяє обміну країнами досвідом законодавчого регулювання окремих сфер суспільних відносин. Позитивний досвід однієї країни може безпосередньо впливати на загальний добробут всередині іншої.

Для України процес обміну досвідом у сфері судочинства із європейськими країнами було значно спрощено після укладення Угоди про асоціацію [65] (Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікованої Законом України № 1678-VII від 16.09.2014). Сторони погодили «посилювати співробітництво у сфері юстиції, свободи та безпеки з метою забезпечення верховенства права та поваги до прав людини і основоположних свобод» [65] (п. е ч. 2 ст. 1 Угоди про асоціацію). До того ж стратегічним напрямком Угоди визначено розвиток судової співпраці в цивільних та кримінальних справах [65] (ч. 1 ст. 24 Угоди про асоціацію).

Україна як частина розвинутої цивілізованої спільноти завжди прагнула досягти відповідних європейських стандартів законотворення і захисту прав людини та основоположних свобод. Вона успішно реалізує ці задачі, починаючи з проголошення незалежності 24.08.1991. Угода про асоціацію нині виступає своєрідною «дорожньою картою» українського суспільства для досягнення оптимальної моделі демократичної, правової та соціальної держави. У контексті визначення основних характеристик експерта в цивільному судочинстві аналіз норм права іноземних держав виступає важливим джерелом подальших позитивних змін в Україні.

У США ознаки експерта («Expert Witnesses» [66]) згадуються у Федеральних правилах доказування (The Federal Rules of Evidence), тобто законодавстві про докази та доказування. У Правилі 702 закріплено, що особа кваліфікується як експерт завдяки знанням, навичкам, досвіду, підготовці чи освіті [66]. Така особа може давати показання у формі висновків, якщо:

«(а) наукові, технічні або інші спеціалізовані знання експерта допоможуть судді, що вирішує питання факту, зрозуміти докази або встановити факт по суті;

(б) показання надані на підставі достатніх фактів або даних;

(с) показання є результатом надійних принципів і методів; і

(d) висновок експерта відображає надійне застосування принципи і методів до фактів справи [66]».

Не зважаючи на різні правові системи України та США (романо-германська [67, с. 21] та англо-американська [68, с. 72]), у наведених положеннях вбачаються як спільні, так і суттєво різні елементи правового статусів українського та американського експертів.

Спільною ознакою є наявність наукових, технічних або інших спеціалізованих знань, а також кваліфікації [66]. Вони притаманні також експерту в Україні (ч. 1 ст. 72 ЦПК України [1]; ч.ч. 2-3 ст. 10 Закону України «Про судову експертизу» [37]). З іншого боку, у США експерт визначається як свідок [66]. Його здатність брати участь у справі зумовлена не відповідною кваліфікацією, а залежить від рішення суду [69, с. 139].

В Україні свідок та експерт є різними за своїм правовим статусом учасниками судового процесу (ч. 1 ст. 69 та ч. 1 ст. 72 ЦПК України [1]). До того ж висновок може надаватися американським експертом у формі показань [66]. Це положення суттєво відрізняється від української моделі висновку експерта як засобу доказування, що має виключно письмову [1] чи електронну [70] форми вираження. Відсутність у США чітких вимог до експерта призводить до необхідності його допиту учасниками справи для підтвердження компетенції чи використання експертних методик [71, с. 331].

У §§ 402-414 ЦПК Німеччини (Zivilprozessordnung), присвячених процедурі призначення та проведення експертизи, ознаки експерта («der Sachverständige» [72]) не закріплюються [72]. Легальної дефініції наведеного поняття ці норми також не містять [72]. У той же час на докази, які надаються експертом, поширюються положення, які регулюють докази свідка [72] (§ 402). Це наводить на думку про схожість їх правових статусів.

Відповідно до ч. 1 арт. 335 Закону Іспанії «Про цивільний процес» (Law on Civil Procedure), «якщо наукові, мистецькі, технічні або практичні знання необхідні для встановлення фактів чи обставин, які мають відношення до справи, або набуття певності щодо них, сторони можуть залучити висновки експертів, які мають відпо-

відні знання, або звернутись до суду для його залучення» [73]. Спільною ознакою експерта для українського та іспанського цивільного судочинства є наявність спеціальних знань [1; 73], необхідних для встановлення фактів (обставин). Вітчизняний ЦПК узагальнює їх, називаючи «спеціальними» [1]. У той же час, іспанський експерт має володіти знаннями в сфері мистецтва, техніки або ж практики [73]. Остання група викликає найбільше запитань. Практичні знання не є самі по собі окремою сферою знань. Ними можуть бути будь-якого роду знання, які людина застосовує в практичній діяльності.

За положеннями ч. 1 § 294 ЦПК Естонської Республіки «експертиза проводиться судовим експертом або іншим спеціалістом державної експертної установи, зареєстрованим приватним експертом або іншою особою, яка має спеціальні знання і призначена судом. Суд може призначити експертом особу, яка володіє знаннями та досвідом, необхідними для надання висновку» [74].

Аналогічно вітчизняному законодавству наведена дефініція закріплює наявність в експерта спеціальних знань та необхідного досвіду для складання висновку [74], а також можливість залучати до проведення дослідження експерта, який не є працівником державних експертних установ [74]. Особливістю естонського законодавства є право суду призначати для проведення експертизи також і особу, яка не має статусу експерта, однак володіє спеціальними знаннями [74]. В українському процесуальному законі такої норми не передбачено [1].

Згідно з ч. 1 арт. 77 ЦПК Республіки Казахстан «суд може залучити повнолітню особу зі спеціальними знання, незацікавлену в результаті розгляду справи, для участі в судових слуханнях або процесуальних діях для допомоги в збиранні, дослідження та оцінці доказів, даючи консультації (роз'яснення) та надаючи допомогу в застосуванні науково-технічних засобів» [75]. Із цієї дефініції вбачається, що процесуальний статус експерта в Україні та Казахстані є схожим. В обох країнах він має бути повнолітнім, володіти спеціальними знаннями, бути незацікавленим у результатах розгляду судової справи [1; 75]. Проте в Україні експерт жодним чином не бере участі в збиранні, дослідженні та оцінці доказів [1].

Із наведених вище дефініцій поняття «експерт» в цивільному процесуальному законодавстві іноземних країн можна зробити висновок, що спільною ознакою цього

учасника для всіх них є наявність спеціальних знань [66; 72; 73; 74; 75]. У цьому сенсі український досвід регулювання правового статусу експерта [1] не відрізняється від зарубіжного. Окрім цього, як ознаки експерта іноземні країни виділяють: незацікавленість у розгляді справи [75], наявність досвіду [74], наявність кваліфікації [66].

Окремі країни не мають дефініції та характерних ознак експерта як учасника судового процесу [72].

1.1.4. Ключові характеристики експерта в цивільному судочинстві України

1.1.4.1. Спеціальні знання

Єдиною ознакою експерта, яка виокремлюється одночасно як у доктрині, так і на рівні законодавства, є наявність у нього спеціальних знань [1; 9, с. 1; 16, с. 16; 13, с. 44; 49, с. 3001]. На неї звертав увагу також КЦС у складі ВС у постанові від 31.03.2021 у справі № 523/7567/20, у якій він зазначив, що «судово-експертна діяльність може проводитись фахівцями (експертами) з відповідних галузей знань...» [76].

У той же час, на рівні вітчизняного законодавства наведене поняття донині не має власної дефініції, попри його закріплення в ЦПК України [1] та Законі України «Про судову експертизу» [37]. Необхідність її викладення в законі висловлювалися науковою та професійною спільнотою [45, с. 211-212]. Враховуючи той факт, що законодавцем використовувалися різні характеристики цього поняття («фахові знання» [38], «необхідні знання» [41], «спеціальні знання» [1; 39; 43]), потрібно з'ясувати сутність «спеціальних знань» задля усунення різнобічного трактування в науковій літературі та практичній діяльності.

Власне бачення спеціальних знань експерта викладено Кабінетом Міністрів України в проєкті Закону України «Про судово-експертну діяльність» [5]. Згідно з п. 10 ч. 1 цього Закону «спеціальні знання — професійні знання, навички та вміння фахівця у відповідній галузі науки, техніки, мистецтва тощо (крім знань у галузі права), набуті ним під час навчання та практичної діяльності за відповідною спеціальністю (фахом)» [5]. У наведеній дефініції не вистачає відмежування таких знань експерта від знань будь-якого представника окремо взятої професії. Наприклад, до-

свідченому інженеру-конструктору також притаманні професійні знання, навички та вміння у галузі техніки, набуті під час навчання чи практичної діяльності. Проте це не робить його експертом у судовому процесі.

Поодинокими випадками є виклад дефініції поняття «спеціальні знання» в судовій практиці [77]. В ухвалі від 05.04.2023 у справі № 643/6055/20 Харківський апеляційний суд зазначив: «Спеціальні знання це професійні знання, отримані в результаті навчання, а також навички, отримані обізнаною особою в процесі практичної діяльності в різноманітних галузях науки, техніки та інших суспільно корисних галузях людської діяльності, які використовуються разом з науково-технічними засобами під час проведення експертизи. Змістом спеціальних знань є теоретично обґрунтовані і перевірені практикою положення і правила, які можуть відноситися до будь-якої галузі науки, техніки, мистецтва тощо» [77]. Висловлена судом пропозиція дуже точно відображає сутність спеціальних знань, розмежовуючи їх отримання внаслідок навчання та практичної діяльності. Її недоліком є відсутність прив'язки спеціальних знань саме до експерта, адже в процесі експертизи можуть брати участь також і інші особи [37] (ч. 1 ст. 23 Закону України «Про судову експертизу»).

Аналізу поняття «спеціальні знання експерта» було приділено увагу українською науковою спільнотою [14, с. 19; 57, с. 45; 78, с. 285; 79, с. 123; 80, с. 47].

Учена Штефан А. звертає увагу на дві ознаки спеціальних знань [14, с. 19]. Перша з них — це відсутність їх широкої поширеності [14, с. 19]. Спеціальними знаннями не можуть бути «побутові повсякденні висновки і підсумки, які може зробити будь-яка людина» [14, с. 19]. Вони «здобуваються в процесі теоретичної підготовки і практичної діяльності у певній сфері науки, техніки, мистецтва, ремесла» [14, с. 19]. Ще однією ознакою спеціальних знань, на думку процесуалістки, є їх відмежування від знань у сфері права [14, с. 19].

Представниця кримінальної процесуальної науки Кочура О. висловлює схожу думку [78, с. 285]. Вона переконана, що спеціальні знання «не є загальнопоширеними, загальновідомими, а лише ті, яких набули спеціалісти-професіонали в тій чи іншій галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо» [78, с. 285].

Васильєв М. вважає, що спеціальні знання притаманні обмеженому колу осіб [79, с. 123]. Як знання із певної галузі науки їх здобувають у процесі навчання та підготовки [79, с. 123].

Як сукупність «професійних знань, навичок і вмінь, які отримано в результаті спеціальної освіти та/або досвіду роботи...» [57, с. 45] спеціальні знання характеризує Дубинський О. Такі знання мають відповідати «...сучасному розвитку певної галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла...» [57, с. 45]. Їх має бути «...достатньо для компетентного (кваліфікованого) розв'язання питань, важливих для суду в конкретній справі» [57, с. 45].

Грунтовному дослідженню спеціальних знань експерта присвячена монографія Щербаковського М. «Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні» [80, с. 47] (2015 рік). Дослідник критикує наділення спеціальних знань ознаками «незагальновідомість» [80, с. 47] та «незагальнопоширеність» [80, с. 47]. Вони втрачають сенс в умовах глобальної інформатизації суспільства [80, с. 47]. Наділення знань такими ознаками залежить від «від освітнього та інтелектуального рівня конкретного суб'єкта, його життєвого і професійного досвіду» [80, с. 47].

Учений приходить до висновку, що спеціальним знанням необхідно дати дві характеристики: 1) «суб'єкту – належність спеціальних знань експерту або спеціалісту» [80, с. 65]; 2) «предметну, що якісно характеризує сукупність галузей, які містять спеціальні знання» [80, с. 65].

Таким чином, відповідно до панівної в науці думки спеціальним знанням експерта притаманні наступні ознаки: відсутність загальної поширеності серед більшості людей [56, с. 44; 78, с. 285; 79, с. 123; 81, с. 11]; сфера — галузі науки, техніки, мистецтва та інші [56, с. 44; 80, с. 48, 65; 78, с. 285]; набуття внаслідок здобуття освіти та практичного досвіду її застосування [8, с. 8, 21; 14, с. 19; 56, с. 44; 57, с. 45; 80, с. 57; 79, с. 123; 81, с. 11; 82].

Такі ознаки притаманні будь-яким знанням певної професії. Вони не дають змогу впевнитись у наявності в особи саме статусу експерта. Саме тому однією з найважливіших ознак спеціальних знань, яка ігнорується більшістю вчених, є «суб'єктна» [80, с. 65]. Вона надає змогу відмежовувати спеціальні знання експерта від знань інших представників професійного середовища. До того ж спеціальні знання

включають у себе також знання «з теоретичних, організаційних і процесуальних питань судової експертизи» [52]. За нормою п. 3 розд. III Положення № 301/5 особа, яка має намір стати експертом спочатку має оволодіти ними, а вже потім — знаннями за програмами підготовки з відповідних експертних спеціальностей [52]. Така думка є також підтвердженням ознаки «відсутності загальної поширеності» [56, с. 44; 78, с. 285; 79, с. 123; 81, с. 11].

Аналіз переліку основних видів (підвидів) експертиз [70] (п. 1.2. розд. I Інструкції (Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затверджена наказом від 08.10.1998 № 53/5 Міністерства юстиції України)), а також питань, які ставляться на їх вирішення [83], дає підстави стверджувати про неможливість їх вирішення особами із знаннями, здобутими завдяки власному життєвому досвіду в побуті або з інформаційних ресурсів. Це стає можливим лише після поєднання відповідної освіти, підготовки та практичного досвіду. До прикладу, пересічний громадянин не може надати відповіді на питання, які ставляться під час економічної експертизи [83] (розд. III Науково-методичних рекомендацій (Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджених наказом від 08.10.1998 № 53/5 Міністерства юстиції України)). Хоч певну інформацію економічного змісту він зможе отримати з відкритих джерел, це не дасть йому можливість високоякісно та обґрунтовано провести дослідження та надати експертний висновок.

Якщо говорити про ознаку «сфера спеціальних знань» [56, с. 44; 78, с. 285; 80, с. 48, 65], виникають питання з приводу тлумачення та практичного застосування 2 реч. ч. 2 ст. 102 ЦПК України [1]. Згідно з ним «предметом висновку експерта не можуть бути питання права» [1]. Порушення цієї норми вважається дисциплінарним проступком експерта та виходом за межі його кваліфікації за відповідною експертною спеціальністю [37] (п. 5 ч. 3 ст. 14 Закону України «Про судову експертизу»). Окрім цього, такі дії суперечать одній з аксіом судочинства: «Суд сам знає закон, і, відповідно, сторони не повинні доводити його зміст» [84, с. 194] («*jura novit curia*» [85]). У постанові від 17.09.2021 у справі № 755/14155/16-ц КЦС у складі ВС підтримав висновки суду апеляційної інстанції щодо відхилення висновку судово-медичної експертизи, предмет якого становили питання права [86]. Такої ж думки був

КЦС у складі ВС у постанові від 09.06.2021 у справі № 470/804/18 [87]. У постанові від 12.06.2019 у справі № 914/908/18 КГС у складі ВС (Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду) визнав мотивованою відмову в задоволенні клопотання про проведення експертизи, зокрема, через поставлені на її розгляд питання права [88].

Законом України «Про судову експертизу» [37], Інструкцією [70], а також Науково-методичними рекомендаціями [83] не розкрито суть та зміст поняття «предмет висновку експерта». Так само у них не визначено характеристики категорії «питання права», хоча його розуміння не обмежується виключно законодавчими приписами та положеннями [89, с. 63].

Як вбачається з 1 реч. ч. 2 ст. 102 ЦПК України, предмет висновку експерта — дослідження фактів (обставин), які входять до предмета доказування [1]. Їх встановлення можливе лише шляхом застосування спеціальних знань експерта [1]. У цьому випадку йдеться не про використання експертом знань у галузі права як таких. Під заборону підпадає включення до переліку питань, які можуть ставитися на вирішення експертизи, застосування чи тлумачення певної норми права й таким чином формування змісту дослідження. Предмет доказування обмежений виключно фактами та обставинами, які підлягають доказуванню [1] (ч. 2 ст. 77 ЦПК України). Норми права ані доказуванню, ані доведенню не підлягають. Окрім цього, згідно з ч.ч. 5-6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» повноваження надавати висновки щодо застосування норм права належать виключно Верховному Суду [90]. Жодних аналогічних положень у відношенні експерта чинне законодавство не містить.

Науковиця Штефан А. також зазначає, що «при підготовці судових експертів може здійснюватися вивчення міжнародного і національного законодавства у певній галузі, нормативів, технічних умов і стандартів, що стосуються охорони праці, документів бухгалтерського/податкового обліку і звітності, будівництва, технічної експлуатації певного устаткування тощо» [10, с. 312]. На її переконання, «однозначне відмежування спеціальних знань експерта від знань правового характеру видається помилковим, адже для багатьох видів експертів знання відповідних нормативно-правових актів є частиною спеціальних знань» [10, с. 312]. До питань права не мають належати ті, що межують із використанням положень нормативно-правових актів і

посиланнями на ці положення [10, с. 314]. Дослідниця пропонує варіант нової редакції 2 реч. ч. 2 ст. 102 ЦПК України: *«Предметом висновку експерта не можуть бути питання, які стосуються застосування норм права, вирішення заявлених вимог по суті»* [10, с. 314] (курсив першоджерела).

Такої самої думки притримується Щербаковський М., який серед складових спеціальних знань виділяє «додаткові правові знання» [80, с. 66]. Їх роль полягає у розумінні експертом його процесуальних функцій, теоретичних та методичних основ експертиз, значення результатів експертизи та ін. [80, с. 66]. Експертні спеціальності, таким чином, мають подвійну природу і складаються з базових та юридичних наук [91, с. 232].

Наведені висновки є доцільними. В окремих видах (підвидах) експертиз на вирішення ставляться питання відповідності певних процесів (явищ тощо) вимогам нормативно-правових актів. Як приклад, деякі питання будівельно-технічної експертизи: *«Чи відповідає розроблена проектно-кошторисна документація вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва (ДБН, СНиП тощо)? Якщо не відповідає, то в чому полягають невідповідності?»* [83] (абз. 2 пп. 5.1.1. пп. 5.1. п. 5 розд. II Науково-методичних рекомендацій). Вирішення цього питання потребує спеціальних знань положень нормативно-правових актів — державних будівельних норм тощо.

Іншим прикладом є питання автотехнічної експертизи: *«Як повинен був діяти водій у даній дорожній обстановці згідно з технічними вимогами Правил дорожнього руху?»* [83]; *«Чи відповідали дії водія технічним вимогам Правил дорожнього руху?»* [83] (пп. 1.1.3. пп. 1.1. п. 1 розд. II Науково-методичних рекомендацій). Аби дати відповіді на них, експерт має щонайменше бути обізнаним із вимогами Правил дорожнього руху, що є нормативно-правовим актом, затвердженим Кабінетом Міністрів України [92].

Під заборону 2 реч. ч. 2 ст. 102 ЦПК України також підпадає надання висновків з питань суб'єктивних прав учасників справи [17, с. 24]. У постанові від 22.08.2022 у справі № 597/977/21 КЦС у складі ВС зазначив: *«Вирішуючи спір, суд зобов'язаний надати об'єктивну оцінку наявності порушеного права чи інтересу на момент звернення до суду...»* [93]. Із цього висновку вбачається, що саме суд наділений повноваженнями вирішувати питання порушення та шляхів відновлення су-

б'єктивних прав індивіда. У цей спосіб втілюється в життя правосуддя, здійснення якого віднесено виключно до компетенції суду [4] (ч. 1 ст. 127 Конституції України). Визнання суб'єктивного права є способом захисту, який застосовується виключно судом [94] (ч. 1, п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК України (Цивільний кодекс України)).

Таким чином, першою ознакою експерта в цивільному судочинстві України є наявність спеціальних знань [1]. Спеціальні знання експерта — це знання, набуті внаслідок відповідної освіти, підготовки та практичного досвіду їх застосування, які не належать до повсякденних (побутових), набутих внаслідок життєвого досвіду, та необхідні для проведення експертом експертизи [14, с. 19; 56, с. 44; 78, с. 285; 79, с. 123; 80, с. 48; 81, с. 11]. Спеціальні знання включають в себе знання в галузі права, необхідні для вирішення окремих питань, які ставляться на вирішення перед експертом [10, с. 312]. Експерту заборонено ставити на вирішення експертизи питання роз'яснення та тлумачення норм права [10, с. 314], а також ті, які стосуються наявності, відсутності чи захисту суб'єктивних прав учасників правовідносин [17, с. 24].

У зв'язку з такими висновками в Додатку 1 викладені пропозиції щодо внесення відповідних змін до законодавства (Додаток 1).

1.1.4.2. Проходження атестації та отримання кваліфікації судового експерта

Наступними ключовими ознаками експерта в цивільному судочинстві є проходження ним атестації [37] та отримання кваліфікації судового експерта за певною спеціальністю [37].

Як закріплено в ч. 2 ст. 10 Закону України «Про судову експертизу», судовими експертами НДУСЕ (Науково-дослідних установ судових експертиз) можуть бути фахівці, які отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності [37]. Така ж вимога ставиться до експертів, які не працюють в НДУСЕ [37] (ч. 3 ст. 10 Закону України «Про судову експертизу»). Не зважаючи на те, що профільний закон розділяє експертів НДУСЕ та таких, які не є їх працівниками [37], вимога набуття фахівцем кваліфікації експерта за певною спеціальністю є спільною та обов'язковою для них обох [37]. На це також вказують положення п. 1 розд. III Інструкції № 3505/5 [95] (Інструкції про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експер-

тних установах, затвердженій наказом від 12.12.2011 № 3505/5 Міністерства юстиції України).

У п. 1 розд. IV Положення № 301/5 закріплено, що «для присвоєння (підтвердження) кваліфікації судового експерта працівники НДУСЕ та фахівці, які не є працівниками державних спеціалізованих установ, повинні мати відповідну вищу освіту другого рівня за ступенем магістра, пройти підготовку (стажування), знати теоретичні, організаційні й процесуальні питання судової експертизи та методичні положення і практику їх застосування за відповідною експертною спеціальністю» [52]. Така кваліфікація присвоюється відповідно до переліку видів судових експертиз та експертних спеціальностей, який є додатком № 5 до Положення № 301/5 [52].

Поняття «кваліфікація» має ряд значень. По-перше, це «рівень спеціальних знань та практичних навичок, який дозволяє працівникові виконувати роботу певного ступеня складності» [40, с. 21], по-друге, нею може бути «ступінь придатності, підготовленості до якого-небудь виду праці» [40, с. 21]. У Положенні № 301/5 це поняття вживається, ймовірно, у значенні «фах, професія, спеціальність» [40, с. 21], адже на відміну від спеціальності спеціальні знання не можуть присвоюватись.

За своєю природою кваліфікація експерта — це наявність у фахівця спеціальних знань, умінь та навичок, набутих внаслідок відповідної освіти, підготовки та практичного досвіду, та необхідних для проведення експертизи. У літературі її визначають ще через обсяг таких знань, умінь та навичок [56, с. 39]. Певним чином це поняття збігається за своїм значенням із «компетенцією» [56, с. 40; 96, с. 200] та «компетентністю» [56, с. 40; 96, с. 199] експерта.

Характер та зміст таких освіти, підготовки та досвіду зумовлюють визначення окремої спеціальності в експерта. Спеціальність є за своєю суттю напрямом застосування спеціальних знань експерта [56, с. 38]. Наприклад, фахівцю може бути присвоєно кваліфікацію судового експерта зі спеціальності 1.1. «Дослідження почерку і підписів» почеркознавчої та лінгвістичної експертиз [52], якщо він оволодів знаннями у сфері дослідження почерку людини. Фахівець, у якого відсутні відповідні освіта та навички, не матиме практичної змоги надати відповіді на питання в межах цієї експертизи.

Таким чином, не має права проводити експертизу особа, яка не має кваліфікації експерта за певною спеціальністю, тобто тих спеціальних знань, що надають йому можливість зробити правильні та обґрунтовані висновки щодо поставлених на вирішення питань.

Питання викликає неузгодженість нормативно-правових актів у частині необхідного практичного досвіду роботи для набуття кваліфікації експерта. Закон України «Про судову експертизу» та Положення № 301/5 закріплюють лише вимоги щодо освіти, проходження підготовки та стажування [37; 52]. Водночас за нормами Довідника кваліфікаційних характеристик посад працівників науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України, затвердженого наказом від 19.04.2012 № 611/5 Міністерства юстиції України, судовий експерт має мати щонайменше стаж роботи за фахом не менше 1 року [97] (розд. «Професіонали» — «Судовий експерт» — «Кваліфікаційні вимоги» Довідника). Як визначає сам Довідник, він є «документом, який містить типові кваліфікаційні характеристики посад працівників НДУСЕ та встановлює вимоги до змісту професійної діяльності та кваліфікації працівників НДУСЕ» [97] (п. 1.1. Довідника).

Тобто Довідником встановлюється вимога наявності стажу роботи за фахом для особи, яка бажає здобути кваліфікацію судового експерта [97], а Закон України «Про судову експертизу» [37] та Положення № 301/5 [52] такого припису не містять. Крім того, серед переліку документів, які подаються для атестації особи на здобуття кваліфікації експерта, відсутні такі, що підтверджують стаж роботи за фахом [52]. У зв'язку з цим необхідність виключити вимогу мати стаж роботи за фахом висловлювали Олійничук О. та Купер М. [98, с. 73]. У випадку правозастосування перевагу матимуть положення Закону як акту вищої юридичної сили.

Мета атестації експерта закріплена в 1 реч. ч. 1 ст. 16 Закону України «Про судову експертизу» [37]. Нею є «оцінка професійного рівня фахівців, які залучаються до проведення судових експертиз» [37], тобто підтвердження наявності в експерта ключового елементу його правового статусу — спеціальних знань. Атестація реалізується шляхом проведення кваліфікаційного іспиту [52] (п. 4 розд. IV Положення № 301/5), за результатами якого особі присуджується кваліфікація експерта за певною

спеціальністю [37; 52] (ч. 1 ст. 16 Закону України «Про судову експертизу», пп. 1 п. 7 розд. IV Положення № 301/5).

Згідно з абз. 1 п. 1, абз. 1 п. 4 розд. V Положення № 301/5, якщо Центральна експертно-кваліфікаційна комісія при Міністерстві юстиції України приймає рішення про присвоєння особі кваліфікації експерта, їй видається свідоцтво, строк дії якого становить 3 роки [52]. Цей строк може бути продовжено шляхом підтвердження кваліфікації експертом, який не є працівником НДУСЕ, або після проходження стажування експертом НДУСЕ [52] (пп. 3 п. 7 розд. IV, абз. 2-3 п. 4 розд. V Положення № 301/5). У випадку непродовження дії свідоцтва воно вважається недійсним [52] (абз. 5 п. 4 розд. V Положення № 301/5).

Проходження атестації є передумовою для включення експерта до Реєстру атестованих судових експертів [37] (ч. 1 ст. 9 Закону України «Про судову експертизу»).

У судовій практиці наявні однозначні висновки щодо проходження атестації та отримання кваліфікації судового експерта як умов визнання відомостей у його висновку допустимими доказами [35; 99].

У постанові від 29.09.2021 у справі № 211/5987/16-ц КЦС у складі ВС визнав недопустимими відомості у висновку судово-почеркознавчої експертизи, адже його автор не був атестований та не мав кваліфікації експерта [99]. До того ж його свідоцтво було анульовано ще за два роки до проведення дослідження [99]. У постанові від 22.09.2022 у справі № 462/4875/17 КЦС у складі ВС, визнавши допустимими відомості у висновку експерта, звернув увагу, що експертиза проведена атестованими експертами, які мають відповідну освіту [35].

У цій частині, на дотримання експертом важливої вимоги під час проведення експертизи звернув увагу ККС у складі ВС [100]. Він зазначив наступне: «...слухною є позиція апеляційного суду про те, що сумнівним є висновок експерта Донецького НДІСЕ ОСОБА_17, яка має спеціалізацію 8.9 (дослідження металів та сплавів), оскільки вона не є експертом яка має повноваження на проведення експертизи по визначенню ступеню зносу поставленої продукції, а сам висновок не можна вважати доказом обвинувачення ОСОБА_1...» [100]. Тобто під час проведення експертизи важливою є не тільки наявність в особи кваліфікації експерта, а й спеціальність, яка відповідає виду (підвиду) дослідження [100]. Дійсно, не видається можли-

вим складання висновку економічної експертизи за спеціальністю 11.1. «Дослідження документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності» [52] експертом, який має спеціальність 3.1. «Балістичне дослідження вогнепальної зброї та бойових припасів до неї» [52] (експертиза зброї). Такий експерт не матиме спеціальних знань, необхідних для надання висновку з питань цього виду (підвиду) досліджень.

Таким чином, кваліфікація експерта — це наявність у фахівця спеціальних знань, умінь та навичок. Вони вважаються юридично підтвердженими та визнаними державою після проходження ним атестації. Документальним підтвердженням цього є свідоцтво експерта та посвідчення (у випадку, якщо такий є працівником державної спеціалізованої установи) [56] (абз. 1, 3 п. 5 розд. V Положення № 301/5). Атестація особи та отримання кваліфікації експерта за певною спеціальністю є чинниками, які впливають на визнання відомостей висновку експерта допустимим доказом у цивільній справі [105].

1.1.4.3. Внесення відомостей про експерта до Реєстру атестованих судових експертів

Проходження фахівцем атестації є передумовою для внесення відомостей про такого до Реєстру атестованих судових експертів [37] (ч. 1 ст. 9 Закону України «Про судову експертизу»).

Згідно з абз. 1 п. 6, п. 7 Порядку № 492/5 (Порядку ведення державного Реєстру атестованих судових експертів, наказ від 29.03.2012 № 492/5 Міністерства юстиції України) до Реєстру атестованих судових експертів включаються як експерти-працівники НДУСЕ, так і експерти, які не працюють у таких установах [101]. За абз. 1 п. 2 Порядку № 492/5 «реєстр — це офіційна електронна база даних, що ведеться з метою створення інформаційного фонду про осіб, які отримали в порядку, передбаченому Законом України "Про судову експертизу", кваліфікацію судового експерта» [101]. Цей реєстр також називають «офіційною автоматизованою системою обліку спеціалістів, яким органи дізнання, досудового слідства, суда мають переважно доручати проведення судових експертиз» [102, с. 276]. До нього включаються, зокрема, такі відомості про всіх атестованих судових експертів [101] (абз. 2 п. 2 Порядку № 492/5): прізвище, власне ім'я, по батькові (за наявності) експерта; номер та

строк дії свідоцтва або документа, що підтверджує наявність кваліфікації судового експерта; вид експертизи, індекс та вид експертної спеціальності тощо [101] (абз. 2, 5, 6 п. 9 Порядку № 492/5).

Виходячи з цього, включення відомостей про експерта до Реєстру атестованих судових експертів є обов'язковим. Він слугує джерелом інформації не тільки про спеціальність експерта, а й про строк дійсності його свідоцтва, що впливає на допустимість висновку, наданого на підтвердження певних фактів (обставин).

Порівнюючи правові статуси експерта та експерта з питань права, М. Шепітько вважає важливим включення експерта до Реєстру атестованих судових експертів [103, с. 76]. Протилежну до нього думку висловлювала в дисертації С. Бичкова [7]. На її переконання, «законодавство України висуває єдину вимогу до здатності особи виступати експертом у суді – наявність спеціальних знань у певній сфері» [7]. Проведення експертизи лише фахівцями, які включені до Реєстру атестованих судових експертів, обмежує суд в залученні кваліфікованих спеціалістів у галузях науки, мистецтва, техніки або ремесла [7]. Її також підтримує в своїй науковій роботі М. Мальський [104, с. 89].

З огляду на чинні законодавчі вимоги, слід підтримати думку М. Шепітько [103, с. 76]. Специфіка експертної діяльності та важливість правильної підготовки висновку зумовлює необхідність ретельної перевірки судом наявності в експерта спеціальних знань. Інструкція не містить вимог надавати разом із висновком копії документів, які підтверджують статус експерта [70]. Тому включення інформації про експерта до Реєстру атестованих судових експертів є, фактично, єдиною можливістю суду та учасників справи пересвідчитись у належності суб'єкта проведення дослідження.

Показовою у цьому питанні є також практика розгляду судами цивільних справ.

Інформація з Реєстру атестованих судових експертів надала змогу КЦС у складі ВС у постанові від 08.02.2024 у справі № 623/3801/19 встановити відсутність у психолога, який надав висновок, кваліфікації експерта та проходження ним атестації [105].

У постанові від 23.06.2022 у справі № 308/7980/18 КЦС у складі ВС погодився з доводами суду апеляційної інстанції, який звернув увагу, що свідоцтво експерта на момент проведення дослідження не було продовженим [106]. Цей факт суд мав змогу встановити, перевіrivши відомості Реєстру атестованих судових експертів [106]. Із підстав невключення особи до Реєстру було відхилено висновок у постанові від 22.06.2022 КЦС у складі ВС у справі № 752/8433/19 [107].

Важливість та вплив на оцінку висновку експерта факту його включення до Реєстру атестованих судових експертів вбачається також з інших судових рішень КЦС у складі ВС [108; 109; 110; 111].

Положення законодавства закріплюють обов'язковість включення відомостей про експерта до Реєстру атестованих судових експертів [37; 101]. Це надає змогу суду та учасникам справи перевірити наявність в особи кваліфікації експерта, його спеціальність та проходження ним атестації. Внесення такої інформації в електронному вигляді усуває ризик підробки документів, які підтверджують статус експерта. Практика розгляду в судах цивільних справ підтверджує те, що включення інформації про експерта до Реєстру несе прямий вплив на допустимість відомостей висновку експерта [105; 106; 107; 108; 109; 110; 111].

1.2. Місце експерта в складі учасників судового процесу

Розкриття сутності будь-якого поняття в правовій науці не може вважатися повним без визначення місця, яке воно посідає серед інших однорідних категорій. Такий крок дозволяє більше дізнатися як про його внутрішню природу, так і про особливості взаємодії з іншими у певній системі.

Під час дослідження правового статусу експерта в цивільному судочинстві, доцільно зупинитись на встановленні його місця в складі учасників судового процесу в цивільних справах. Саме взаємовідносини з цими особами, а також судом, зумовлюють необхідність виконання експертом його завдань та функцій, а саме проведення експертизи та надання висновку з досліджуваних у ході такої питань [1; 37].

Дослідження місця експерта в складі учасників судового процесу дозволить визначити їх спільні та відмінні характеристики, що сприятиме чіткому відмежуванню їх правових статусів на практиці.

1.2.1. Історичний аспект законодавчого закріплення місця експерта в складі учасників судового процесу

Історичний аналіз українського законодавства посідає одне з перших місць серед методів дослідження [112, с. 15] у правовій доктрині. Дійсно, аби зробити крок уперед, необхідно ретельно проаналізувати минулі помилки або результативні рішення.

Положення ЦПК УСРР 1924 не містили норми, яка б визначала перелік осіб, які брали участь у розгляді цивільних справ у суді [38]. Проте із системного та структурного аналізу кодексу вбачається, що на час його дії в розгляді цивільних справ брали участь (окрім суду): сторони (арт. 11 розд. I част. I [38]), треті особи (арт. 11 розд. I част. I [38]), прокурор (арт. 11 розд. I част. I [38]), представник (арт. 12 розд. II част. I [38]), свідок (арт. 128 гл. I розд. XV част. II [38]) та експерт (арт. 152 розд. XVI част. II [38]). Логічної побудови в цій частині ЦПК УСРР 1924 не мав [38]. Жодного групового поділу цих осіб на його рівні закріплено не було [38].

Нормативні положення, які розкривали особливості правового статусу експерта, а також порядок призначення й проведення експертизи, було розміщено законодавцем у розд. XVI (арт. 152-162) ЦПК УСРР 1924 року, який мав назву «Про експертизу та огляд на місці» [38] і структурно належав до част. II «Позовне провадження» [38]. За нормами цього розділу експерт не належав до будь-якої з груп учасників судового процесу [38] (на той час відповідної групової назви кодекс також не містив [38]). Висновок експерта не виділявся як окремий засіб доказування чи вид доказів, перелік яких закріплювався в розд. XV част. II ЦПК УСРР 1924 року [38].

Наступник ЦПК УСРР 1924 року — ЦПК УСРР 1929 року суттєвих нововведень у цій частині не містив [39]. Положення, які регламентували процесуальний правовий статус експерта, закріплювались у розд. 16 «Експертиза та огляд на місці» част. 2 «Позовне судочинство» [39] цього нормативно-правового акту.

Крок уперед не тільки в структурній побудові, а й у смисловому наповненні норм та цілих інститутів було здійснено законодавцем у ЦПК України 1963 року [41].

У ЦПК України 1963 року закріплювалося поняття «Особи, які беруть участь у справі» [41]. Відповідну назву мав розд. II та ст. 98 гл. 9, яка структурно була розміщена в ньому [41]. У цьому розд. кодексу викладено норми, що регулюють правовий статус юридично заінтересованих осіб, які на той час брали участь у розгляді цивільних справ [41].

Згідно зі ст. 98 ЦПК України 1963 року до осіб, які беруть участь у справі належали «сторони, треті особи, представники сторін та третіх осіб, прокурор, органи державної влади та місцевого самоврядування у передбачених цим Кодексом випадках, особи, які за законом діють на захист прав і свобод інших осіб, а також заявники та інші заінтересовані особи у справах окремого провадження та справах, що виникають з адміністративно-правових відносин» [41]. Експерт був відсутній у переліку таких осіб.

Навпаки кодекс відмежовував правовий статус експерта від осіб, які беруть участь у справі [41]. До прикладу, згідно з абз. 1 ст. 90 ЦПК України 1963 року судові повістки надсилались особам, які беруть участь у справі, а також експертам, свідкам та представникам громадських організацій і трудових колективів [41].

На відміну від ЦПК УСРР 1924 та 1929 років, нормативні положення, які закріплювали правовий статус експерта, містились у гл. 4 «Докази» розд. I ЦПК України 1963 року [41]. Дефініція цього учасника судового процесу «розчинилась» у положеннях ст. 57 ЦПК України 1963 року «Призначення експертизи» [41], які регламентували процедуру призначення експертизи судом [41]. Згідно з 2 реч. ч. 5 цієї статті «експертом може бути призначена будь-яка особа, яка володіє необхідними знаннями для дачі висновку» [41].

Можна зробити висновок, що норми ЦПК України 1963 року були зосереджені більше на розкритті процедури призначення експертизи та висновку експерта як засобу доказування фактів та обставин (ч. 2 ст. 27 ЦПК України 1963 року [41]). Сутності експерта та його місцю серед учасників судового процесу (на той час — осіб, які беруть участь у справі [41]) кодекс уваги не приділяв [41]. Віднесення експерта до будь-якої з підгруп останніх процесуальний закон не містив [41].

У ЦПК України 2004 року вводилося поняття «Учасники цивільного процесу» [43] (гл. 4 розд. I ЦПК України 2004 року). Їх, у свою чергу, було поділено на підгру-

пи: «Особи, які беруть участь у справі» [43] (§ 1 гл. 4 розд. I ЦПК України 2004 року) та «Інші учасники судового процесу» [43] (§ 2 гл. 4 розд. I ЦПК України 2004 року). Експерта було віднесено до останньої з таких підгруп [43] (ст. 53 ЦПК України 2004 року). Відповідно до ч. 1 ст. 47 ЦПК України 2004 року «учасниками цивільного процесу, крім осіб, які беруть участь у справі, були секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, перекладач, спеціаліст, особа, яка надає правову допомогу» [43].

Із набранням чинності ЦПК України 2004 року в основу поділу учасників судового процесу (на той час — учасників цивільного процесу [43]) було закладено певні критерії, які наділяли їх спільними та відмінними ознаками. Ці ж критерії сприяли віднесенню експерта до «Інших учасників цивільного процесу» [43].

Наведений поділ учасників судового процесу з окремими змінами був збережений до сьогодні. Чинний ЦПК України поділяє «Учасників судового процесу» [1] (попередня назва — «Учасники цивільного процесу» [43] (гл. 4 розд. I ЦПК України) на «Учасників справи» [1] (§ 1 гл. 4 розд. I ЦПК України), «Представників» [1] (§ 2 гл. 4 розд. I ЦПК України), «Інших учасників судового процесу» [1] (§ 3 гл. 4 розд. I ЦПК України).

Місце експерта серед названих підгруп залишилося незмінним [1]. Такий до нині належить до «Інших учасників судового процесу» [1] водночас із помічником судді, секретарем судового засідання, судовим розпорядником, свідком, експертом з питань права, перекладачем та спеціалістом [1] (ч. 1 ст. 65 ЦПК України).

Дослідження законодавчого закріплення місця експерта в складі учасників судового процесу дозволяє зробити такі висновки:

1) унаслідок процесу реформування законодавства експерта було віднесено до певної групи учасників судового процесу лише в часи незалежності України [43];

2) на відміну від кодексів 1924, 1929 та 1963 років у чинному ЦПК України норми, що регламентують правовий статус експерта, не розміщуються структурно в розділах щодо процедури призначення та проведення експертизи, а також доказів і доказування [1]. Зазначене сприяло логічній структуризації процесуального закону;

3) результатом внесення численних змін до ЦПК України стало закріплення місця експерта в складі «Інших учасників судового процесу» [1].

1.2.2. Іноземний досвід визначення місця експерта серед учасників судового процесу

У ЦПК Німеччини (Zivilprozessordnung) не закріплено віднесення експерта до будь-якої групи учасників судового процесу [72]. Положення, які регулюють його правовий статус, викладені в §§ 402-414 тит. 8 «Докази, які надаються експертом» розд. 1 «Провадження в судах земель» кн. 2 «Провадження в судах першої інстанції» [72]. Певні ознаки спорідненості експерта та інших учасників цивільних справ в Німеччині, зокрема свідка, викладені в § 402 тит. 8 розд. 1 кн. 2 ЦПК Німеччини (Zivilprozessordnung) [72]. У цій країні положення про свідчення свідків застосовуються відповідно до свідчень експертів [72].

Сполученими Штатами Америки нормативні положення, які розкривають правовий статус експерта та правила його участі в судових справах, закріплюються, зокрема, у Федеральних правилах доказування (The Federal Rules of Evidence) [66]. Правило 702 Федеральних правил доказування (The Federal Rules of Evidence) визначає експерта як свідка, наділеного певними особливими характеристиками [66]. Тобто воно надає лише дефініцію поняття «експерт» [66]. Проте згадок про його місце в складі учасників судових проваджень Федеральні правила доказування (The Federal Rules of Evidence) не містять [66].

Не відносить експерта до жодної підгрупи учасників судового процесу ЦПК Естонської Республіки [74] (абз. 1 § 198 розд. 20 част. 4). Згідно з абз. 2 § 229 ЦПК Естонської Республіки висновок експерта належить до доказів [74]. У подальшому положення, які формулюють характерні ознаки правового статусу експерта розкриті в розд. 32 «Висновок експерта» част. 5 «Докази» цього кодексу [74].

Схожа до естонської модель закріплена в Законі «Про цивільний процес» (Civil procedural law) Латвійської Республіки [113], Законі Іспанії «Про цивільний процес» (Law on Civil Procedure) [73] та ЦПК Республіки Казахстан [75].

Є також і країни, цивільний процесуальний закон яких має схожу до української побудову складу учасників судового процесу [114]. Наприклад, згідно з ч. 1 ст. 61 розд. 5 ЦПК Литовської Республіки (Code of civil procedure) [114] експерт нале-

жить до групи «Інші учасники судового процесу» [114] разом із свідком, перекладачем та усним перекладачем [114].

Із дослідження іноземних законодавчих підходів до визначення місця експерта в складі учасників судового процесу вбачається, що нині країнами Європи, Азії та Північної Америки використовуються два підходи [66; 72; 73; 74; 75; 114] до вирішення цього питання. Перший із них — невключення експерта до будь-якої з груп учасників судового процесу та закріплення норм, що регулюють його статус у розділах щодо доказів та доказування, а також проведення експертизи [66; 72; 73; 74; 75]. Прибічники другого підходу відносять експерта до групи «Інші учасники судового процесу» [114].

1.2.3. Критерій віднесення експерта до «Інших учасників судового процесу» в цивільному судочинстві України

Дослідженню підлягає критерій, який ліг в основу поділу учасників судового процесу та віднесення експерта до певної її підгрупи в ЦПК України [1] та деяких зарубіжних країнах [114].

У численних наукових дослідженнях українськими вченими зроблено висновок, що в основу поділу учасників судового процесу на учасників справи та інших учасників судового процесу покладено критерій заінтересованості осіб у розгляді справи [115, с. 111; 116, с. 138; 117, с. 79-80]. Як ключова ознака інших учасників цивільного процесу протягом достатньо великого періоду часу наводиться відсутність такої юридичної заінтересованості [117, с. 81; 118, с. 42; 119, с. 3].

У постанові від 07.09.2022 у справі № 756/5627/15-ц КЦС у складі ВС зазначив, що «особи, які беруть участь у справі — це учасники (суб'єкти) цивільних процесуальних правовідносин, які наділені юридичною заінтересованістю, що визначає їхній правовий статус при розгляді та вирішенні справи» [120]. На думку Верховного Суду, критерій «юридична заінтересованість» впливає на правовий статус учасників цивільних процесуальних правовідносин [120]. Дійсно, її наявність чи відсутність може визначати обсяг прав та обов'язків учасника судового процесу. Від цього залежать його процесуальні функції та роль у справі.

У цьому питанні звертає на себе увагу законодавчий досвід, втілений у ЦПК Республіки Казахстан [75]. У ч. 5 ст. 82 цього кодексу закріплена відсутність заінтересованості в розгляді справи як одна з характеристик експерта на ряду зі спеціальними знаннями [75]. Ця ознака носить в Казахстані не лише доктринальне, а й законодавче значення для визначення правового статусу експерта [75]. Вона також надає можливість прослідкувати схожість правових статусів експерта та деяких інших учасників судового процесу в цій країні. Згідно з ч. 1 ст. 56-4 та ч. 1 ст. 77 ЦПК Республіки Казахстан у якості перекладача та спеціаліста в цивільній справі залучаються особи без заінтересованості у розгляді справи [75].

Отже, ознака юридичної заінтересованості в розгляді справи носить як доктринальне, так і практичне значення для визначення місця експерта в складі учасників судового процесу в цивільних справах.

Тлумачний словник української мови розкриває лексичне значення поняття «заінтересований» як небайдужий до чого-небудь, пов'язаний з якоюсь вигодою, іншими інтересами [47]. Одними із значень поняття «інтерес» є те, що йде на користь кому-небудь, відповідає прагненням та потребам [47].

Науковиця Резникова М., вважає, що «юридична зацікавленість — це правовий результат, який базується на законі і якого очікують, який повинен настати для зацікавленої особи у зв'язку з розглядом і вирішенням справи» [115, с. 113]. Зміст юридичної заінтересованості, на думку вченої Полюк Ю., полягає в тому, що «рішення суду може безпосередньо вплинути на права й обов'язки особи, яка порушує процес або бере в ньому участь для захисту своїх прав або охоронюваних законом інтересів» [121, с. 690]. Як зазначає КЦС у складі ВС, право на захист цивільного права чи законного інтересу свідчить про наявність в особи юридичної заінтересованості [122].

Із викладеного вбачається, що юридична заінтересованість виражається у бажанні особи досягти правового результату у зв'язку з розглядом цивільної справи, рішення в якій впливає на її права та обов'язки [121, с. 690]. Про наявність юридичної заінтересованості свідчить право особи на судовий захист [122].

Проте вищезгадані позиції не відображають структурної побудови поняття «юридична заінтересованість» [123, с. 34; 124, с. 131; 125, с. 33; 126, с. 61; 127, с.

21], окремі елементи якого можуть бути притаманні не тільки учасникам справи, а й іншим особам, які входять до складу учасників судового процесу [1] (гл. 4 розд. I ЦПК України)

У науковій літературі юридичну заінтересованість поділяють на матеріальну та процесуальну [123, с. 34; 124, с. 131; 125, с. 33; 126, с. 61; 127, с. 21]. На такий поділ звертав увагу КЦС у складі ВС у постанові від 19.10.2022 у справі № 906/3/21 [128]. У цьому судовому рішенні колегія суддів зазначила, що «особи, які наділені правом на звернення до суду, поділяються на дві групи:

- особи, які звертаються до суду за захистом своїх порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів й, відповідно, мають як матеріально-правову, так і процесуальну заінтересованість у конкретному результаті розгляду справи, займають процесуальне становище позивача, та

- особи, які звертаються до суду в інтересах інших осіб або державних чи суспільних інтересах, заінтересованість яких носить суто процесуальний характер й процесуальне становище яких, за загальним правилом, є відмінним від процесуального становища позивача» [128].

Наведені висновки вчених та Верховного Суду цілком застосовні не тільки до учасників справи чи представників, а й до інших учасників судового процесу.

У доктрині висловлюється позиція, що «матеріально-правова заінтересованість — це особиста ознака суб'єкта цивільного процесуального правовідношення (особи, яка бере участь у справі), яка полягає у прагненні за допомогою судової діяльності отримати для себе поновлення порушеного, оспореного чи невизнаного права, законного інтересу, тобто отримати певне майно, благо, встановити певний стан, або ж навпаки, не допустити їх порушення» [129]. Цим видом юридичної заінтересованості володіє, наприклад, позивач чи відповідач [130, с. 336]. Процесуальна заінтересованість — це «функціональна ознака суб'єкта цивільного процесуального правовідношення (особи, яка бере участь у справі), яка полягає у прагненні досягти певного процесуального результату у формі відповідного судового рішення, що відповідає функціональному призначенню участі даного суб'єкта у розгляді та вирішенні цивільної справи» [129]. Нею володіють у цивільній справі, до прикладу, секретар судового засідання, спеціаліст, експерт, свідок, перекладач [130, с. 337].

Таким чином, категорія «юридична заінтересованість» має структурований характер [123, с. 34; 124, с. 131; 125, с. 33; 126, с. 61; 127, с. 21]. Кожен її елемент наділений власним змістом та може бути притаманний тому чи іншому учасникові судового процесу [130, с. 336-337].

Матеріально-правовою складовою юридичної заінтересованості наділені виключно учасники справи [130, с. 336]. Про це свідчить їх бажання захистити власні порушені, невизнані чи оспорювані права, свободи та законні інтереси. Окрім цього, можливе судове рішення так чи інакше впливає на їх цивільні права та обов'язки. Цей висновок підтвердив КЦС у складі ВС у постанові від 09.11.2022 у справі № 527/439/21 [131]. На переконання колегії суддів «основною ознакою сторін цивільного процесу є їхня особиста і безпосередня заінтересованість; саме сторони є суб'єктами правовідношення, з приводу якого виник спір» [131].

В ухвалі від 06.07.2022 Великої Палати Верховного Суду у справі № 32/77т судом зроблено висновок, що «особи, які не брали участі у справі, можуть оскаржити рішення суду лише за умови, що суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки. Відтак, передумовою реалізації такими особами їх права на оскарження судового рішення є матеріально-правова заінтересованість цих осіб, тобто їх власна, особиста заінтересованість у конкретному результаті розгляду спору судом» [132]. Суд звернув увагу на важливу ознаку осіб, які мають право оскаржити рішення суду — матеріально-правову заінтересованість в розгляді справи, яку він називає «особистою» [132], «власною» [132] заінтересованістю.

Участь експерта в цивільній справі не зумовлена вищезгаданими причинами, а є наслідком виконання професійних, а також процесуальних обов'язків, а саме: проведення експертизи, підготовка та надання висновку. Тому експерт позбавлений матеріально-правової заінтересованості [62, с. 38-39].

Щодо процесуально-правової заінтересованості, то така дійсно проявляється у прагненні суб'єкта досягти процесуального результату, зважаючи на його функціональне призначення у цивільній справі [129]. До прикладу, процесуальна заінтересованість позивача полягає в його прагненні прийняття судом до розгляду позовної заяви. У відповідача — це прийняття відзиву та інших заяв по суті справи (ч. 2 ст. 174 ЦПК України [1]).

Проте не лише вищенаведене є проявом процесуальної заінтересованості. Вона виражається також у бажанні суб'єкта належно користуватися процесуальними правами та сумлінно дотримуватися процесуальних обов'язків, закріплених нормативно-правовими актами.

Системний аналіз ЦПК України дозволяє зробити ряд висновків у цій частині. По-перше, експерт має належно користуватися процесуальними правами та сумлінно дотримуватися обов'язків з метою виконання функцій у цивільній справі [1] (ст.ст. 72, 103, 106 ЦПК України). Це слідує із норм ч. 1 ст. 44; ч. 3-4 ст. 72 ЦПК України [1]. По-друге, експерт, проводячи експертизу та готуючи висновок, прагне, аби відомості в ньому були оцінені судом як допустимі докази. Окремі порушення, які можуть бути встановлені за результатом визнання їх недопустимими, мають наслідком юридичну відповідальність експерта, наприклад, «порушення вимог законодавства щодо оформлення висновку судового експерта» [37] (п. 11 ч. 3 ст. 14 Закону України «Про судову експертизу»).

Інший приклад. Згідно з ч. 3 ст. 72 ЦПК України «експерт зобов'язаний дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені йому питання» [1]. Схоже положення містить п. 1 ч. 1 ст. 12 Закону України «Про судову експертизу» [37]. При цьому, відповідно до альтернативи 2 ч. 4 ст. 262 ЦПК України суд постановляє окрему ухвалу щодо експерта в разі виявлення під час розгляду справи неправдивого висновку експерта направляє її прокурору чи органу досудового розслідування [1]. На додачу до цього, згідно з п. 1 розд. VI Положення № 301/5 «атестовані судові експерти за порушення вимог законодавства України про судову експертизу та/або методичних вимог під час проведення досліджень можуть бути притягнуті до дисциплінарної відповідальності» [52]. Видами дисциплінарних стягнень є попередження; призупинення дії свідоцтва (на строк до одного року) [52]; позбавлення кваліфікації судового експерта [52]; пониження кваліфікаційного класу судового експерта (щодо судових експертів науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України) [52] (п. 12 розд. VI Положення № 301/5 [56]).

Тобто порушення експертом власного обов'язку з проведення повного дослідження та надання об'єктивного та обґрунтованого висновком тягне за собою правові наслідки [1; 52]. Вони можуть полягати у зверненні суду з окремою ухвалою до

органу досудового розслідування для внесення відповідних відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань про скоєний злочин (якщо діяння містять його ознаки) [1]. Експерта може бути також притягнуто до дисциплінарної відповідальності з накладенням одного з видів стягнень, передбачених п. 12 розд. VI Положення № 301/5 [52]. Аби уникнути цих наслідків, процесуальна заінтересованість спонукатиме його до сумлінного виконання власного обов'язку, закріпленого в ч. 3 ст. 72 ЦПК України [1] та п. 1 ч. 1 ст. 12 Закону України «Про судову експертизу» [37].

Тому експерт як інший учасник судового процесу наділений процесуальним компонентом юридичної заінтересованості, про що також згадували окремі вчені [130, с. 337; 133, с. 59].

Процесуальна заінтересованість експерта посилилась із набранням чинності 15.12.2017 нової редакції ЦПК України [48]. Починаючи з того часу, учасник справи має право подати до суду висновок експерта, складений на його замовлення [1] (ч. 1 ст. 106 ЦПК України). Процесуальна заінтересованість має спонукати експерта до сумлінного виконання процесуальних обов'язків та належної реалізації прав також і через те, що це буде сприяти підвищенню його репутації. Подальші звернення заінтересованих осіб для проведення експертизи безпосередньо впливатимуть на матеріальний стан дослідника.

До того ж за альтернативою 1 реч. 1 ч. 3 ст. 103 ЦПК України «при призначенні експертизи судом експерт або експертна установа обирається сторонами за взаємною згодою» [1]. На практиці під час звернення до суду з клопотанням про призначення експертизи заінтересована особа пропонує експерта чи експертну установу, яким необхідно доручити проведення дослідження. У більшості випадків суд погоджується з такою пропозицією. Процесуальна заінтересованість має сприяти також частішому призначенню експерта судом, адже його кандидатуру пропонуватимуть учасники справи.

1.3. Проблематика юридичного закріплення та практичної реалізації окремих прав та обов'язків експерта в цивільному судочинстві України

1.3.1. Історичний контекст закріплення прав та обов'язків експерта в цивільному судочинстві України

Під час розкриття характерних особливостей експерта варто приділити увагу його правовому статусу в цивільних процесуальних правовідносинах. Важливими в цьому контексті є права та обов'язки, які є своєрідними інструментами втілення в життя його функцій та мети діяльності.

Аналіз правової регламентації прав та обов'язків експерта в цивільних справах необхідно здійснити з урахуванням норм цивільного процесуального законодавства, яке діяло на теренах України протягом XX-XXI століть.

У ЦПК УСРР 1924 року цивільні права та обов'язки експерта не було систематизовано [38]. Широкого переліку таких кодекс не містив [38]. Серед положень, які збереглися у правовому полі донині, можна виділити право експерта на винагороду за проведення експертизи [38] (арт. 44 розд. IV част. I) та відшкодування витрат на переїзд при місцевому огляді [38] (1 реч. арт. 45 розд. IV част. I). Тобто ще з часів чинності ЦПК УСРР 1924 року законодавець гарантував оплатність праці експерта щодо проведення експертизи та підготовки висновку [38].

Особливістю правового регулювання того періоду є положення 1 реч. арт. 155 розд. XVI част. II ЦПК УСРР 1924 року, які наділяли експерта правом надавати власні висновки «словесно або листовно, від уподоби суду» [38]. Словесні висновки записувалися до протоколу судового засідання та підписувалися самим експертом [38] (2 реч. арт. 155 розд. XVI част. II ЦПК УСРР 1924 року). Якщо експерт надавав листовний висновок, суд мав право зобов'язати його дати словесні пояснення [38] (3 реч. арт. 155 розд. XVI част. II ЦПК УСРР 1924 року). У чинному ЦПК України закріплено лише письмову форму висновку експерта [1] (ч. 4 ст. 102 ЦПК України), що є обґрунтованим кроком, направленим на забезпечення формалізації експертної діяльності.

Звертають на себе увагу також положення арт. 156 розд. XVI част. II ЦПК УСРР 1924 року [38]. Відповідно до нього експерти наділялись правом ставити запитання сторонам та свідкам, брати участь у місцевому огляді та перевірці доказів

[38]. У чинній редакції закону експерт наділений правом лише заявляти клопотання про опитування учасників справи та свідків [1] (п. 5 ч. 6 ст. 72 ЦПК України). Ставити запитання таким учасникам судового процесу чинний кодекс права експерту не надає [1].

Більшість із вищезазначених положень залишилися незмінними в ЦПК УСРР 1929 року [39]. Серед нововведень законодавця слід виділити положення арт. 177 розд. 16 част. 2 кодексу, за якими висновки експертів повинні були мати в собі обґрунтування всіх тверджень [39]. Ця норма закріплювала за експертом обов'язок викласти у висновку підґрунтя отриманих результатів дослідження [39].

Реформування правової регламентації прав та обов'язків експерта цивільне процесуальне законодавство України зазнало в ЦПК України 1963 року [41]. У цьому нормативно-правовому акті було здійснено умовний поділ прав та обов'язків експерта на загальні та спеціальні [41]. Перші з них пов'язані із загальними правилами його поведінки в судовому процесі [134, с. 16], інші — були частиною спеціального процесуального статусу [134, с. 16] експерта.

До загальних прав та обов'язків експерта під час його участі в цивільній справі можна віднести, як приклад, 3 реч. ч. 1, ч. 3 ст. 163 ЦПК України 1963 року [41]. Ці норми закріплювали обов'язок надавати пояснення та показання стоячи, а також дотримуватися порядку в судовому засіданні та виконувати всі розпорядження головуєчого судді [41].

Важливим нововведенням ЦПК України 1963 року серед загальних прав експерта є положення ч. 3 ст. 162 [41]. Експерту та іншим учасникам надавалося право подавати заперечення на дії головуєчого, які заносилися до протоколу судового засідання [41]. Ця норма містила механізм протидії експерта будь-яким неправомірним діям головуєчого судді [41], що є важливою гарантією недопущення зловживань і процесуального тиску. Таке законодавче положення збереглося донині й закріплено в ч. 3 ст. 214 ЦПК України [1].

Спеціальні права та обов'язки експерта було закріплено в ст. 59 «Процесуальні права експерта» [41] та ст. 58 «Обов'язки і відповідальність експертів» [41] відповідно. Перелік таких прав та обов'язків був невеликим [41]. За ч. 1 ст. 59 ЦПК України 1963 року експерт мав право на ознайомлення з матеріалами справи, участь

в розгляді справи судом, висловлення суду прохання про надання йому додаткових матеріалів [41]. Згідно з ч. 1 ст. 58 ЦПК України 1963 року він мав обов'язки з'явитися на виклик суду і надати правдивий висновок щодо поставлених на вирішення питань [41]. На противагу останньому вводилося також право експерта на відмову від надання такого висновку, за умови, якщо наданих йому матеріалів недостатньо або якщо він не має необхідних знань для цього [41] (ч. 2 ст. 59 ЦПК 1963 року). З одного боку, така процесуальна гарантія створювала ризики зловживань та ухилень експертами від їх основного обов'язку. З іншого боку, експерт не був вимушений проводити дослідження у сфері, у якій він не є компетентним, виключивши можливість подання до суду необґрунтованого висновку.

Залишились у кодексі положення, які гарантували оплату праці експерта та відшкодування його витрат, пов'язаних з участю у розгляді справи [41] (ч. 3 ст. 71, ст. 74 ЦПК 1963 року). При цьому перелік таких витрат було розширено [41]. До них належали «витрати у зв'язку з переїздом до місця виклику і назад, наймом житла та добові» [41]. Вони мали бути виплачені судом після виконання експертом своїх обов'язків, незалежно від стягнення зі сторін [41] (ст. 74 ЦПК 1963 року).

Таким чином, у порівнянні з кодексами 1924 [38] та 1929 [39] років, у ЦПК 1963 року [41] було розширено перелік прав та обов'язків експерта в цивільних справах.

Із набранням чинності ЦПК України 2004 року було покладено початок осучаснення цивільного судочинства. Це зумовлено, у першу чергу, винайденням та впровадженням у правову діяльність інноваційних технологій (всесвітньої мережі «Інтернет», апаратних та програмних засобів відеоконференцзв'язку, відео- та аудіозапису тощо).

До прикладу, згідно з 1 реч. ч. 8 ст. 6 ЦПК України 2004 року учасники цивільного процесу та інші особи, присутні на відкритому судовому засіданні, мали право використовувати під час судового засідання портативні аудіотехнічні пристрої [43]. Враховуючи той факт, що експерта було віднесено до інших учасників цивільного процесу [43] (§ 2 гл. 4 розд. I ЦПК України 2004 року), таке право належало і йому.

До загальних прав та обов'язків експерта ЦПК України 2004 року відносив право на виклик для участі в судовому засіданні [43] (ч. 3 ст. 74); право на подання письмових зауважень до журналу судового засідання [43] (ч. 1 ст. 199); право на участь у дослідженні доказів [43] (1 реч. ч. 1 ст. 185, 1 реч. ч. 1 ст. 187); обов'язок звернення до суду словами «Ваша честь» [43] (ст. 161); обов'язок виконання вимог судового розпорядника [43] (ч. 2 ст. 49).

Права та обов'язки експерта, які були елементами його процесуального правового статусу, закріплено в ст. 53 ЦПК України 2004 року [43]. До них належали, зокрема, такі: обов'язок експерта роз'яснити власний висновок у випадку необхідності [43] (ч. 3 ст. 53); обов'язок забезпечити збереження об'єкта експертизи [43] (1 реч. ч. 4 ст. 53); обов'язок не збирати самостійно матеріали для експертизи [43] (ч. 5 ст. 53 ЦПК України); не спілкуватись з особами, які беруть участь у справі [43] (ч. 5 ст. 53 ЦПК України); не розголошувати хід та результати дослідження [43] (ч. 5 ст. 53 ЦПК України).

Важливим із процедурної сторони проведення експертизи стали права експерта на звернення до суду з проханням про формулювання питання, яке потребує з'ясування, інструктування про доручене завдання та на роз'яснення щодо сформульованих питань [43] (1 реч. ч. 4 ст. 144 ЦПК України 2004 року). Ці права були необхідним інструментом для встановлення експертом правильних висновків за результатами проведення дослідження.

Окрім цього, експерт отримав можливість викласти відповіді на питання, які не були поставлені на вирішення експертизи, якщо було встановлено важливі факти та обставини, що мають значення для правильного розгляду справи [43] (ч. 5 ст. 147 ЦПК України 2004 року). Це надавало йому більшу свободу дій у процесі проведення експертизи, не обмежуючи наданням відповідей виключно на поставлені питання.

Особливістю ЦПК України 2004 року в порівнянні з попередниками стало розширення прав експерта шляхом закріплення бланкетної норми п. 6 ч. 10 ст. 53 [43]. Відповідно до неї експерт користувався також правами, встановленими Законом України «Про судову експертизу» [43]. Поза увагою законодавця при цьому залишились інші нормативно-правові акти, які регулюють правовий статус експерта та пра-

вила проведення експертизи в цивільному судочинстві України, наприклад, Інструкція.

Таким чином, у ЦПК України 2004 року продовжилася тенденція розвитку правової регламентації прав та обов'язків експерта в цивільному судочинстві. Багато в чому такий було зумовлено винайденням нових технологій, а також надання учасникам більшої свободи дій у справі, тобто переходом до змагального судового процесу.

У новій редакції ЦПК України права та обов'язки експерта зазнали часткових змін [12, с. 486]. Одним з основних нововведень чинної редакції ЦПК України стало право учасників справи на подання до суду висновків експерта, підготовлених на їх замовлення без участі суду [1] (ч. 1 ст. 106 ЦПК України), на що звертала увагу Грабовська О. [12, с. 486]. Нині експерт може вступати в справу не тільки за ухвалою суду, а також з ініціативи заінтересованих осіб [1].

Значного розвитку зазнали також так звані «цифрові» права експерта, пов'язані з можливістю використання ним сучасних технологій. Відповідно до 2 реч. ч. 4 ст. 72 ЦПК України експерт має право на участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції за відсутності заперечень учасників [1]. Воно реалізується в порядку, встановленому ч. 6 ст. 212 ЦПК України з приміщення суду [1]. На думку окремих представників професійної спільноти, ця норма є дискримінаційною [135, с. 415-416], адже учасники справи мають право використовувати власні технічні засоби поза межами приміщення суду [1]. Таку можливість пропонується надати й експертам [135, с. 421].

Із метою перевірки ставлення правників до поточного стану регулювання прав та обов'язків експерта дисертантом проведено опитування адвокатів, суддів та експертів України (Додатки 2, 3, 4). Його результати показали таке. Більшість опитаних адвокатів (53,8%) (Додаток 4), суддів (77,8%) (Додаток 3) та експертів (55%) (Додаток 2) вважає, що правовий статус експерта (його права та обов'язки, вимоги до посади та відповідальність) достатньо врегульований на законодавчому рівні. Протилежну думку мають 46,3% адвокатів (Додаток 4), 22,2% суддів (Додаток 3) та 45% експертів (Додаток 2).

Підтвердженню думки першої чи другої групи учасників опитування сприятиме аналіз норм ЦПК України окремих прав та обов'язків експерта. Для спрощення такого аналізу доцільно згрупувати права та обов'язки експерта таким чином:

- 1) права та обов'язки, пов'язані з безпосереднім проведенням експертизи (складанням та наданням висновку експерта);
- 2) права та обов'язки, пов'язані з належним соціальним, матеріальним, правовим та внутрішньо-організаційним забезпеченням діяльності експерта (Схема 1.1.).

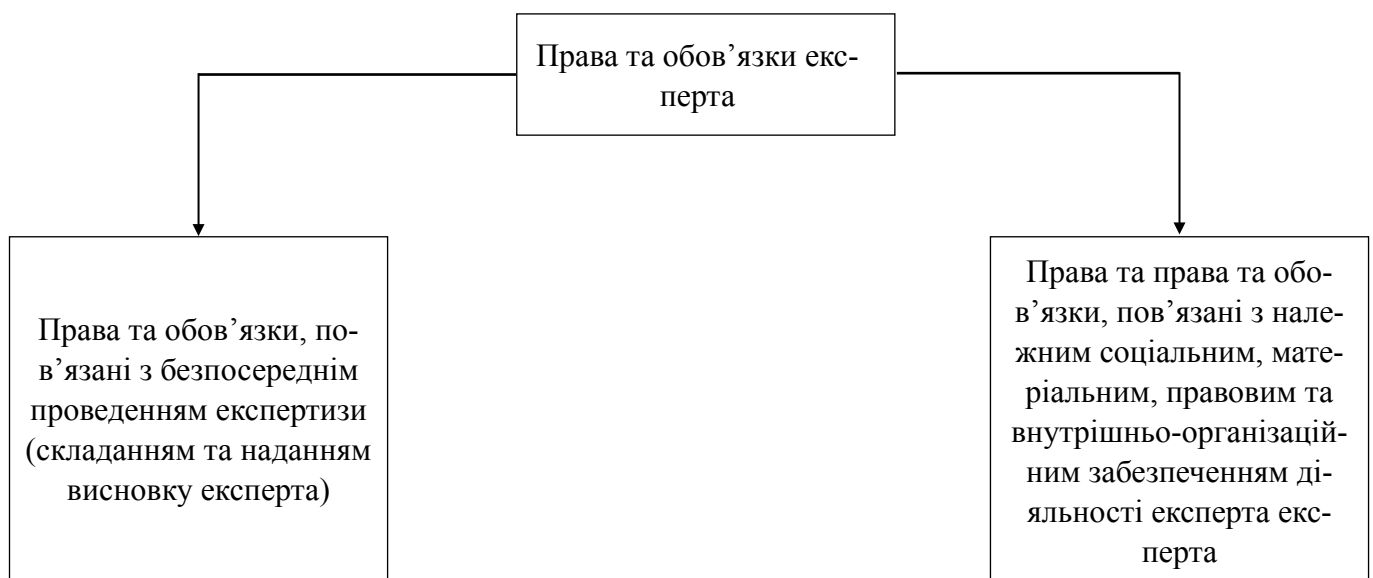

Схема 1.1. Права та обов'язки експерта в цивільному судочинстві України

Джерело: розроблено автором

1.3.2. Права та обов'язки, пов'язані з безпосереднім проведенням експертизи

Першу групу прав та обов'язків експерта в цивільному судочинстві складають пов'язані з безпосереднім проведенням експертизи (складанням та наданням висновку експерта). Їх сутність полягає в забезпеченні експерта дієвими процесуальними механізмами виконання своєї основної функції в цивільній справі — проведення експертизи, складання та надання висновку.

Право на заявлення клопотань та заяв. Одним із основних засобів експерта для забезпечення виконання експертизи є його право на заявлення клопотань (заяв).

Воно є, без перебільшення, одним із основних процесуальних інструментів експерта в цивільній справі та слугує «містком» для реалізації інших прав, наприклад, ознайомлення з матеріалами справи чи надання додаткових матеріалів.

Як закріплює ч. 1 ст. 182 ЦПК України, свої вимоги, заперечення, аргументи та міркування щодо процесуальних питань учасники справи викладають у заявах та клопотаннях, а також запереченнях проти заяв і клопотань [1]. Такі клопотання та заяви подаються під час підготовчого судового засідання [1] (п. 10, 19 ч. 2 ст. 197 ЦПК України) або розгляду справи по суті [1] (ч. 1 ст. 222 ЦПК України).

Експерт не є учасником справи [1] (ч.ч. 1-3 ст. 42 ЦПК України). Тому граматичне тлумачення [42, с. 9] ч. 1 ст. 182 ЦПК України приводить до висновку, що експерт не має право подавати клопотання (заяви), за винятком тих, які прямо передбачені кодексом [1] (пп. 1, 2, 5 ч. 6 ст. 72 ЦПК України).

Закон України «Про судову експертизу» також містить звужену модель права експерта на заявлення клопотань [37]. Предметом таких клопотань може бути лише надання додаткових матеріалів для проведення експертизи, якщо вона призначена судом, або ознайомлення з матеріалами цивільної справи, що стосуються предмета судової експертизи [37] (п. 1 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про судову експертизу»). Таким чином, спеціальний закон обмежує експерта, залученого заінтересованою собою для проведення експертизи, що суперечить ч. 6 ст. 106 ЦПК України [1]. Окрім цього, за логікою п. 1 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про судову експертизу» експерт не має права ознайомлюватись, до прикладу, з протоколом судового засідання, адже він не стосується предмета експертизи. Із цього виходить також абз. 1 п. 2.1. розд. II Інструкції [73]. Хоча таке ознайомлення може бути необхідним для оскарження дій головуючого до органів суддівського самоврядування. При цьому п. 1 ч. 6 ст. 72 ЦПК України такого обмеження не встановлює [1]. Відповідно до нього експерт право ознайомлюватись з усіма матеріалами цивільної справи [1].

Положення п. 2.1. розд. II Інструкції надають експертові право заявляти «клопотання про надання додаткових матеріалів і зразків та вчинення інших дій, пов'язаних із проведенням експертизи» [70]. Науковиця Бичкова С. звертала увагу, що Інструкція дещо розширює права експерта в порівнянні із Законом України «Про судову експертизу» [7]. Право заявляти клопотання за Інструкцією є значно шир-

шим, аніж передбачене Законом України «Про судову експертизу» [7; 136, с. 100]. Поняття «проведення експертизи» [1] включає в себе як предмет цього дослідження, так і порядок його проведення [7]. Проте на переконання Бичкової С. перевагу матимуть положення Закону, як нормативно-правового акту вищої юридичної сили [7]. Надання експертові права заявляти клопотання, пов'язані загалом із проведенням експертизи, усунуло б необхідність визначення юридичної сили норм (Додаток 1).

Практичною проблемою є строк розгляду клопотань експерта. Це питання є важливим з огляду на обмеженість часу проведення експертизи та судового провадження загалом. Процесуаліст Васильєва-Шаламова Ж. висловлює думку, що всі клопотання експерта, пов'язані з проведенням експертизи, мають розглядатися судом негайно [9, с. 10]. Таку ж думку висловлюють Кравченко А. та Зеленкова І. [13, с. 45]. Наведена пропозиція є доречною, адже строк розгляду клопотань експерта впливає на загальний строк проведення експертизи та цивільної справи загалом. Якнайшвидший розгляд судом таких клопотань дозволить досягти оперативності та ефективності судового провадження. Проте «негайний» [9, с. 10] є суб'єктивним поняттям та не має чіткого встановлення часових рамок. Ефективним із процесуальної точки зору було б визначити чіткий строк, до прикладу, «протягом 7 днів з моменту отримання судом клопотання (заяви) експерта».

За нормою п. 5 ч. 6 ст. 72 ЦПК України експерт має право «для цілей проведення експертизи заявляти клопотання про опитування учасників справи та свідків» [1]. Процесуальний закон не містить порядку проведення такого «опитування». Інструкція при цьому закріплює, що експерт має право з дозволу особи, яка призначила експертизу (залучила експерта) ставити питання учасникам процесу, що стосуються предмета чи об'єкта експертизи [70] (абз. 4 п. 2.1. розд. II Інструкції). «Опитування» у цій нормі [1] не згадується.

Питання викликають також межі такого «опитування» [1] учасників справи за клопотанням експерта, тобто які питання мають бути поставлені учасникам справи та чи мають такі бути запропоновані експертом або ж віддані на розсуд суду. Усуненню таких питань сприятиме надання експертові права заявляти суду клопотання про допит учасників справи та свідків з питань, які стосуються предмета

чи об'єкта експертизи. Експерт повинен мати також можливість запропонувати зміст таких питань.

Проблемою в цьому випадку можуть стати межі його процесуальної заінтересованості у справі. Це пояснюється тим, що власними питаннями експерт може виявити певні факти (обставини), які будуть використані однією із сторін для доведення та доказування власної правової позиції. У цьому випадку вибір стоїть між досягненням завдань цивільного судочинства [1] (ч. 1 ст. 2 ЦПК України) та змагальністю учасників сторін [1] (п. 4 ч. 3 ст. 2 ЦПК України). Остаточне рішення має бути прийнято особою, яка призначила (замовила) експертизу з урахуванням думки самих учасників справи. Це сприятиме досягненню балансу між ч. 1 ст. 2 та п. 4 ч. 3 ст. 2 ЦПК України.

Право на уточнення поставлених питань. Опитування представників юридичних професій показало, що значну проблему інституту експертизи в цивільному судочинстві України становить правильне визначення заінтересованими особами та судом виду експертизи та формулювання питань, що ставляться на її вирішення (Додаток 2, 3, 4). Окремими респондентами було зазначено про доцільність закріплення права експерта особисто змінити вид експертизи, визначений суб'єктом призначення (замовлення) дослідження (Додаток 2). Умовою цього мала б стати невідповідність поставлених питань виду (підвиду) експертизи.

У разі сумнівів щодо обсягу та змісту поставленого завдання експерт має право подати клопотання про уточнення поставлених питань [70] (абз. 4 п. 2.1. розд. II Інструкції). До того ж за 1 реч. ч. 4 ст. 104 ЦПК України суд може заслухати експерта щодо формулювання питань, які поставлені на вирішення експертизи, та дати роз'яснення щодо них [1]. Таке право було реалізовано експертом, наприклад, у справі № 277/483/22 [137]. В ухвалі від 30.11.2022 Ємільчинського районного суду Житомирської області у справі № 277/483/22 судом за клопотанням експерта викладено питання, поставлене на вирішення молекулярно-генетичної експертизи, в новій редакції [137]. Право на уточнення поставлених запитань дозволяє в такому випадку досягнути позитивного результату в проведенні експертизи [138, с. 173].

Доцільним кроком стало б закріплення в ЦПК України права експерта звертатися до особи, яка призначила (замовила) експертизу, з клопотанням про зміну виду (підвиду) експертизи, якщо цього вимагає зміст поставлених на її вирішення питань. На практиці це вже фактично реалізується експертами [139]. Ухвалою від 12.12.2022 Тетіївського районного суду Київської області у складі у справі № 940/907/22 судом було скореговано вид судової експертизи з посмертної судово-медичної експертизи на судову молекулярно-генетичну експертизу [139]. Такий механізм має змістовні та процесуальні переваги над правом експерта самотійно змінювати вид (підвид) експертизи. Із його допомогою буде збережено контроль над дослідженням із боку особи, яка його призначила (замовила). До того ж не допускатимуться умисні дії експерта, направлені на недобросовісну відмову від проведення експертизи шляхом зміни її виду та передання іншому експертові.

До цього, ефективним способом вирішити проблему неправильного викладення питань та визначення виду (підвиду) експертизи є попереднє узгодження (консультування) з експертом змісту таких [18, с. 184; 19, с. 469]. Це усунуло б подальшу необхідність у зверненні до суду чи особи, яка замовила експертизу, з проханням про їх уточнення. Із цього приводу Несімко О. обґрунтовано зазначає, що залучення експерта для консультацій із приводу формулювання питань експертизи дозволяє скоротити терміни проведення експертизи [19, с. 469]. Окрім цього, це надає змогу визначити кількість та спеціалізацію експертів для проведення дослідження [19, с. 469].

Право експертної ініціативи. Предметом наукових дискусій неодноразово виступало так зване право експертної ініціативи [138, с. 173-174; 140, с. 84; 141, с. 99]. Науковиці Недашківська О. та Недашківська Т. зазначають, що «...судовим експертам бракує чіткого усвідомлення можливості реалізації права експертної ініціативи на практиці.» [140, с. 84]. Результати їх опитування експертів показали, що лише 7,54 % (із 106 чоловік загалом) мають знання щодо реалізації експертної ініціативи на практиці [140, с. 84]. У сукупності із відсутністю чіткої правової регламентації це призводить до уникнення фахівцями права експертної ініціативи навіть у випадку дійсної необхідності [138, с. 173-174].

Чинне законодавство не містить дефініції поняття «експертна ініціатива». Проте її викладено в п. 1 ч. 1 ст. 1 проєкту Закону України «Про судово-експер-

тну діяльність в Україні» (реєстраційний № 6284 від 05.11.2021): «Викладення експертом виявлених у ході проведення експертизи відомостей, які можуть мати значення для кримінального провадження, цивільної, господарської, адміністративної справи, справи про адміністративне правопорушення, виконавчого провадження або поза межами судочинства, з приводу яких йому не були поставлені питання» [5].

У цьому ж розумінні експертна ініціатива згадується в нормах ЦПК України, Закону України «Про судову експертизу» та Інструкції: п. 3 ч. 6 ст. 72 ЦПК України [1]; ч. 8 ст. 102 ЦПК України [1]; п. 2 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про судову експертизу» [37] та абз. 6 п. 2.1. розд. II, абз. 12 п. 4.12. розд. IV Інструкції [70]. Звертає на себе увагу, що деякі з цих норм мають різні варіанти викладення [1; 37; 70]. Найбільш недоречний варіант міститься в ч. 8 ст. 102 ЦПК України [1]. Ця норма оперує сполукою «міркування про обставини» [1], які має право наводити експерт у випадку їх виявлення [1]. Однак можливі суть та зміст таких міркувань кодекс не розкриває. Експерт є нейтральним суб'єктом судового процесу і має викладати лиш об'єктивно встановлені факти (обставини). Жодних «міркувань» щодо таких висновків експерта містити не повинен.

На рівні доктрини право експертної ініціативи розкривається з різних аспектів, розширюючи підхід законодавця. До її проявів належить можливість викладення додаткових відомостей про предмет дослідження [138, с. 170; 142, с. 204], проте лише в межах своїх спеціальних знань [143, с. 230]; право заявляти клопотання про надання додаткових зразків та матеріалів [138, с. 172; 141, с. 99]; вчинення інших дії, пов'язаних з проведенням дослідження [141, с. 99]. Такі підходи значно розширюють право експертної ініціативи. За їх логікою нею можна було б назвати також замовлення експертом хімічних матеріалів чи канцелярських засобів. Проте суть цього права полягає в розширенні першопочаткового завдання, а не здійснення дій у його межах. Тому доцільним варто вважати підхід законодавця.

Судова практика застосування права «експертної ініціативи» не є «багатою» не тільки в цивільних, а й в інших категоріях справ [3].

У постанові від 29.03.2023 у справі № 185/8356/17 КЦС у складі ВС підтвердив правомірність використання експертом права експертної ініціативи [144]. У цій справі експерт-почеркознавець не тільки визначив, що підпис на документі

зроблено іншою особою, а й чітко встановив, ким конкретно він був виконаний [144]. Таким чином, фахівець вийшов за межі першопочаткового завдання. Проте такі дії до суттєвих наслідків не призвели, адже сам лиш факт виконання підпису іншою особою вже тягне за собою правовий наслідок у вигляді нікчемності правочину [94] (ч. 3 ст. 203, ч. 1 ст. 215 ЦК України).

У справі № 902/1023/19 (902/1243/20) експерт звернувся до Господарського суду Вінницької області з клопотанням про роз'яснення питання, поставленого в ухвалі про призначення експертизи [145]. В ухвалі від 19.12.2022 у цій справі Господарський суд Вінницької області зазначив, що «...судом надано експерту можливість проявити експерту ініціативу та забезпечено свободу реалізації експертних повноважень», а також «...експерт необмежений у наданні відповідей на інші питання, які можуть виникнути у процесі дослідження та є необхідними для складення обґрунтованого висновку з приводу визначених судом запитань» [145]. Тим самим суд спонукав експерта до використання права на експертну ініціативу [167]. Такі дії можна пояснити бажанням скоротити процесуальний час на розгляд клопотання експерта та постановлення судових рішень.

Дисертантом, як і окремими ученими [138, с. 172], ставиться під сумнів правомірність використання права експертної ініціативи. З одного боку, реалізація цього права сприяє досягненню об'єктивності та справедливості судового розгляду, що відповідає ч. 1 ст. 2 ЦПК України [1]. Експерт звертає увагу суду та учасників справи на факти (обставини), які в силу відсутності спеціальних знань були ними проігноровані. З іншого боку, позиція експерта в судовому процесі перестає бути нейтральною, оскільки він починає брати активну участь у доказуванні та встановленні істини.

Необхідно зважати також та те, що експертна ініціатива є правом, а не обов'язком експерта. Тобто він наділений дискрецією у питанні «допомагати» певному учасникові справи довести чи спростувати факти (обставини), на які він посиляється, чи ні. Це, очевидно, не відповідає функціональній меті участі експерта у цивільній справі, а також моделі змагального судового процесу [146, с. 53] загалом [1]. Крім того, наведене може породити ризики неправомірних зловживань [147, с. 228] або навіть корупційної складової.

Більш того, ЦПК України та Закон України «Про судову експертизу» викладає сутність експертної ініціативи через право експерта зазначати факти та обставини, які «мають значення для справи» [1; 37] (ч. 8 ст. 102, п. 3 ч. 6 ст. 72 ЦПК України, п. 2 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про судову експертизу»). Проте експерт не може надати таку оцінку фактам (обставинам), які він встановив. Для цього він має володіти всім масивом матеріалів справи та бути обізнаним із її ходом. У протилежному випадку такі дії призводять до наслідків, як у наведеній вище справі № 185/8356/17, де експертом було встановлено факт, який на результат справи не вплинув [144]. Це, у свою чергу, тягне за собою завищення судових витрат, які покладаються на учасників справи [1] (ч. 2, ч. 12 ст. 141 ЦПК України). Науковиця Васильєва-Шаламова Ж. викладала схожу позицію щодо права експерта самостійно змінювати питання, поставлені на вирішення експертизи [148, с. 114].

Отже, позитивний вплив права експертної ініціативи в цивільному судочинстві не доведено. Негативні чинники його використання на практиці переважають завдання, для досягнення яких це право було закріплено в законодавстві. У зв'язку з цим право експертної ініціативи має бути виключено з положень закону (Додаток 1).

Право на оскарження дій головуєчого судді. Важливим для процесуального статусу експерта є його право на оскарження неправомірних дій, що перешкоджають виконанню експертизи. Пропозицію щодо закріплення цього права та порядку його реалізації в ЦПК України висловлювала ще свого часу Бичкова С. [7]. На її переконання, у випадку відмови експерту з боку суду в наданні для ознайомлення матеріалів справи доцільніше було б оскаржити такі дії, аніж складати висновок про неможливість надання відповідей на поставлені питання [7]. На зазначене звертав увагу також учений Вовк В. [136, с. 100].

У ЦПК України не закріплено ані права експерта, ані процесуального порядку оскарження дій суду або учасників судового процесу у випадку порушення його прав [1]. Єдиним винятком є положення ч. 3 ст. 214 ЦПК України, відповідно до якої експерт має право подати заперечення на дії головуєчого, які заносяться до протоколу судового засідання [1]. Суд вирішує питання про прийняття чи відхилення таких заперечень шляхом постановлення ухвали [1]. Подальші наслідки цих процесуальних дій нормативно-правові акти не містять. ЄДРСР налічує 278

судових рішень із посиланням на ч. 3 ст. 214 ЦПК України [3]. У переважній більшості випадків судді відмовляли у внесенні таких заперечень до протоколу судового засідання [149; 150; 151; 152].

У цілому ж заперечення на дії головуючого в порядку ч. 3 ст. 214 ЦПК України [1] не впливають на результати розгляду справи. Тому наведений механізм не є дієвим. Позитивною зміною могло б стати відхилення повноважень суду розглядати питання про внесення чи невнесення таких заперечень до протоколу судового засідання. Окрім цього, належним кроком стало б закріплення процесуальних наслідків для головуючого через внесення до протоколу судового засідання заперечень на його дії з боку експерта. Прикладом може слугувати можливість надання заперечень як доказ для притягнення такого до дисциплінарної відповідальності або ж визначення таких як додаткову підставу скасування судового рішення судом вищої інстанції.

На відміну від ЦПК України, п. 4 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про судову експертизу» закріплює право експерта «подавати скарги на дії особи, у провадженні якої перебуває справа, якщо ці дії порушують права судового експерта» [37]. Схоже положення містить абз. 9 п. 2.1. розд. II Інструкції [70] з можливістю оскаржити також дії особи, яка залучила експерта, та додатковою умовою, якщо такі дії порушують не тільки права експерта, а й порядок проведення експертизи [70]. Наведені норми відсилають лише до права експерта оскаржувати дії та рішення особи, у провадженні якої перебуває справа або яка замовила експертизу [37; 70]. Порядку такого оскарження ці нормативно-правові акти не містять [37; 70]. При цьому редакцію п. 4 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про судову експертизу» [37] необхідно доповнити можливістю оскаржити дії особи, яка замовила експертизу, у випадку наявності вже відкритого судового провадження. При відсутності судового провадження настають наслідки договірного характеру. Необхідним кроком є також закріплення права експерта подавати відповідні скарги на рівні ЦПК України.

Доцільною моделлю реалізації вказано слугуватиме наступна: дії чи бездіяльність учасників судового процесу можуть бути оскаржені експертом до суду, у провадженні якого перебуває справа (наслідком чого може стати застосування

міри процесуальної відповідальності); рішення, дії чи бездіяльність самого суду можуть бути оскаржені експертом вищестоящего суду чи до органів суддівського самоврядування.

Право на відмову від проведення експертизи. Попри процесуальний обов'язок експерта дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені йому питання [1] (ч. 3 ст. 72 ЦПК України) та юридичну відповідальність за порушення такого [153] (ч. 1 ст. 385 КК України (Кримінального кодексу України)), існують випадки, коли він може правомірно відмовитись від його виконання [1]. Це право експерта усуває ймовірність подання до суду необґрунтованого висновку й таким чином захищає його від юридичної відповідальності.

Інструкція та ЦПК України містять такі умови використання цього права:

1) недостатність матеріалів, наданих експертові для проведення експертизи [1; 70] (ч. 8 ст. 72 ЦПК України, абз. 12 п. 2.1 розд. II Інструкції).

Ця умова є наслідком об'єктивної відсутності додаткових матеріалів, бездіяльності заінтересованих осіб у збиранні або витребуванні нових доказів, неподання експертові документів, які містяться в матеріалах справи, через недостатню обізнаність суду чи учасників справи в особливостях конкретного дослідження.

Згідно з 1 реч. ч. 1 ст. 107 ЦПК України «матеріали, необхідні для проведення експертизи, експерту надає суд, якщо експертиза призначена судом, або учасник справи, якщо експертиза проводиться за його замовленням» [1]. Вибір матеріалів при призначення експертизи судом покладається на останнього [1] (2 реч. ч. 1 ст. 107 ЦПК України). При цьому думка учасників справи з цього приводу також підлягає врахуванню (2 реч. ч. 1 ст. 107 ЦПК України). В окремих випадках може бути заслуханий також і призначений експерт (3 реч. ч. 1 ст. 107 ЦПК України) [1]. Процесуальний закон не закріплює етапу судового провадження, на якому з'ясується думка експерта щодо поставлених питань [1]. Доцільним механізмом стало б направлення судом пропозицій таких питань експертові та їх письмове підтвердження самим фахівцем.

Експерт не має права самостійно збирати матеріали для експертизи [1] (ч. 2 ст. 107 ЦПК України). Натомість він може ознайомлюватись із матеріалами справи чи

подавати клопотання про надання додаткових документів у випадку, якщо експертиза призначена судом [1; 37] (п. 2 ч. 6 ст. 72 ЦПК України; п. 1 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про судову експертизу»). Клопотання про надання додаткових матеріалів має бути виконане протягом 45 календарних днів із дня його направлення [70] (абз. 6 п. 1.13. розд. I, п. 4.10. розд. IV Інструкції).

Як закріплено в ч. 8 ст. 72 ЦПК України, «призначений судом експерт може відмовитися від надання висновку, якщо надані на його запит матеріали недостатні для виконання покладених на нього обов'язків» [1]. Абз. 12 п. 2.1. розд. II Інструкції має наступну редакцію цього положення: «Експерт може відмовитися від проведення експертизи, якщо наданих йому матеріалів недостатньо для виконання покладених на нього обов'язків, а витребувані додаткові матеріали не надані...» [70]. Процесуальний закон обмежує суб'єктний склад права на відмову від надання висновку лише експертом, якого призначив суд [1]. Аналогічна норма Інструкції поширюється і на випадки замовлення дослідження іншими особами [70]. Ця неузгодженість має бути усунута на користь Інструкції, адже експертиза може бути замовлена на етапі судового розгляду [1]. У такому разі експерт не зможе відмовитися від проведення дослідження через дію ЦПК України.

Норми ч. 8 ст. 72 ЦПК України [1] та абз. 12 п. 2.1. розд. II Інструкції [70] закріплюють умови для відмови експерта від надання висновку: недостатність матеріалів, звернення до суду з клопотанням про надання додаткових матеріалів, ненадання таких матеріалів (надання в недостатній кількості). Цей процесуальний механізм слугує попередньому вичерпанню всіх можливостей для знаходження та надання експертові необхідних матеріалів, що позитивно впливає на процес доказування в цивільній справі.

Проте абз. 12 п. 2.1. розд. II Інструкції втрачає сенс з огляду на п. 2 ч. 6 ст. 72 ЦПК України та п. 1 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про судову експертизу». Відповідно до них прохати про надання додаткових матеріалів експерт має право лише у випадку призначення його судом [1; 37]. Необхідно викласти ці норми в новій редакції з забезпеченням експерта правом прохати про надання додаткових матеріалів особу, яка замовила експертизу.

2) Відсутність у експерта спеціальних знань, необхідних для проведення експертизи [1; 70] (ч. 7 ст. 103 ЦПК України, абз. 12 п. 2.1 розд. II Інструкції).

Призначений судом експерт має повідомити суд про неможливість проведення дослідження через відсутність у нього «необхідних» [1] знань [1] (ч. 7 ст. 103 ЦПК України). Абз. 12 п. 2.1. розд. II Інструкції оперує сполукою «поставлені питання виходять за межі його спеціальних знань» [70], а абз. 6 п. 2.2. розд. II Інструкції — «поставлене питання виходить за межі компетенції експерта» [70].

Більшою мірою умова застосування цих положень залежить від власного сприйняття експерта, адже тільки він може визначити глибину та обсяг наявних у нього спеціальних знань. Впадає в око також неузгодженість ключових категорій цих норм, а саме: «необхідні знання» [1], «спеціальні знання» [70] та «компетенція» [70]. Зважаючи на чинну редакцію ст. 72 ЦПК України перша з них має бути однозначно замінена на «спеціальні знання».

Компетенція визначається як «деяка відчужена, наперед задана вимога до підготовки особи (властивості або якості, потенційні здатності особи), наперед задана вимога щодо знань та досвіду діяльності у певній сфері» [154]. Нею також називають вузьку спеціалізацію експерта [155, с. 210] або знання експерта в галузі експертизи певного роду чи виду [156, с. 101]. Тобто компетенція експерта є визначеними межами спеціальних його знань, необхідними для виконання ним експертизи певного виду (підвиду). Компетенція є вужчим поняттям, ніж спеціальні знання [155, с. 210; 156, с. 101], які охоплюють процесуальні й позапроцесальні аспекти проведення дослідження [10, с. 312].

Усуненню різних трактувань цих норм може посприяти заміна наведених вище сполук на формулювання «вихід поставлених питань за межі кола спеціальних знань експерта у відповідній спеціальності». Прив'язка до спеціальності надасть змогу визначати, чи відповідають попереднє навчання та підготовка експерта поставленим на експертизу питанням.

3) Якщо експерт не може провести експертизу без залучення інших експертів [1; 70] (ч. 7 ст. 103 ЦПК України). Мова йде про випадки призначення комісійної [1] (ст. 111 ЦПК України) та комплексної експертиз [1] (ст. 111 ЦПК України). Про проведення таких експерт заявляти будь-яких клопотань чи заяв права не

має. Комісію експертів може утворювати суб'єкт призначення дослідження або керівник експертної установи [70] (2 реч. абз. 5 пп. 1.2.13. п. 1.2. розд. I Інструкції). Організація комплексних експертиз покладається на керівника провідної експертної установи та інших установ, які залучаються до її проведення [70] (абз. 3 п. 4.4. розд. IV Інструкції).

У контексті ч. 7 ст. 103 ЦПК України до того ж ігнорується той факт, що до проведення експертизи можуть бути залучені інші, окрім експертів, фахівці [37; 70] (1 реч. ч. 1 ст. 23 Закону України «Про судову експертизу»; 2 реч. абз. 6 пп. 1.2.13. п. 1.2. розд. I Інструкції).

1.3.3. Права та обов'язки експерта, пов'язані з належним соціальним, матеріальним, правовим та внутрішньо-організаційним забезпеченням його діяльності

Другим блоком прав та обов'язків експерта є пов'язані з належним соціальним, матеріальним, правовим та внутрішньо-організаційним забезпеченням його діяльності. До нього належать, наприклад: оплата праці та соціальний захист [37] (ст. 18 Закону України «Про судову експертизу»), щорічні та додаткові відпустки [37] (ст. 18-1 Закону України «Про судову експертизу»), інформаційне забезпечення [37] (ст. 20 Закону України «Про судову експертизу»), кадрове забезпечення [37] (ст. 21 Закону України «Про судову експертизу»), міжнародне наукове співробітництво [37] (ст. 24 Закону України «Про судову експертизу»).

У межах дослідження прав та обов'язків експерта цього блоку варто приділити увагу двом найбільш проблемним питанням, а саме: оплаті праці та надмірному навантаженню експертів.

Право на оплату проведеної експертизи. Частина опитаних дисертантом експертів засвідчила наявність проблеми недостатності оплати їх праці. (Додаток 2).

Під час розгляду цивільних справ експерт наділений правом на оплату виконаної роботи та на компенсацію витрат, пов'язаних із проведенням експертизи [1] (ч. 7 ст. 72 ЦПК України). Це право закріплено також у п. 5 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про судову експертизу» [37] та абз. 11 п. 2.1. розд. II Інструкції [70]. Значимість цього положення підкреслюється тим фактом, що воно збереглося в процесуальному законі ще з часів чинності ЦПК УСРР 1924 [38] та 1929 [39] років.

На його важливу роль звертається увага окремими міжнародними організаціями [157]. Окрім цього, воно походить від основоположних прав людини і громадянина на працю та достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, закріплених у ч. 1 ст. 43 [4] та ст. 48 [4] Конституції України відповідно.

Грамотичний аналіз [158, с. 146] ч. 7 ст. 72 ЦПК України приводить до висновку, що законодавець розмежовує винагороду експерта у зв'язку з проведенням експертизи (виконану роботу) та компенсацію його витрат на проведення експертизи та виклик до суду [1].

Винагороду за виконану роботу (проведення експертизи) експерт отримує, якщо це не входить до його службових обов'язків [1; 37] (ч. 3 ст. 139 ЦПК України, п. 5 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про судову експертизу»), тобто, якщо він не є працівником відповідної державної спеціалізованої установи. Відшкодування експертові витрат на переїзд до суду, придбання матеріалів для експертизи тощо, у свою чергу, здійснюється в будь-якому випадку.

Із наведеними положеннями не узгоджується абз. 11 п. 2.1. розд. II Інструкції, який прирівнює оплату праці та відшкодування витрат експерта [70]. Обидва таких мають бути відшкодовані лише тоді, якщо експерт не є працівником державної установи судових експертиз [70]. Перевагу в цьому випадку матимуть, очевидно, норми ЦПК України та профільного закону як акти вищої юридичної сили.

Учені Верба-Сидор О. та Крупко В. звернули увагу, що в ч. 7 ст. 72 ЦПК України йдеться про оплату виконаної роботи, а не складання висновку експерта як такого [159, с. 74]. Навіть у випадку припинення експертизи без надання висновку, робота фахівця має бути оплачена [159, с. 74]. До прикладу, на практиці можуть виникати випадки, коли проведення експертизи вже було розпочате, проте сторони в її ході примирились і не мають подальшої потреби у висновку експерта. У цьому разі експерт має скласти та подати до суду акт виконаних робіт із зазначенням завершених етапів дослідження та його матеріальних затрат.

Директорат (Директорат правосуддя та кримінальної юстиції Міністерства юстиції України) у звіті за 2021 рік зазначає, що проблема недостатності оплати праці експерта пов'язана зі збільшенням кількості експертиз та їх складністю [135, с.

320]. Через складність прогнозування фінансування експертних установ кошти, виділені на таке, закінчуються вже за пів року [135, с. 320].

Її вирішення мало б критись у ч. 2 ст. 18 Закону України «Про судову експертизу» [37]. Згідно з нею посадові оклади експертів державних спеціалізованих установ (не військовослужбовцям і тим, які не мають звань рядового і начальницького складу) мають складати не менше 10 розмірів прожиткового мінімуму, встановленого для працездатних осіб на 1 січня календарного року [37]. Окрім таких окладів, експертам також можуть виплачуватись надбавки, доплати, премії та інші виплати [37] (ч. 1 ст. 18 Закону України «Про судову експертизу»).

Законом фактично встановлюється мінімальна межа посадового окладу експерта [37]. Станом на 2020 рік вона становила 21 020,00 грн, 2021 рік — 22 700,00 грн, 2022 рік — 24 810,00 грн, 2023 рік — 26 840,00 грн, 2024 рік — 30 280,00 грн. Розрахунок проводився, з огляду на абз. 4 ст. 7 Законів України «Про Державний бюджет України» на кожен із наведених років [160; 161; 162; 163; 164].

Такі суми коштів мали б покривати більшість життєвих потреб експертів. Показник за 2023 рік, наприклад, майже вдвічі перевищував розмір середньої заробітної плати (доходу) в Україні (14 308,46 грн [165]) за той самий рік. Він є також у півтора рази більшим, аніж середньомісячна номінальна заробітна плата працівників, яка прогнозувалася Міністерством економіки України на 2023 рік [166] (18 508,00 грн).

У той же час корінь проблеми криється в часовому обмеженні законодавцем дії ч. 2 ст. 18 Закону України «Про судову експертизу» [37]. Нині вона містить таке формулювання: «Дію частини другої статті 18 щодо розміру посадових окладів судових експертів зупинено на 2024 рік згідно із Законом № 3460-IX від 09.11.2023» [37]. Таке «зупинення» здійснювалося Верховною Радою України Законами України «Про Державний бюджет України», починаючи з 2018 року [37]. Це призвело до широкої свободи у визначенні заробітних плат експертів, з можливістю їх зменшення навіть до розміру мінімальної заробітної плати. На цю проблему свого часу також звертали увагу вчені Манько Є. [167, с. 58], Нестор Н. [168, с. 40] та професійна спільнота [45, с. 237; 135, с. 320].

На неї звертає увагу також Головне науково-експертне Управління апарату Верховної Ради України, починаючи з 2018 року [169; 170; 171; 172; 173; 174; 175]. На переконання Управління призупинення Законом України «Про Державний бюджет України» дії інших нормативно-правових актів суперечить правовим висновкам Конституційного Суду України, викладеним в рішеннях від 09.07.2007 № 6-рп/2007; від 30.11.2010 № 22-рп/2010; від 09.07.2007 № 6-рп/2007; від 22.05.2008 № 10-рп/2008 [169; 170; 171; 172; 173; 174; 175]. Така практика, до того ж, прямо заборонена ч. 4 ст. 153 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» [176]. Незважаючи на це, проекти Законів України «Про Державний бюджет України» приймаються законодавцем без виключення положень про призупинення дії ч. 2 ст. 18 Закону України «Про судову експертизу» [160; 161; 162; 163; 164; 177; 178].

Свободу встановлення рівня оплати праці експертів було реалізовано Кабінетом міністрів України в постанові від 30.03.2011 № 314 «Про умови оплати праці працівників державних спеціалізованих установ судових експертиз» [179]. Додаток 1 цієї постанови містить схему посадових окладів працівників державних спеціалізованих установ судових експертиз (не військовослужбовців і тих, що не мають звань рядового і начальницького складу) [179]. Відповідно до нього місячний оклад експерта становить 4 800,00 грн - 5 500,00 грн [179]. Головний судовий експерт має оклад у розмірі 5 900,00 грн - 7 200,00 грн [179]. Експертам виплачуються також надбавки за кваліфікаційні класи, розмір яких варіюється від 200 грн (5 кваліфікаційний клас) до 700 грн (вищий кваліфікаційний клас) [179].

Посадові оклади експертів, закріплені в наведеній постанові, мають змінюватись пропорційно підвищенню посадового окладу (тарифної ставки) працівника I тарифного розряду, розмір якого визначено у прим. 1 додатка 1 до постанови від 30.08.2002 № 1298 Кабінету Міністрів України «Про оплату праці працівників на основі Єдиної тарифної сітки розрядів і коефіцієнтів з оплати праці працівників установ, закладів та організацій окремих галузей бюджетної сфери» [179] (п. 8 постанови від 30.03.2011 № 314 Кабінету Міністрів України). Виходячи з положень додатка 1 до постанови від 30.08.2002 № 1298 Кабінету Міністрів України,

посадовий оклад експерта в 2024 році в залежності від категорії мав становити від 3 674,25 грн до 7 220,17 грн [180].

Для регулювання оплати праці експертів Кабінетом міністрів України прийнято також постанову від 27.12.2018 № 1127 «Про умови оплати праці працівників науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції та внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 30 березня 2011 р. № 314» [181]. Ця постанова мала внести зміни до постанови від 30.03.2011 № 314 Кабінету міністрів України, а також встановити нові правила обчислення посадового окладу експертів [181]. Воно здійснювалось шляхом множення прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого на 1 січня календарного року, на відповідний коефіцієнт (1 реч. прим. 1 до Додатку 1 постанови [181]). Наприклад, посадовий оклад експерта станом на 2023 рік, мав би становити 28 182,00 грн (прожитковий мінімум для працездатних осіб на 01.01.2023 — 2 684,00 грн [189]; коефіцієнт — 10,5 [181]).

Проте за п. 8 постанови від 27.12.2018 № 1127 Кабінету міністрів України вона набирає чинності одночасно з відновленням дії ч. 2 ст. 18 Закону України «Про судову експертизу» [181]. Тобто наведений механізм донині не діє.

Рівень забезпечення державою проведення судових експертиз спеціалізованими установами можливо встановити з аналізу Законів України «Про Державний бюджет України», починаючи з 2018 року.

За бюджетною програмою «Проведення судової експертизи і розробка методики проведення судових експертиз» законодавцем виділено в 2018 році 240 067 500,00 грн [177]; у 2019 році — 329 415 200,00 грн [178]; у 2020 році — 370 446 500,00 грн [160]; у 2021 році — 414 054 100,00 грн [161]; у 2022 році — 656 992 100,00 грн [162]; у 2023 році — 486 851 300,00 грн [163]; у 2024 році — 623 773 800,00 грн [164]. У середньому видатки зростали на 14,6% щорічно, що навіть перевищує середній рівень інфляції за той самий період, який становить приблизно 10,08% [182].

За інформацією Міністерства юстиції України (Додаток 5), видатки на виплату заробітної плати працівникам науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України (експерти, наукові співробітники, техніки, службовці,

робітники) склали: у 2018 році — 175 871 900,00 грн; у 2019 році — 237 554 800,00 грн; у 2020 році — 260 358 800,00 грн; у 2021 році — 276 048 200,00 грн; у 2022 році (план) — 396 345 100,00 грн. У середньому зростання на 17,6% щорічно. Видатки ж для Міністерства юстиції України в ці роки встановлювались в розмірі: 12 692 763 200,00 грн [177] — 2018 рік; 13 800 522 300,00 грн [178] — 2019 рік; 14 036 130 400,00 грн [160] — 2020 рік; 15 629 515 600,00 грн [161] — 2021 рік; 16 355 472 100,00 грн [162] — 2022 рік. Незважаючи на те, що фінансування заробітних плат працівників експертних установ збільшувалось, у середньому воно становило лише приблизно 1,7% сукупних видатків на Міністерство юстиції України. Для порівняння видатки Державного бюджету України за програмою «Керівництво та управління у сфері юстиції» становило за 2018-2022 роки в середньому 30,9% всіх видатків на Міністерство юстиції України [177; 178; 160; 161; 162].

Позитивним моментом для експертів видається те, що установи судових експертиз можуть надавати окремі послуги на платній основі [135, с. 320; 183]. Таким чином, у них наявна можливість перекривати бюджетні прогалини також в оплаті праці дослідників [135, с. 320].

Міністерство юстиції України також зазначає, що середньомісячна заробітна плата 1 штатного працівника науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України склали: у 2018 році — 13 967,00 грн; у 2019 році — 18 358,00 грн; у 2020 році — 19 997,00 грн; у 2021 році — 21 216,00 грн; у 2022 році — 28 086,00 грн (план) (Додаток 5). Ці суми перевищують встановлену ч. 2 ст. 18 Закону України «Про судову експертизу» [37] мінімальну межу окладу експерта. Річне зростання становить 14,9%.

Схожі дані надають самі установи судових експертиз (Додатки 6, 7). Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса» зазначає, що розмір середньомісячної заробітної плати одного штатного працівника інституту становив: 2019 рік — 16 930,60 грн; 2020 рік — 19 101,30 грн; 2021 рік — 18 859,20 грн; 2022 рік — 27 908,70 грн; 2023 рік — 27 421,20 грн (Додаток 6). Одеський науково-дослідний інститут судових експертиз Міністерства юстиції України повідомив такі дані: 2019 рік — 15 221,70 грн; 2020 рік — 16 705,91

грн; 2021 рік — 16 629,57 грн; 2022 рік — 26 201,29 грн; 2023 рік — 25 882,49 грн (Додаток 7).

Із першого погляду, ситуація видається некритичною. Видатки на фінансування заробітних плат експертів та самі заробітні плати зростали протягом 2018-2023 років. Проте, якщо здійснити розрахунки в доларовому еквіваленті, то зростання становитиме лише 118,68 доларів США за 5 років (589,07 доларів США [184] — у 2019 році та 707,75 доларів США [184] — у 2023 році). До порівняння, середня заробітна плата в Латвії за той самий період зросла на 468 Євро [185]. До того ж підвищення заробітних плат поглинається підвищенням цін на життєвонеобхідні товари та послуги. За той самий період, наприклад, середня ціна оренди 1-кімнатної квартири в Україні підвищилась на 14,2% [186].

Вирішенням проблеми недостатності фінансування експертної діяльності в Україні має комплексний характер. Воно залежить не тільки від загальноекономічної ситуації в країні, а й від конкретних дій вищих посадових та виборних осіб держави.

Першим кроком може стати суттєвий справедливий перерозподіл видатків Державного бюджету України між наявними програмами і законодавче усунення обмежень, встановлених нині в ч. 2 ст. 18 Закону України «Про судову експертизу». До того ж, важливим ресурсом для наповнення Державного бюджету України є трансформація української економіки із сировинно-орієнтованої, більша частка експорту якої становить дешева необроблена сировина та легка промисловість [187], на тяжку промисловість та технологічне виробництво. Такі товари надають більше доданої вартості та сприяють збільшенню обсягів експорту та, відповідно, зростанню багатства країни.

Окрім цього, джерелом збільшення оплати праці експерта може стати відсоткова винагорода за проведення експертизи. Її можливо розрахувати, виходячи зі загальної суми оплати за проведення дослідження. До прикладу, експертові може сплачуватись 10% від кожної проведеної експертизи, оплаченої учасниками цивільних справ. Проте урахуванню мають також підлягати додаткові фактори, наприклад, чи було прийнято його висновок в подальшому як належний, допустимий та достовірний доказ.

Таким чином, стане можливо забезпечити достатній рівень фінансового забезпечення експерта, а також стимулювати його сумлінно виконувати власні обов'язки в цивільній справі.

Серед пропозицій, які висловлюються науковою та фаховою спільнотою, є також: заміна експертогодина на формулу розрахунку вартості експертизи [45, с. 253-254; 135, с. 341] або прив'язка таких до мінімальної заробітної плати [135, с. 331], запровадження єдиних стандартів проведення досліджень [45, с. 254], включення до відшкодування витрат експерта компенсацію його участі в судових засіданнях [45, с. 254].

Надмірна навантаженість експертів. Опитування експертів засвідчило наявність іншої проблеми інституту експертизи в цивільному судочинстві, а саме — їх робоче навантаження (Додаток 2). На це звернули увагу також окремі судді та адвокати (Додатки 3, 4).

У звіті проєкту ЄС «ПРАВО-Justice» «Узагальнення за підсумками обговорення актуальних питань у сфері» однією з причин «зростання тривалості строків проведення судових експертиз» [188, с. 10] було визнано понаднормове навантаження експертів [188, с. 14]. До такого самого висновку дійшла Васильєва-Шаламова Ж. у власній дисертації ще задовго до публікації наведеного звіту [9, с. 11]. У свою чергу, значна тривалість експертиз трактується ЄСПЛ як порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ (Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейської конвенції з прав людини)) [189; 190; 191; 192].

За інформацією Міністерства юстиції України та Єдиного реєстру атестованих судових експертів станом на 31.12.2022 загальна кількість експертів в Україні становила 5 916 чоловік (Додаток 5). Серед них ті, які не є працівниками державних спеціалізованих установ — 435 осіб, атестовані експерти НДУСЕ Міністерства юстиції України — 911 осіб (Додаток 5). За повідомленням міністерства, у 2020 році присвоєно кваліфікацію судового експерта 66 фахівцям, у 2021 році — 165 фахівцям, у 2022 році — 170 фахівцям (Додаток 5).

Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса» зазначає, що протягом 2019-2023 року в штат інституту прийнято 149 експертів, а звільнено — 104 (Додаток 6). Загальна чисельність експертів станом

на 29.04.2024 становила 257 осіб (Додаток 6). При цьому кількість експертиз, призначених в установі протягом 2019-2023 років, становила 36 269 (Додаток 4). Одеський науково-дослідний інститут судових експертиз Міністерства юстиції України повідомив, що за той самий період до його штату прийнято 137 експертів, а звільнено — 125 (Додаток 8).

Найбільш яскраво наявність проблеми надмірної навантаженості експертів НДУСЕ прослідковується, якщо здійснити аналіз інформації, наданої установами щодо конкретного виду експертиз, наприклад, транспортно-товарознавчої експертизи.

Станом на 08.06.2024 у Київському відділенні Київського НДІСЕ (Науково-дослідного інституту судових експертиз) на виконанні перебуває 901 (87,73%) таких експертиз, а виконано з початку 2024 року — лише 126 (12,27%) [193]. На це відділення Київського НДІСЕ припадає 47,37% експертів (9 осіб) [193], які проводять транспортно-товарознавчу експертиз, всього інституту. У Національному науковому центрі «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса» станом на наведену вище дату з початку 2024 року виконано 225 (52,6%) транспортно-товарознавчих експертиз, а 202 (47,4%) дослідження донині перебуває у залишку [194]. У цій установі працює 6 експертів [194] цього напрямку спеціальних знань. У Дніпропетровському НДІСЕ Міністерства юстиції України транспортно-товарознавчі експертизи станом на 08.06.2024 виконувало 3 експерти [195]. З початку 2024 року ними проведено 71 (63,96%) експертиз, а 40 (36,04%) — перебуває у залишку [195]. В Одеському НДІСЕ Міністерства юстиції України станом на 08.06.2024 працювало 7 експертів-товарознавців [196]. Із початку цього року вони виконали 75 (48,1%) досліджень, а 81 (51,9%) перебуває у роботі [196].

Із наведеного вбачається, що на одного експерта-товарознавця на місяць припадає проведення в середньому майже 12 експертиз. Цей показник є значним, якщо врахувати також різну складність таких досліджень. До того ж діяльність експерта не обмежується виключно перебуванням в НДІСЕ та здійсненням самої експертизи. Подекуди вона полягає в прибутті до суду та інших органів влади, що також відбирає значну долю робочого часу.

У той же час строк проведення експертизи встановлюється керівником експертної установи, який не може перевищувати 90 днів [70] (абз. 1 п. 1.3. розд. I Інструкції). У разі значного навантаження експерта, такий строк може бути продовжений за домовленістю установи та особи, яка призначила (замовила) дослідження [70] (абз. 2 п. 1.3. розд. I Інструкції). Єдине обмеження, яке встановлюють норми Інструкції, є те, що такий строк має бути «розумним» [70] (абз. 2 п. 1.3. розд. I Інструкції).

Експерт при цьому наділений правом відмовитись від проведення експертизи лише у виключних випадках, до яких надмірна завантаженість іншими дослідженнями не входить [1; 70] (ч. 8 ст. 72, ч. 7 ст. 103 ЦПК України, абз. 12 п. 2.1 розд. II Інструкції). Проте відмова в погодженні більш розумного строку проведення дослідження надає право повернути матеріали суб'єкту призначення (замовлення) з пропозицією доручити її іншим суб'єктам судово-експертної діяльності [70] (абз. 4 п. 1.3. розд. I Інструкції).

Результати опитування Директоратом представників юридичних професій засвідчили, що у 2020 році «47,5% судових експертиз проводяться у термін до 60 календарних днів, 66,3% - до 90 календарних днів, і 33,7% - понад 90 календарних днів» [45, с. 256].

Наведене може призвести також до професійного вигорання експерта, яке було предметом дослідження ученого Сафіяна Д. у тезах «Проблема професійного вигорання судового експерта: теоретичний аспект» [197, с. 499] (2019 рік).

На думку дисертанта можливими є наступні варіанти вирішення вищеописаної проблеми.

По-перше, строк проведення експертизи мав би зменшитися за рахунок кількісного збільшення осіб, які беруть участь у проведенні експертизи. У цій частині доцільним кроком стало б введення на законодавчому та практичному рівнях посади помічника експерта. У такий спосіб був би реалізований інститут наставництва [188, с. 8; 198, с. 52] в експертизі.

Класифікатор професій ДК 003:2010, затверджений наказом від 28.07.2010 № 327 Держспоживстандарту України, налічує 52 посади помічників різних категорій

професій [199]. Використання керівниками помічників для зменшення власного навантаження є в Україні сталою практикою.

На сьогодні в нормативно-правових актах закріплено елементи правового статусу помічника нотаріуса [200] (ст. 13 Закону України «Про нотаріат»), помічника судді [90] (ст. 157 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»), помічника адвоката [201] (ст. 16 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»), помічника приватного виконавця [202] (ст. 28 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів»). На важливість роботи, наприклад, помічників суддів звертала свого часу Консультативна рада європейських суддів: «Помічники суддів можуть бути важливим інструментом у тому, щоб зняти з суддів тягар у вигляді несудових завдань, аби прискорити роботу судів, скоротити відставання з розглядом справ...» [203, с. 3].

У той же час експерта, який також виконує важливу функцію не тільки в межах цивільного, а й інших видів судочинства, помічником законодавець не наділив.

Правовий статус помічника експерта мав би бути спорідненим із помічником приватного виконавця чи нотаріуса, адже ступінь державного регулювання їх професійної діяльності є схожим. Основними вимогами до посади помічника експерта є громадянство України; вища освіта за відповідною спеціальністю не нижче першого рівня (бакалавр); вільне володіння державною мовою; неможливість виконувати іншу оплачувану роботу, крім викладацької, наукової і творчої діяльності. Обмеження щодо зайняття посади: визнаний недієздатним або дієздатність якого обмежена; має непогашену чи не зняту судимість за вчинення умисного злочину; має не погашене адміністративне стягнення за корупційне або пов'язане з корупцією правопорушення; має громадянство іншої держави.

До функцій помічника експерта слід віднести підготовку проєктів листів, клопотань, заяв, скарг та інших документів, допомогу в проведенні експертизи та виконання інших завдань (доручень) експерта.

Окрім цього, робота на посаді помічника мала б надавати особі певні переваги в разі набуття статусу експерта. До прикладу, 2 роки стажу роботи могли б стати

підставою для зменшення обсягу програми підготовки в разі присвоєння кваліфікації експерта [52].

Основним бар'єром у реалізації описаної пропозиції може стати недостатнє фінансування всієї сфери судової експертизи в Україні та неможливість виплати належного рівня заробітної плати помічнику експерта. Наприклад, в штаті Київського відділення Київського НДІСЕ станом на 08.06.2024 перебуває 320 експертів [193]. Забезпечення кожного з них помічником із заробітною платою навіть в 10 000,00 грн потребуватиме додаткових 32 000 000,00 грн. Це складає 5,1% загальної суми коштів, виділеної з Державного бюджету України у 2024 році за бюджетною програмою «Проведення судової експертизи і розробка методики проведення судових експертиз» [164]. Більше можливостей для забезпечення власних помічників матимуть експерти, які не працюють в НДУСЕ, адже вони не залежать від державного фінансування.

По-друге, проблема надмірної навантаженості експертів може бути вирішена шляхом збільшення загальної кількості самих фахівців.

Задля цього необхідно проводити відповідну роботу над популяризацією професії експерта серед суспільства та студентів (учнів вищих класів) зокрема. Це можливо втілити, до прикладу, шляхом проведення позитивної (конструктивної) пропаганди щодо важливості діяльності та функцій експерта, а також особливостей його роботи. У поєднанні з підвищенням матеріального забезпечення, такі заходи сприятимуть виникненню у наступних поколінь зацікавленості в роботі на цій посаді. Наведені завдання мають, у першу чергу, бути покладені на профільне міністерство (Міністерство юстиції України), установи судової експертизи та самих атестованих експертів України.

Позитивними прикладами в цьому напрямку можна назвати екскурсії, круглі столи та професійно-орієнтаційні зустрічі, проведені експертами Херсонського НДЕКЦ МВС України (Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства юстиції України) зі студентами Херсонського національного технічного університету в 2021 році [204]; експертами Полтавського НДЕКЦ МВС України зі студентами ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки та торгівлі» у 2020 році [205]; Черкаським відділенням Київського НДІСЕ зі

студентами Національного університету «Одеська юридична академія» в 2019 році [206].

1.4. Висновки до розділу 1

Дослідження, проведене в розд. 1 дисертації, привело до таких висновків:

1) ключовими характеристиками експерта в цивільному судочинстві України є: наявність спеціальних знань [1; 9, с. 10; 49, с. 3001], проходження атестації [37], отримання кваліфікації судового експерта за відповідною спеціальністю [37] та включення до Реєстру атестованих судових експертів [9, с. 10; 37] (Схема 1.2.). Їх наявність впливає на визнання відомостей, які містяться у висновку експерта, допустимими доказами в цивільній справі. У зв'язку з цим необхідно включити такі ознаки до дефініції експерта, закріпленої в ч. 1 ст. 72 ЦПК України (Додаток 1);

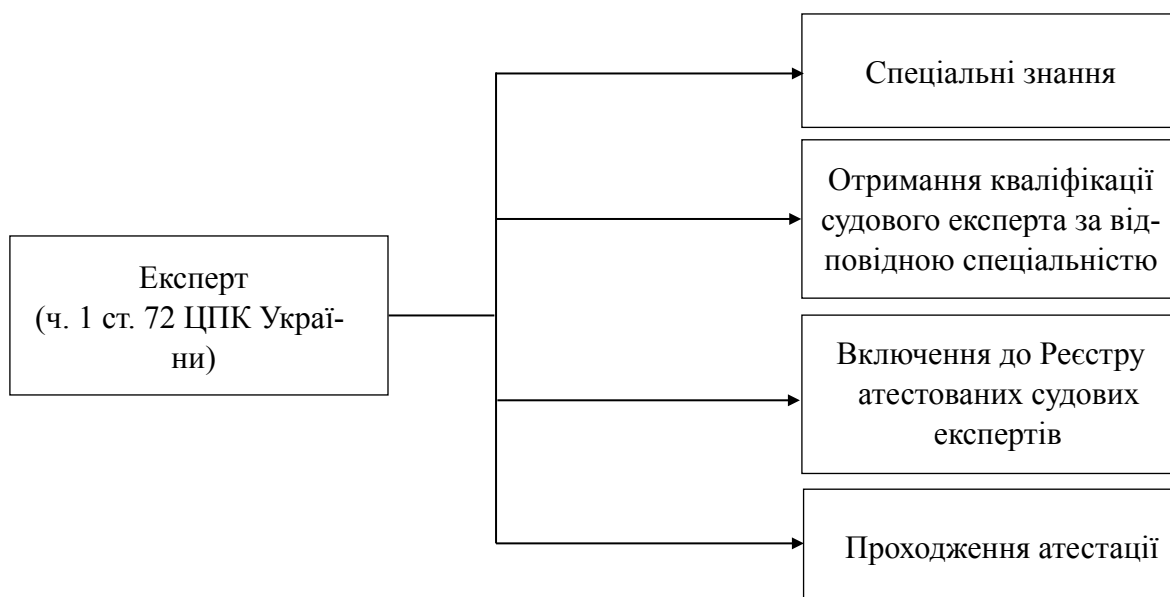

Схема 1.2. Характеристики експерта в цивільному судочинстві України

Джерело: розроблено автором

2) спеціальні знання експерта — це знання, набуті внаслідок відповідної освіти, підготовки та практичного досвіду їх застосування, які не належать до повсякденних (побутових), набутих внаслідок життєвого досвіду, та необхідні для проведення експертом експертизи [14, с. 19; 56, с. 44; 78, с. 285; 79, с. 123; 80, с. 48; 81, с.

11]. Спеціальні знання включають у себе знання в галузі права, необхідні для вирішення окремих питань, які ставляться на вирішення перед експертом [10, с. 312]. Експерту заборонено ставити на вирішення експертизи питання роз'яснення та тлумачення норм права [10, с. 314], а також ті, які стосуються наявності, відсутності чи захисту суб'єктивних прав учасників правовідносин [17, с. 24];

3) метою атестації експерта є підтвердження наявності в нього спеціальних знань. Кваліфікація експерта — це наявність у фахівця спеціальних знань, умінь та навичок, набутих внаслідок відповідної освіти, підготовки та практичного досвіду, та необхідних для проведення експертизи. Характер та зміст таких освіти, підготовки та досвіду зумовлюють визначення окремої спеціальності в експерта;

4) нормами законодавства передбачено обов'язковість включення відомостей про експерта до Реєстру атестованих судових експертів [37]. Це надає змогу суду та учасникам справи перевірити наявність в особи кваліфікації експерта, його спеціальність та проходження ним атестації;

5) на рівні ЦПК України віднесення експерта до «Інших учасників судового процесу» було закріплено вперше в редакції закону від 18.03.2004 [43] (на той час — «Інші учасники цивільного процесу» [43]). У кодексах 1924, 1929 та 1963 років норми, які регламентували процесуальний статус експерта, містились у розділах про призначення та проведення експертизи [38; 39], а також докази та доказування [41];

6) країни Європи, Північної Америки та Азії нині використовують два підходи до визначення місця експерта в складі учасників судового процесу: а) невключення експерта до будь-якої з груп учасників судового процесу та закріплення норм, що регулюють його статус у розділах щодо доказів та доказування, а також проведення експертизи [66; 72; 73; 74; 75]; б) віднесення експерта до групи «Інші учасники судового процесу» [114];

7) юридична заінтересованість виражається в бажанні особи досягти правового результату у зв'язку з розглядом цивільної справи, рішення в якій впливає на її права та обов'язки [121, с. 690]. Вона поділяється на матеріальну та процесуальну [123, с. 34; 124, с. 131; 125, с. 33; 126, с. 61; 127, с. 21];

8) участь експерта у цивільній справі не зумовлена бажанням захистити власні порушені, невизнані чи оспорювані права, свободи та законні інтереси. Вона є на-

слідком виконання професійних, а також процесуальних обов'язків, а саме: проведення експертизи, підготовка та надання висновку. Тому експерт позбавлений матеріально-правової заінтересованості [62, с. 38-39];

9) експерт має належно користуватися процесуальними правами та сумлінно дотримуватись обов'язків з метою виконання функцій у цивільній справі (ч. 1 ст. 44; ч. 3-4 ст. 72 ЦПК України [1]). Він також прагне аби відомості в ньому були оцінені судом як допустимі докази. Тому він як інший учасник судового процесу наділений процесуальним компонентом юридичної заінтересованості [130, с. 337; 133, с. 59];

10) норми ЦПК УСРР 1924 та 1929 років не містили широкого обсягу прав та обов'язків експерта, а також системності їх розміщення [38; 39]. У той же час окремі з них збереглись донині і знайшли своє відображення в чинному ЦПК України, наприклад, право експерта на винагороду за проведення дослідження [1]. У кодексі 1963 року було здійснено умовний поділ прав та обов'язків експерта на загальні та спеціальні, а також розширено їх у порівнянні з попередниками [41]. Спеціальні були закріплені в ст.ст. 58 та 59 ЦПК України 1963 року [41]. Із набранням чинності ЦПК України 2004 року було покладено початок цифровізації правосуддя та осучаснення елементів процесуального статусу експерта [43]. У цьому та чинному процесуальному законах обсяг прав та обов'язків експерта є найширшими серед досліджених;

11) права та обов'язки експерта в цивільній справі можна групувати таким чином: права та обов'язки, пов'язані з безпосереднім проведенням експертизи (складанням та наданням висновку експерта); права та обов'язки, пов'язані з належним соціальним, матеріальним, правовим та внутрішньо-організаційним забезпеченням діяльності експерта;

12) важливими правами та обов'язками, пов'язаними з безпосереднім проведенням експертизи (складанням та наданням висновку експерта), є: право на заявлення клопотань та заяв, право на уточнення поставлених питань, право експертної ініціативи, право на оскарження дій головуючого судді та право на відмову від проведення експертизи;

13) на рівні ЦПК України має бути закріплено право експерта звертатися до особи, яка призначила (замовила) експертизу, з клопотанням про зміну виду

(підвиду) експертизи, якщо цього вимагає зміст поставлених на її вирішення питань. Додатково ефективним способом вирішити проблему неправильного викладення питань та визначення виду (підвиду) експертизи є попереднє узгодження (консультування) з експертом щодо змісту таких;

14) негативні чинники використання права експертної ініціативи переважають його позитивний вплив. Доцільність закріплення цього права та його використання на практиці ставиться під сумнів;

15) доцільною моделлю реалізації права експерта на оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів призначення (замовлення експертизи) є така: дії чи бездіяльність учасників судового процесу можуть бути оскаржені експертом до суду, у провадженні якого перебуває справа (наслідком чого може стати застосування міри процесуальної відповідальності); рішення, дії чи бездіяльність самого суду можуть бути оскаржені експертом вищестоящего суду чи до органів суддівського самоврядування;

16) експерт наділений правом на відмову від проведення експертизи за наявності наступних умов: недостатність матеріалів, наданих експертові для проведення експертизи [1; 70] (ч. 8 ст. 72 ЦПК України, абз. 12 п. 2.1 розд. II Інструкції), відсутність у експерта спеціальних знань, необхідних для проведення експертизи [1; 70] (ч. 7 ст. 103 ЦПК України, абз. 12 п. 2.1 розд. II Інструкції), якщо експерт не може провести експертизу без залучення інших експертів [1; 70] (ч. 7 ст. 103 ЦПК України);

17) найпроблемнішими аспектами прав та обов'язків експерта, пов'язаних з належним соціальним, матеріальним, правовим та внутрішньо-організаційним забезпеченням його діяльності, є право на оплату проведеної експертизи та надмірна навантаженість експертів;

18) першим кроком вирішення проблеми недостатньої оплати праці експерта є справедливий перерозподіл видатків Державного бюджету України між наявними програмами і законодавче усунення обмежень, встановлених нині в ч. 2 ст. 18 Закону України «Про судову експертизу» [37]. Окрім цього, необхідним кроком є трансформація української економіки із сировинно-орієнтованої на технологічно- та промислово-орієнтовану;

19) додатковим джерелом збільшення оплати праці експерта може стати відсоткова винагорода за проведення експертизи. Її можливо розрахувати виходячи із загальної суми оплати за проведення дослідження. Урахуванню мають також підлягати додаткові фактори, наприклад, чи було прийнято його висновок у подальшому як належний, допустимий та достовірний доказ;

20) способами вирішення проблеми надмірної навантаженості експерта можуть стати помічник експерта та популяризація професії експерта шляхом збільшення його матеріального забезпечення та проведення позитивної (конструктивної) пропаганди серед населення та молодих спеціалістів.

Під час написання розділу 1 дисертації було використано ідеї та напрацювання, викладені дисертантом у таких наукових роботах:

1) Вілінський М.С. Місце експерта у складі учасників судового процесу в цивільних справах. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. Київ, 2022. № 5(124)/2022. С. 29-36 [618].

2) Вілінський М.С. Природа правового статусу експерта як учасника судового процесу в цивільних справах. *Прикарпатський юридичний вісник*. Київ, 2022. № 5 (46), 2022. С. 30-36 [619].

3) Вілінський М.С. Помічник як спосіб зменшення навантаження експерта при проведенні експертиз. *Науково-практична конференція «Законодавство України: реалії та перспективи»*. Київ, Україна, 20-21 жовтня, 2023. С. 34-38 [621].

4) Вілінський М.С. Проблеми реалізації експертної ініціативи у цивільному судочинстві. *Міжнародна наукова конференція «Тенденції розвитку правової освіти та науки України в контексті європейської інтеграції»*. М. Ченстохова, Республіка Польща, 1-2 листопада, 2023. С. 49-54 [622].

Окрім цього, під час складання підрозд. 1.1. розд. 1 роботи дисертантом використано ідеї та напрацювання, викладені у спільній з Грабовською О.О. статті «Експерт у цивільному судочинстві» (*Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2021. № 1/2021. С. 5-10) [15].

РОЗДІЛ 2. Висновок експерта як засіб доказування фактів (обставин) у цивільному судочинстві України

2.1. Поняття «висновок експерта» в цивільному судочинстві України

2.1.1. Висновок експерта в законодавстві України

Протягом останнього століття вітчизняне цивільне процесуальне законодавство зазнавало реформування [38; 39; 41]. Це пов'язувалось, зокрема, зі зміною уявлень про роль та сутність доказування в судових справах. Не останнє місце в цих процесах займав пошук компромісу у виборі між інквізиційною та змагальною моделями здійснення правосуддя [207, с. 15]. Свого часу представник флорентійської правової школи Мауро Капелетті (Mauro Cappelletti) в одній зі своїх робіт зазначав, що держава має залишатись пасивною у питанні практичної можливості визнання чи захисту стороною своїх законних прав [208, с. 183]. Вона лише мала робити все необхідне, аби вберегти ці «природні права» від порушень [208, с. 183]. Тобто перевага в судовому процесі мала надаватися передусім змагальності сторін та самостійній реалізації ним своїх процесуальних прав. Аналіз чинної редакції ЦПК України [1] свідчить, що такі думки успішно перейняв вітчизняний законодавець.

Норми ЦПК УСРР 1924 року не містили дефініції поняття «висновок експерта» [38]. Те саме можна сказати і про загальну категорію «докази» [38] (розд. VIII част. II «Про докази» ЦПК УСРР 1924 року). Перелік «окремих видів доказів» [38] містився в розд. XV част. II ЦПК УСРР 1924 року [38]. До них належали «викази свідків» [38] та «листовні докази» [38]. Положення, які регулювали процедуру експертизи та висновок експерта, законодавець розмістив в окремому розд. XVI част. II «Про експертизу та огляд на місці» ЦПК УСРР 1924 року [38]. Тому системне тлумачення [158, с. 146] цього кодексу не дозволяло віднести висновок експерта до «виду доказів» [38]. Поняття «засоби доказування» цей кодекс [38] також не містив.

Водночас граматичний аналіз [158, с. 146] окремих арт. розд. XVI част. II ЦПК УСРР 1924 року надає змогу виокремити ознаки, притаманні тогочасному висновку експерта: наявність форми (словесна та листовна) [38] (ч. 1 арт. 155 ЦПК УСРР 1924 року); обґрунтованість [38] (арт. 157 ЦПК УСРР 1924 року); надання щодо певних обставин [38] (арт. 154 ЦПК УСРР 1924 року); порядок призначення

дослідження для надання висновку (за ухвалою суду) [38] (арт. 154 ЦПК УСРР 1924 року).

Звертає на себе увагу те, що арт. 157 ЦПК УСРР 1924 року містив поняття «ухвали експертів» [38] замість «висновки». Такий крок може пояснюватися прагненням законодавця уникнути тавтології, адже норма має такий вигляд: «Ухвали експертів повинні мати в собі обґрунтування всіх висновків» [38]. З іншого боку, він призводить до неузгодженості з іншими положеннями кодексу, який поняття «ухвали експертів» не містить [38].

Змін у цій частині ЦПК УСРР 1929 року майже не зазнав [39]. Норми, які регулювали проведення експертизи та надання висновку експерта, містились в розд. 16 част. 2 «Експертиза та огляд та місці» [39]. У новій редакції було викладено положення арт. 157 ЦПК УСРР 1924 року та виключено словосполучення «ухвали експертів» [39]. Ця норма отримала такий вигляд: «Висновки експертів повинні мати в собі обґрунтування всіх тверджень» [39] (арт. 174 ЦПК УСРР 1929 року).

Згідно з ч. 1 ст. 60 ЦПК 1963 року «висновок експерта повинен містити в собі докладний опис проведених досліджень, зроблені в результаті їх висновки і обґрунтовані відповіді на поставлені судом питання» [41]. Наведене положення побудоване через виклад обов'язкових елементів змісту висновку експерта. До них належали: докладний опис дослідження [41], отримані висновки [41] та обґрунтовані відповіді на питання, поставлені судом [41]. Останній із таких елементів вказував на особливості призначення експертизи, що на той час здійснювалось тільки органом судової влади [41] (ч. 1 ст. 57 ЦПК 1963 року). До інших ознак тогочасного висновку експерта можна також віднести письмову форму викладення та мотивованість [41] (1 реч. ч. 3 ст. 60 ЦПК 1963 року).

На відміну від своїх попередників, ЦПК 1963 року вперше відносив висновок експерта до засобів доказування, що закріплювалось в ч. 2 ст. 27 цього кодексу [41].

У схожій до ч. 1 ст. 60 ЦПК 1963 року редакції дефініцію поняття «висновок експерта» було викладено законодавцем у ЦПК України 2004 року [43]. Відповідно до ст. 66 цього кодексу «висновок експерта — докладний опис проведених експертом досліджень, зроблені у результаті них висновки та обґрунтовані відповіді на пи-

тання, задані судом» [43]. Єдиною зміною в порівнянні з попередником є додавання «експерта» як суб'єкта проведення експертизи [43].

У цьому кодексі висновок експерта вже не характеризувався як «засіб» доказування, а вважався «підставою для встановлення даних (доказів)» [43] (ч. 2 ст. 57 ЦПК України 2004 року). При цьому поняття «засоби доказування» [43] все-таки вживалось в ч. 2 ст. 59 ЦПК України 2004 року при розкритті їх критерію допустимості [43].

Наведена правова еволюція привела до сучасного вигляду дефініції поняття «висновок експерта», який закріплено в ч. 1 ст. 102 чинного ЦПК України [1]. Згідно з нею «висновок експерта — це докладний опис проведених експертом досліджень, зроблені у результаті них висновки та обґрунтовані відповіді на питання, поставлені експертові, складений у порядку, визначеному законодавством» [1]. Наведене положення залишається незмінним із моменту введення в дію нової редакції ЦПК України 15.12.2017 [1]. Із нього та окремих інших норм чинного цивільного процесуального законодавства можливо виокремити ключові ознаки цього засобу доказування.

Правова природа. У п. 2 ч. 2 ст. 76 ЦПК України висновок експерта визначається як «засіб» встановлення даних, про які йдеться у ч. 1 цієї статті, тобто доказів [1]. У науці цивільного процесу з цього приводу звичним є вживання категорії «засіб доказування» [209, с. 117; 210, с. 218; 211, с. 142], хоча вона згадується в чинному ЦПК України лише двічі: в ч. 2 ст. 78 та ч.ч. 1, 4 ст. 116 ЦПК України [1]. Аналогічним чином природа висновку експерта закріплена в ГПК України (Господарському процесуальному кодексі України) [212] (п. 2 ч. 2 ст. 73 ГПК України) та КАС України (Кодексі адміністративного судочинства України) [213] (п. 2 ч. 2 ст. 72 КАС України).

Протилежне вбачається зі 1 реч. ст. 110 ЦПК України, згідно з яким «висновок експерта для суду не має заздалегідь встановленої сили і оцінюється судом разом із іншими доказами за правилами, встановленими ст. 89 цього Кодексу» [1]. Граматичне тлумачення [42, с. 9] цієї норми наводить на думку, що висновок експерта є доказом у справі. На це вказує займенник «іншими». Тобто висновок експерта оцінюється судом у сукупності з доказами, до яких він також належить.

Ще один підхід використано законодавцем в КПК України [214] (Кримінальному процесуальному кодексі України). У його ч. 2 ст. 84 висновок експерта називається «процесуальним джерелом доказів» [214]. Загалом у кодексі це поняття згадується лише п'ять разів [214].

Відповідно до абз. 27 п. 1 розд. I Інструкції № 814 (Інструкції з діловодства в місцевих та апеляційних судах України, затверджена наказом від 20.08.2019 № 814 Державної судової адміністрації України) судовою справою є «позовні заяви, заяви, скарги, справи, матеріали кримінального провадження, подання та інші передбачені законом процесуальні документи, що подаються до суду й можуть бути предметом судового розгляду, судові процесуальні документи, що виготовляються судом» [215]. Висновок експерта подається до суду та приєднується до матеріалів цивільної справи [1] (ч. 1 ст. 106 ЦПК України). Тому в розумінні абз. 27 п. 1 розд. I Інструкції № 814 він є «іншими передбаченими законом процесуальними документами» [215]. «Процесуальний документ» [215] є ще одним варіантом правової природи висновку експерта, який використовується законодавцем у нормативно-правових актах.

Можна констатувати, що законодавець не повною мірою визначився із сутністю висновку експерта. Це також може схилити до думки про багатоаспектну правову природу цього поняття як доказу, засобу доказування, джерела доказів та процесуального документа. Хоча такий підхід важко назвати обґрунтованим.

Зміст. Норма ч. 1 ст. 102 ЦПК України розкриває зміст висновку експерта через тріаду елементів: опис проведених досліджень [1], зроблені за результатом таких висновки [1] та обґрунтовані відповіді на поставлені перед дослідником питання [1]. Інші положення цивільного процесуального та профільного законодавства уточнюють чи розширюють їх. Як приклад, вимоги до «предмета висновку експерта» [1] закріплено в ч. 2 ст. 102 ЦПК України [1]; відомості, що повинні бути зазначені у висновку експерта — у ч. 6 ст. 102 ЦПК України [1]; структурні елементи висновку та їх зміст — у п.п. 4.12-4.14., 4.16., 4.18. розд. IV Інструкції [70].

Видається сумнівним розділення законодавцем категорій «висновки» [1] та «відповіді на поставлені питання» [1], які за своєю суттю мають бути тотожними поняттями. Саме у відповідях на поставлені перед експертом питання мають зазна-

чатися висновки щодо даних про факти (обставини) справи. Таким чином, виникає певна тавтологія.

Суб'єкт проведення досліджень. Як було досліджено раніше, основною «діювою особою» при проведенні експертизи є експерт, правовий статус якого закріплено, зокрема, у ч. 1 ст. 72 ЦПК України [1]. Відображення в дефініції поняття «висновок експерта» цього учасника судового процесу є обґрунтованим кроком. Воно інформує інших про наявність специфічного суб'єкта, уповноваженого на проведення експертизи. Проведення дослідження, наприклад, перекладачем призведе до недопустимості висновку експерта, виходячи лише з самої дефініції останнього.

Суб'єкт призначення експертизи (залучення експерта). Починаючи з 15.12.2017, у ЦПК України було змінено підхід закріплення в дефініції висновку експерта суду як єдиного суб'єкта призначення експертизи [1]. Це зумовлено закріпленням законодавцем права учасників справи замовляти підготовку цього засобу доказування безпосередньо в експерта (експертної установи) [1] (ч. 3 ст. 102 ЦПК України). У зв'язку з цим нині ч. 1 ст. 102 ЦПК України містить формулювання «питання, поставлені експертові» [1], не відповідаючи на питання «ким?» та носячи бланкетний характер.

Насамперед ця норма відсилає до ч. 3 ст. 102 ЦПК України, за якою «висновок експерта може бути підготовлений на замовлення учасника справи або на підставі ухвали суду про призначення експертизи» [1]. Із цього випливає, що дослідження може бути проведено за призначенням (замовленням) суду [1]; сторін, третіх осіб у справах позовного провадження [1] (ч. 1 ст. 42 ЦПК України); заявника та боржника в справах наказного провадження [1] (ч. 2 ст. 42 ЦПК України); заявника та інших заінтересованих осіб у справах окремого провадження [1] (ч. 3 ст. 42 ЦПК України); органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб [1] (ч. 4 ст. 42 ЦПК України); учасників (сторін) третейського розгляду [1] (ч. 5 ст. 42 ЦПК України); сторін арбітражного розгляду [1] (ч. 5 ст. 42 ЦПК України); представників, адже вони користуються правами особи, яку представляють [1] (ч. 1 ст. 58, ч. 1 ст. 64 ЦПК України)

Законодавчий порядок складання. Ще однією ознакою висновку експерта є законодавчо визначений порядок складання та надання суду або особі, яка замовила

проведення дослідження [1]. Закріплюючи в ч. 1 ст. 102 ЦПК України [1] цю ознаку, законодавець робить додатковий акцент на критерію допустимості відомостей у висновку експерта. Загальна характеристика цього критерію відображена в ст. 78 ЦПК України [1]. Такий підхід є обґрунтований. Проте граматичне відсилання лише до «порядку складання» висновку експерта не є доцільним. Це формулювання призводить до думки, що на рівні нормативно-правових актів має бути визначено лише порядок утворення цього засобу доказування як фізичного об'єкта та наповнення його змістом. Водночас воно не охоплює порядок проведення експертизи та подання висновку експерта суб'єкту призначення (замовлення). Більш точною є сполука «підготовлений та поданий суб'єкту призначення (замовлення) у порядку, визначеному законодавством» (Додаток 1).

Форма. Як зазначено в ч. 4 ст. 102 ЦПК України, «висновок експерта викладається у письмовій формі і приєднується до справи» [1]. За положеннями абз. 4 п. 1.8. розд. I Інструкції «результати проведення експертиз та експертних досліджень викладаються у письмовому документі — висновку експерта» [70].

Законодавець не залишив альтернативних варіантів для форми викладення висновку експерта в цивільних справах окрім як письмової. Вона вбачається також з інших норм, наприклад, ч. 3 ст. 72 ЦПК України [1], п. 1 абз. 1 ч. 1 ст. 12 Закону України «Про судову експертизу» [1]. Таким чином, кодекс та профільний закон не залишає будь-яких сумнівів та можливості вільного трактування в цій частині. Усна форма цього засобу доказування залишилася лише на рівні ЦПК УСРР 1924 [38] та 1929 років [39].

Це сприяє зменшенню навантаження на сам суд, який в іншому випадку мав би фіксувати усний висновок експерта в протоколі судового засідання. Письмова форма викладення висновку експерта є також обґрунтованою, зважаючи на необхідність деталізації всіх кроків дослідження та підґрунтя відповідей на поставлені питання. Аналогічним чином важко уявити позовну заяву чи рішення суду, складені в усній формі.

Процесуальне призначення. Ця ознака прямо не відображена в дефініції поняття «висновок експерта» [1] (ч. 1 ст. 102 ЦПК України). Проте вона є також ключовою

для цього засобу доказування, адже ніщо в судовому процесі не робиться без наявної на те причини.

Виходячи з положень цивільного процесуального закону [1], можна стверджувати, що призначення висновку експерта — донести до суду відомості про факти (обставини), якими учасник справи обґрунтовує свої вимоги (заперечення), тобто докази. Така думка прослідковується з положень, наприклад, ч. 1, п. 2 ч. 2 ст. 76; ч. 5 ст. 81; ч. 1 ст. 83; 1 реч. ч. 2 ст. 102 ЦПК України [1]. Саме тому зміст та вимоги до висновку експерта містяться в гл. 5 розд. I «Докази та доказування» ЦПК України [1]. У цьому контексті процесуальний закон оперує двома поняттями: «доказати» [1] (ч. 6 ст. 81 ЦПК України) та «довести» [1] (ч. 1 ст. 81 ЦПК України). Різниця між ними полягає в такому.

У цивільних справах учасники справи одночасно і доказують, і доводять факти (обставини), на які посилаються як на підставу своїх вимог чи заперечень [12, с. 67]. Доказування пов'язане з їх підтвердженням чи спростуванням доказами [12, с. 67]. Воно відображає їх «накопичення» [11, с. 168] та подання суду [11, с. 168].

Доведення має логіко-тактичну основу [12, с. 67]. Для доказування необхідно лише знайти доказ та подати його уповноваженому суб'єкту [11, с. 65]. Для доведення ж варто віднайти суттєві особливості цього доказу, якими можливо підтвердити чи спростувати доводи чи позицію іншого учасника [11, с. 65]

Ці поняття відрізняються навіть із лексичної точки зору, адже слово «доказування» [11, с. 65] походить від слова «доказ» [11, с. 65], а «доведення» [11, с. 65] — від «довід» [11, с. 65]. Кучер Т. зазначає, що поняттю «доводи» притаманні такі ознаки: вони створюються в свідомості [11, с. 58], мають правове значення тільки в разі їх належного висловлення [11, с. 58], «пов'язані з невпинністю розумової діяльності, різних прийомів і технік побудови їх видів» [11, с. 58] та деякі інші [11, с. 58]. Саме «доводам» притаманна інтелектуальна складова [11, с. 65].

Наведений вище підхід піддавався критиці науковицею А. Штефан в її дисертаційній роботі (2020 рік) [10, с. 51].

На думку вченої, поняття «доказувати» включає в себе як подання доказів, так і обґрунтування ними своєї позиції, тобто практичну та розумову складові [10, с. 51]. Поняття «доведення» має аналогічний зміст [10, с. 53]. Дослідниця заперечує

тлумачення ч. 1 ст. 81 ЦПК України як «кожна сторона повинна довести правомірність своїх вимог і заперечень шляхом надання аргументів й обґрунтувань» [10, с. 53]. На її переконання: «Обставина справи стає встановленою тоді, коли, за винятком спеціально передбачених випадків, вона підтверджена щонайменше одним доказом, який був прийнятий судом як належний і допустимий, а не аргументом чи "доводом" як такими, коли відповідні докази у справі відсутні. Тому в контексті процесуально-правового регулювання не вбачається підстав розділяти одне явище на дві складові та надавати їм різний зміст» [10, с. 53-54].

Аргументованою є позиція щодо різної правової природи понять «доказування» та «доведення» [11, с. 65; 12, с. 67].

В українському законодавстві здійснено умовне розділення двох юридичних (процесуальних) дій: подання доказів та доведення власної правової позиції [1; 4]. У п. 3 ч. 2 ст. 129 Конституції України закріплено, що однією із основних засад судочинства є «змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості» [4]. Тобто вже з норм Основного Закону вбачається існування процесів «надання доказів» [4] і «доведення їх переконливості» [4] («доказування» [12, с. 67] та «доведення» [12, с. 67]). У ЦПК України ці поняття згадуються, наприклад, у ч. 3 ст. 12 [1], де мова йде про «доведення» [1], а також у ч. 1 ст. 82 [1], де закріплено поняття «доказування» [1].

Серед вимог до позовної заяви ЦПК України передбачає зазначення «викладу обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги; зазначення доказів, що підтверджують вказані обставини» [1] (п. 5 ч. 3 ст. 175 ЦПК України). До неї мають бути додані всі наявні в позивача докази, що підтверджують такі обставини [1] (ч. 5 ст. 177 ЦПК України).

У першому випадку мова йде про викладення так званих підстав позову, які поділяються на фактичні та правові [216] (постанова від 12.01.2022 КЦС у складі ВС у справі № 234/11607/20). Їх суттю є побудова логічних зв'язків між наявними доказами (даними про факти (обставини) [1]) та самими фактами (обставинами), якими обґрунтовуються вимоги (заперечення). Надати суду будь-який доказ ще не означає встановити взаємозв'язок між ним та фактом (обставиною). Інакше не мав би жодного значення критерій «належності» [1] доказів (ст. 77 ЦПК України). Уча-

сник справи має довести його відношення до справи, логічний зв'язок з фактами (обставинами) та яким чином доказ підтверджує його правову позицію. Засобами доведення тут будуть аргументи, твердження та доводи учасників справи.

У ч. 5 ст. 177 ЦПК України закріплена вимога фізичного подання доказів за допомогою засобів доказування [1]. Із них суд матиме змогу сприйняти відомості про факти (обставини), необхідні для ухвалення справедливого, законного та обґрунтованого судового рішення. З огляду на це, висновок експерта визначено в процесуальному законі як засіб доказування. Із його допомогою відомості про факти (обставини), що мають значення для справи, передаються від експерта до суду та учасників справи.

Дефініцію поняття «доказування» [214] містять норми КПК України. Згідно з ч. 2 ст. 91 КПК України «доказування полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження» [214]. Таким чином, кодекс пов'язує «доказування» [214] з процесуальними діями збирання, перевірки та оцінки доказів [214]. До переліку таких законодавець не включив логічні процеси, що становлять суть доведення.

Отже, «доказування» і «доведення» є самостійними категоріями, наділеними власними характеристиками [11, с. 65; 12, с. 67]. Водночас вони не можуть існувати відокремлено одна від одної. Висновок експерта належить до категорії «доказування». Метою його існування є повідомлення суду та учасників судового процесу даних про факти (обставини), які підтверджують чи спростовують позиції учасників справи.

Вищенаведені ознаки висновку експерта є ключовими та універсальними для будь-якого виду процесу (за винятком кримінального). Вони мають бути враховані судом при оцінці доказів, які містяться в цьому засобі доказування.

2.1.2. Висновок експерта в доктринальних поглядах

Узагальнюючи думки процесуалістів різних напрямків наукових знань, можна виокремити наступні підходи до розуміння природи висновку експерта: доказ [27, с. 100; 29, с. 171; 62, с. 104; 79, с. 124; 102, с. 346-347; 217; 218; 219, с. 5; 220, с. 468; 221, с. 171; 222, с. 115; 223, с. 91; 224, с. 151], засіб доказування [8, с. 14, 21;

225, с. 77; 226, с. 8; 227, с. 87; 228, с. 133; 229, с. 102; 230, с. 65] та джерело доказів [25, с. 34; 27, с. 99; 155, с. 208; 156, с. 102; 224, с. 154; 231, с. 266; 232, с. 229; 233, с. 83], а також окремі інші [8, с. 19; 56, с. 36; 82; 232, с. 230; 233, с. 82; 234, с. 3].

Доказ. У судовій практиці та науковій літературі наявні підходи, за якими висновок експерта є доказом у справі [27, с. 100; 29, с. 171; 62, с. 104; 79, с. 124; 102, с. 346-347; 217; 218; 219, с. 5; 220, с. 468; 221, с. 171; 222, с. 115; 223, с. 91; 224, с. 151].

Про це зазначає Велика Палата Верховного Суду в постанові від 18.12.2019 у справі № 522/1029/18: «...висновок експерта не є належним та допустимим доказом...» [218]. Доказом висновок експерта називає КЦС у складі ВС у постанові від 18.05.2023 у справі № 761/11228/21 [235]. У рішенні від 27.06.2024 Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська в справі № 201/16387/16-ц суд зробив висновок, що «відповідно до ч.1 ст. 213 ЦПК України, суд повинен безпосередньо дослідити докази у справі лише під час розгляду справи по суті, а висновок експерта, відповідно до п. 2 ч. 2 ст. 76 ЦПК України є різновидом доказів» [236].

Висновок експерта як вид доказів був предметом дослідження у роботах вчених Юшкевича О. [29, с. 171], Лози [219, с. 5], Кикотя А. та Андронova І. [220, с. 98].

Така позиція може бути наслідком недосконалості процесуального законодавства. Попри те, що всі процесуальні кодекси (за виключенням КПК України) закріплюють правову природу висновку експерта як засобу доказування (ч. 2 ст. 76 ЦПК України [1], ч. 2 ст. 72 КАС України [213] та ч. 2 ст. 73 ГПК України [212]), деякі норми [1] усе ж можуть привести до думки, що він є доказом у справі. Наприклад, згідно з 1 реч. ч. 1 ст. 110 ЦПК України «висновок експерта для суду не має заздалегідь встановленої сили і оцінюється судом разом із іншими доказами за правилами, встановленими статтею 89 цього Кодексу» [1]. У наведеній нормі на це вказує сполука «разом з іншими доказами» [1]. Аналогічного змісту положення закріплені в 1 реч. ч. 1 ст. 108 КАС України [213] та 1 реч. ч. 1 ст. 104 ГПК України [212].

Легальна дефініція поняття «докази» в цивільному судочинстві закріплена в ч. 1 ст. 76 ЦПК України [1]. Відповідно до неї «доказами є будь-які дані, на підставі

яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи» [1]. Схоже положення міститься в ч. 1 ст. 84 КПК України [214]; ч. 1 ст. 72 КАС України [213]; ч. 1 ст. 73 ГПК України [212]).

Основний акцент у наведених нормах варто зробити на сполучці «будь-які дані» [1] («фактичні дані» [1], як закріплено ч. 1 ст. 84 КПК України), на підставі яких можна встановити наявність чи відсутність фактів (обставин) [1]. У першу чергу вона відображає зміст доказів.

Учена Грабовська О. зазначає, що доказами є «надані суду учасниками справи у визначений законом спосіб, дані (інформація) про факти та обставини, якими обґрунтовуються вимоги чи заперечення» [12, с. 125]. На її думку, ними також є «дані (інформація), визнані судом доказами внаслідок їх дослідження та оцінки» [12, с. 125]. Докази як дані про факти (обставини) або фактичні дані розглядають також інші науковці [127, с. 49; 226, с. 7, 10; 237, с. 130].

Фактичні дані можуть визначатись як факти об'єктивної дійсності [238, с. 110], докази [238, с. 111] або ж відомості про факти [238, с. 110; 239, с. 41; 240, с. 58; 241, с. 101]. Останній підхід в літературі є переважним.

Фактичними даними не можна визнати самі факти (обставини). Факти (обставини) є явищами об'єктивної реальності [240, с. 57]. Призначенням доказів є суб'єктивне встановлення такої об'єктивної реальності судом чи учасниками справи. Виходячи з цієї логіки, визначення фактичних даних як фактів приводить до замкнутого кола, у якому, аби встановити факт, необхідний сам факт. Факти (обставини) об'єктивно існували, існують або будуть існувати в навколишній реальності. Доказ має лише передавати інформацію про них.

Наведених ознак позбавлений висновок експерта. Він не є фактичними даними, а лише надає змогу суду та учасникам судового процесу сприйняти їх. Важливим у цьому плані є те, що доказ може існувати окремо від висновку експерта і бути відображеним у інших засобах доказування. Тому сам по собі як документ висновок доказового значення у справі не має, що вже позбавляє його природи фактичних даних.

У зв'язку з цим норми 1 реч. ч. 1 ст. 110 ЦПК України [1], 1 реч. ч. 1 ст. 108 КАС України [213] та 1 реч. ч. 1 ст. 104 ГПК України [212] мають бути викладені в новій редакції (Додаток 1).

Засіб доказування. Представники цивільної, господарської та адміністративної процесуальних наук дотримуються думки, що висновок експерта є засобом доказування [8, с. 14, 21; 225, с. 77; 226, с. 8; 227, с. 87; 228, с. 133; 229, с. 102; 230, с. 65]. Зумовлено це положеннями абз. 1 ч. 2 ст. 76 ЦПК України [1], абз. 1 ч. 2 ст. 72 КАС України [213] та абз. 1 ч. 2 ст. 73 ГПК України [212].

Дослідниця Штефан А. зазначає, що «висновок експерта – це засіб доказування, який формується експертом у результаті проведеного дослідження, заснованого на застосуванні спеціальних знань, на замовлення учасника справи або на підставі ухвали суду про призначення експертизи і складається у формі та в порядку, передбачених законом» [10, с. 325].

Учена також виклала ознаки цього засобу доказування:

1) висновок експерта є «результатом застосування спеціальних знань» [10, с. 310]. Через цю ознаку процесуалістка Кучер Т. свого часу пропонувала навіть виділити нову групу засобів доказування – «результати діяльності осіб, які мають спеціальні знання» [11, с. 164], включивши до такої й висновок експерта [11, с. 164];

2) «у висновку експерта спеціальні знання застосовуються у формі дослідження» [10, с. 314];

3) «висновок експерта складається у формі та в порядку, що передбачені законом» [10, с. 318];

4) «особа, яка складає висновок експерта, має особливий статус» [10, с. 319];

5) «висновок експерта може бути підготовлений на замовлення учасника справи або на підставі ухвали суду про призначення експертизи» [10, с. 325].

Такі висновки відповідають чинній редакції цивільного процесуального закону.

Як засіб доказування висновок експерта розглядає Л. Буряк [225, с. 80]. Його правова природа, на думку науковця, зумовлена такими чинниками:

1) «спеціальним — специфікою формування інформації (докази формуються під час проведення спеціального дослідження, тобто експерт виявляє нові факти та надає їм професійну оцінку)» [225, с. 80];

2) «юридичним — відповідністю порядку отримання інформації вимогам цивільної процесуальної форми» [225, с. 80].

Правову природу висновку експерта як засобу доказування визначають також учені Бичкова С. [7], Васильєва-Шаламова Ж. [9, с. 6], Грабовська О. [12, с. 485] та Поліщук М. [242, с. 127].

Як засіб доказування висновки експерта визначає КГС у складі ВС у постанові від 12.02.2020 у справі № 910/21067/17 [243]. Хоча в цьому судовому рішенні висновок також згадується як доказ [243].

У цивільному судочинстві перелік засобів доказування закріплюється в абз. 1 ч. 2 ст. 76 ЦПК України [1], який не містить дефініцію цього поняття. Примітним є те, що ця категорія дослівно не відображена в наведеній нормі [1]. Кодекс називає письмові, речові, електронні докази, висновки експертів та показання свідків «засобами встановлення даних» [1], які містяться в ч. 1 ст. 76 ЦПК України [1] (доказів).

У науковій літературі сформовано ряд підходів до розуміння категорії «засіб доказування» [8, с. 18; 12, с. 118, 129; 244, с. 7; 245, с. 48; 246, с. 11; 247, с. 10; 248, с. 52]. Здебільшого її суть розкривають через співвідношення з поняттям «докази» [8, с. 18; 12, с. 118, 129; 244, с. 7; 245, с. 48; 246, с. 11; 247, с. 10; 248, с. 52].

З одного боку, засіб доказування розглядається через призму єдності з фактичними даними [8, с. 18; 12, с. 129; 225, с. 76; 226, с. 7-8; 249, с. 359; 250, с. 89]. У своїй сукупності вони становлять доказ у справі [12, с. 129; 225, с. 76] («концепція "єдиного" поняття доказів» [251, с. 17]). Тобто засіб доказування є складовою доказу [209, с. 120].

За іншим поглядом, доказом є окремий елемент засобу доказування [12, с. 118; 244, с. 7]. Тобто засоби доказування є ширшим від доказів поняттям [12, с. 118; 244, с. 7].

Існує також позиція, за якою докази і засоби доказування розглядаються як зміст та форма [117, с. 153; 124, с. 132; 226, с. 10; 245, с. 48; 246, с. 11; 247, с. 10; 248, с. 52; 252, с. 137]. Із допомогою засобів учасники справи мають можливість довести до відома суду відповідні докази [117, с. 153].

У розумінні процесуального закону засобом доказування є спеціальний інструмент або спеціальна дія (у значенні «засіб для досягнення чогось» [40, с. 420]), за допомогою яких відомості про факти (обставини) передаються від учасників справи до суду чи учасників судового процесу. Засіб доказування є своєрідним носієм доказів, їх «оболонкою», об'єктом чи способом передання відомостей про факти (обставини). До прикладу, відомості про факт завдання майнової шкоди можуть передаватися до суду від свідка через його показання або від експерта через його висновок.

У такому разі, перевагу слід віддати підходу, за яким засоби доказування формою вираження доказів [117, с. 153; 124, с. 153].

Джерело доказів. Висновок експерта як джерело доказів описується переважно представниками кримінальної процесуальної доктрини [25, с. 34; 27, с. 99; 155, с. 208; 156, с. 102; 224, с. 154; 231, с. 266; 232, с. 229; 233, с. 83]. Це обґрунтовується тим, що КПК України є єдиним процесуальним кодексом, який закріплює правову природу висновку саме таким чином [214] (ч. 2 ст. 84 КПК України).

Висновок експерта, як зазначають Муляр Г. та Ховпун О., є «індивідуальним джерелом доказів, яке базується на основі використання спеціальних знань, наукових та технічних засобів і методів експертом у галузі, що стосується питань експертизи» [231, с. 266].

Учений Пілюков Ю. наголошує, що «висновок експерта є самостійним процесуальним джерелом доказів, яке отримується в ході проведення експертом судової експертизи, містить синтезуючу в межах компетенції та компетентності експерта інформацію, що була отримана ним за допомогою спеціальних наукових методів і знань безпосередньо під час проведення дослідження з наданих йому суб'єктами розслідування процесуальних джерел доказів» [156, с. 102].

Схожі висновки були зроблені й деякими іншими дослідниками [233, с. 82; 253, с. 480; 254, с. 155; 255, с. 59; 256, с. 261; 257, с. 48].

Відповідно до ч. 2 ст. 84 КПК України «процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки експертів» [214].

У науці кримінального процесу джерелами доказів є форма закріплення та (або) збереження фактичних даних [258, с. 130; 259, с. 31; 260, с. 102], форма доказу [261, с. 104], носії (джерела) інформації [261, с. 104].

Одні автори стверджують, що джерелом доказів є «передбачене КПК України джерело інформації, яке має доказове значення та використовується слідчим, прокурором і судом у процесі доказування» [262, с. 26]. Інші вчені зазначають, що категорія «джерело доказів» може мати два значення: «як форма доказу, спосіб його існування та вираження, як носій (джерело) інформації, який має певний процесуальний статус» [261, с. 104].

Можна помітити, що як КПК України [214] та ЦПК України [1], так і дослідники цих двох напрямків знань [8, с. 18; 12, с. 118, 129; 244, с. 7; 245, с. 48; 246, с. 11; 247, с. 10; 248, с. 52; 258, с. 130; 259, с. 31; 260, с. 102; 261, с. 104] розкривають «джерела доказів» та «засоби доказування» схожим чином. Проте наведені поняття мають відмінності та посідають окремі місця в механізмі доказування [117, с. 133]. Висновок експерта має належати лише до однієї з цих двох правових категорій.

Одними із лексичних значень поняття «джерело» є такі: «те, що дає початок чому-небудь» [40, с. 291]; «основа чого-небудь» [40, с. 291]; «писемна пам'ятка, документ, на основі якого будується наукове дослідження» [40, с. 291]. Категорія «засіб» тлумачиться як «спеціальна дія, що дає можливість здійснити що-небудь, досягти чогось» [40, с. 420]; «те, що служить знаряддям у якій-небудь дії, справі» [40, с. 420]. Із точки зору лексичного наповнення «джерело» та «засіб» не є тотожними поняттями [40, с. 291, 420]. Тому висновок експерта не може бути одночасно і джерелом доказів, і засобом доказування в справі.

У науковій літературі наявний підхід, за яким джерелами доказів є матеріальні об'єкти або самі люди [117, с. 133], тобто учасники судового процесу [12, с. 128; 225, с. 77]. Джерелом доказів є, зокрема, й експерт [225, с. 77; 230, с. 62].

Водночас, окремими представниками кримінальної процесуальної доктрини такий підхід відкидається, адже докази та їх джерела набувають такої природи лише після отримання учасниками судового процесу [263, с. 746].

У навколишній реальності певні об'єктивно існуючі факти (обставини) залишають «сліди» або «відбитки» на об'єктах матеріального світу чи у свідомості людини, що в подальшому іменується «відомостями про факти (обставини)» [1] тобто доказами. Наприклад, відомості про екстренне гальмування автомобіля можуть зафіксуватись у свідомості спостерігача, на ділянці дороги у вигляді слідів від протектора шини, на відеозаписі, зробленому за допомогою технічного пристрою. Такі об'єкти чи свідомість людини стають джерелом доказів, адже саме в них першопочатково закріпились відомості про факти (обставини), які стались у певний часовий проміжок минулого. При цьому об'єктивно доказ уже існує, не зважаючи на його незастосування в конкретній судовій справі. Джерело доказів, таким чином, відображає статику в процесі доказування.

Засіб доказування відображає динаміку доказування, рух доказу від джерела до особи, яка має сприйняти доказ: від свідка за допомогою показань, від ділянки дороги за допомогою фото-, відеозйомки або зразків покриття. Тобто засіб доказування є інструментом передання доказів між учасниками справи та судом.

Незважаючи на різну суть цих понять, також не виключено, що в окремих випадках один об'єкт може мати природу і джерела доказів, і засобу доказування. Наприклад, ділянка дороги як речовий доказ може бути і джерелом відомостей про гальмування автомобіля, і засобом їх доказування. Такі відомості можуть бути встановлені шляхом її візуального огляду судом.

Результатом належної реалізації процесу доказування буде суб'єктивне встановлення об'єктивно існуючого факту (обставини) судом, адже він оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням [1] (ч. 1 ст. 89 ЦПК України).

Виходячи з наведеної логіки, ланцюг доказування в цивільній справі має такий вигляд (Схема 2.1.).

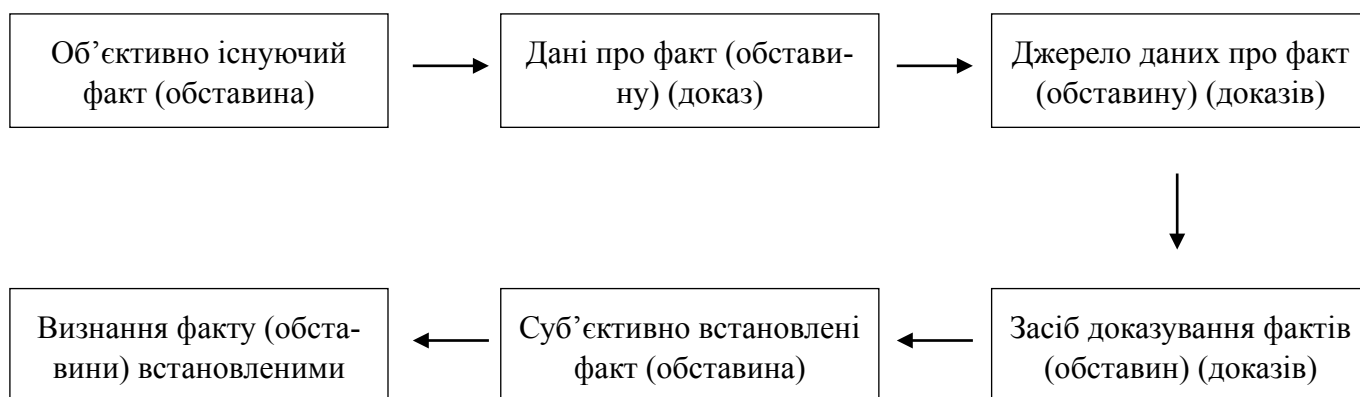

Схема 2.1. Ланцюг доказування в цивільній справі

Джерело: розроблено автором

Якщо говорити про місце висновку експерта у викладеному ланцюгу, то такий є засобом встановлення доказів (засобом доказування) [1], хоч і має складну правову природу. Вона полягає в тому, що висновок хоч і містить нові знання (відомості) про факти (обставини), однак вони отримуються з інших засобів доказування чи джерел доказів шляхом проведення дослідження.

Джерелом доказів буде експерт, який проводить експертизу [21, с. 138; 230, с. 62; 252, с. 137].

Відповідно до ч. 1 ст. 107 ЦПК України «матеріали, необхідні для проведення експертизи, експерту надає суд, якщо експертиза призначена судом, або учасник справи, якщо експертиза проводиться за його замовленням» [1]. Таким чином, для проведення дослідження експертові передаються засоби доказування, які містяться в матеріалах справи або наявні в заінтересованої особи. Із таких засобів йому стають відомими відомості про певні факти (обставини), які викладаються у висновку експерта як засобі доказування. Отже, у першу чергу саме експерт є особою, яка є джерелом нових доказів [21, с. 138; 230, с. 62; 252, с. 137]. Засобом передання віднайденної нової доказової інформації від експерта до суду виступатиме його висновок [1].

Інші підходи. У науковій літературі наявні також інші підходи до визначення правової природи висновку експерта [8, с. 19; 56, с. 36; 82; 232, с. 230; 233, с. 82; 234, с. 3].

До них належать такі:

- 1) висновок експерта як письмове повідомлення [234, с. 3];
- 2) висновок експерта як процесуальний [8, с. 19; 56, с. 36; 82; 233, с. 82] та письмовий [8, с. 19; 9, с. 6; 57, с. 46; 79, с. 125; 264, с. 150] документ [265, с. 89];
- 3) висновок експерта як процесуальний акт [232, с. 230].

2.1.3. Висновок експерта в країнах Європи, Азії та Північної Америки

Країни Європи, Азії та Північної Америки підходять по-різному до визначення правової природи висновку експерта в цивільних справах [66; 72; 73; 74; 75]. Відмінність полягає в тому, що не всі з них закріпили дефініцію цієї категорії в цивільному процесуальному законодавстві [66; 72]. Здебільшого відсутність дефініції висновку експерта поєднується з відсутністю легального визначення доказів загалом [66; 72]. Такий підхід можна обґрунтувати тим, що «поняття ”докази” — багатоаспектне, включає не лише юридичну складову, а тому не може бути однозначно виражене у нормі закону» [12, с. 126]. Докази за своєю суттю є поєднанням об’єктивно-суб’єктивних елементів: відомостей про факти (обставини) та особистого сприйняття таких суб’єктами цивільних процесуальних правовідносин.

Основними законодавчими актами в сфері доказування в цивільному судочинстві США є Федеральні правила доказування США (The Federal Rules of Evidence) [66] та Федеральні правила цивільного процесу (The Federal Rules of Civil Procedure) [266].

Федеральні правила доказування США (The Federal Rules of Evidence) дефініції поняття «висновок експерта» («Testimony by Expert Witnesses» [66]) не мають [66]. У той же час, із Правила 702 можна встановити ознаки висновків (показань), що надаються свідком-експертом («Expert witness» [66]), а саме: суб’єктом їх надання є свідок-експерт («Expert witness» [66]); вони мають бути результатом надійних принципів і методів [66]; вони мають відображати надійне застосування принципів і методів до фактів справи [66]. З українським висновком експерта такі ознаки мають певні схожості. Складанню висновку в Україні також має передувати застосування експертом відповідних методик дослідження [70] (п. 1.4. розд. I Інструкції).

Федеральні правила цивільного процесу (The Federal Rules of Civil Procedure) також не мають дефініції висновку експерта [266]. Проте пп. В п. 2 їх Правила 26 закріплює певні відомості, які має містити висновок, а саме: повний виклад усіх думок, які висловить свідок, а також підстави та причини для них [266]; факти або дані, розглянуті свідком при його складанні [266]; будь-які речові докази, які будуть використані для їх узагальнення або підтвердження [266]; кваліфікація свідка, включаючи список усіх публікацій за його авторством за попередні 10 років [266]; перелік усіх інших справ, у яких протягом попередніх 4 років свідок давав показання як експерт під час судового розгляду або поза таким розглядом [266]; повідомлення про компенсацію, яка має бути виплачена за дослідження та свідчення у справі [266].

Особливу увагу звертають на себе вимоги зазначати у висновку експерта наукові публікації експерта та перелік справ, у яких він брав участь протягом останніх 4 років [266]. Вони допомагають адвокатам США дискредитувати експерта процесуального опонента. Закріплення таких положень в Україні мали б позитивний вплив при виборі експерта. До того ж підвищувалася б якість висновків, адже дослідники мали б за плечима не тільки практичний, а й науковий досвід у сфері експертизи. Достовірність викладених ними фактичних даних мала б покращуватись. У той же час впливу на допустимість результатів дослідження такі відомості не мали б.

У ЦПК Німеччини (Zivilprozessordnung) висновку експерта присвячений § 411, який має назву «Письмовий висновок експерта» [72] («Schriftliches Gutachten» [72]). Норми цього параграфа містять приписи щодо встановлення строку подання висновку експерта, відповідальності за його пропуск, надання роз'яснень експертом [72]. Утім, легальна дефініція такого засобу доказування в § 411 ЦПК Німеччини (Zivilprozessordnung) відсутня [72].

Як закріплює п. iv ч. 1 арт. 299 Закону Іспанії «Про цивільний процес» (Law on Civil Procedure), отримання доказів у судовому процесі включає висновки експертів [73]. Ознаки висновку експерта прослідковуються з окремих положень секц. 5 «Про висновок експерта» VI цього Закону [73]. До таких ознак належать, наприклад, письмова форма [76] (1 реч. ч. 2 арт. 336), до висновку додаються інші матеріали, необхідні для його підтвердження [73] (1 реч. ч. 2 арт. 336), висновок має містити по-

силання на матеріали, у випадку неможливості їх одночасного подання [73] (2 реч. ч. 2 арт. 336).

Дефініцію доказів закріплює ЦПК Естонської Республіки [74]. Згідно з ч. 1 ст. 229 цього кодексу «доказами у цивільній справі є будь-які відомості, що містяться у передбаченій законом процесуальній формі і на підставі яких суд у встановленому законом порядку встановлює наявність або відсутність фактів, на яких ґрунтуються вимоги і заперечення сторін, та інші факти, що мають значення для справедливого вирішення справи» [74]. До доказів ЦПК Естонської Республіки відносить висновок експерта [74] (ч. 1 ст. 229 ЦПК Естонської Республіки). У цьому український та естонський процесуальні кодекси різняться, адже вітчизняний законодавець не відносить висновок експерта до доказів [1].

У 2 реч. ч. 1 ст. 301 ЦПК Естонської Республіки закріплено, що «висновок експерта має містити докладний опис проведених досліджень, зроблені в результаті досліджень висновки та обґрунтовані відповіді на поставлені судом питання» [74]. Такий підхід є схожим до викладеного в ч. 1 ст. 102 ЦПК України, де суттєві ознаки висновку експерта розкриваються не через дефініцію, а через вимоги до його змісту [1].

У ЦПК Казахстану закріплено правову природу висновку експерта як джерела доказів у цивільній справі [75]. На це вказує його ч. 2 ст. 63 [80]. Згідно з абз. 1 ч. 1 ст. 92 ЦПК Казахстану «експертним висновком є висновки з питань, поставлених перед експертом судом або сторонами, поданий у письмовій формі, передбаченій цим кодексом, та заснований на дослідженні об'єктів експертизи, проведеному з використанням спеціальних наукових знань» [75]. Із цієї дефініції можна виокремити ряд ознак висновку: письмова форма вираження [75]; сутність — висновки з питань, поставлених перед експертом [75]; суб'єкти постановки питань перед експертом — суд або сторони [75]; основа для висновків — дослідження об'єктів експертизи з використанням спеціальних наукових знань [75].

Відсутність законодавчої дефініції понять «докази» та «висновок експерта», з одного боку, надає суду більшу свободу в питанні їх оцінки та «гнучкість» під час розгляду конкретного випадку. Такий підхід надаватиме позитивний результат за наявності високого рівня правової свідомості суддів та їх освіченості.

З іншого боку, більш прийнятним на думку дисертанта є викладення дефініцій ключових понять в цивільному процесуальному законодавстві. Це сприяє зменшенню помилок в людських судженнях під час застосування таких понять в правовій діяльності.

Якщо говорити про «висновок експерта», то така дефініція сприяє ефективному виявленню на практиці в поданому учасником документі ключових ознак цього засобу доказування. Це впливає на подальше визнання допустимими відомостей, які містяться у висновку. Уже за загальними ознаками суд має змогу на початкових етапах дослідження доказів оцінити його за цим критерієм.

2.2. Структура, зміст та форма висновку експерта

2.2.1. Зміст та структура висновку експерта

Зміст та структурні елементи висновку експерта в цивільних справах закріплені на рівні двох нормативно-правових актів — ЦПК України [1] та Інструкції [70]. Під час розгляду таких справ кодекс є спеціальним нормативно-правовим актом. Інструкція застосовується також під час вирішення кримінальних, господарських, адміністративних справ та справ про адміністративні правопорушення [70] (абз. 2 п. 1.1. розд. I Інструкції).

Закон України «Про судову експертизу» указане питання оминув, однак у п. 11 ч. 3 ст. 14 закріплює дисциплінарну відповідальність експерта за порушення вимог законодавства щодо оформлення висновку [37].

У висновку експерта зазначаються його реквізити та три частини: вступна (Вступ), дослідницька (Дослідження) та заключна (Висновки) [70] (абз. 1 п. 4.12. розд. IV Інструкції). До реквізитів висновку Інструкція відносить такі відомості: «Найменування документа, дату та номер складання висновку, категорію експертизи (додаткова, повторна, комісійна, комплексна), вид експертизи (за галуззю знань)» [70] (абз. 1 п. 4.12. розд. IV Інструкції). Перелік інформації, що включаються до кожної з частин, викладений надалі в п.п. 4.12.-4.14. розд. IV Інструкції [70].

Вступна частина (Вступ) є відображенням організаційної сторони дослідження [267, с. 34]. Вона призначена для повідомлення суду та учасників

судового процесу загальних відомостей, які стосуються проведеної експертизи. Їх можливо умовно згрупувати за наступним принципом:

1) відомості про експерта та осіб, які беруть участь у дослідженні, а також документ про призначення експертизи: анкетні дані експерта та осіб, які беруть участь у проведенні експертизи [70]; попередження експерта про кримінальну відповідальність [70]; реквізити документа про призначення (замовлення) експертизи, номер судової справи/кримінального провадження чи стаття закону, якою передбачено право на надання висновку експерта та ін. [70];

2) відомості, що стосуються об'єктів та матеріалів експертизи, а також їх отримання: перелік об'єктів та матеріалів [70]; спосіб доставки та упаковки [70]; результати розгляду клопотання про надання додаткових об'єктів та ін. [70];

3) відомості про питання, поставлені експертові на вирішення: перелік питань [70]; право викласти питання в іншому, ніж вказано в документі про призначення (замовлення) експертизи, порядку [70]; право на групування питань [73]; питання, які вирішувались у порядку експертної ініціативи та ін. [70];

4) інші відомості: відомості про первинну експертизу (якщо проводиться повторна) [70]; інформація про нормативно-правові акти та методики, що застосовувалися при дослідженні та ін. [70].

Цивільний процесуальний закон відображає елементи цієї частини висновку експерта в ч.ч. 6, 7 ст. 102 та ч. 5 ст. 106 [1].

Інструкція закріплює також додаткові вимоги до висновків експертів при проведенні комісійної або комплексної експертизи [70] (абз. 2 п. 4.16 розд. IV Інструкції). До них належать «Дані про голову комісії експертів та відомості про експертизи, результати яких задані органом (особою), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), як вихідні дані» [70].

У цілому більшість відомостей, які викладаються у вступній частині (вступі) висновку експерта, є, на думку дисертанта, доцільними та змін не потребують. Проте редакція викладення окремих із них все ж потребує переосмислення.

Відповідно до ч. 7 ст. 102 ЦПК України, «у висновку експерта має бути зазначено, що він попереджений (обізнаний) про відповідальність за завідомо неправдивий висновок, а у випадку призначення експертизи судом — також про

відповідальність за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків» [1]. Згідно з ч. 5 ст. 106 ЦПК України у висновку експерта, який підготовлено на замовлення учасників справи, зазначається, що експерт обізнаний про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок [1]. Така кримінальна відповідальність закріплена в ст. 384 «Введення в оману суду або іншого уповноваженого органу» [153] та ст. 385 «Відмова свідка від давання показань або відмова експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків» [153] КК України.

Тобто вимога зазначення експертом його обізнаності про кримінальну відповідальність за ст.ст. 384-385 КК України застосовується лише до висновку експерта, підготовленого за результатами призначеної судом експертизи [1]. У висновку експерта, підготовленого на замовлення учасника справи, має бути зазначена його обізнаність про відповідальність лише за ст. 384 КК України [1].

Цьому суперечить граматичне тлумачення [42, с. 9] абз. 14 п. 4.12. розд. IV Інструкції, у якому законодавець вживає сполучник «та» між ст.ст. 384-385 КК України [70].

Підхід, викладений в ЦПК України, можна пояснити тим, що проведення експертизи на замовлення учасника справи є насамперед договірними правовідносинами. Підставою для її проведення є договір, укладений між заінтересованою особою та експертом (експертною установою), предметом якого є проведення експертизи та надання висновку [37; 70] (ч. 1 ст. 7-1 Закону України «Про судову експертизу», абз. 1 п. 1.8. розд. I Інструкції). У такому разі відповідальність за відмову від покладених на експерта обов'язків має розглядатись як порушення договірного зобов'язання, а не кримінально-правового припису.

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого ст. 385 КК України, виражається в діяннях експерта, які полягають у відмові чи ухиленні від виконання покладених на нього обов'язків [153].

Обов'язками експерта є не лише проведення експертизи та надання висновку, а й інші його дії як учасника судового процесу. Більшість із них мають охоплюватись об'єктивною стороною ст. 385 КК України [153]. Винятком є злісне ухилення експерта від явки до суду, за що ч.ч. 3, 5 ст. 185-3 КУпАП (Кодексом України про

адміністративні правопорушення) передбачена адміністративна відповідальність [268].

Редакції ч. 7 ст. 102 та ч. 5 ст. 106 ЦПК України видаються необґрунтованими.

Згідно з ч. 6 ст. 106 ЦПК України «експерт, який склав висновок за зверненням учасника справи, має ті самі права і обов'язки, що й експерт, який здійснює експертизу на підставі ухвали суду» [1]. Виконання обов'язків експерта, який підготував висновок на замовлення учасника справи, не закінчується переданням йому такого висновку. У переважній більшості цей засіб доказування в подальшому використовується саме для доказування в судовій справі. Експерт може бути викликаний до суду для надання роз'яснень чи доповнень свого висновку [1] (1 реч. ч. 4 ст. 72, 1 реч. ч. 2 ст. 239 ЦПК України). У такому випадку він вважається необізнаним про відповідальність за відмову (ухилення) від виконання цього обов'язку, що впливає на допустимість наданих ним доказів.

Тому експерт, який виконує експертизу на замовлення учасника справи, повинен також зазначати у висновку свою обізнаність про кримінальну відповідальність за ст. 385 КК України.

Прогалиною п. 4.12. розд. IV Інструкції [70] є відсутність обов'язку експерта зазначати у висновку відомості про обізнаність інших осіб, які можуть брати участь у проведенні експертизи, щонайменше про вимоги процесуального чи профільного законів. Мова йде, наприклад, про фахівців з інших держав, яких залучено для спільного проведення судових експертиз у порядку 1 реч. ч. 1 ст. 23 Закону України «Про судову експертизу» [37]. Спільні експертні комісії, до яких входять іноземні фахівці, здійснюють судові експертизи за нормами процесуального законодавства саме України [37] 2 реч. ч. 1 ст. ст. 23 Закону України «Про судову експертизу»), а тому мають бути обізнані щонайменше з його основами. До того ж, відповідно до граматичного тлумачення [42, с. 9] ч. 5 ст. 10 Закону України «Про судову експертизу» [37], такі особи мають також зазначати свою обізнаність (попередженість) про відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку експерта.

В іншому випадку об'єктивність таких фахівців можна ставити під сумнів в кожній з експертиз, у проведенні яких вони беруть участь.

Сумніви викликає також так зване «право експертної ініціативи» [140, с. 84], закріплене в абз. 12 п. 4.12. розд. IV Інструкції [70]. Аргументи щодо його недоцільності висловлено дисертантом в п. 1.3.2. підрозд. 1.3. розд. 1 роботи.

Дослідницька частина (Дослідження) є «фундаментом» висновку експерта. У цій частині «описуються процес дослідження та його результати, а також даються обґрунтування висновків з поставлених питань» [70] (п. 4.13. розд. IV Інструкції). Аби дати відповіді на поставленні судом чи заінтересованою особою питання, експертові необхідно дійти до таких саме в дослідницькій частині висновку.

Відповідно до абз. 3-5 п. 4.13. розд. IV Інструкції «дослідницька частина повинна включати відомості про стан об'єктів дослідження, застосовані методи (методики) дослідження, умови їх застосовування; посилання на ілюстрації, додатки та необхідні роз'яснення до них; експертну оцінку результатів дослідження» [70]. Тобто при складанні дослідницької частини експерт має описати весь процес дослідження, зробити посилання на нормативно-правові акти (методики), проілюструвати хід власних думок, які приведуть до формування нових доказів у справі [70]. Інструкція закріплює також додаткові вимоги до висновків експертів при проведенні комісійної або комплексної експертизи [70] (абз. 3 п. 4.16 розд. IV Інструкції). У висновку цих експертиз «дослідження, які проводились окремими експертами, описуються у відповідних розділах дослідницької частини, що підписуються цими експертами із зазначенням їх прізвищ» [70].

У контексті цієї частини доцільна норма містилась у абз. 2 п. 34 Інструкції в редакції від 08.10.1998 [70]. Відповідно до неї «кожному питанню, яке вирішується експертом, має відповідати певний розділ досліджувальної частини» [70]. У чинній редакції це положення відсутнє [70]. Проте воно могло б усунути можливе «хаотичне» викладення експертом процесу дослідження і допомогти структуровано та аргументовано дійти до висновків.

Загалом, дослідницька частина не має певної встановленої структури. Вона визначається залежно від виду експертизи, що проводиться. При цьому Інструкція все ж виділяє елемент, притаманний дослідницьким частинам всіх висновків, а саме «синтезуючий розділ» [70]. Згідно з абз. 8 п. 4.13. розд. IV Інструкції «узагальнення та оцінка результатів окремих досліджень, які є підставою для формулювання вис-

новків, можуть викладатися у синтезуючому розділі дослідницької частини висновку експерта» [70].

Поняття «синтез» визначається як узагальнення або висновок з чого-небудь [40, с. 1318]. «Синтезувати» означає узагальнювати, сполучати чи здійснювати синтез [40, с. 1318]. Таким чином, синтезуючий розділ дослідницької частини слугує для формування експертом проміжних результатів дослідження, які стануть підґрунтям для остаточних висновків — відповідей на поставлені експертів питання. Хоча на доцільність його включення до висновку вказують практики [267, с. 42], у розумінні Інструкції викладення цього розділу не є обов'язковим [267, с. 45-46], на що вказує слово «можуть» в абз. 8 п. 4.13. розд. IV Інструкції [70].

У судовій практиці непоодинокими випадками є неприйняття судом висновку експерта саме з підстави неправильного, необґрунтованого викладення ним процесу дослідження [269; 270; 271].

У рішенні від 13.08.2021 у справі № 752/10709/18 Голосіївський районний суд м. Києва не прийняв висновок експерта через недоліки процесу дослідження, викладеного в дослідницькій частині засобу доказування [269]. Суд вважав неспроможними посилання експерта на один з нормативно-правових актів через відмінну сферу його регулювання [269].

У рішенні від 27.06.2024 Держинського районного суду м. Харкова в справі № 638/16044/23 однією з підстав відхилення висновку будівельно-технічної експертизи стала відсутність огляду експертом нерухомого майна, постраждалого внаслідок залиття [270]. Аналогічним чином було відхилено висновок судової технічно-земельної експертизи в рішенні від 17.06.2024 Полтавського районного суду Полтавської області в справі № 545/1553/20 [271]. Суд у цій справі зважив на недоліки процедури проведення експертизи та помилковості фактів, викладених в дослідницькій частині висновку [271].

З одного боку, суд дійсно зобов'язаний перевірити висновок експерта на відповідність критеріям, закріпленим в 77-80 ЦПК України [1] (2 реч. ч. 2 ст. 89, 1 реч. ст. 110 ЦПК України). Законність та правильність процесу формування висновків на поставлені питання в цьому випадку відображає критерій допустимості доказів [1] (ст. 78 ЦПК України).

З іншого ж боку, втручаючись в процес дослідження та оцінюючи його правильність та обґрунтованість, суд собою замінює самого експерта. Лише спеціальні знання експерта приводять його до вибору тих чи інших нормативно-правових актів, методик чи інструментів дослідження. У силу відсутності таких знань суд не може повноцінно оцінити правильність такого вибору.

У вищеописаних випадках законним і доцільним було б призначення повторної експертизи на підставі окремо постановленої ухвали суду [272]. Тільки експерт може виправити помилки іншого експерта шляхом проведення повторного дослідження з поставлених питань.

Підтвердженням цьому слугує положення ч. 2 ст. 113 ЦПК України [1]. Відповідно до цієї норми, «якщо висновок експерта буде визнано необґрунтованим або таким, що суперечить іншим матеріалам справи або викликає сумніви в його правильності, судом може бути призначена повторна експертиза, яка доручається іншому експертові (експертам)» [1]. Хоча в наведеному положенні викладені дискреційні повноваження суду, такий шлях є єдиним можливим на підтвердження чи спростування його сумнівів у висновку експерта.

Тому обґрунтованим видається положення про неприпустимість встановлення судом однозначного висновку про неправильність, необґрунтованість чи незаконність процесу проведення експертизи, викладеного в дослідницькій частині висновку експерта. Доцільною редакцією ч. 2 ст. 113 ЦПК України в такому випадку була б така: «Якщо висновок експерта буде визнано таким, що суперечить іншим матеріалам справи або викликає сумніви в його обґрунтованості чи правильності, суд призначає повторну експертизу, яка доручається іншому експертові (експертам)» (Додаток 1).

Останньою, проте найважливішою частиною висновку експерта, є *заклучна частина*. У ній викладаються «висновки за результатами дослідження у вигляді відповідей на поставлені питання в послідовності, що визначена у вступній частині» (абз. 1 п. 4.14. розд. IV Інструкції) [70]. Експерт має надати відповідь на кожне з поставлених питань або зазначити причини неможливості цього [70] (абз. 2 п. 4.14. розд. IV Інструкції).

Висновки, викладені експертом у заключній частині, мають бути умовиводом з процесу дослідження в попередній частині та існувати в логічному взаємозв'язку з ним. Доцільним доповненням закону в цьому контексті могла б стати заборона викладення експертом висновків із питань, які не були предметом дослідження в дослідницькій частині (Додаток 1).

2.2.2. Форма висновку експерта

Для сприйняття судом та учасниками судового процесу висновки експерта має бути викладено в певній, законодавчо передбаченій формі.

Як закріплено в ч. 4 ст. 102 ЦПК України, «висновок експерта викладається у письмовій формі і приєднується до справи» [1]. Відповідно до п. 1.8. розд. I Інструкції «результати проведення експертиз та експертних досліджень викладаються у письмовому документі — висновку експерта» [70]. У п. 1 абз. 1 ч. 1 ст. 12 Закону України «Про судову експертизу» закріплено, що експерт має дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок [37].

Таким чином, законодавство України про судову експертизу однозначно визначає форму викладення висновку експерта — письмову [1; 37; 73]. У деяких інших країнах, до прикладу Франції, висновок може бути також наданий в усній формі із занесенням його до протоколу судових засідань [69, с. 142].

Особливістю письмового викладення висновку експерта є необхідність використання «бланку» експерта чи експертної установи [70; 95] (1 реч. п. 4.15. розд. IV Інструкції та абз. 2 п. 14 розд. III Інструкції № 3505/5). Як вбачається з п. 4 додатка 4 до Інструкції № 3505/5, бланк повинен містити «прізвище, ім'я, по батькові експерта; довідкові дані (поштова адреса офіса, номер телефону, факсу, адреса електронної пошти, номер свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта та дата його видачі тощо); дату документа та реєстраційний індекс документа; посилання на реєстраційний індекс і дату документа, на який надається відповідь» [95]. Інструкція вимог до бланку експертної установи не містить [70].

Такий підхід відповідає загальним правилам оформлення бланків офіційних документів в Україні, встановленим розд. 6 ДСТУ 4163:2020 «Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів» [273].

Аналіз ЦПК України та профільного законодавства в сфері судової експертизи дозволяє виділити інші можливі форми викладення експертом інформації, яка стосується порядку та суті проведення експертизи. При цьому такі форми не підпадають під ознаки висновку експерта, передбачені ч. 1 ст. 102 ЦПК України [1].

2.2.2.1. Роз'яснення та доповнення висновку експерта

У 1 реч. ч. 4 ст. 72 ЦПК України закріплено, що експерт «зобов'язаний з'явитися до суду за його викликом та роз'яснити свій висновок і відповісти на питання суду та учасників справи» [1]. Схоже положення міститься в п. 2 абз. 1 ч. 1 ст. 12 Закону України «Про судову експертизу» [37]. За 1 реч. ч. 2 ст. 239 ЦПК України «для роз'яснення і доповнення висновку експерту можуть бути поставлені питання» [1]. Процедура їх надання викладена в 2-3 реч. ч. 2 ст. 239 ЦПК України [1]. Доповнення висновку згадуються також в абз. 6 п. 2.2. розд. II Інструкції [70].

Таким чином, окрім висновку експерта, законодавством про судову експертизу передбачено також дві додаткові форми передання суду інформації, яка стосується дослідження: роз'яснення та доповнення висновку [1].

Можна помітити, що ЦПК України та абз. 6 п. 2.2. розд. II Інструкції у цій частині містять різні варіанти викладення [1; 70]. Відповідно до положень Інструкції роз'яснення та доповнення надаються «з приводу проведеної експертизи» [70], а не щодо висновку, як закріплено в 1 реч. ч. 2 ст. 239 ЦПК України [1]. Підхід, висловлений в ЦПК України, притаманний також деяким іноземним країнам [72]. Наприклад, згідно з 2 реч. абз. 3 § 411 ЦПК ФРН (Zivilprozessordnung) «суд також може розпорядитись про письмове пояснення або доповнення висновку» [72].

Формулювання в Інструкції є ширшим, адже охоплює всі здійснені експертом процесуальні та позапроцесуальні дії. Воно є більш доцільним, адже висновок експерта може бути цілком зрозумілим суду та учасникам справи. За таких умов, вони бажали б дізнатися про особливості проведеного дослідження.

Із лексичної точки зору «доповнювати» означає «додаючи що-небудь до того, що вже є або відомо, робити його повнішим» [40, с. 319]. Водночас «з'ясовувати» має такі значення: «Досліджуючи, робити ясним, зрозумілим що-небудь» [40, с.

485], «довідуватись, дізнаватись про щось» [40, с. 485], «відкривати, розкривати що-небудь приховане» [40, с. 485].

У своїх постановах КЦС у складі ВС зазначав, що «висновок визнається неповним, коли експерт не дав вичерпних відповідей на порушені перед ним питання...» [274]. Неясним, на його думку, є висновок, «який нечітко викладений або має невизначений, неконкретний характер» [275].

У науці кримінального процесу під роз'ясненням висновку експерта розуміють «доведення експертом до учасників кримінального процесу змісту окремих положень і всього висновку в цілому» [80, с. 388]; пояснення його змісту в цілому або окремих частин [276, с. 149]; «...роз'яснення використаної спеціальної термінології та формулювань, достатності та придатності наданих для дослідження матеріалів як його об'єктів, обґрунтування обраного способу проведення експертизи тощо» [277, с. 154-155]. Вони можуть стосуватися будь-яких аспектів дослідження, незрозумілих для суду чи учасників судового провадження [80, с. 388].

Таким чином, основне призначення роз'яснень висновку полягає в тлумаченні невідомої термінології, розкритті процедурних особливостей складання висновку, поясненні обрання тієї чи іншої методики тощо [276, с. 149; 277, с. 154-155]. Доказового значення окремо від висновку роз'яснення не мають. Вони є своєрідною невід'ємною частиною цього засобу доказування. Роз'яснення не можуть змінювати вже зроблені експертом висновки, адже не повідомляють про нові факти (обставини) справи.

Протилежної думки в окремих випадках дотримується КЦС у складі ВС [278]. У постанові від 29.01.2021 у справі № 22-ц/354/11 він зазначив, що «арифметичні помилки у висновку експерта усуваються шляхом допиту експерта та уточнення ним свого висновку або враховуються судом під час оцінки цього доказу» [278].

Доповнення висновку експерта «передбачає поглиблення змісту окремих його частин шляхом формулювання й обґрунтування експертом додаткових тверджень, які не мають характеру висновків, ґрунтуються на результатах проведеного дослідження та не потребують додаткових досліджень» [276, с. 149].

Доповнення висновку експерта не є засобом доказування в розумінні процесуального закону [1]. Протилежна позиція суперечила б пп. 1-3 ч. 2 ст. 76 ЦПК Украї-

ни [1] та абз. 3 п. 1.8 розд. I Інструкції [70]. За задумом законодавця, при викладенні норми 1 реч. ч. 2 ст. 239 ЦПК України основним призначенням доповнень мало стати усунення неповноти висновку. Це мало бути здійснено експертом шляхом викладення додаткових аргументів, тверджень, схем та іншої інформації, яка була ним упущена під час складання висновку.

Проблемою правового регулювання роз'яснень та доповнень висновку експерта є конкуренція норм ч. 1 ст. 113 та 1 реч. ч. 2 ст. 239 ЦПК України [1]. Згідно з ч. 1 ст. 113 ЦПК України, «якщо висновок експерта буде визнано неповним або неясним, судом може бути призначена додаткова експертиза, яка доручається тому самому або іншому експерту (експертам)» [1]. Відповідно до 1 реч. ч. 2 ст. 239 ЦПК України «для роз'яснення і доповнення висновку експерту можуть бути поставлені питання» [1]. Ці два положення мають однакові передумови застосування: неповнота та неясність висновку експерта [1]. Вибір одного з них перебуває в полі «судової дискреції» [279], на що вказують сполуки «може бути призначена» [1] (ч. 1 ст. 113 ЦПК України) та «можуть бути поставлені» [1] (ч. 2 ст. 239 ЦПК України).

У літературі висловлюється думка, що відмінністю цих двох норм є відсутність необхідності проводити додаткові дослідження [267, с. 181; 280, с. 287]. Її дотримується також КЦС у складі ВС, наприклад, у постанові від 20.03.2019 у справі № 713/115/17 [281]. Надаючи оцінку висновку земельно-технічної експертизи, суд зазначив: «Надані ним (прим. автора: експертом) відповіді не потребували додаткового дослідження чи перевірки, а відтак не було необхідності у призначенні додаткової експертизи» [281].

За правовими висновками Верховного Суду, призначення додаткової експертизи відбувається за таких умов: «після розгляду судом висновку первинної експертизи» [282] та «коли з'ясується, що усунути неповноту або неясність висновку шляхом допиту експерта неможливо» [282]. Такої ж думки КЦС у складі ВС дотримується у деяких інших постановах [282].

За наведеним підходом призначення додаткової експертизи має відбуватися після спроби усунути неповноту чи неясність висновку шляхом допиту експерта [282]. Проте він не підтверджується нормами ЦПК України [1]. Більш того, застосу-

вання однієї з альтернатив, ч. 1 ст. 113 чи ч. 2 ст. 239 ЦПК України [1], виключає застосування іншої.

Доцільним кроком могло б стати розділення роз'яснення та доповнення висновку експерта та включення їх до складу різних процесуальних дій. Перша з наведених мала б залишитись частиною дослідження висновку експерта (ч. 2 ст. 239 ЦПК України [1]). Доповнення висновку необхідно включити до додаткової експертизи (ч. 1 ст. 113 ЦПК України [1]).

Обґрунтування наведеному таке:

1) роз'яснення висновку експерта не потребує додаткових досліджень. Його метою є лише розкриття вже існуючих у висновку положень чи думок. Таким чином, недоцільно витрачати часові та матеріальні ресурси на проведення додаткової експертизи, а лише обмежитися викликом експерта до суду;

2) доповнення висновку експерта в будь-якому випадку здійснюються в межах процедури експертизи. За своєю суттю доповненнями є додавання нової інформації чи матеріалів до вже існуючого висновку експерта. Поза межами експертизи такі дії не можуть бути здійснені. Проте після складання висновку та направлення матеріалів суб'єкту призначення (замовлення) хід такої припиняється. Єдиною законодавчою можливістю повернутися до цієї процедури є додаткова експертиза, що також підтверджують положення абз. 3 пп. 1.2.14. п. 1.2. розд. I Інструкції [70];

3) доповнення, на відміну від роз'яснень, можуть містити нові висновки або замінювати попередні. Норми ЦПК України не містять відповіді на питання, яким чином такі висновки мають бути оцінені судом. До них не можуть бути застосовані звичні критерії оцінки, передбачені ст.ст. 77-80 ЦПК України [1], адже їй підлягають лише докази, викладені в передбачених законом засобах доказування (ч. 2 ст. 76 ЦПК України [1]). Доповнення висновку експерта до таких не належать [1]. Їх має бути включено до додаткової експертизи, у межах якої експерт має право формувати засіб доказування [70] (абз. 1, 17 п. 4.12. розд. IV Інструкції);

4) законом не закріплено жодних строків надання доповнень до висновку експерта та наслідки їх пропуску. Незважаючи на це, у доповненнях містяться нові докази, порядок подання яких передбачено ст. 83 ЦПК України [1];

5) складаючи доповнення, експерт не повідомляється (не є обізнаним) про кримінальну відповідальність за ст.ст. 384 і 385 КК України. При цьому він формує нові висновки з досліджуваних питань.

Отже, законодавче регулювання «роз'яснень» [1] та «доповнень» [1] висновку експерта містить недоліки та потребує покращення. Необхідно внести зміни до 1 реч. ч. 2, ч. 4 ст. 239 ЦПК України [1] та ч. 1 ст. 113 ЦПК України [1], залишивши в першому лише право учасників ставити питання експертові для надання роз'яснень, а в другій — право суду призначати додаткову експертизу задля усунення лише неповноти висновку. Пропозиції викладені в Додатку 1 (Додаток 1).

2.2.2.2. Експертне дослідження та його висновок

Окрім експертизи в окремих нормах законодавства закріплено ще одну форму застосування експертом спеціальних знань — так зване «експертне дослідження» [1; 37; 70; 95]. Проте в більшості випадків вони вживаються в однаковому значенні [1; 70].

У ЦПК України поняття «експертне дослідження» та «експертиза» використані як синонімічні, що вбачається, наприклад, зі ч. 1 та абз. 1 ч. 4 ст. 108 ЦПК України [1]. Те саме прослідковується в абз. 2 п. 3.3. розд. III Інструкції [70]. У ч. 6 ст. 15 Закону України «Про судову експертизу» законодавцем також використовується сполучка «експертні дослідження і обстеження» [37].

Відмінності цих двох понять вбачаються лише з наступних норм. Як закріплює п. 1.3. розд. I Інструкції експертні дослідження проводяться на договірних засадах [70]. Відповідно до абз. 3 п. 1.8. розд. I Інструкції підставою для проведення експертного дослідження є «договір з експертом чи експертною установою, укладений за письмовою заявою (листом) замовника» [70]. Згідно з п. 6 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про судову експертизу» експерт має право проводити договірних засадах експертні дослідження [37]. Аналогічну норму містить пп. 10 п. 1 розд. II Інструкції № 3505/5 [95].

Можна зробити висновок, що основною і єдиною відмінністю понять «експертиза» та «експертне дослідження» є суб'єкт призначення та документ, який є основою для їх проведення. Експертиза проводиться за призначенням уповноваженого

органу (особи) на підставі відповідного процесуального документа [70] (абз. 1 п. 1.8. розд. I Інструкції). Експертне дослідження проводиться на замовлення заінтересованої особи на підставі укладеного договору [70] (абз. 3 п. 1.8. розд. I Інструкції). На цю відмінність звертають увагу також учені Гресь Н. та Недоступ К. [62, с. 111].

У абз. 1 п. 1.8. розд. I Інструкції 1 та ч. 1 ст. 7-1 Закону України «Про судову експертизу» закріплено, що підставою проведення експертизи є як судове рішення, так і договір з експертом чи експертною установою [37; 70]. Таким чином, наведені вище положення Інструкції втрачають свій сенс.

До того ж результати проведення експертиз та експертних досліджень викладаються в одному й тому ж засобі доказування — висновку експерта [70] (абз. 4 п. 1.8. розд. I Інструкції 1). У абз. 1 п. 14 розд. III Інструкції № 3505/5 закріплюються лише такі «підсумкові документи» [95] експерта: «Висновок експерта» [95] та «Повідомлення про неможливість надання висновку» [95]. Окремі дослідники також зазначають про правову природу результатів експертного дослідження як письмових доказів [56, с. 16].

Більш того, як викладено в п. 4.22. розд. IV Інструкції, «експертні дослідження виконуються в порядку, передбаченому для проведення експертиз» [70]. Порядок проведення дослідження на замовлення учасника справи має відповідати загальним нормам про проведення експертизи, що вбачається з ч. 2 ст. 106 ЦПК України [1].

Представники кримінальної процесуальної науки Несімко О., Бараняк В. та Перлін С. у своїх роботах зазначають про відмінності експертизи та експертного дослідження, які полягають перш за все в підставі проведення [283, с. 127; 284, с. 286]. Проте ці вчені сходяться на думці, що експертне дослідження, проведене за ініціативою органу досудового розслідування є експертизою [283, с. 127; 284, с. 286].

Незважаючи на те, що окремі норми Інструкції [70], Закону України «Про суд експертизу» [37] та Інструкції № 3505/5 [95] вказують на відмінності «експертизи» [37; 70; 95] та «експертного дослідження» [37; 70; 95], інші їх положення підтверджують зворотнє [37; 70; 95]. Процедура експертизи та експертного дослідження має однакове правове регулювання [37; 70; 95]. Вони проводяться на підставі одних і тих самих документів [37; 70; 95]. Їх результатом є один і той самий документ —

висновок експерта [37; 70; 95]. Тому різне сприйняття їх правової природи та призначення є помилковим.

Доцільним кроком є виключення із перелічених законодавчих актів поняття «експертне дослідження» [1; 37; 70; 95] як альтернативну форму застосування експертом спеціальних знань (Додаток 1).

2.2.2.3. Повідомлення про неможливість проведення експертизи

Повідомлення про неможливість проведення експертизи є своєрідним захисним механізмом експерта. Його метою є уникнення випадків складання необґрунтованого висновку з досліджуваних питань, відносно яких у експерта недостатньо спеціальних знань або матеріалів щодо яких не вистачає для повноцінного виконання поставленого перед дослідником завдання [1].

Експерт має право відмовитися від проведення експертизи лише у виняткових випадках, які описано в п. 1.3.2. підрозд. 1.3. розд. 1 роботи.

Повідомлення про неможливість проведення експертизи у формі, передбаченій п. 4.20. розд. IV Інструкції [70]. Воно повинно мати три частини: вступну, мотивувальну та заключну [70] (абз. 1 п. 4.20. розд. IV Інструкції). У вступній частині викладаються відомості, які відповідають вступній частині висновку експерта [70]. Експерт також зазначає, що він попереджений (обізнаний) про кримінальну відповідальність, передбачену ст. 385 КК України [70]. У мотивувальній частині викладаються причини, через які експерт не може надати висновок [70]. Заключна частина повинна містити твердження про неможливість надання висновку [70].

Як закріплюється в абз. 5 п. 4.20. розд. IV Інструкції, «повідомлення про неможливість надання висновку оформлюється на бланку експертної установи, підписується експертом; підпис у заключній частині засвідчується відбитком печатки експертної установи» [70]. Схожі положення містить абз. 1, 2 та 4 п. 14 розд. II Інструкції № 3505/5 [95].

Повідомлення про неможливість проведення експертизи може бути викладено у висновку експерта [70]. Як закріплює абз. 8 п. 4.20. розд. IV Інструкції, «якщо з одних питань експерт може дати відповідь, а з інших є підстави для повідомлення про неможливість надання висновку, складається один документ — висновок екс-

перта» [70]. У цьому випадку не є необхідним складання та подання і повідомлення, і висновку експерта [70]. Експерту достатньо обмежитися лиш останнім із зазначенням відомостей про неможливість надання відповіді на окремі питання [70].

Норми ЦПК України містять прогалину в частині виклику та допиту експерта у випадку складання ним не висновку, а повідомлення про неможливість проведення експертизи [1]. Як визначає 1 реч. ч. 4 ст. 72, ч. 5 ст. 102, 1 реч. ч. 2 ст. 239 ЦПК України, а також п. 2 абз. 1 ч. 1 ст. 12 Закону України «Про судову експертизу», експерта може бути викликано для допиту та надання роз'яснень лише у випадку складання ним висновку [1; 37].

Інше правове регулювання цього питання містить абз. 6 п. 2.2. розд. II Інструкції, відповідно до якого експерт має обов'язок роз'яснити причини неможливості проведення експертизи за викликом суб'єкта призначення (замовлення) експертизи [70]. Такий механізм направлений на усунення випадків необґрунтованого ухилення експертом від виконання покладених на нього обов'язків. На практиці розгляду цивільних справ під час виклику експерта суди посилаються саме на норми Інструкції [285]. До прикладу, в ухвалі від 28.07.2020 Київського районного суду м. Одеси у справі № 520/14782/17 судом зазначено, що ним викликався та допитувався експерт, яким було подано повідомлення про неможливість проведення експертизи [285].

Варіант регулювання, викладений в абз. 6 п. 2.2. розд. II Інструкції [70], слід вважати більш обґрунтованим. Аналогічно випадкам надання висновку експерта, повідомлення про неможливість проведення експертизи може також призводити до виникнення у суду та учасників справи питань. Ними можуть бути, наприклад, якими спеціальними знаннями володіє експерт? Які спеціальні знання необхідні для проведення експертизи? Чому для проведення експертизи потрібні додаткові матеріали?

У зв'язку з наведеним, слід внести зміни до норм 1 реч. ч. 4 ст. 72, ч. 5 ст. 102, 1 реч. ч. 2 ст. 239 ЦПК України [1] та п. 2 абз. 1 ч. 1 ст. 12 Закону України «Про судову експертизу» [37], надавши можливість викликати експерта до суду для надання ним роз'яснень у випадку складання повідомлення про неможливість проведення експертизи (Додаток 1).

2.2.2.4. Електронна форма висновку експерта

Судочинство не стоїть осторонь від процесів впровадження новітніх технологій. Починаючи з початку XXI століття, його цифровізація є пріоритетним державним напрямком у країнах Європи та світу загалом. У рішенні від 09.06.2022 у справі «Xavier Lucas v. France» ЄСПЛ зазначав: «Усвідомлюючи бум дематеріалізації правосуддя в державах-членах і виклики, пов'язані з цим, Суд переконаний, що цифрові технології можуть сприяти кращому відправленню правосуддя і бути поставленим на службу правам, гарантованим статтею 6 Конвенції...» [286]. Учена Ізарова І. зазначає, що інформаційні технології забезпечують «розвантаження судової системи, спрощення доступу до суду, а також до інформації про судочинство...» [287, с. 276].

У Європі ці процеси супроводжувались прийняттям зокрема наступних документів:

1) Рекомендації Rec (2001) 2 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо побудови та перебудови судових систем і правової інформації в економічний спосіб (ухвалені 28.02.2001) [288];

2) Повідомлення до Ради Європейського Союзу, Європейського парламенту та Європейського комітету із соціально-економічних питань щодо стратегії європейського е-Правосуддя (European e-Justice) (Communication from the Commission to the Council, the European Parliament and the European Economic and Social Committee Towards a European e-Justice Strategy) від 30.05.2008 [289];

3) «Багаторічного плану дій щодо Європейського е-Правосуддя на 2009–2013 роки» (Multi-annual European e-Justice action plan 2009–2013) [290];

4) «Багаторічного плану дій щодо Європейського е-Правосуддя на 2014–2018 роки» (Multi-annual European e-Justice action plan 2014–2018) [291];

5) «Плану дій щодо Європейського е-Правосуддя на 2019–2023 роки» [292];

6) «Європейської стратегії щодо е-Правосуддя 2024-2028» (European e-Justice Strategy 2024-2028) [293];

7) Керівних принципів щодо ролі призначення судом експертів у судових процесах держав-членів Ради Європи від 12.12.2014 CEREJ(2014)14 Європейської

комісії з ефективності правосуддя (European Commission for the Efficiency of Justice) [294].

Як частина європейської спільноти Україна не залишилась осторонь процесів упровадження електронного судочинства. Як правильно зазначає Моїсеєв М., «електронне правосуддя входить в життя українців як факт сучасного процесу розвитку інформаційного і цифрового суспільства» [295, с. 172].

Першим кроком у цьому напрямку було прийняття в 2017 році нових редакцій процесуальних кодексів Законом України від 03.10.2017 № 2147-VIII [48] (Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів»). Цей нормативно-правовий акт поклав початок розвитку електронних доказів, подання процесуальних документів в електронній формі, використання відеоконференцзв'язку тощо [48]. Основним нововведенням можна вважати створення так званої ЄСІТС [48]. Окремі положення цього Закону або вводились в дію лише після початку її функціонування (наприклад, п. 1 розд. XII «Прикінцеві положення» ЦПК України [1]), або реалізувались до того часу в особливому порядку (наприклад, п. 15 розд. XIII «Перехідні положення» ЦПК України [1]).

Вищою радою правосуддя 04.09.2021 було опубліковано оголошення про початок функціонування окремих підсистем (модулів ЄСІТС): «Електронний кабінет», «Електронний суд» та підсистеми відеоконференцзв'язку [296]. Листом від 04.10.2021 № 15-17853/21 Державна судова адміністрація України повідомила органи державної влади та судові органи про вищезазначене рішення Вищої ради правосуддя, яке починало діяти з 05.01.2021 [297]. Із цієї дати покладено початок використанню судом та учасниками судового процесу зазначених вище підсистем (модулів) ЄСІТС. До сьогодні до них поступово додаються нові суди та шаблони документів. Розробниками покращується також їх функціонал.

Подальші плани щодо покращення функціонування систем (модулів) ЄСІТС та електронного судочинства в Україні загалом були викладені, зокрема, в указі від 11.06.2021 № 231/2021 Президента України «Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки» [298] та Концепції програми

інформатизації місцевих та апеляційних судів і проекту побудови Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС) на 2022-2024 роки, затвердженій 01.01.2022 Державною судовою адміністрацією [299].

Чинні редакції ЦПК України, ГПК України, КАС України закріплюють, що документи можуть подаватися до суду, а процесуальні дії вчинятися учасниками справи в електронній формі з використанням ЄСІТС. Процесуальні документи в електронній формі мають подаватися учасниками справи до суду з використанням ЄСІТС [1; 212; 213]. (ч.ч. 5-6 ст. 43 ЦПК України; ч.ч. 5-6 ст. 42 ГПК України; ч.ч. 7-8 ст. 44 КАС України). Аналогічного змісту норму містить п. 16 розд. III Положення № 1845/0/15-21 [300] (Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, затверджене рішенням від 17.08.2021 № 1845/0/15-21 Вищої ради правосуддя).

Використання підсистеми (модуля) «Електронний суд» стає все більш популярним серед учасників судового процесу [301; 302; 303]. Про це свідчить, зокрема, збільшення кількості правових висновків щодо особливостей та правил її використання [301; 302; 303].

Відкритим до недавнього часу залишалося питання про можливість подання до суду через цю підсистему (модуль) висновку експерта.

Науковці Ціжма Ю., Лишак О. та Ціжма О. у роботі «Діджиталізація як сучасна рушійна сила вдосконалення судово-експертної діяльності» зазначають, що «використання інформаційних технологій дасть змогу здійснювати автоматичний пошук необхідної інформації, виконувати типові експертні процедури та формувати висновки» [304, с. 44]. Окремі аспекти таких технологій також сприятимуть зменшенню корупції [135, с. 399], підвищенню незалежності експерта [135, с. 399], належним організації та збереженню документів [135, с. 399], зменшенню витрат [135, с. 400].

Починаючи з 24.06.2022 набув чинності наказ від 21.06.2022 № 2578/5 Міністерства юстиції України [305]. Цим нормативно-правовий актом було доповнено норми розд. IV Інструкції новим п. 4.22 [305]. Згідно з ним, «оформлення клопотання експерта, висновку експерта (експертів), додатків до нього та повідомлення про неможливість надання висновку в електронній формі здійснюється з накладан-

ням кваліфікованого електронного підпису експерта із засвідченням його кваліфікованою електронною печаткою експертної установи (одноразово на кожному файлі)» [305]. У подальшому цей пункт було визначено як п. 4.23. у зв'язку з набранням чинності наказом від 12.10.2023 № 3604/5 Міністерства юстиції України [306]. Аналогічного змісту положення було викладено також у абз. 5 п. 14 розд. III Інструкції № 3505/5 [95].

Таким чином, починаючи з 24.06.2022, експерти мають право викладати висновки не тільки в паперовій формі, а й в електронній з використанням відповідного програмного забезпечення та дотримуючись викладених в законодавстві вимог [70].

При цьому, попри введення в дію зазначених вище положень, донині залишаються незмінними норми, які передбачають тільки письмову форму висновку експерта: ч. 4 ст. 102 ЦПК України [1], п. 1 ч. 1 ст. 12 Закону України «Про судову експертизу» [37], абз. 4 п. 1.8. розд. I, абз. 4 п. 2.2. розд. II Інструкції [70], пп. 3 п. 3 розд. II Інструкції № 3505/5 [95]. На цю проблему також звертав увагу Директорат у «Моніторинговому звіті за 2021 рік» [135, с. 409].

Як зазначає Гейнц Р., письмова форма будь-якого правочину передбачає його викладення на паперовому носії [307, с. 378]. Електронна його форма повинна фіксуватись на електронному носії інформації [307, с. 378]. Тому електронна форма правочину не може прирівнюватися до письмової [307, с. 378]. Попри те, що висновок експерта не є правочином в розумінні ч. 1 ст. 202 ЦК України [94], наведена думка цілком застосовна до форми засобів доказування в цивільному судочинстві. Підтвердженням цьому є норма ч. 1 ст. 95 ЦПК України, яка виключає віднесення електронних документів до письмових доказів [1].

Із метою усунення наведених законодавчих недоліків у Верховній Раді України зареєстровано проєкт Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо цифровізації судочинства й удосконалення наказного провадження в цивільному судочинстві (від 10.03.2023 № 9090) [308]. Ним передбачено внесення до ч. 4 ст. 102 ЦПК України змін такого змісту: «у паперовій або електронній в порядку, передбаченому частиною восьмою статті 14 цього Кодексу» [308]. Таким чином, наведена норма в новій редакції матиме такий вигляд: «Висновок експерта викладається у

письмовій формі у паперовій або електронній в порядку, передбаченому частиною восьмою статті 14 цього Кодексу, і приєднується до справи».

Попри внесення змін до Інструкції та їх обговорень дослідниками, станом на 19.07.2024 у ЄДРСР відсутні судові рішення в цивільних справах з посиланням на п. 4.23. розд. IV Інструкції [3]. Це є свідченням того, що суди до цього часу не стикалися з електронним висновком експерта і жодних висновків щодо його правового регулювання не викладали.

Під час розгляду цивільних справ насамперед має виникати питання щодо практичної сторони подання електронного висновку експерта до суду.

Як закріплено в 1 реч. абз. 1 ч. 6 ст. 14 ЦПК України, експерт зобов'язаний зареєструвати електронний кабінет в ЄСІТС або її окремій підсистемі (модулі) в обов'язковому порядку [1]. Аналогічна норма закріплена в пп. 10 п. 1 розд. III Положення № 1845/0/15-21 [300].

Відповідно до пп. 9 п. 1 розд. III Положення № 1845/0/15-21 «процедура реєстрації в ЄСІТС (реєстрація Електронного кабінету, реєстрація офіційної електронної адреси) передбачає проходження запропонованої засобами Електронного кабінету процедури реєстрації з використанням кваліфікованого електронного підпису, та внесенням контактних даних особи, зокрема адреси електронної пошти, номера телефону (в тому числі мобільного), зазначенням інших засобів зв'язку, які забезпечують фіксацію повідомлення або виклику» [300]. Така реєстрація надає експертові в подальшому можливість використовувати підсистеми (модулі) «Електронний суд» та «Електронний кабінет», наприклад, переглядати матеріали судової справи, подавати та отримувати документи та ін.

Реєстрація та використання підсистем (модулів) вимагає від експерта отримання електронного підпису в порядку Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [309]. Згідно з його п. 15 ч. 1 ст. 1 «електронний підпис — електронні дані, що додаються до інших електронних даних або логічно з ними пов'язуються і використовуються підписувачем як підпис» [309].

Накладення електронного підпису сприяє автентифікації [310, с. 14] експерта, захисту висновку від змін [310, с. 14], фіксації часу його створення [310, с. 14], а

також має значення для визнання доказів, наданих експертом, допустимими [310, с. 7].

Таким чином, на сьогодні експерт має право складати та подавати власний висновок в електронній формі [70]. Формальними вимогами до такого є накладенням кваліфікованої електронної печатки та електронного підпису [70]. Для подання електронного висновку до суду експерт використовує функціонал підсистеми (модулі) ЄСІТС «Електронний суд» та «Електронний кабінет», реєстрація електронного кабінету в яких є для нього обов'язковою [1].

2.3. Специфіка призначення експертизи. Подання, дослідження та оцінка експертного висновку

2.3.1. Поняття «експертизи»

Засада змагальності цивільного судочинства передбачає, що на учасників справи лягає тягар доказування та доведення фактів (обставин), на які вони посиляються як на підставу своїх вимог та заперечень [1] (ч. 3 ст. 12, ч. 1 ст. 81 ЦПК України).

У практиці розгляду цивільних справ визначається, що «судове доказування — це діяльність учасників процесу при визначальній ролі суду по наданню, збиранню, дослідженню і оцінці доказів з метою встановлення з їх допомогою обставин цивільної справи» [46] (постанова від 20.06.2023 Миколаївського апеляційного суду у справі № 490/78/22). Збирання доказів не є обов'язком суду, за винятком передбачених законом випадків [46]. Як зазначається суддями, «доказування є єдиним шляхом судового встановлення фактичних обставин справи і передує акту застосування в судовому рішенні норм матеріального права, висновку суду про наявність прав і обов'язків у сторін» [46].

У постанові від 26.04.2023 у справі № 388/1430/21 КЦС у складі ВС наголосив: «Змагальність сторін є одним із основних принципів цивільного судочинства, зміст якого полягає у тому, що кожна сторона повинна довести обставини, які мають значення для справи і на які вона посиляється як на підставу своїх вимог або заперечень, тоді як суд, зберігаючи об'єктивність та неупередженість, зобов'язаний вирішити спір, керуючись принципом верховенства права» [311].

Виняток з цього правила складають окремі випадки, коли суд наділений правом втручатись у процес доказування з метою захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб або осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена [1] (2 реч. ч. 2 ст. 13 ЦПК України), у випадку виникнення сумнівів у добросовісному здійсненні учасниками справи їхніх процесуальних прав або виконанні обов'язків щодо доказів [1] (ч. 7 ст. 81 ЦПК України), а також у справах окремого провадження [1] (ч. 2 ст. 294 ЦПК України).

Одним із способів [312, с. 146] отримання доказів у цивільній справі є призначення судом експертизи (проведення експертизи на замовлення заінтересованих осіб). Окремі науковці називають її найбільш ефективним способом встановлення фактів (обставин) справи [312, с. 146]. У деяких випадках експертиза є інструментом альтернативного вирішення спору [313, с. 62]. За результатами такої уповноваженим суб'єктом (експертом) складається відповідний засіб доказування — висновок експерта [1] (п. 2 абз. 1 ч. 2 ст. 76 ЦПК України).

Як зазначає Харківський апеляційний суд в ухвалі від 05.04.2023 у справі № 643/6055/20, «необхідність судової експертизи в цивільному судочинстві зумовлена тим, що в процесі здійснення правосуддя суд стикається з необхідністю встановлення таких фактів (обставин), дані про які потребують спеціальних досліджень» [77].

Експертиза сприяє повному та всебічному дослідженню обставин справи, а також постановленню законних й обґрунтованих судових рішень [314, с. 34]. Вона є «найважливішою формою застосування спеціальних знань у цивільному судочинстві» [315, с. 150]. Окремі вчені вважають її перевіркою вже існуючих доказів, а також отримання нових [316, с. 190]. Тому її результати мають доказове значення [25, с. 35].

За результатами пошуку судових рішень в ЄДРСР за критерієм «Суд призначає експертизу у справі за сукупності таких умов...» [1] (ч. 1 ст. 103 ЦПК України) встановлено, що з 01.01.2018 по 31.12.2024 система містить 54 677 ухвал вітчизняних судів першої інстанції у цивільних справах [3] (Діаграма 2.1.).

Діаграма 2.1.

Джерело: розроблено автором

З Діаграми 1 видно, що в період з 2018 до 2024 років частка ухвал про призначення експертизи в цивільних справах в судах першої інстанції збільшувалась з 0,39% до 0,60% відповідно [3]. Кількість таких ухвал перебувала в діапазоні від 6154 (2022 рік) до 10 435 (2024 рік) [3].

Отже, призначення експертизи та отримання висновку як засобу доказування в цивільних справах набирали більшої поширеності серед учасників справи протягом останніх 6 років. Для порівняння, за критерієм пошуку «Виклик свідка здійснюється за заявою учасника справи...» [1] (ч. 1 ст. 91 ЦПК України) з 01.01.2018 по 31.12.2024 ЄДРСР містить 52 276 ухвали судів першої інстанції України в цивільних справах. Показання свідків використовуються учасниками судового процесу майже так само часто, як і висновки експерта, хоча механізм отримання перших є простішим у реалізації.

Норми ЦПК України не містять дефініції поняття «експертиза». Проте вона була закріплена на рівні Закону України «Про судову експертизу» [37]. Відповідно до ст. 1 цього Закону: «Судова експертиза — це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду» [37]. У судовій практиці експертиза визначається як «науковий, дослідницький шлях

до висновків, які формулюються у висновку експерта, про фактичні обставини справи» [77]. Інструкція розкриває поняття первинної, повторної, додаткової, комісійної та комплексної експертиз [70] (абз. 2-6 пп. 1.2.13. п. 1.2. розд. I Інструкції).

У науці цивільного процесуального права незалежної України експертизі була присвячена низка робіт учених, у яких розкривалася дефініція цього поняття та його суттєві ознаки [9, с. 5].

За позицією Васильєвої-Шаламової Ж., судова експертиза — це «спеціальне дослідження, яке призначається ухвалою суду в передбаченому процесуальним законом порядку та проводиться судовим експертом з метою встановлення обставин, що мають значення для справи і потребують застосування спеціальних знань» [9, с. 5]. Учена виділяє такі ознаки цього дослідження: наявність процесуальної форми; проведення на підставі ухвали суду [9, с. 8]; наявність особливого суб'єкта проведення — судового експерта [9, с. 8]; її метою є отримання висновку експерта, який є засобом доказування в цивільному процесі [9, с. 8]; результати дослідження використовуються лише судом [9, с. 8].

Дослідниця Бичкова С. визначає судову експертизу як «проведення на підставі ухвали суду особою, яка володіє спеціальними знаннями, дослідження певних фактів та фактичних обставин справи з метою повідомлення суду відомостей, що мають значення для справи, яке оформлюється спеціальним документом — висновком експерта» [7]. До її ознак науковиця відносить застосування спеціальних знань; метою проведення є встановлення обставин, що мають значення для розгляду справи; наявність спеціального суб'єкта; наявність процесуальної форми; підставою проведення є ухвала суду [7].

Відповідають реаліям сьогодення ознаки застосування спеціальних знань [7; 9, с. 5], наявність спеціального суб'єкта проведення [7; 9, с. 5], отримання висновку експерта за результатами проведення дослідження [7], наявність процесуальної форми [7], встановлення нових обставин [7; 9, с. 5]. Застарілою ознакою, яку називають обидві вчені, є проведення експертизи лише на підставі ухвали суду [7; 9, с. 8]. Це суперечить чинній ч. 3 ст. 102 ЦПК України [1].

Інші представники науки цивільного процесуального права виділяють також такі ознаки експертизи, які є доцільними і на сьогодні:

1) експертиза — це перш за все дослідження [7; 9, с. 5; 20, с. 144; 26, с. 121; 56, с. 45; 59, с. 85; 317, с. 111]. Дослідження означає дію за значенням досліджувати [40, с. 321]. У свою чергу досліджувати — «піддавати що-небудь ретельному науковому розгляду з метою пізнання, виявлення чогось» [40, с. 321]; «ретельно обстежувати кого-, що-небудь, уважно знайомитись з чим-небудь для встановлення чогось» [40, с. 321]. Дійсно метою експертизи є встановлення нових фактів (обставин) [7; 318, с. 198], які мають значення для вирішення матеріально-правового спору між заінтересованими особами;

2) експертиза проводиться спеціально уповноваженим на те суб'єктом — експертом [7; 9, с. 5, 8; 242, с. 126; 317, с. 111; 318, с. 198; 319, с. 3; 320, с. 384; 321, с. 10];

3) результати проведення експертизи викладаються у відповідному засобі доказування — висновку експерта [7; 9, с. 8; 56, с. 45; 102, с. 244-245; 242, с. 126; 317, с. 111; 315, с. 150-151; 318, с. 198; 320, с. 384; 321, с. 10], форма, зміст та особливості складання, подання й оцінки якого закріплені на рівні нормативно-правових актів;

4) експертиза характеризується чітко визначеним порядком призначення, проведення та оформлення її результатів [7; 9, с. 5, 8; 102, с. 244-245; 318, с. 198; 319, с. 3; 320, с. 384].

2.3.2. Призначення експертизи судом

2.3.2.1. Умови та окремі аспекти призначення експертизи судом

Чинний ЦПК України закріплює два альтернативних механізми залучення експерта для проведення експертизи, а саме: на замовлення учасника справи або на підставі ухвали суду про призначення експертизи [1] (ч. 3 ст. 102 ЦПК України).

На відміну від нього, ЦПК України 2004 року обмежував учасників справи можливістю подати до суду заяву з проханням призначити дослідження ухвалою [43] (ч. 1 ст. 143 ЦПК України 2004 року). Ця норма залишалася незмінною до редакції кодексу від 15.12.2017 [43].

Право учасників справи обирати спосіб залучення експерта для надання висновку вбачається також із норм профільного законодавства про експертизу [37; 70] (ч. 1 ст. 7-1 Закону України «Про судову експертизу», абз. 1 п. 1.8. розд. I Інструкції).

Для початку зупинимося на механізмі призначення експертизи судом.

У рішенні від 01.06.2006 ЄСПЛ у справі «Dulskiy v. Ukraine» суд звертав увагу, що «експертиза, призначена судом, є одним із засобів встановлення або оцінки фактичних обставин справи і тому складає невід’ємну частину судової процедури» [322]. Зважаючи на такі висновки, не є дивним той факт, що український законодавець лише в 2017 році надав учасникам справи право отримувати висновки експерта в позасудовому порядку.

При цьому опитування дисертантом експертів показало, що 86,7% з них визнали призначення експертизи судом як найбільш частий спосіб призначення дослідження у їх практиці (Додаток 2). Аналогічної позиції дотримуються 56,3% опитаних адвокатів (Додаток 4).

Призначення судом експертизи — це складний процес, який є результатом не тільки ініціативи учасників справи, а й повноважень суду [323, с. 99]. Відповідно до ч. 1 ст. 103 ЦПК України «суд призначає експертизу у справі за сукупності таких умов:

1) для з’ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право, без яких встановити відповідні обставини неможливо;

2) сторонами (стороною) не надані відповідні висновки експертів із цих самих питань або висновки експертів викликають сумніви щодо їх правильності» [1].

У п. 1 ч. 1 ст. 103 ЦПК України ігнорується необхідність встановити певні факти, а не тільки обставини [1]. Окрім цього, як встановлено в пп. 1.1.4.1. п. 1.1.4. підрозд. 1.1. розд. 1 роботи, під час проведення експертизи можуть бути використані спеціальні знання у сфері права [10, с. 312]. За таких умов п. 1 ч. 1 ст. 103 ЦПК України [1] потребує змін. У дисертаційній роботі на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук Штефан А. доцільно пропонує викласти п. 1 ч. 1 ст. 103 ЦПК у новій редакції: «...для з’ясування обставин, що мають значення для справи,

необхідні спеціальні знання, без яких встановити відповідні обставини неможливо» [10, с. 362].

У постанові від 09.06.2021 у справі № 470/804/18 КЦС у складі ВС робить висновок: «Судова експертиза призначається лише у разі дійсної потреби у спеціальних знаннях для встановлення фактичних даних, що входять до предмету доказування, тобто у разі, коли висновок експерта не можуть замінити інші засоби доказування» [87]. Аналогічний висновок зроблено КГС у складі ВС у постанові від 21.08.2019 у справі № 910/4292/13 [324].

На думку Штефан А. експертиза призначається тоді, коли обставини справи не можуть бути встановлені в інший спосіб, окрім застосування спеціальних знань [14, с. 25]. Схожої позиції притримується Нестор Н. та Вовк В. [22, с. 65; 136, с. 97]. У іншому випадку, як зазначає Маруніч Г., суд може відмовити в задоволенні клопотання про призначення дослідження [325, с. 74].

При застосуванні норми п. 1 ч. 1 ст. 103 ЦПК України необхідно виходити із тлумачення, запропонованого КЦС у складі ВС [87]. «Неможливість» встановити факти (обставини) без застосування спеціальних знань експерта у розумінні цього положення означає абсолютну відсутність інших можливих засобів доказування у справі та об'єктивній реальності загалом. Проте на практиці це трапляється рідко. Замість проведення почеркознавчої експертизи учасник справи може, наприклад, викликати свідків, які підтвердять підписання документа іншою особою. Водночас, варто зважати на ступінь достовірності доказів у таких засобах, які порівняно з висновком експерта однозначно програють.

За підходом КЦС у складі ВС основний акцент ставиться на неможливості замінити висновок експерта іншим засобом доказування [87]. До прикладу, неможливо замінити висновок показаннями свідків у питанні встановлення психічного стану особи. У поєднанні з пропозицією Штефан А. це є більш доцільним варіантом викладення положення п. 1 ч. 1 ст. 103 ЦПК України (Додаток 1).

Виходячи з граматичного тлумачення [42, с. 9] п. 2 ч. 1 ст. 103 ЦПК України, обов'язковою умовою для призначення експертизи судом є відсутність висновків експертів, наданих сторонами раніше, або виникнення сумнівів у їх правильності [1]. У той же час, друга умова є також підставою для призначення повторної експер-

тизи за правилами ч. 1 ст. 113 ЦПК України [1]. На цю неузгодженість звертала увагу також Штефан А. [10, с. 363].

Разом із тим питання викликає посилання п. 2 ч. 1 ст. 103 ЦПК України лише на сторін у справі попри те, що експертизу можуть замовити також інші учасники справи [10, с. 363]: треті особи, заявники у справах окремого провадження, заявник та боржник у справі наказного провадження [1] (ч. 3 ст. 102 ЦПК України). У зв'язку з цим Штефан А. обґрунтовано пропонує внести зміни до п. 2 ч. 1 ст. 103 ЦПК, замінивши «сторін» [1] на «учасників справи» [1; 10, с. 363]. На цю неузгодженість звертала увагу також процесуалістка Грабовська О. у дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук [12, с. 491].

У частині експертизи така неузгодженість має бути виправлена також у 1 реч. ч. 3 ст. 103 [10, с. 364] та 2 реч. ч. 1 ст. 105 ЦПК України [1] (Додаток 1).

Як закріплено в 1 реч. ч. 3 ст. 103 ЦПК України, «при призначенні експертизи судом експерт або експертна установа обирається сторонами за взаємною згодою, а якщо такої згоди не досягнуто у встановлений судом строк, експерта чи експертну установу визначає суд» [1]. Відповідно до 2 реч. ч. 3 ст. 103 ЦПК України «суд з урахуванням обставин справи має право визначити експерта чи експертну установу самостійно» [1].

Штефан А. пропонує виключити 2 реч. ч. 3 ст. 103 ЦПК України, адже перше реч. цієї част. є достатнім для вирішення питання про вибір експерта чи експертної установи [14, с. 26-27]. Окрім цього, воно звужує принцип змагальності, оскільки виходить за межі сприяння в реалізації учасниками справи своїх прав [14, с. 26-27].

Слід погодитись, що 2 реч. ч. 3 ст. 103 ЦПК України призводить до надмірного втручання в реалізацію засади змагальності учасниками справи [14, с. 26-27]. У той же час, необхідно зважити на те, що завданням цивільного судочинства є «ефективний захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави (ч. 1 ст. 2 ЦПК України)» [1]. Із метою досягнення таких суд має право призначати експертизу за своєю ініціативою у винятково передбачених законом випадках [1] (1 реч. ч. 2 ст. 13 ЦПК України). За таких умов застосування 2 реч. ч. 3 ст. 103 ЦПК України [1] можливо обмежити лише такими випадками. Якщо учасники справи не виявляють ба-

жання призначати експертизу, вони не проявлятимуть інтересу також при виборі експерта чи експертної установи. У такому разі цю роль має перейняти на себе сам суд (Додаток 1).

На сьогодні в ЦПК України закріплені виняткові випадки отримання доказів судом із власної ініціативи: коли це необхідно для захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб або осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена [1] (1-2 реч. ч. 2 ст. 13 ЦПК України), коли він має сумніви в добросовісному здійсненні учасниками справи їхніх процесуальних прав або виконанні обов'язків щодо доказів [1] (ч. 7 ст. 81 ЦПК України), у випадку витребування доказів у справах окремого провадження [1] (ч. 2 ст. 294 ЦПК України). Окремі вчені зазначають про необхідність закріплення права суду самостійно збирати докази для винесення законного та обґрунтованого рішення [326, с. 172]. Для таких цілей необхідна активна діяльність суду у сфері доказування [327, с. 55].

Попри положення ЦПК України, питання можливості самостійного отримання доказів у судовій практиці не знайшло єдиної відповіді. З одного боку, воно заперчується в окремих постановках КЦС у складі ВС (постанова від 31.01.2023 КЦС у складі ВС у справі № 347/687/20 [328]). Аналогічну думку КЦС у складі ВС висловлює щодо призначення експертизи з ініціативи суду [329; 330]. При цьому КЦС у складі ВС визнає право суду «пропонувати подати докази тій стороні, яка несе обов'язок з доказування» [331] (постанова від 30.06.2020 КЦС у складі ВС у справі № 545/262/18). З іншого боку, можливість призначення експертизи з власної ініціативи підтверджувалась КГС у складі ВС у постанові від 23.12.2021 у справі № 5015/45/11 (914/1919/20) [332].

За позицією дисертанта, доцільним кроком є закріплення у ст. 103 ЦПК України переліку виключних випадків, коли суд має право призначити експертизу з власної ініціативи. До них можливо віднести 1-2 реч. ч. 2 ст. 13 ЦПК України [1] та ч. 1 ст. 294 ЦПК України [10, с. 364] (Додаток 1). Включення до цього переліку випадків, передбачених ч. 7 ст. 81 ЦПК України, у нинішньому вигляді цієї норми завдасть змагальному цивільному процесу більше шкоди, аніж користі. Застосування цього положення має повністю суб'єктивний характер. Неправильне сприйняття судді може надати необґрунтовану перевагу одному учаснику справи над іншими. Попри

наявність легітимної мети у вигляді пошуку істини в спорі цей механізм міститиме занадто вагоме втручання в права та обов'язки учасників справи із доказування та доведення ними своєї позиції.

Можливим вирішенням є надання певних обмежень випадкам, передбаченим ч. 7 ст. 81 ЦПК України: «Суд може призначити експертизу з власної ініціативи виключно у випадках: ... коли він має сумніви в добросовісному здійсненні учасником справи його процесуальних прав або виконанні обов'язків щодо доказів, за відсутності заперечень інших учасників справи». До прикладу, сторона подає до суду письмовий доказ, який на переконання судді є підробленим. Проте інші учасники справи не виявляють ініціативи в призначенні експертизи. У такому випадку задля досягнення мети цивільного судочинства суд, за умови відсутності заперечень інших учасників справи, може з власної ініціативи призначити почеркознавчу експертизу.

Згідно з ч. 4 ст. 103 ЦПК України «питання, з яких має бути проведена експертиза, що призначається судом, визначаються судом» [1]. Відповідно до 1 реч. ч. 5 ст. 103 ЦПК України «учасники справи мають право запропонувати суду питання, роз'яснення яких, на їхню думку, потребує висновку експерта».

У наведених положеннях знову прослідковується відхід від принципу змагальності судового процесу. При визначенні питань для експертизи думці учасників справи надається другорядна роль у порівнянні із суддівською [1]. Водночас доказування фактів (обставин), на які вони посилаються, є процесуальним обов'язком учасників справи [1]. Саме вони несуть усі процесуальні ризики за наслідками проведення експертизи та оцінки висновку судом. Тому їх думці має навпаки надаватися першочергова роль. Судовий контроль при цьому необхідно залишити лише у випадках, коли питання явно виходять за межі предмета доказування в справі.

Тому пропонуються такі зміни до ч.ч. 4-5 ст. 103 ЦПК України: «4. Питання, з яких має бути проведена експертиза, що призначається судом, викладаються судом у хвалі про призначення експертизи на підставі пропозицій учасників справи. Суд має право відхилити або змінити питання, запропоновані учасниками справи, у випадках, коли такі не стосуються фактів (обставин), які входять до предмета доказування. Суд зобов'язаний мотивувати таке відхилення або зміну у своєму судовому рішенні» (Додаток 1).

Науковиця Бичкова С. пропонує доповнити ЦПК України нормами, за якими перед призначенням особи експертом у справі її необхідно викликати до суду та заслухати з приводу правильності та повноти поставлених на вирішення питань, а також достатності об'єктів дослідження [7].

З одного боку, така думка є обґрунтованою, адже учасники справи та суд не володіють спеціальними знаннями, необхідними для правильного визначення питань на вирішення експертизи того чи іншого виду (підвиду). Окремі опитані дисертантом експерти також зазначають, що невідповідність питань вимогам законодавства часто слугує наслідком їх звернення до суду з метою отримання відповідних уточнень (Додаток 2). Це призводить до затягування процесуального часу та строків розгляду цивільних справ загалом. Деякі судді зазначають про доцільність закріплення саме права головуєчого викликати експерта на етапі призначення експертизи з метою консультування з приводу майбутніх питань (Додаток 3).

З іншого боку, з пропозицією закріпити в законі наведене як обов'язок експерта не погоджуються 66,7% опитаних суддів (Додаток 3) та 95% опитаних експертів (Додаток 2). За таку пропозицію виступили 52,2% адвокатів (Додаток 4).

Як закріплено в абз. 4 п. 2.1. розд. II Інструкції, у разі сумнівів щодо обсягу та змісту поставленого завдання експерт має право подати клопотання про уточнення поставлених питань [70]. Відповідно до 1 реч. ч. 4 ст. 104 ЦПК України суд може заслухати експерта щодо формулювання питань, які поставлені на вирішення експертизи, та дати роз'яснення щодо них [1]. Задля економії процесуального часу після призначення експертизи останню норму можливо доповнити положенням про право учасників справи проводити з відповідним експертом консультації ще до етапу подання клопотання про призначення експертизи судом. У випадку цього до суду разом з клопотанням подаватимуться пропозиції експерта щодо питань та об'єктів дослідження (Додаток 1). Після призначення експертизи не буде необхідним звернення експерта до суду з клопотанням про уточнення питань, адже вони були запропоновані самим дослідником.

Відповідно до ч. 1 ст. 104 ЦПК України «про призначення експертизи суд постановляє ухвалу, у якій зазначає підстави проведення експертизи, питання, з яких експерт має надати суду висновок, особу (осіб), якій доручено проведення експерти-

зи, перелік матеріалів, що надаються для дослідження, та інші дані, які мають значення для проведення експертизи» [1]. Як закріплює 1 реч. ч. 1 ст. 107 ЦПК України, «матеріали, необхідні для проведення експертизи, експерту надає суд, якщо експертиза призначена судом, або учасник справи, якщо експертиза проводиться за його замовленням» [1].

Додатково до вищенаведених пропозицій пропонується також складати детальний опис інших документів, наявних у справі, та надавати такий експертові. Це надасть йому змогу самостійно оцінити необхідність отримання і дослідження інших доказів, які йому через відсутність у суду спеціальних знань передані не були (Додаток 1).

Строки проведення експертизи закріплені в абз. 1 п. 1.13. розд. I Інструкції [70]. Такі встановлюються керівником експертної установи і не повинні перевищувати 90 календарних днів [70]. Більш розумний строк може бути встановлений за письмовою домовленістю з органом (особою), який призначив (замовив) проведення дослідження, у випадку значного навантаження експерта [70] (абз. 2 п. 1.13. розд. I Інструкції). У звіті за 2020 рік Директорат зазначив про закріплення в законі можливості продовжити такий строк до 160-180 днів у разі дослідження значної кількості об'єктів [45, с. 268-269]. Експерти проєкту ЄС «ПРАВО-Justice» пропонують 150-денний граничний строк [188, с. 10].

Строк проведення експертизи завжди був однією з причин затягування розгляду цивільних справ на місяці або ж навіть, на цілі роки. У деяких випадках це використовується недобросовісними учасниками справи. Вони заявляють клопотання про проведення первинної, а потім повторної чи додаткової експертиз, виключно задля затягування процесуального часу в порушення 1 реч. абз. 1 ст. 6 ЄКПЛ [333] та ч. 1 ст. 2 ЦПК України [1].

В ухвалі від 20.01.2023 у справі № 152/1010/21 Вінницький апеляційний суд зазначає: «Недотримання порядку призначення та проведення судової експертизи має наслідком затягування судового процесу і призводить до порушення вимог статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, учасником якої є Україна, стосовно права кожного на розгляд його справи упродовж розумного

строку, відтак безпідставне призначення судової експертизи та зупинення у зв'язку з цим провадження у справі перешкоджає подальшому розгляду справи» [334].

Вирішенням цієї проблеми могло б стати закріплення в законі виключного права суду встановлювати строк проведення експертизи. Про таку необхідність зазначав у 2020 році Директорат [45, с. 257], а також Європейська комісія з питань ефективності правосуддя Ради Європи [294]. Судовий контроль за проведенням експертизи в цьому вигляді запроваджено, наприклад, у Бельгії, Болгарії, Данії, Франції, Люксембурзі, Чеській Республіці [45, с. 257]. Проте результати опитування українських правників дисертантом показали, що цю ідею не підтримують 53,8% адвокатів, 50% суддів та 98,3% експертів (Додатки 2, 3, 4)

Такі результати можна пояснити розумінням практиків основної причини затягування строків проведення дослідження — значної навантаженості експертів. На думку більшості з них це є одним із основних факторів, який впливає на строки проведення експертизи (Додаток 2, 3, 4).

Таким чином, ані закріплення в законі права суду встановлювати строк для проведення експертизи, ані строку меншого, ніж передбачений абз. 1 п. 1.13. розд. I Інструкції [70], не призведе до завершення дослідження саме в цей проміжок. Наведена проблема є системною і не залежить від змісту цих нормативних положень.

Окремі шляхи її вирішення пропонувалися дисертантом у роботі раніше, наприклад: введення посади помічника судового експерта, підвищення фінансування та популяризація професії експерта.

Доцільним кроком також стало б закріплення обов'язку експерта звітувати зі сплином певного проміжку часу про хід та приблизні строки завершення експертизи перед особою, яка призначила (замовила) дослідження (Додаток 1). Судовий контроль за проведенням експертом дослідження підтримали 61,1% суддів (Додаток 3) та 70% адвокатів (Додаток 4), опитаних дисертантом. Проти висловилося 98,3% експертів (Додаток 2).

«Звітування» у формі короткого повідомлення надасть змогу контролювати процес проведення експертизи як учасниками справи, так і судом. Вони будуть обізнані про етап дослідження, приблизний строк його завершення та надання висновку. Окрім цього, знизиться ризик зловживань з боку самого експерта, направле-

них на неправомірне затягування часу проведення експертизи. Відкритість та прозорість підвищить рівень довіри до експертних установ та експертів з боку суду, учасників справи та адвокатів.

Відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 252 ЦПК України суд може за заявою учасника справи, а також із власної ініціативи зупинити провадження у справі у випадках призначення судом експертизи [1]. Як зазначає Київський апеляційний суд у постанові від 22.06.2022 у справі № 201/16916/17, «зупинення провадження в справі — це тимчасове припинення судом вчинення процесуальних дій під час судового розгляду із визначених у законі об'єктивних підстав, які перешкоджають подальшому розгляду справи і щодо яких неможливо передбачити їх усунення» [335].

Зупинення судового провадження на час проведення експертизи є загальнопоширеною практикою, незважаючи на те, що п. 5 ч. 1 ст. 252 ЦПК України закріплює лиш право суду, а не обов'язок. Це обґрунтовується в першу чергу обмеженими строками підготовчого провадження та розгляду справи по суті: 90 днів [1] (ч. 3 ст. 189 ЦПК України) та 30 днів [1] (ч. 2 ст. 210 ЦПК України) відповідно.

Неврегульованим питанням залишилося право суду зупинити провадження в цивільній справі, якщо експертиза проводиться на замовлення учасника під час судового розгляду. Незважаючи на те, що п. 5 ч. 1 ст. 252 ЦПК України [1] така можливість не передбачена, вона впливає з ряду інших положень ЦПК України, а також загальних засад цивільного судочинства.

Проведення експертизи на замовлення учасника справи потребує процесуального часу, що також впливає на строки, передбачені ч. 3 ст. 189 та ч. 2 ст. 210 ЦПК України [1]. Позбавлення права на подання такого висновку експерта є порушенням ч.ч. 1-2 ст. 12 та ч. 1 ст. 81 ЦПК України [1]. У випадку повідомлення учасником справи про проведення експертизи на його замовлення суд не може проігнорувати цей факт і продовжити розгляд справи з винесенням рішення по суті. Проте строки судового розгляду [1] будуть порушені.

Вирішенням цієї проблеми є закріплення в п. 5 ч. 1 ст. 252 ЦПК України [1] права суду зупинити провадження в цивільній справі також у випадку звернення учасника справи до експерта (експертної установи) для проведення експертизи на його замовлення (Додаток 1). Задля усунення ризиків зловживань цим положенням

необхідне також введення «обмежень»: обов'язку учасника справи та експерта підтвердити суду проведення експертизи на замовлення та повідомити приблизні строки її завершення; обов'язку учасника справи, на замовлення якого проводиться експертиза, подати висновок експерта до суду протягом певного строку. У випадку неподання висновку експерта, підготовленого на замовлення учасника справи, на останнього може бути накладено штраф у порядку ст. 148 ЦПК України [1]. Такий висновок також може бути витребуваний судом у експерта в порядку ч. 7 ст. 81 ЦПК України [1].

2.3.2.2. Стадії призначення експертизи в суді

Чинний ЦПК України закріплює стадії судового процесу, у межах яких суд має право призначити експертизу [1]. До них належать підготовче провадження [1], розгляд справи по суті [1], після виходу до нарадчої кімнати [1], апеляційне провадження [1].

Підготовче провадження. Як закріплено в п. 8 ч. 2 ст. 197 ЦПК України, у підготовчому засіданні суд вирішує питання про призначення експертизи, виклик у судові засідання експертів, свідків, залучення перекладача, спеціаліста [1]. Зазвичай експертиза проводиться саме на цій стадії, адже одним із завдань підготовчого провадження є «визначення обставин справи, які підлягають встановленню, та зібрання відповідних доказів» [1] (п. 3 ч. 1 ст. 189 ЦПК України). Більш того, § 6 гл. 4 розд. І ЦПК України «Висновок експерта» не містить обмежень у заявленні клопотання про проведення експертизи лише етапом подання позовної заяви [336] (постанова від 16.12.2022 КЦС у складі ВС у справі № 686/24549/15). Тому в учасників справи наявна можливість просити суд призначити експертизу також на більш пізніх етапах судового провадження, зокрема, у межах підготовчого судового засідання.

До винесення наведеної вище постанови КЦС у складі ВС окремі суди дотримувались іншої позиції [337]. Наприклад, Київський апеляційний суд у постанові від 01.09.2022 у справі № 751/1680/21 зазначав: «У разі, якщо у сторони відсутня можливість самостійно надати висновок, відповідна сторона вправі заявити перед судом клопотання про призначення відповідної експертизи. Але вчинення вказаних процесуальних дій передбачено разом з поданням позовної заяви» [337]. Дійсно,

така думка є обґрунтованою, зважаючи на положення ч. 2 ст. 83 ЦПК України, відповідно до якої позивач має подати докази разом із позовною заявою [1]. Проте такий строк не є присічним і може бути поновлений (продовжений) судом у порядку ст. 127 ЦПК України [1]. Суд може також визнати поважними причини такого пропуску в порядку ч. 5 ст. 83 ЦПК України [1].

Розгляд справи по суті. Згідно з ч. 1 ст. 209 ЦПК України «завданням розгляду справи по суті є розгляд та вирішення спору на підставі зібраних у підготовчому провадженні матеріалів, а також розподіл судових витрат» [1]. Таким чином, під час розгляду справи по суті суд проводить дослідження вже наявних у справі доказів, які були подані учасниками разом з першою заявою по суті справи [1] або під час підготовчого провадження [1]. У ЦПК України не закріплено права учасників справи подавати докази на цьому етапі судового розгляду.

У той же час, практика вирішення цивільних спорів свідчить про надання судами переваги в цьому питанні загальним засадам цивільного судочинства [338; 339].

У постанові від 11.08.2021 у справі №191/2592/19-ц КЦС у складі ВС зазначив, що клопотання про призначення експертизи мають бути призначені на стадії підготовчого провадження за правилами ст. 189 ЦПК України [338]. Водночас, суд має сприяти справедливому вирішенню спору та досягненню завдань цивільного судочинства, а тому призначення дослідження під час розгляду справи по суті не становить порушень норм ЦПК України [338]. На переконання суду касаційного інстанції, у такому випадку суд має керуватися аксіомою цивільного судочинства «*Ausuria verborum sunt iudice indigna* — Буквоїдство нижче гідності судді» [338].

Чернівецький апеляційний суд у постанові від 11.01.2023 у справі № 721/390/22 зробив висновок: «Таким чином, доводи апеляційної скарги про порушення судом стадійності при призначенні експертизи не заслуговують на увагу, оскільки керуючись положеннями цивільно-процесуального законодавства, для встановлення істинності у справі та з метою виконання завдань правосуддя призначення у справі експертизи на стадії розгляду справи по суті не є порушенням судом норм процесуального права» [339].

Таким чином, експертиза може бути призначена також на стадії розгляду справи по суті, якщо внаслідок цього буде досягнуто завдань цивільного судочинства [338; 339].

Після виходу до нарадчої кімнати. Згідно з ч. 1 ст. 244 ЦПК України «після судових дебатів суд виходить до нарадчої кімнати (спеціально обладнаного для ухвалення судових рішень приміщення) для ухвалення рішення, оголосивши орієнтовний час його проголошення» [1]. Відповідно до ч. 2 ст. 244 ЦПК України, «якщо під час ухвалення рішення виникає потреба з'ясувати будь-яку обставину шляхом повторного допиту свідків або вчинення певної процесуальної дії, суд, не приймаючи рішення, постановляє ухвалу про поновлення судового розгляду» [1].

Із першого погляду, право суду призначити експертизу після виходу до нарадчої кімнати не є очевидним, якщо виходити з вищенаведених положень. До того ж § 6 гл. 5 розд. I «Висновок експерта», гл. 3 розд. III «Підготовче провадження» та ст. 239 «Дослідження висновку експерта» ЦПК України [1] не містять норм, які б закріплювали можливість отримання висновку експерта на такій пізній стадії судового розгляду. Вияняток із такого правила містить ч. 8 ст. 83 ЦПК України, а саме у випадку, «коли особа, яка їх подає, обґрунтувала неможливість їх подання у вказаний строк з причин, що не залежали від неї» [1].

Проте такий варіант є можливим лише при тлумаченні сполуки «вчинення процесуальної дії» [1] як такої, що включає в себе призначення судом експертизи.

Поняттю «процесуальні дії» приділено увагу здебільшого ученими кримінальної процесуальної науки [340, с. 221; 341, с. 295]. На їх переконання це дії, які направлені на досягнення завдань кримінального провадження [340, с. 221], елементи кримінально-процесуальної діяльності [341, с. 295]. За такими підходами експертиза є процесуальною дією і тому підпадає під дію ч. 2 ст. 244 ЦПК України.

Такий підхід також використовується в судовій практиці [342; 343]. В ухвалі від 27.09.2018 у справі № 734/1101/18 Козелецький районний суд Чернігівської області зазначив: «...суд вважає за необхідне поновити судовий розгляд для роз'яснення сторонам ч. 5 ст. 12 ЦПК України, що вони мають використати своє процесуально право про заявлення клопотання про призначення відповідної експертизи для встановлення вартості майна подружжя, а саме автомобіля» [342]. Тобто суд допускає

можливість призначення експертизи після його виходу до нарадчої кімнати [342]. Із рішення суду від 10.10.2018 у цій справі вбачається таке: «Позивачем надано висновок експерта від 04 жовтня 2018 року про вартість колісного транспортного засобу VOLKSWAGEN PASSAT 2.0, 1994 року випуску, державний номерний знак НОМЕР_1...» [343]. Враховуючи дату постановлення судом вищенаведеної ухвали та дату висновку експерта, можна зробити висновок, що останній було підготовлено після поновлення судового розгляду в порядку ч. 1 ст. 244 ЦПК України [1].

Апеляційне провадження. Як закріплює п. 6 ч. 1 ст. 365 ЦПК України, суддя-доповідач у порядку підготовки справи до апеляційного розгляду за клопотанням сторін та інших учасників справи вирішує питання про призначення експертизи [1]. Отже, ЦПК України надає учасникам справи право звернутися до суду апеляційної інстанції з клопотанням про призначення експертизи вже після ухвалення судом першої інстанції рішення по суті справи [1].

У той же час, у ЦПК України закріплені також обмеження цього права, а саме: ч.ч. 2, 3, 8 ст. 83 та ч.ч. 1, 3 ст. 367 ЦПК України [1]. Мова ведеться про строки подання доказів [1] та межі розгляду справи судом апеляційної інстанції [1].

У численних постановах КЦС у складі ВС робить однозначний висновок, що подання до суду апеляційної інстанції доказів має бути обґрунтовано поважними причинами, які перешкодили учаснику справи зробити це в суді першої інстанції [344; 345; 346; 347]. Доведення таких причин покладається на особу, яка подає докази [344; 345; 346; 347].

Оскільки відомості, які містяться у висновку експерта, належать до категорії доказів [1] (ч. 1, п. 2 ч. 2 ст. 76 ЦПК України), наведені висновки поширюються також на них. Із указаної підстави учасникам справи було відмовлено колегіями суддів в ухвалі від 29.03.2023 Дніпровського апеляційного суду у справі № 191/1268/21 [348] та ухвалі від 06.04.2023 Дніпровського апеляційного суду у справі № 210/7208/21 [349].

Учена Іліопол І. допускає проведення експертизи на стадії апеляційного провадження у таких випадках:

1) коли експертиза в суді першої інстанції не призначалась, проте в апеляційному суді виникла необхідність у з'ясуванні фактів (обставин) з використанням спеціальних знань [350, с. 337].

До наведеного належить: непризначення експертизи у випадках, коли таке є обов'язковим [1] (ч. 1 ст. 105 ЦПК України); якщо без експертизи неможливо встановити важливі для справи факти (обставини); якщо суд першої інстанції необґрунтовано відмовив у задоволенні відповідного клопотання учасника справи. У свою чергу, «обґрунтована і мотивована відмова суду в задоволенні клопотання учасника справи про призначення експертизи не може вважатися обмеженням у поданні доказів учасником справи суду» [351] (постанова від 20.10.2020 КГС у складі ВС у справі № 910/7275/19).

Прикладами наведених випадків є ухвала від 30.05.2023 Київського апеляційного суду у справі № 755/400/23, де експертиза для встановлення важливих для справи фактів (обставин) у суді першої інстанції не призначалась [352]; ухвала від 29.05.2023 Одеського апеляційного суду у справі № 511/1892/21, у якій встановлено необґрунтовану відмову суду першої інстанції у призначенні експертизи [353];

2) у випадку неповноти чи неясності висновків експерта, підготовлених під час розгляду справи в суді першої інстанції [350, с. 337];

3) якщо висновок експерта, підготовлений в суді першої інстанції, визнано неповним чи неясним або таким, що суперечить іншим матеріалам справи [350, с. 337].

Останні два випадки є підставами для призначення повторної чи додаткової експертизи [1] (ч.ч. 1-2 ст. 113 ЦПК України). Як закріплюють ч.ч. 1-2 ст. 113 ЦПК України суд призначає додаткову експертизу, «якщо висновок експерта буде визнано неповним або неясним» [1], а повторну — «якщо висновок експерта буде визнано необґрунтованим або таким, що суперечить іншим матеріалам справи або викликає сумніви в його правильності» [1].

Неодосконалістю цієї норми є те, що оцінка суду апеляційної інстанції на предмет необхідності призначення такої експертизи відбувається на етапі підготовки справи до апеляційного розгляду [1] (п. 6 ч. 1 ст. 365 ЦПК України). На цей час апе-

ляційний суд ще не може повністю оцінити набір всіх доказів та невідповідність їм висновку експерта.

Окрім цього, питання ясності, повноти та обґрунтованості висновку експерта може оцінити лише особа із спеціальними знаннями, тобто інший експерт. Суд апеляційної інстанції чи учасники справи, які ними не володіють, можуть мати лише обґрунтовані сумніви у правильності висновку. В іншому випадку вони переймають на себе функції та роль експерта в справі. У зв'язку з цим норма ч. 2 ст. 113 ЦПК України потребує внесення змін (Додаток 1).

Приклади призначення в суді апеляційної інстанції додаткової та повторної експертиз викладені в наступних судових рішеннях: ухвала від 17.03.2023 Чернівецького апеляційного суду у справі № 715/1622/21 [354] та ухвала від 31.05.2023 Одеського апеляційного суду у справі № 500/3199/16-ц [355].

Окрім наведених ученою Іліопол І. випадків проведення експертизи на стадії апеляційного провадження [350, с. 337], можна також виділити призначення апеляційним судом дослідження у випадку проведення заочного розгляду справи.

В ухвалі від 25.04.2023 Запорізького апеляційного суду у справі № 335/9013/21 суд зазначив: «Під час розгляду цієї справи в суді першої інстанції не була проведена судова економічна експертиза, справа була розглянута з ухваленням заочного рішення, що позбавило відповідача можливості доводити свої заперечення» [356]. Об'єктивна неможливість реалізувати своє право на призначення експертизи в суді першої інстанції у зв'язку з проведенням заочного розгляду справи в порядку гл. 11 розд. III ЦПК України є підставою для проведення такого дослідження в межах апеляційного провадження [356] .

2.3.2.3. Участь експерта в цивільних справах з використанням підсистем (модулів) ЄСІТС

У вересні 2021 року Вища рада правосуддя повідомила про початок функціонування окремих підсистем (модулів) ЄСІТС [296], які розпочали свою роботу вже через місяць — 05.10.2021 [297].

Для експерта реєстрація електронного кабінету в ЄСІТС є обов'язковою, що закріплено в 1 реч. ч. 6 ст. 14 ЦПК України [1] та абз. 1 п. 10 розд. III Положення №

1845/0/15-21 [300]. Для здійснення такої реєстрації експерт повинен мати кваліфікований електронний підпис, а також внести до системи власні дані, адресу електронної пошти, номер телефону та інші засоби зв'язку [300] (п. 9 розд. III Положення № 1845/0/15-21). Процесуальними наслідками невиконання експертом наведеного обов'язку може бути повернення судом його заяви (клопотання, заперечення) [1] (абз. 2 ч. 4 ст. 183 ЦПК України). Із використанням електронного кабінету експерт має право подавати документи до суду в електронній формі, що відповідає п. 16 розд. III Положення № 1845/0/15-21 [300].

Для участі в цивільній справі експерт використовує першочергово дві підсистеми (модуля) ЄСІТС: «Електронний кабінет» [300] та «Електронний суд» [300]. Перша з них забезпечує реєстрацію користувачів в ЄСІТС, їх подальшу аутентифікацію та доступ до інших підсистем (модулів) [300] (абз. 1 п. 8 розд. III Положення № 1845/0/15-21); забезпечує отримання документів від суду [300] (п. 17 розд. III Положення № 1845/0/15-21); забезпечує можливість відслідковувати стан та рух документів, поданих користувачем [300] (п. 36 розд. III Положення № 1845/0/15-21) тощо. Підсистема (модуль) «Електронний суд» забезпечує можливість обмінюватися документами між судом та учасником судового процесу, а також отримувати відомості про стан та результати їх розгляду [300] (абз. 1 п. 24 розд. III Положення № 1845/0/15-21); забезпечує користувача можливістю заповнювати електронні форми документів та накладати на такі електронний підпис [300] (п. 26 розд. III Положення № 1845/0/15-21), а також додавати до документів інші файли [300] (1 реч. абз. 1 п. 27 розд. III Положення № 1845/0/15-21); забезпечує суду можливість надсилати матеріали справи до електронних кабінетів учасників та їх представників [300] (абз. 1 п. 37 розд. III Положення № 1845/0/15-21); забезпечує користувачів можливістю сплачувати судовий збір та інші платежі онлайн [300] (1 реч. п. 44 розд. III Положення № 1845/0/15-21) тощо.

Державним підприємством «Центр судових сервісів» також затверджено Інструкцію користувача підсистеми «Електронний суд» ЄСІТС [357] та Інструкцію з використання підсистеми «Електронний кабінет» ЄСІТС [358]. Як видно з їх положень, у підсистемах (модулях) відсутній окремий кабінет експерта [357; 358]. Це

підтвердило також Державне підприємство «Центр судових сервісів», яке зазначило, що експертом має реєструватись електронний кабінет фізичної особи (Додаток 9).

За позицією дисертанта, в експерта, як і інших осіб, перелік яких міститься в 1 реч. абз. 1 ч. 6 ст. 14 ЦПК України [1], повинен бути електронний кабінет із власним функціоналом, що відповідає його особливостям участі в цивільній справі. До прикладу, має бути забезпечена можливість надавати та обмежувати доступ експертові до матеріалів електронної справи, здійснювати його відбір в автоматизованій формі тощо. Така потреба також зумовлена запровадженням електронної форми висновку експерта наказом від 21.06.2022 № 2578/5 Міністерства юстиції України [305].

Наявність окремого електронного кабінету експерта в ЄСІТС надасть змогу покращити механізм призначення та проведення експертизи, закріплений у ст.ст. 103-107 ЦПК України [1], Законі України «Про судову експертизу» [37] та Інструкції [70].

Схожі пропозиції розкривались ученим Столітнім А. у статті «Електронний висновок експерта у кримінальному провадженні» (2019 рік) [359, с. 405-406]. Процесуаліст викладає пропозиції щодо механізму призначення експерта та поданням ним висновку в кримінальному провадженні з використанням новітніх технологій [359, с. 105-106], до якого належать заповнення сторонами кримінального провадження форми клопотання про призначення експертизи в електронній системі (ЄРДР) та надсилання такого до суду [359, с. 105-106]; надсилання ухвали про призначення експертизи в електронний кабінет заявника для приєднання доказів чи матеріалів кримінального провадження [359, с. 106]; надсилання такої ухвали до Реєстру атестованих судових експертів, у якій експерт обирається автоматизовано [359, с.106]; встановлення системою строку проведення дослідження [359, с. 106]; після проведення експертизи експерт заповнює форму висновку в системі та надсилає його з додатками до ЄРДР [359, с. 106]. Доступ до судового провадження обмежується для експерта після спливу строку, встановленого для проведення експертизи [359, с. 106].

Наведені думки та пропозиції ученого є доцільними та обґрунтованими. Проте вони не враховують особливості участі експерта в інших категоріях судових проваджень: цивільному, господарському та адміністративному. У таких відсутній Єдиний

реєстр досудових розслідувань та доступ до нього учасників судового процесу. Тому є необхідність у створенні єдиного механізму участі експерта в судовому процесі з використанням підсистем (модулів) ЄСІТС.

Для його реалізації мають бути використані вже наявні підсистеми (модулі) ЄСІТС, а також створений новий, у якому враховувалася б специфіка участі експерта в судовому провадженні. Окрім цього, має бути забезпечена можливість обміну інформацією між такими підсистемами (модулями) та Реєстром атестованих судових експертів, на що вже зверталась увага науковою та фаховою спільнотою [188, с. 5].

Процесуальні дії суду, учасників справи та експерта в рамках такого механізму повинні мати наступний алгоритм.

Етап 1. На цьому етапі учасник справи заповнює у підсистемі (модулі) «Електронний суд» форму клопотання (заяви) про призначення експертизи. Після цього він надсилає такі з додатками до суду, у провадженні якого перебуває справа. У такий спосіб учасник справи має можливість також подати заяву про забезпечення доказів у порядку абз. 1 ч. 4 ст. 116 ЦПК України [1].

У п. 5.3.8. Інструкції користувача підсистеми «Електронний суд» ЄСІТС передбачено, що така має функцію «Залучення фахівця» [358]. Вона дозволяє обрати експертів для «проведення судових експертиз на замовлення учасників у кримінальних, цивільних, господарських, адміністративних справах, справах про адміністративні правопорушення та під час виконавчого провадження» [358]. Проте фактично в підсистемі (модулі) така функція відсутня [360].

Таким чином, технічна можливість подавати заяву про виконання експертизи на замовлення донині знаходиться під питанням. Кроком для усунення наведеної проблеми може стати створення нової підсистеми (модуля) ЄСІТС «Електронна експертиза». Із її допомогою може бути забезпечено право учасника справи звертатися до експерта чи експертної установи для проведення дослідження на його замовлення.

Із допомогою цієї підсистеми (модуля) стане можливим також вчинення інших дій, викладених на наступних етапах.

Етап 2. Автоматизований розподіл клопотання між суддями в порядку Положення про автоматизовану систему документообігу суду, затвердженого рішенням від 02.04.2015 № 25 Ради суддів України [361].

Етап 3. Розгляд судом клопотання учасника справи про призначення експертизи.

У випадку звернення учасника справи до експертної установи чи експерта, розгляд заяви про проведення дослідження на замовлення проводиться самим експертом чи установою.

Етап 4. Постановлення судом ухвали про призначення експертизи.

На цьому етапі можливо також вирішити проблеми перевантаженості експертів та надмірних строків проведення експертизи, на існування яких звертали увагу окремі опитані дисертантом адвокати, судді та експерти (Додатки 2, 3, 4).

Доцільною у цьому контексті видається зміна механізму відбору експертів. За основу такого необхідно взяти підхід до обрання арбітражних керуючих у справах про банкрутство фізичних та юридичних осіб. Його механізм викладено в Положенні про автоматизовану систему з відбору кандидатів на призначення арбітражного керуючого у справах про банкрутство, затвердженому постановою від 14.07.2016 № 8 пленуму Вищого господарського суду України [362].

Така пропозиція вже ставилася на обговорення професійної та наукової спільноти в Україні [135, с. 401-402]. У документі «Моніторинговий звіт за 2021 рік» Директорат виклав результати опитування щодо доцільності запровадження автоматизованого розподілу експертиз [135, с. 401-402]. Його результати були такі: «Заінтересовані сторони у 70% (13% – «так», 17% – «скоріше так», 27% – «скоріше ні», 43% – «ні») не підтримують ідею запровадження автоматизованого розподілу експертиз серед експертів (через віддалений автоматизований розподіл серед всіх атестованих судових експертів, які внесені до Реєстру, за аналогією з функціонуванням автоматизованої системи відбору та призначення арбітражних керуючих чи автоматизованої системи виконавчих проваджень)» [135, с. 401-402].

Проте не підтримали таку ідею лише експерти: 62% державних експертів, 53% експертів працівників експертних служб Міністерства внутрішніх справ, 85% експертів працівників науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юс-

тиції України та 56% приватних експертів [135, с. 402]. Підтримку наведений вище механізм розподілу експертиз знайшов серед 74% представників юридичної професії (адвокати та юристи), 71% представників правоохоронних органів, 60% представників наукової спільноти [135, с. 402].

Дисертант підтримує позицію прихильників викладеного механізму розподілу експертиз і вважає її найбільш придатною для сучасних практичних реалій розгляду судових справ.

Розглянуто було також альтернативні підходи за принципом розподілу справ між суддями, що також було предметом обговорення наукової та професійної спільноти [188, с. 4], а також виконавчих документів у органах державної виконавчої служби. Їх правове регулювання викладене в Положенні про автоматизовану систему документообігу суду, затвердженим рішенням від 02.04.2015 № 25 Ради суддів України [361], та Положенні про автоматизовану систему виконавчого провадження, затвердженим наказом від 05.08.2016 № 2432/5 Міністерства юстиції України [363] відповідно.

Недоліками викладених у цих актах підходів є те, що: 1) у них наявні показники, які в сфері експертизи розрахувати складно (до прикладу, коефіцієнт навантаження судді, для розрахунку якого необхідний показник ваги судової справи); 2) вони певною мірою нівелюють участь у процесі відбору експерта учасників справи, адже він відбувається автоматично без можливості обговорення. Тому за основу варто взяти лише окремі елементи наведених механізмів.

Із урахуванням цього відбір експерта для участі в судовій справі мав би такий алгоритм.

Для проведення автоматизованого відбору експертів суд використовує нову підсистему (модуль) ЄСІТС «Електронна експертиза», до якої під'єднано інформацію з Реєстру атестованих судових експертів.

Головуючим суддею до підсистеми (модуля) заносяться бажані параметри пошуку: 1) спеціалізація експерта та вид (підвид) експертизи; 2) територіальні відомості про місцезнаходження суду чи об'єкта експертизи. Під час пошуку експертів система має враховувати кількість експертиз, які перебувають на їх виконанні. Такі ві-

домості мають включатися до Реєстру атестованих судових експертів. Схожа пропозиція висловлювалася науковою та фаховою спільнотою [188, с. 5].

Після введення бажаних параметрів підсистема (модуль) надає пропозиції із 3 експертів, які ставляться судом на обговорення учасників справи. Кандидатури дослідників мають бути обрані, зважаючи на їх спеціалізацію з урахуванням виду (підвиду) експертизи, найбільшу територіальну наближеність до суду чи об'єкта експертизи, а також найменшу завантаженість експерта поточними дослідженнями.

Підхід, за якого пропонується 3 кандидати експертів, обґрунтовується особливостями змагального судового процесу. Оскільки висновок експерта надається на підтвердження вимог (заперечень) учасників справи, вони повністю несуть процесуальні наслідки, пов'язані з цим. У такому випадку має бути забезпечена активна участь учасника справи при виборі кандидатури експерта. Окрім цього, згідно з 1 реч. ч. 3 ст. 103 ЦПК України «При призначенні експертизи судом експерт або експертна установа обирається сторонами за взаємною згодою, а якщо такої згоди не досягнуто у встановлений судом строк, експерта чи експертну установу визначає суд» [1]. Тобто перевага при виборі дослідника має надаватись у першу чергу саме думці сторін.

Обґрунтованим кроком може також стати обмеження кількості експертиз, які одночасно можуть перебувати на виконанні одного експерта. Відповідно до п. 4.11. розд. IV Положення про автоматизовану систему з відбору кандидатів на призначення арбітражного керуючого у справах про банкрутство, затвердженого постановою від 14.07.2016 № 8 пленуму Вищого господарського суду України включення арбітражного керуючого до автоматизованого відбору виключається, якщо він бере участь у більше, ніж десяти справах про банкрутство [362]. Аналогічного змісту норму можливо закріпити щодо експертів. Наприклад, проведення експертом одночасно 10 експертиз виключає його з автоматизованого відбору для проведення інших досліджень.

Під час автоматичного розподілу виконавчих документів в органах державної виконавчої служби використовуються певні коефіцієнти. За нормою п. 3 розд. III Положення про автоматизовану систему виконавчого провадження, затвердженого наказом від 05.08.2016 № 2432/5 Міністерства юстиції України: «При автоматичному

розподілі виконавчих документів застосовуються такі коефіцієнти: повний коефіцієнт - розподіл виконавчих документів здійснюється без обмежень; середній коефіцієнт - розподіл виконавчих документів здійснюється на рівні 1/2 від повного коефіцієнта; низький коефіцієнт - розподіл виконавчих документів здійснюється на рівні 1/3 від повного коефіцієнта; нульовий коефіцієнт - розподіл виконавчих документів не здійснюється» [363].

Згідно з п. 4 розд. III цього Положення, «низький або нульовий коефіцієнт застосовується для керівника органу державної виконавчої служби, середній, низький або нульовий - для заступника керівника органу державної виконавчої служби» [363]. Тобто максимальне навантаження керівника органу державної виконавчої служби чи його заступника має бути нижчим від виконавця, який не займає адміністративних посад. Це зумовлено виконанням керівником та його заступником додаткових функцій, що перешкоджає належному вчиненню виконавчих дій.

Такі коефіцієнти можливо використати щодо керівників експертних установ та їх заступників. Навантаження на них у такому випадку буде меншим від звичайного експерта, що дозволить належним чином виконувати адміністративні функції.

У цьому аспекті спрощенню електронного документообігу сприяють положення Інструкції з діловодства в науково-дослідних установах судових експертиз Міністерства юстиції України, затвердженої наказом від 05.03.2021 № 870/5 Міністерства юстиції України (Додаток 10) Так, після реєстрації в експертній установі вхідних документів у паперовій формі на них наноситься спеціальний штрих-код або QR-код, який присвоюється окремим реєстром системи електронного документообігу установи (електронний журнал) (Додаток 10) (п. 50 Інструкції). Такий код вноситься до реєстраційно-моніторингової картки документа, створеній в електронному журналі, у якій міститься, зокрема, вид документа, його підписант, короткий зміст, підрозділ установи, відповідальний за його виконання, а також безпосередній виконавець (експерт), індикатори стану виконання документа тощо (Додаток 10) (п. 41 Інструкції). Те саме стосується документів про призначення експертизи (Додаток 10) (п. 63 Інструкції). Експерти мають змогу взаємодіяти з наведеною системою й отримувати інформацію про всі документи та їх місцезнаходження (Додаток 10) (п. 46 Інструкції).

Безперечно, розкритий вище механізм є концепцією і потребує подальших обговорень, а також внесення змін до нормативно-правових актів. Розгляду підлягають також питання виключення експерта з автоматизованого відбору, його заміни, вибір дослідника при призначенні додаткової чи повторної експертиз тощо.

Етап 5. Направлення судом ухвали про призначення експертизи відповідному експертові чи експертній установі через підсистему (модуль) «Електронна експертиза». Додатково таке судове рішення направляється в паперовій формі засобами поштового зв'язку разом з відповідними об'єктами, необхідними для проведення дослідження.

Етап 6. Надання експертові доступу до матеріалів електронної судової справи з допомогою підсистем (модулів) ЄСІТС.

Вирішенню підлягатиме питання доцільності надання експертові всіх матеріалів судової справи чи лише тих, які необхідні для проведення дослідження. Перший варіант сприятиме пришвидшенню строків дослідження, адже експерт не матиме вчиняти додаткових дій, направлених на отримання матеріалів, які йому необхідні. З іншого боку, можуть виникнути випадки зловживання правом експертної ініціативи. У експерта будуть наявні більше можливостей для викладення відповідей на питання, які йому не ставились.

Етап 7. Складання висновку експерта в електронній формі з додатками. Накладення на такі електронного підпису експерта та електронної печатки.

Етап 8. Завантаження та надсилання висновку з електронними додатками до підсистеми (модуля) «Електронний суд» (чи «Електронна експертиза»).

Етап 9. Надсилання оригіналів додатків засобами поштового зв'язку суб'єкту призначення дослідження.

Етап 10. Закриття експертові доступу до матеріалів електронної судової справи в підсистемі (модулі) ЄСІТС «Електронний кабінет» та «Електронний суд».

Безсумнівно, наведену концепцію необхідно реалізовувати системно, шляхом внесення змін до норм ЦПК України, Закону України «Про судову експертизу» та Інструкції. Викладений механізм варто піддавати тестуванню й усувати наявні недоліки. Проте його втілення допоможе прибрати ряд проблем інституту експертизи:

завантаженість експертів, строки проведення дослідження, належний відбір експертів для проведення експертизи тощо.

2.3.3. Проведення експертизи на замовлення учасників справи

Наприкінці 2017 року набрав чинності Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII [48], який докорінно змінив не тільки окремі нормативні підходи, а й концепції цілих інститутів цивільного процесуального права.

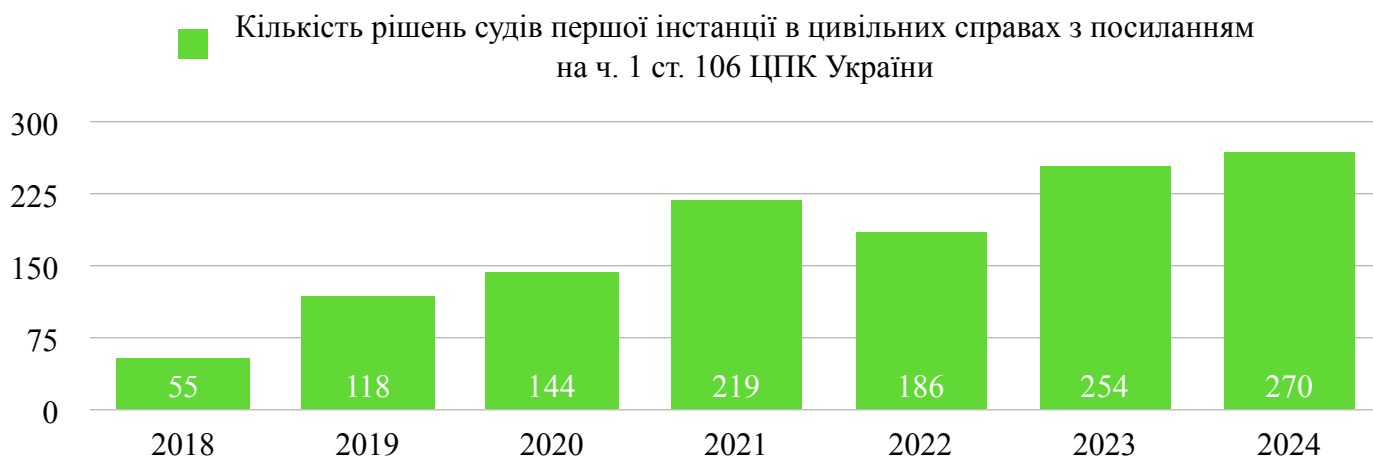
Однією з новел цивільного процесуального закону в той час стало право учасників справи звертатися самостійно до експерта (експертної установи) для проведення експертизи на їх замовлення [48], що до того часу в законі не передбачалось. Ця можливість, на думку Сташевської І., «забезпечила дійсно дієвий захист порушених, невизнаних, оспорюваних прав, свобод, інтересів осіб, суспільства, держави» [30, с. 103].

Згідно з ч. 1 ст. 106 ЦПК України «Проведення експертизи на замовлення учасників справи» «учасник справи має право подати до суду висновок експерта, складений на його замовлення» [1]. У постанові від 12.02.2020 у справі № 523/2420/16-ц КЦС у складі ВС зазначає, що «можливість складання висновку за зверненням учасника справи передбачена з 15.12.2017 — дати набрання чинності відповідними змінами до ЦПК України» [364].

У постанові від 31.03.2021 у справі № 523/7567/20 КЦС у складі ВС зробив висновок, що «...судова експертиза — це експертиза проведена експертом (фахівцем) щодо дослідження процесів, явищ, предметів тощо, які є або будуть предметом судового розгляду, а не тільки експертиза, яка призначена судом» [76]. Суд також наголошує, що «...судова експертиза може проводитися до звернення особи до суду з відповідним позовом, однак, вона повинна стосуватися безпосередньо обставин, явищ, речей тощо, які безпосередньо стануть предметом судового дослідження» [81].

Аналіз різних джерел свідчить про невелику поширеність такого способу підготовки висновку експерта серед учасників справи та професійних правників. За ключовими словами «Учасник справи має право подати до суду висновок експерта, складений на його замовлення» [1] (ч. 1 ст. 106 ЦПК України) з 01.01.2018 по

31.12.2024 ЄДРСР містить лише 1261 рішення суду в цивільних справах [3]. Проте їх кількість з 2018 року щорічно зростала (Діаграма 2.2.). Результати опитування дисертантом адвокатів також показали, що майже половина з них (43,8%) надає перевагу саме висновку експерта, складеному на їх замовлення (Додаток 4).

Діаграма 2.2.

Джерело: розроблено автором

До того ж у Правилах організації ефективного цивільного судочинства, затверджених рішенням від 28.02.2020 Ради суддів України № 14, зазначається про необхідність перш за все самостійного отримання стороною висновку експерта [365]. Призначення дослідження судом має відбуватись у випадку неможливості отримання висновку експерта стороною з об'єктивних причин [365].

Основною відмінністю між експертизою, призначеною судом та замовленою учасником справи, є підстава для її проведення [1]. У другому випадку нею є договір з експертом чи експертною установою [37; 70] (ч. 1 ст. 7-1 Закону України «Про судову експертизу», абз. 1 п. 1.8. розд. 1 Інструкції). Окрім цього, у замовленому висновку експерта має зазначатись, що такий підготовлений для подання до суду [70] (абз. 15 п. 4.12. розд. IV Інструкції), проте упускається інформація щодо обізнаності дослідника про відповідальність за відмову від виконання обов'язків у суді [1] (ч. 5 ст. 106 ЦПК України). До того ж у ЦПК України закріплені особливі умови неприй-

няття висновку судом, а саме наявність підстав для відводу експерта, який проводив експертизу на замовлення учасника справи [1] (ч. 7 ст. 106 ЦПК України).

На одну з проблем проведення експертизи на замовлення учасників справи звернув увагу КЦС у складі ВС у постанові від 26.01.2022 у справі № 369/11060/17 [366]. У своєму судовому рішенні він зазначив, що підготовлений на замовлення учасника справи висновок земельно-технічної експертизи не є достовірним доказом, оскільки його підготовлено лише за матеріалами, наданими цим учасником справи [366]. До того ж, експерт не повідомлявся про кримінальну відповідальність [366]. Крім того, у постанові від 20.07.2022 у справі № 524/710/21 КЦС у складі ВС також висловив таку позицію: «Отже, здійснення учасником справи замовлення експертного дослідження у поза процесуальному порядку обмежує право іншої особи приймати участь у процесі проведення експертизи, зокрема подавати заяву про відвід експерта» [367].

Перш за все, порушення прав інших учасників на подання заяв про відвід експерта відсутнє з огляду на ч. 7 ст. 106 ЦПК України. Відповідно до неї учасник справи може подати до суду заяву про наявність підстав для відводу експерта, який підготував висновок на замовлення іншого учасника [1]. У випадку визнання таких підстав обґрунтованими суд не приймає висновок експерта до розгляду [1]. Крім того, такий учасник може скористатися правом на подання заперечень чи заяв про визнання доказів недопустимими в порядку ч. 1 ст. 182 ЦПК України [1]. Таким чином, він має інструменти [1] протидії недопустимому висновку, підготовленому експертом, який підлягав відводу.

У більшості випадків при зверненні до експерта чи експертної установи для проведення експертизи на замовлення учасник справи подає йому докази наявні лише в нього. Це зумовлено в першу чергу тим, що в такого учасника практично відсутні правові механізми отримати копії доказів протилежної сторони без допомоги суду до відкриття провадження у справі.

Єдиним варіантом є витребування доказів у порядку їх забезпечення [1] (ч. 4 ст. 84 ЦПК України та ч. 1 ст. 116 ЦПК України). Проте винятковими умовами для застосування цих норм є наявність підстав «припускати, що засіб доказування може бути втрачений або збирання або подання відповідних доказів стане згодом немож-

ливим чи утрудненим» [1] (ч. 1 ст. 116 ЦПК України). Це підтверджується також судовою практикою (ухвала від 02.06.2023 Дніпровського районного суду м. Дніпро-дзержинська Дніпропетровської у справі № 209/3083/23 [368], ухвала від 08.07.2024 Голосіївського районного суду м. Києва у справі № 760/7576/24 [369], ухвала від 04.03.2024 Орджонікідзевського районного суду м. Запоріжжя в справі № 335/628/24 [370]). За таких умов майже кожен висновок експерта, підготовлений на замовлення учасників справи, можна визнавати недостовірним із наведених Верховним Судом підстав.

Вирішенням цієї проблеми могло б стати розширення умов для забезпечення доказів шляхом їх витребування [1], а саме у випадку проведення експертизи на замовлення учасника справи (Додаток 1).

Ризиком закріплення такої можливості може стати свідоме зловживання учасниками справи власним правом на забезпечення доказів. Після постановлення судом ухвали вони можуть ухилитися від подання висновку експерта, підготовленого на їх замовлення. Для запобігання чи усунення наслідків таких зловживань наявна норма ч. 6 ст. 116 ЦПК України, за якою «особа, яка подала заяву про забезпечення доказів, зобов'язана відшкодувати судові витрати, а також збитки, спричинені у зв'язку із забезпеченням доказів, у разі неподання позовної заяви у строк, зазначений в частині п'ятій цієї статті, а також у разі відмови у позові» [1]. Це положення можливо використати у випадку неподання висновку експерта, якщо для цього судом вживалися заходи забезпечення доказів шляхом їх витребування. Додатковою санкцією є застосування заходів процесуального примусу в порядку гл. 9 розд. I ЦПК України [1].

До того ж перешкодою у втіленні цієї пропозиції може стати норма 1 реч. абз. 1 ч. 5 ст. 116 ЦПК України, за якою у разі забезпечення доказів учасник має подати позовну заяву до суду протягом 10 днів з моменту постановлення відповідної ухвали [1]. У такі короткі строки висновок експерта не завжди може бути підготовлений. Тому доцільною зміною став би обов'язок учасника справи подати позовну заяву протягом 10 днів з дня отримання висновку експерта, підготовленого на його замовлення, якщо для цього судом вживалися заходи забезпечення доказів до подання позову (Додаток 1).

2.3.4. Подання висновку експерта до суду

Поданням доказів визнають процесуальні дії учасників справи із передачі доказів суду [249, с. 358; 318, с. 176]. Механізм подання висновку експерта до суду можна умовно розділити на дві частини. Критерієм такого поділу є суб'єкт призначення (замовлення) експертизи: суд або учасники справи.

2.3.4.1. Подання висновку експерта за результатами експертизи, призначеної судом

Як закріплює ч. 3 ст. 102 ЦПК України, призначення експертизи судом є одним із способів отримання висновку експерта [1]. При цьому, ЦПК України [1] та Закон України «Про судову експертизу» [37] не регламентують порядок подання висновку експерта, підготовленого за ухвалою суду. Такий механізм закріплено в Інструкції [70].

Відповідно до абз. 1 п. 4.17. розд. IV Інструкції після проведення первинної експертизи співробітниками однієї установи висновки та додатки до нього складаються в двох примірниках, один із яких залишається в архіві установи, а інший направляється органу, який призначив дослідження [70]. Таке направлення здійснює керівник експертної установи [70] (абз. 6 п. 4.17. розд. IV Інструкції). Окрім цього, разом із висновком експерта повертаються документи та предмети, які були необхідні під час проведення дослідження [70] (абз. 1 п. 4.20. розд. IV Інструкції).

Аналогічні положення закріплені в абз. 1 п. 15 Інструкції № 3505/5 [95]. Утім, певні особливості викладені в абз. 2 цього пункту, відповідно до якого «у разі здійснення судовим експертом судово-експертної діяльності у складі юридичної особи підсумковий документ надсилається органу (особі), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), із супровідним листом цієї юридичної особи» [95].

Таким чином, у разі проведення експертизи на підставі ухвали суду висновок, підготовлений за її результатами, подається до суду експертом (експертною установою) разом із відповідними супровідними документами та матеріалами, які використовувались під час проведення дослідження [70; 95].

У практиці розгляду цивільних справ окремі суди виходять із того, що клопотання про призначення експертизи є реалізацією права на подання доказів [46] (по-

станова від 20.03.2023 Миколаївського апеляційного суду в справі № 490/78/22). У такому випадку на його подання мають поширюватися правила ст. 83 ЦПК України [335]. Це було підтверджено Київським апеляційним судом у постанові від 22.06.2022 у справі № 201/16916/17, у якій він звернув увагу на те, що представник учасника справи мав при поданні клопотання врахувати положення ч. 8 ст. 83 ЦПК України та обґрунтувати неможливість заявлення такого в передбачений законом строк [335].

Тобто вимоги ч.ч. 2-5 ст. 83 ЦПК України виконуються учасником справи на етапі звернення до суду з клопотанням про призначення експертизи. На етапі подання висновку самим експертом після проведення дослідження дотримання таких норм вже не вимагається.

У судовій практиці також підіймалося питання про необхідність надсилання примірника підготовленого за ухвалою суду висновку експерта учасникам справи [371; 372].

У справі № 686/1959/19 позивачка вимагала від юридичної особи, яка проводила експертизу, надати їй примірник висновку товарознавчої експертизи [371]. Свої вимоги вона обґрунтовувала тим, що в іншій справі за її позовом у суді апеляційної інстанції було призначено товарознавчу експертизу й підготовлено відповідний висновок експерта [371]. За її зверненням було надано лише незасвідчену копію такого висновку, оригінал якого зберігався в юридичній особі, а також у суді [371]. У рішенні від 16.07.2019 у цій справі Святошинський районний суд міста Києва зазначив: «Таким чином існує лише два примірники з мокрими печатками та підписом експерта (один для суду, інший для наглядного провадження). Інші екземпляри можуть бути оформленні у вигляді копій або у вигляді дублікату (у випадку втрати оригіналу). Оформлення додаткових примірників з мокрими печатками та підписами (оригіналів) законодавством не передбачено» [371].

Схожий висновок зробив Солом'янський районний суд м. Києва в ухвалі від 05.08.2021 про призначення експертизи у справі № 760/16769/20: «Не передбачено нормами чинного законодавства і надання сторонам по справі оригіналу або завіреної копії висновку експерта за результатами проведення судової експертизи, про що також клопоче позивачка» [372].

Таким чином, у випадку призначення експертизи судом законом не передбачено право учасників справи на отримання додаткового примірника оригіналу висновку експерта [371; 372]. Можливість отримання копії такого засобу доказування випливає із п. 1 ч. 1 ст. 43 ЦПК України [1], тобто за результатами ознайомлення з матеріалами справи в суді.

При цьому на практиці виникають випадки, коли учасникам справи необхідно отримати належним чином засвідчену самим експертом (експертною установою) копію висновку експерта для використання в іншій справі [373].

У цьому випадку єдиною можливістю отримати таку копію є витребування доказів у порядку ст. 84 ЦПК України [1]. Згідно з 1 реч. ч. 1 ст. 84 ЦПК України «учасник справи, у разі неможливості самотійно надати докази, вправі подати клопотання про витребування доказів судом» [1].

Прикладом вчинення таких процесуальних дій є ухвала від 19.04.2021 Держинського районного суду м. Харкова в справі № 638/13339/16-ц [373]. У цій справі судом було витребувано в Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. засл. проф. М.С. Бокаріуса належним чином засвідчену копію висновку судової автотехнічної експертизи, що подавався в межах іншої судової справи № 638/2752/15-п (справи про адміністративні правопорушення) [373].

Задля уникнення додаткових витрат та залучення суду доцільним доповненням Інструкції стало б право учасника справи отримувати належним чином засвідчену копію висновку експерта, підготовленого за ухвалою суду в його справі. Заява про надання копії висновку має бути належним чином обґрунтована, а витрати на його виготовлення — відшкодовані відповідним учасником справи (Додаток 1).

2.3.4.2. Подання до суду висновку експерта за результатами експертизи, проведеної на замовлення учасника справи

Правовий механізм подання до суду висновку експерта за результатами експертизи, проведеної на замовлення учасника справи, викладено в основних положеннях про докази [1] (§ 1 гл. 5 розд. I) та нормах щодо заяв по суті справи [1] (§ 1 гл. 1 розд. III) ЦПК України.

Згідно з ч. 1 ст. 83 ЦПК України «сторони та інші учасники справи подають докази у справі безпосередньо до суду» [1]. Відповідно до ч. 2 ст. 83 ЦПК України «позивач, особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, повинні подати докази разом з поданням позовної заяви» [1]. За ч. 3 цієї статті «відповідач, третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, повинні подати суду докази разом з поданням відзиву або письмових пояснень третьої особи» [1].

У постанові від 13.12.2022 у справі № 501/3261/19 та від 08.11.2022 у справі № 501/2770/20 Одеський апеляційний суд дійшов висновку, що положення ст. 83 ЦПК України поширюються також на подання учасником справи висновку експерта [374; 375]. Обґрунтовує він це тим, що висновок експерта є доказом відповідно до п. 2 ч. 2 ст. 76 ЦПК України [374; 375]. У загальному така думка відповідає положенням ЦПК України, адже висновком експерта встановлюються докази [1] (п. 2 ч. 2 ст. 76 ЦПК України). Проте сам висновок експерта має природу засобу доказування [1].

З одного боку, граматичне тлумачення [42, с. 9] ч.ч. 2-3 ст. 83 ЦПК України наводить на думку, що вони регламентують спосіб подання доказів. Тобто докази позивача та відповідача мають бути подані в спосіб разом із першою заявою по суті справи [1].

З іншого боку, КЦС у складі ВС у власній практиці розглядає положення ч.ч. 2-3 ст. 83 ЦПК України як строки подання доказів до суду [338]. В окремих випадках він тлумачить формулювання «разом з поданням позовної заяви» [1] як стадію розгляду справи [376], що сприяє висновку про природу такого як процесуального строку. Такої ж думки дотримуються в науковій літературі [377, с. 84; 378, с. 57].

Таким чином, позивач зобов'язаний додати висновок експерта в строк подання позовної заяви [1], відповідач — відзиву [1], а третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмету спору — пояснень третьої особи [1]. Це також узгоджується з нормами ч. 5 ст. 177, п. 1 ч. 5 ст. 178, ч. 3 ст. 181 ЦПК України [1].

При цьому подання доказів допускається КЦС у складі ВС також до закінчення підготовчого засідання, а у виняткових випадках — на етапі розгляду справи по суті [379]. Надаючи висновок експерта на цих етапах, учасник справи має зважати на положення ч.ч. 4 та 8 ст. 83 ЦПК України [1]. Він повинен повідомити суд про

неможливість подання висновку експерта у встановлений законом строк, причини цього, а також надати докази здійснення всіх залежних від нього дій, направлених на його отримання [1]. Висновок експерта, поданий із порушенням строку, приймається лише у випадку обґрунтування неможливості його подання з причин, які не залежали від учасника справи [1].

Із ч. 4 ст. 102, ч. 1 ст. 106 ЦПК України вбачається, що висновок експерта, складений на замовлення учасника справи, може бути поданий до суду і приєднується до справи [1]. Згідно з ч. 5 ст. 177 ЦПК України «позивач зобов'язаний додати до позовної заяви всі наявні в нього докази, що підтверджують обставини, на яких ґрунтуються позовні вимоги (якщо подаються письмові чи електронні докази позивач може додати до позовної заяви копії відповідних доказів)» [1]. Таким чином, висновок експерта, підготовлений на замовлення учасника справи, може подаватися до суду лише в оригіналі [1]. У належним чином засвідчених копіях можливе подання лише письмових та електронних доказів, що також вбачається з 1 реч. ч. 2 ст. 95 та 1 реч. ч. 2 ст. 100 ЦПК України [1].

У той же час окремі вітчизняні суди дотримуються іншого умовиводу [380]. До прикладу, ухвалою від 21.06.2023 Павлоградського міськрайонного суду Дніпропетровської області у справі № 185/7791/23 суд залишив без руху позовну заяву та зазначив, що задля усунення недоліків позивач має, зокрема, подати саме копію висновку експерта або клопотання про його витребування [380].

2.3.5. Дослідження судом висновку експерта

У науковій літературі дослідження доказів виділяють як одну із стадій (етапів) процесу доказування в цивільному судочинстві [124, с. 132; 125, с. 56; 249, с. 357; 318, с. 175]. Її призначенням є «з'ясування інформації, яку містять засоби доказування, в контексті заявлених вимог і заперечень учасників справи або інших обставин, що мають значення для справи» [10, с. 369].

У постанові від 18.05.2022 у справі № 212/2982/21 КЦС у складі ВС зробив висновок, що «... належним чином дослідити поданий стороною доказ, перевірити його, оцінити в сукупності та взаємозв'язку з іншими наявними у справі доказами, а у випадку незгоди з ним повністю чи частково — зазначити правові аргументи на

його спростування — це процесуальний обов'язок суду» [381]. Без його виконання неможливо ухвалити законне та обґрунтоване судове рішення [381]. До того ж докази можуть бути покладені судом в основу судового рішення лише за умови, що «вони були ним оголошені в судовому засіданні, пред'явлені для ознайомлення особам, які беруть участь у справі, та досліджені в сукупності з іншими доказами» [382] (постанова від 11.06.2020 КЦС у складі ВС у справі № 523/16625/14-ц).

Таким чином, дослідження доказів як одна із стадій (етапів) доказування у цивільному судочинстві [124, с. 132; 125, с. 56; 249, с. 357; 318, с. 175] має важливе значення для ухвалення судом законного та обґрунтованого рішення.

Поняття «дослідження доказів» на рівні процесуального законодавства не розкривається. Водночас воно було предметом наукового аналізу вітчизняних учених-процесуалістів [124, с. 132; 249, с. 358; 318, с. 179-180].

Із дефініцій, які пропонуються науковцями, вбачаються ознаки процесу дослідження доказів: це процесуальна діяльність [249, с. 358; 318, с. 180]; головними суб'єктами такої діяльності є суд та учасники судового процесу [249, с. 358]; зміст такої діяльності — сприйняття та вивчення доказів, наявних у справі [124, с. 132; 249, с. 358; 318, с. 179-180].

Коваленко А. та ін. додатково вводять дефініції понять «спосіб дослідження» [117, с. 140] та «порядок дослідження» [117, с. 140] доказів. За їх визначенням «спосіб дослідження — це шлях одержання інформації про фактичні дані від засобів доказування, вид і характер здійснюваних процесуальних дій: допит свідків, давання пояснень сторонами й іншими особами, які беруть участь у справі, оголошення письмових доказів, огляд речових доказів. Порядок дослідження доказів — це системність процесуальної форми виконуваних процесуальних дій щодо дослідження доказів» [117, с. 140]. До способів дослідження доказів також належить зіставлення одного доказу з іншим [318, с. 180].

Дослідження доказів варто відрізнити від іншого важливого етапу доказування [318, с. 175] — оцінки доказів. Як зазначає Штефан А., дослідження доказів є етапом, що передує оцінці, проте не поєднується з нею [10, с. 370]. Це йшло б у розріз з їх процесуальним призначенням [10, с. 371]. Схожа думка висловлювалася раніше Шкребецем Д., який вважав, що ці два етапи потрібно розмежовувати, хоч вони є

взаємопов'язаними і деколи важко розрізнити, до якого з них варто віднести ту чи іншу процесуальну дію [383, с. 178].

З цього приводу обґрунтовану позицію висловлює Грабовська О., на думку якої «безпосереднє дослідження доказів складається з візуального спостереження, слухового сприйняття судом, іншими учасниками процесу поданих доказів, показань свідків, висновків експертів, пояснення спеціалістів тощо, що створює необхідні умови для оцінки доказів» [12, с. 294]. Тобто дослідженням доказів є вилучення та сприйняття їх змісту [10, с. 369-370].

Цивільний процесуальний закон розмежовує загальні правила дослідження доказів та спеціальні правила дослідження відомостей про фактичні дані, що містяться в окремих засобах доказування.

Загальні правила дослідження доказів закріплено в § 3 «З'ясування обставин справи та дослідження доказів» гл. 6 розд. III ЦПК України [1]. Відповідно до ч. 1 ст. 228 ЦПК України, «суд, заслухавши вступне слово учасників справи, з'ясовує обставини, на які учасники справи посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, та досліджує в порядку, визначеному в підготовчому засіданні у справі, докази, якими вони обґрунтовуються» [1]. Згідно з ч. 1 ст. 229 ЦПК України «суд під час розгляду справи повинен безпосередньо дослідити докази у справі: ознайомитися з письмовими та електронними доказами, висновками експертів, поясненнями учасників справи, викладеними в заявах по суті справи, показаннями свідків, оглянути речові докази» [1].

Незважаючи на відсутність прямої дефініції, поняття «дослідження доказів», ЦПК України закріплює його «способи» [1]. У ч. 1 ст. 229 ЦПК України вживаються поняття «ознайомитись» [1] щодо письмових, електронних доказів, висновків експертів, пояснень учасників справи, показань свідків, а також «оглянути» [1] щодо речових доказів.

Процес дослідження висновку експерта як окремого засобу доказування закріплено в ст. 239 «Дослідження висновку експерта» § 3 гл. 6 розд. III ЦПК України [1]. Висновок експерта має оголошуватись у судовому засіданні за клопотанням учасника справи [1] (ч. 1 ст. 239 ЦПК України). Окрім цього, експертові можуть бути поставлені питання щодо суті висновку [1] (ч. 2 ст. 239 ЦПК України).

Дослідженням висновку експерта є «безпосереднє вивчення тексту висновку і сприйняття ілюстративного матеріалу» [21, с. 140]. Воно спрямоване на вивчення змісту висновку та встановлення його повноти та ясності [10, с. 387-388], а також є підґрунтям для подальшої оцінки доказів висновку [155, с. 209]. Дослідження висновку можливе такими способами: прочитання тексту судом та учасниками справи [10, с. 388; 155, с. 209], оголошення в судовому засіданні за заявою учасника справи [10, с. 388], допит експерта [10, с. 388].

Перший із названих способів [10, с. 388; 155, с. 209] передбачає застосування зорових органів чуття суду та учасників справи з подальшим осмисленням змісту прочитаного. Такий спосіб дослідження висновку надає можливість всебічно й точно зрозуміти інформацію, яка викладена у ньому.

Доцільність оголошення висновку як способу дослідження висновку видається сумнівною. По-перше, воно є обов'язковим лише за клопотанням учасника справи [1], а по-друге, до його реалізації учасники справи та суд вже щонайменше один раз ознайомлюються з висновком шляхом його прочитання. До того ж не є визначеним безпосередній виконавець такого «оголошення» [1].

Науковці Кравченко А., Зеленкова І. та Руда Т. пропонують, аби ця процесуальна дія вчинялася самим експертом, адже лише він має можливість пояснити всі особливості складеного ним засобу доказування [13, с. 45; 246, с. 12]. Така думка не є обґрунтованою, адже в ч. 1 ст. 239 ЦПК України передбачено лише оголошення змісту висновку експерта, а не його роз'яснення [1]. Суть оголошення полягає у звичайному прочитанні висновку. Виклик експерта для цього не є раціональним кроком як із позиції матеріальних, так і часових витрат.

З іншого боку, доцільним кроком стало б закріплення у ч. 1 ст. 239 ЦПК України обов'язку суду оголосити стислий зміст наявного у справі висновку експерта під час його дослідження: назвати короткі відомості про експерта, вид (підвид) експертизи, поставлені на її вирішення питання, зроблені висновки тощо (Додаток 1). Після здійснення судом такої процесуальної дії, учасники справи мають право надати свої пояснення щодо висновку, звернути увагу суду на певні особливості, недоліки чи порушення порядку його складання, що відповідає 1 реч. ч. 5 ст. 229 ЦПК України [1].

Способом дослідження висновку є також допит експерта [10, с. 388] або роз'яснення ним свого висновку. Інформація за наслідками такого аналогічно сприймається слуховими органами чуття суду та учасників справи. Роз'яснення можуть бути також викладені в письмовій формі в порядку ч. 4 ст. 239 ЦПК України [1].

Штефан А. пропонує «врахувати у нормах ЦПК, що в ухвалі суду про виклик експерта зазначаються питання, з приводу яких експерт повинен надати роз'яснення та/або доповнення» [10, с. 389-390]. Така пропозиція є доцільною. Попередня підготовка експертом відповідей на питання дозволить зекономити процесуальний час під час самого допиту та отримати більш обґрунтовані відомості про хід, порядок та особливості проведеної експертизи, а також її результати.

Окрім цього, науковиця також звертає увагу на відсутність порядку допиту експерта, якщо дослідження було призначене судом [10, с. 389]. У такому випадку першим має ставити питання суд, потім позивач і в останню чергу — відповідач та інші учасники справи [10, с. 389]. Нині ч. 2 ст. 239 ЦПК України лише порядок допиту у випадку призначення дослідження за клопотанням однієї чи обох сторін [1]. При цьому, 1 реч. ч. 2 ст. 239 ЦПК України містить категорію «інші особи, які беруть участь у справі» [1], коло яких кодексом не визначено. Це може призвести до хибної думки, що питання експертів можуть ставити навіть секретар судового засідання чи свідок. Прогалиною ч. 2 ст. 239 ЦПК України [1] є також випадки призначення експертизи третіми особами. У такому випадку доцільно застосовувати порядок допиту за аналогією до норми п. 3 ч. 5 ст. 227 ЦПК України [1].

Дослідження висновку експерта проходить певні етапи: «Перший етап – ознайомлення і вивчення суддею (судом) висновку експерта після його отримання; другий – дослідження й оцінка висновку в судовому засіданні» [9, с. 12]. На практиці, окрім наведених, воно також здійснюється в таких випадках:

1) після отримання від учасників справи першої заяви по суті, до якої додано висновок експерта. У випадку отримання висновку експерта разом із позовною заявою, відзивом чи поясненнями третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмету спору, суд оглядає такий разом з іншими засобами доказування з метою визначення обсягу доказового матеріалу і подальшого порядку розгляду справи;

2) після отримання клопотання про приєднання висновку від учасника справи чи отримання висновку від самого експерта (експертної установи). У випадку подання учасником справи клопотання про приєднання доказів, суд має прийняти рішення про задоволення чи відмову у задоволенні такого. Для цього йому необхідно оцінити підстави і обґрунтованість клопотання, а також встановити короткий зміст та суть доданих до нього документів, у тому числі висновку експерта;

3) під час підготовчого провадження у момент визначення порядку дослідження доказів. У момент встановлення порядку дослідження доказів суду необхідно визначити їх кількість, короткий зміст та суть. За наслідком цього він матиме змогу окреслити необхідний для цієї процесуальної дії час час;

4) перед судовим засіданням, на якому вирішено проводити дослідження висновку експерта (розгляд справи по суті). Такої процесуальної дії, хоч і не передбачено кодексом, однак на практиці підготовка до судового засідання здійснюється не тільки учасниками справи та їх представниками, а й самим судом;

5) безпосередньо на судовому засіданні, на якому вирішено проводити дослідження висновку експерта (розгляд справи по суті).

У ч. 2 ст. 229 ЦПК України закріплено процесуальні наслідки ігнорування судом процесу дослідження доказів, у тому числі й висновку експерта [1]. За цією нормою «докази, що не були предметом дослідження в судовому засіданні, не можуть бути покладені судом в основу ухваленого судового рішення» [1]. Отже, порушення процесуального обов'язку з дослідження доказів тягне за собою наслідки у вигляді неможливості покладати в основу прийнятого судового рішення такі відомості про факти (обставини). Таким чином, «оцінювання доказів, в дослідженні яких суддя не брав участі — виключається» [384, с. 82].

2.3.6. Особливості оцінки відомостей висновку експерта

2.3.6.1. Зміст оцінки відомостей висновку експерта

У юридичній літературі оцінка доказів розглядається як остання стадія (етап) доказування [10, с. 402; 125, с. 57; 127, с. 49; 318, с. 180], «невід'ємна розумова функція суду та кожного учасника справи» [12, с. 518], елемент «порядку доказування» [133, с. 113].

У ЦПК України законодавець вживає поняття «оцінка» у контексті доказів лише 8 разів [1]. Кодекс не містить його дефініції, проте будує його суть на таких положеннях:

1) «суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів» [1] (ч. 1 ст. 89 ЦПК України);

2) «жодні докази не мають для суду заздальгідь встановленої сили. Суд оцінює належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності» [1] (ч. 2 ст. 89 ЦПК України);

3) «суд надає оцінку як зібраним у справі доказам в цілому, так і кожному доказу (групі однотипних доказів), який міститься у справі, мотивує відхилення або врахування кожного доказу (групи доказів)» [1] (ч. 3 ст. 89 ЦПК України).

Норми ст. 89 ЦПК України [1] є загальними і стосуються всіх без виключення доказів та засобів доказування, закріплених у ч. 2 ст. 76 кодексу [1]. При цьому висновок експерта має також і спеціальну норму [1], присвячену його оцінці. Згідно з ч. 1 ст. 110 ЦПК України «висновок експерта для суду не має заздальгідь встановленої сили і оцінюється судом разом із іншими доказами за правилами, встановленими статтею 89 цього Кодексу. Відхилення судом висновку експерта повинно бути мотивоване в судовому рішенні» [1]. У постанові від 28.09.2022 у справі № 333/3243/20 КЦС у складі ВС на основі тлумачення ст. 110 ЦПК України робить правовий висновок: «Аналіз вказаних положень закону свідчить про те, що висновок експерта для суду не є обов'язковим, він оцінюється у сукупності та взаємозв'язку з іншими доказами» [385].

Оцінка висновку експерта розглядається в юридичній літературі як заключна (підсумкова) частина здійснення судово-експертної діяльності [19, с. 469], а також як «завершальний етап діяльності з формування висновку експерта як судового доказу» [21, с. 140].

Аналогічно загальній оцінці доказів вона є «розумовою» [386, с. 76] чи «розумово-логічною» [387, с. 569], діяльністю суду та учасників справи, метою якої є:

1) «з'ясування значення цього засобу доказування для встановлення обставин, що мають значення для вирішення цивільного спору по суті» [387, с. 569];

2) «встановлення допустимості та належності його як доказу, а також достатності, достовірності й доказового значення фактів і обставин, для встановлення яких призначена експертиза» [386, с. 76];

3) «встановлення: правосуб'єктності та компетентності експерта; обґрунтованості й вмотивованості висновку, тобто його переконливості, наукової та логічної доведеності підсумкового висновку; вірогідності встановлених фактичних даних, тобто відповідності їх дійсності; належності встановлених у висновку даних, тобто об'єктивного зв'язку з обставинами справи» [21, с. 140], визначення «ролі висновку експерта в системі доказів з урахуванням значущості встановлених фактичних даних для справи» [21, с. 140].

Можна помітити, що положення ч. 1 ст. 110 ЦПК України дублюють, а також відсилають до ст. 89 ЦПК України [1]. Таким чином, законодавець повторно бажає наголосити суб'єктам правзастосування, що відомості висновку експерта не мають жодних переваг над іншими доказами в справі й оцінюються за загальними правилами [1].

Попри це, у вітчизняній юридичній науці звертається увага на те, що в практичній діяльності висновки експерта подекуди вважають «королем» [388, с. 110], та «головним в царині доказів» [388, с. 110], тобто розглядають його відомості як докази, що мають «перевагу над іншими» [388, с. 110]. Такі судження підтверджують представники юридичних професій, а саме: 53,7% опитаних суддів (Додаток 3), 80% опитаних адвокатів (Додаток 4). Проти такої думки виступили 76,7% опитаних експертів (Додаток 2).

Гетманцев Т. дійшов у цьому контексті до такого висновку: «Виходячи з особливостей категорій цивільних справ, обставин справи, доказів, соціальної політики держави суд може надати переважне значення одному доказу в порівнянні з іншим. Саме така процесуальна перевага надається судом в процесі оцінки доказів» [249, с. 389].

Інші вчені дотримуються позиції, що відомості висновку експерта, не зважаючи на використання ним спеціальних знань, у силу закону не мають переваги над доказами, що містяться в інших засобах доказування [17, с. 26; 233, с. 83; 318, с. 202; 386, с. 79].

Представник кримінальної процесуальної науки Осипенко І. з цього приводу зазначає: «Висновок експерта, як і будь-який доказ, може виявитись сумнівним або невірним, оскільки експерту можуть бути надані недостовірні вихідні дані або підроблені об'єкти, він може застосувати неналежну методику і навіть допустити помилку. Крім того, на жаль, не можна виключати ймовірності завідомо неправдивого висновку» [389].

Оцінці відомостей висновку експерта притаманна низка положень, серед яких свобода оцінки висновку експерта [155, с. 210]. Це означає, що відомості висновку експерта оцінюються нарівні з іншими доказами в справі [155, с. 210]. На оцінку не мають впливати відомості про особу (стаж роботи, вчене звання та ін.) [155, с. 210].

Аналогічно науковій літературі, у судовій практиці також відсутня єдність поглядів на це питання [390; 391; 392; 393; 394; 395; 396; 397; 398; 399].

У постанові від 09.11.2022 у справі № 462/6463/16-ц КЦС у складі ВС, із посиланням на постанову від 22.07.2022 Касаційного адміністративного суду в складі Верховного Суду у справі № П/811/4240/14, робить висновок, що «...суд не може обґрунтовувати своє рішення лише висновком експертизи» [390]. За висновком КЦС у складі ВС, викладеним у постанові від 15.03.2023 у справі № 754/204/21, «висновок експерта не має наперед встановленої сили та переваги над іншими джерелами доказів, підлягає перевірці й оцінці за внутрішнім переконанням суду, яке має ґрунтуватись на всебічному, повному й об'єктивному розгляді всіх обставин справи в сукупності. Разом з цим суд не може обґрунтовувати своє рішення лише висновком експертизи» [391].

Попри це, практика розгляду окремих категорій цивільних справ указує на відступлення суду касаційної інстанції від наведеної вище позиції [393; 394; 395; 396; 397; 398; 447]. Мова йде, до прикладу, про справи з приводу визнання недійсними правочинів на підставі ч. 1 ст. 225 ЦК України, тобто вчинення правочину дієздатною фізичною особою у момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними [94].

Об'єднана палата КЦС у складі ВС у постанові від 11.11.2019 у справі № 496/4851/14-ц вказала, що «підставою для визнання правочину недійсним згідно з частиною першою статті 225 ЦК України може бути лише абсолютна неспромож-

ність особи в момент вчинення правочину розуміти значення своїх дій та керувати ними» [392]. При цьому «психічний стан особи може бути підтверджений судово-психіатричною експертизою, яка є допустимим доказом у встановленні спірних обставин» [393] (постанова від 21.06.2023 КЦС у складі ВС у справі № 509/4075/18, із посиланням на постанову від 16.02.2022 КЦС у складі ВС у справі № 755/16032/15-ц).

В одній із інших своїх постанов суд касаційної інстанції також наголошує: «Обов'язковість вимог ст. 105 ЦПК України щодо призначення судово-психіатричної експертизи при вирішенні спору про визнання правочину недійсним за ст. 225 ЦК України вказує на те, що саме висновок експерта в цьому випадку є належним доказом медичного характеру в розумінні ст. 77 ЦПК України» [394] (постанова від 01.02.2023 КЦС у складі ВС у справі № 521/7779/18).

У постанові від 04.04.2019 у справі № 754/17001/14-ц КЦС у складі ВС зазначає: «Хоча висновок експертизи в такій справі є лише одним із доказів і йому слід давати належну оцінку в сукупності з іншими доказами будь-які зовнішні обставини (показання свідків про поведінку особи тощо) мають лише побічне значення для встановлення того, чи була здатною особа в конкретний момент вчинення такого правочину розуміти значення своїх дій та (або) керувати ними» [395]. Схожий правовий висновок було зроблено і в інших постановах Верховного Суду [396; 397; 398; 399].

Таким чином, у справах про визнання недійсним правочину на підставі ч. 1 ст. 225 ЦК України КЦС у складі ВС надає переважające значення результатам судово-психіатричної експертизи [395; 396; 397; 398; 399]. Інші докази повинні мати для суду лиш побічне значення для встановлення абсолютної неможливості особи усвідомлювати свої дії та керувати ними під час укладення правочину [395; 396; 397; 398; 399].

До прикладу, у постанові від 06.02.2023 у справі № 750/8615/20 про визнання заповіту недійсним КЦС у складі ВС обґрунтував свій висновок про законність рішень судів нижчих інстанцій лише посиланням на правильну оцінку висновку судово-психіатричної експертизи [400]. Ним встановлено, що особа на момент складання заповіту не усвідомлювала значення своїх дій та не могла керувати ними [400]. Про

наявність будь-яких інших доказів та їх оцінку в судовому рішенні не згадується [400].

Висновок експерта має переважне, а подекуди виняткове значення також у деяких інших категоріях цивільних справ [401]. Такими є, зокрема, справи окремого провадження про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи [1] (гл. 2 розд. IV ЦПК України).

Відповідно до ч. 1 ст. 298 ЦПК України «суд за наявності достатніх даних про психічний розлад здоров'я фізичної особи призначає для встановлення її психічного стану судово-психіатричну експертизу» [1]. Як зазначає КЦС у складі ВС у постанові від 24.01.2023 у справі № 756/12598/17, «...громадянина може бути поновлено в дієздатності лише при наявності висновку судово-психіатричної експертизи про значне поліпшення його стану здоров'я або видужання» [401], а в постанові від 14.04.2021 у справі № 759/3547/17 цей суд наголосив, що «...в цій категорії справ призначення експертизи є обов'язковим...» [402].

Без висновку експерта неможливим є ухвалення рішення про визнання недійсним правочину з підстав порушення при його укладенні ч. 3 ст. 203, ч. 2 ст. 207, ч. 1 ст. 215 ЦК України [94], а також вибір варіанту поділу нерухомого майна, що перебуває в спільній частковій власності, у справах про виділ частки з нього в натурі [94] (ст. 364 ЦК України).

Отже, попри поширену думку про неможливість надання переваги відомостям висновку експерта над іншими доказами [17, с. 26; 233, с. 83; 318, с. 202; 386, с. 79], у деяких категоріях цивільних справ таке має місце [395; 396; 397; 398; 399; 400; 401].

Цивільний процесуальний закон не містить положення, яке б забороняло надавати перевагу одному доказу над іншим [1]. Конструкції 1 реч. ч. 2 ст. 89 ЦПК України «жодні докази не мають для суду заздалегідь встановленої сили» [1] або 1 реч. ч. 1 ст. 110 ЦПК України «висновок експерта для суду не має заздалегідь встановленої сили» [1] означають, у першу чергу, неможливість презюмувати відповідність доказу критеріям, передбаченим ст.ст. 77-80 ЦПК України. Про заборону надавати перевагу одному доказу над іншими в цьому випадку мова не йде.

У контексті надання відомостям висновку експерта переваг над іншими доказами варто розрізняти три випадки:

1) коли певні факти (обставини) в силу закону не можуть бути підтверджені іншими засобами доказування, окрім висновку експерта. У цьому випадку застосуванню підлягає ч. 2 ст. 78 ЦПК України, за положеннями якої «обставини справи, які за законом мають бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватися іншими засобами доказування» [1]. У самій своїй суті, допустимість засобів доказування, яка закріплюється наведеною нормою, є також не що інше, як проявом надання переваги відомостям одних засобів доказування над іншими. За логікою цих положень, у матеріальному світі мають існувати лише виняткові засоби доказування, здатні містити відомості про певний факт (обставину). Інші ж засоби такої властивості, за задумкою законодавця, не мають і не здатні відобразити з тією ж точністю і об'єктивністю сліди певних подій, явищ або осіб. До таких випадків можливо віднести передбачені ч. 1 ст. 298 ЦПК України [1];

2) коли висновок експерта є засобом доказування, за допомогою якого можливо з найвищою долею ймовірності підтвердити чи спростувати наявність певних фактів (обставин). Ці випадки є певною мірою схожими до наведених вище, коли застосовується ч. 2 ст. 78 ЦПК України [1]. Їх відмінність полягає в тому, що не законодавець, а суд як правозастосовчий орган надає висновку експерта властивість бути єдиним (переважаючим) засобом доказування, за допомогою якого можливо підтвердити (спростувати) певні факти (обставини). Необхідність доказування таких тільки з використанням спеціальних знань породжена особливостями самих фактів (обставин) навколишньої реальності. До таких випадків можна включити справи про визнання недійсним правочину на підставі ч. 1 ст. 225, ч. 3 ст. 203, ч. 2 ст. 207, ч. 1 ст. 215 ЦК України [1];

3) коли наявність чи відсутність фактів (обставин) можна встановити не тільки за допомогою висновку експерта, а й інших засобів доказування. У такому випадку застосуванню підлягає ч. 1 ст. 80 ЦПК України [1]. За умови відповідності інших доказів критеріям належності, допустимості та достовірності, відомостям висновку експерта не може бути надана перевага над ними. Такі докази в сукупності є достатніми [1] для формування висновку про наявність чи відсутність певного факту (об-

ставини). Таким чином, якщо суду надано письмові та електронні докази, які підтверджують певний факт (обставину), та висновок експерта, який його спростовує, перевагу необхідно надавати першим. Це відповідає положенням ч. 1 ст. 80 ЦПК України [1]. Винятки складають вже названі вище випадки.

Отже, відомості, які містить висновок експерта, можуть мати перевагу над іншими доказами в справі в певних випадках, коли лише він є єдиним допустимим засобом доказування або з його допомогою можна з найвищою долею вірогідності підтвердити чи спростувати наявність певних фактів (обставин). У разі відсутності таких випадків перевага має надаватися тим доказам, які у своїй сукупності є достатніми для формування висновку про наявність чи відсутність певних фактів (обставин).

Норми ст.ст. 89 та 110 ЦПК України містять конструкції «суд оцінює докази» [1] (ч. 1 ст. 89 ЦПК України), «суд надає оцінку» [1] (ч. 3 ст. 89 ЦПК України), «висновок експерта...оцінюється судом» [1] (1 реч. ч. 1 ст. 110 ЦПК України). Проте законодавець залишив поза увагою розкриття змісту цієї процесуальної дії.

У постанові від 05.10.2022 у справі № 623/259/16-ц КЦС у складі ВС відносить до неї такі елементи: «При перевірці й оцінці експертного висновку суд повинен з'ясувати достатність поданих експертові об'єктів дослідження; повноту відповідей на поставлені питання та їх відповідність іншим фактичним даним; узгодженість між дослідницькою частиною та підсумковим висновком експертизи; обґрунтованість експертного висновку та його узгодженість з іншими матеріалами справи» [403].

До змісту оцінки висновку експерта, на думку Васильєвої-Шаламової Ж., слід віднести «...аналіз додержання процесуального порядку підготовки, призначення і проведення експертизи; аналіз висновку експерта відповідно до питань (завдань), поставлених судом; аналіз повноти висновку; оцінка наявних у висновку експерта фактичних даних з погляду їх належності та співвідношення з іншими засобами доказування» [9, с. 12]. Схожий перелік наводять Баулін І. та Ізотов О., додаючи також «з'ясування компетенції і компетентності експерта та можливості його участі у кримінальному провадженні» та «встановлення повноти та наукової обґрунтованості висновку» [27, с. 97].

Дослідниця Гричина О. зазначає, що «у ході оцінки висновок зіставляється з іншими доказами в справі, визначається ступінь повноти проведеного дослідження, наукової обґрунтованості підсумкових висновків, перевіряються процесуальні вимоги призначення і проведення експертизи, вірогідність отриманих експертом результатів» [21, с. 140-141].

Оцінка висновку експерта, на переконання Петрової А., повинна відбуватися методом аналізу та синтезу як усього висновку, так і окремо вступної, дослідницької та резолютивної його частин [404, с. 138]. До того ж його має бути зіставлено з іншими джерелами доказів, які містять відомості про ті самі факти [404, с. 138].

Деякі вчені виділяють етапи оцінки висновку експерта, до яких відносять: формальну, процедурну та змістовну перевірки [387, с. 569]. Перша з них — це візуальний огляд засобу доказування на предмет наявності обов'язкових реквізитів [387, с. 569]. Процедурна перевірка передбачає з'ясування дотримання вимог закону при призначенні експертизи [387, с. 569]. Змістовною перевіркою є, відповідно, дослідження змісту висновку експерта [387, с. 569].

Представник кримінальної процесуальної науки Бажанюк В. виділяє такі види оцінки висновку експерта: «формальна (логіко-процесуальна) оцінка» та «змістовна (спеціальна) оцінка» [28, с. 111].

До першої процесуаліст відносить такі «розумові операції» [28, с. 111]: «оцінка дотримання процесуальних вимог під час проведення експертизи» [28, с. 111]; «оцінка відповідності об'єктів, спрямованих на експертизу і фактично досліджених ним» [28, с. 111]; «оцінка повноти та обсягу проведеного експертного дослідження, ясності кінцевих висновків» [28, с. 111]; «оцінка логічної обґрунтованості висновків експерта» [28, с. 111]; «визначення належності даному кримінальному провадженню викладених в експертному висновку результатів дослідження» [28, с. 111] та «визначення відповідності висновків експерта іншим доказам, які містяться у матеріалах кримінального провадження» [28, с. 111].

Другий вид оцінки передбачає «визначення достатньої для вирішення поставлених питань кількості представлених на експертизу об'єктів» [28, с. 111]; оцінку «доброякісності представлених експертові об'єктів і правильності вихідних даних» [28, с. 111]; оцінку «використаної експертом методики дослідження» [28, с. 111];

оцінку «повноти проведеного експертного дослідження» [28, с. 111]; оцінку «правильності опису та тлумачення встановлених ознак об'єктів дослідження» [28, с. 111]; оцінку «наукової обґрунтованості проміжних і кінцевих висновків» [28, с. 111]; оцінку «компетентності експерта» [28, с. 111].

Прокопанич Г. виділяє два напрямки оцінки висновку експерта: «перевірка фактичної сторони висновку» [405, с. 269] та «перевірка процесуально-організаційних умов проведення експертизи» [405, с. 269]. Схожу позицію має дослідник Мирошниченко Ю. [406, с. 446]. Він вважає, що при оцінці висновку експерта «необхідно перевірити додержання вимог процесуального закону щодо порядку призначення та проведення експертизи» [406, с. 446], а також «проаналізувати повноту, достовірність, наукову обґрунтованість висновку експерта» [406, с. 446].

У роботі «Методичний підхід до оцінки висновку судового експерта по результатами проведення судово-економічної експертизи» (2019 рік) Кожушко О. пропонує при оцінці висновку судово-економічної експертизи використовувати підхід під назвою «теорія ігор» [82]. Автором обрано такі критерії оцінки висновку судово-економічної експертизи (стратегії гри): «1) дотримання норм діючого законодавства (стратегія 1); 2) кваліфікаційна відповідність судового експерта та правомірність проведення ним судово-економічної експертизи (стратегія 2); 3) повнота висновку судового експерта, його узгодженість з іншими джерелами доказів, відсутність протиріч (стратегія 3); 4) достеменність та достатність даних для проведення судово-економічної експертизи, наукова обґрунтованість експертної методики (стратегія 4)» [82].

Усі наведені підходи учених, а також практика Верховного Суду відображають лише окремі частини (напрямки) оцінки висновку експерта і не містять певного «загального правила». У деяких випадках вони містять логічну помилку — так зване «коло у доказі» [407, с. 105] або «коло у визначенні» [408, с. 256]. Це видно з того, що науковці розкривають зміст «оцінки висновку експерта» через «оцінку» його складових частин [28, с. 111]. Отже, вони дають визначення поняття з використанням його самого.

На думку дисертанта, «загальне правило» оцінки висновку експерта, що включає всі вищеперелічені підходи, криється у положенні 2 реч. ч. 2 ст. 89 ЦПК України:

«Суд оцінює належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності» [1].

Оцінити висновок експерта означає здійснити його аналіз («розчленування цілого на складові елементи» [47]; «детальне, всебічне вивчення» [47]) на відповідність критеріям, закріпленим у цивільному процесуальному законі [1] (ст.ст. 77-80 ЦПК України): належності, допустимості, достовірності та достатності.

2.3.6.2. Критерії оцінки відомостей висновку експерта

Необхідність використання належності, допустимості, достовірності та достатності як критеріїв оцінки відомостей висновку експерта дослідниками підтримується [224, с. 152; 267, с. 163; 317, с. 110; 409, с. 585]. При цьому, у доктрині пропонуються застосовувати також деякі інші, до прикладу: однозначність і категоричність [27, с. 98]; автентичність [21, с. 142]; ясність, обґрунтованість та відповідність іншим доказам [21, с. 142]; науковість і процесуальна значимість [410, с. 194]; наукова достовірність [234, с. 5]; доказове значення [234, с. 5]; повнота [62, с. 112]; всебічність проведеного дослідження [62, с. 112]; доступність, об'єктивність, логічна обґрунтованість [62, с. 112].

Усі названі вище критерії є складовими частинами закріплених у ст.ст. 77-80 ЦПК України. Наприклад, у межах достовірності висновку експерта оцінюється, зокрема, його обґрунтованість [62, с. 112], об'єктивність [62, с. 112] та науковість [410, с. 194], а належності — доказове значення [234, с. 5]. Прогалини закону в цій частині не вбачаються.

Тому зупинимося на особливостях оцінки відомостей висновку експерта на відповідність кожному з критеріїв оцінки доказів, закріпленому в ст.ст. 77-80 ЦПК України [1].

Належність відомостей висновку експерта. У всіх процесуальних кодексах перелік критеріїв доказів починається з «належності» (ст. 77 ЦПК України [1], ст. 76 ГПК України [212], ст. 73 КАС України [213], ст. 85 КПК України [214]). Ці норми розміщені одразу після дефініції поняття «докази» [1; 212; 213; 214]. Таким чином законодавець нібито наголошує, що визначити «належність» доказу під час його оцінки є першочерговим завданням суду. До того ж з'ясувати відповідність доказу

цьому критерію простіше, ніж іншим. Необхідним є лише встановлення предмета доказування та змісту самого доказу.

Відповідно до ч. 1 ст. 77 ЦПК України «належними є докази, які містять інформацію щодо предмета доказування» [1].

Сутність «належності» доказів розкривається КЦС у складі ВС у постанові від 28.06.2023 у справі № 724/1960/21 [411]. За висновком суду, «належність доказів — це спроможність фактичних даних містити інформацію щодо обставин, що входять до предмета доказування, слугувати аргументами у процесі встановлення об'єктивної істини» [411]. Аналогічні висновки містяться в постановках КЦС у складі ВС від 21.06.2023 у справі № 199/1907/19 [412] та від 31.05.2023 у справі № 757/45522/20-ц [413].

Наукова література мітить чисельні варіації як природи, так і змісту «належності» доказів [117, с. 148; 249, с. 385; 414, с. 90]. Учені називають її «якість доказів» [414, с. 90], «властивість доказів» [249, с. 385], «спроможність відповідних фактичних даних» [124, с. 147], «ознака» [117, с. 148], «правило поведінки для суду і осіб, що беруть участь у справі» [414, с. 90].

У монографії «Теоретичні та практичні проблеми доказування у цивільному процесі України» (2018 рік) Грабовська О. зазначає, що «...докази повинні мати відповідний логічний зв'язок із фактами та обставинами, що входять до предмета доказування...» [415, с. 101]. На її переконання, «належними є докази, отримана інформація з яких має взаємозв'язок з фактами та обставинами, що підлягають доказуванню учасниками справи та встановленню судом» [12, с. 140]. Дослідниця також пропонує викласти критерій «належності» доказів таким чином: «Належними є докази, що містять інформацію про факти та обставини, якими сторони, інші учасники справи, обґрунтовують свої вимоги чи заперечення» [12, с. 137; 415, с. 102].

У дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук «Докази і доказування в цивільному процесі України і США: порівняльно-правовий аналіз» (2012 рік) науковиця Руда Т. зазначає: «Належність доказу визначає його об'єктивну можливість підтверджувати обставину, що має значення для вирішення справи» [246, с. 12]. Як вважає Гетманцев О., «належність доказів — це така властивість доказів, яка вказує на їх безпосередній зв'язок із предметом доказування, на зда-

тність доказу підтверджувати чи спростовувати необхідну для вирішення справи обставину (факт) на яку посилаються учасники справи [249, с. 385]. Степаненко Т. висловлює позицію, за якою «належністю доказів є спроможність відповідних фактичних даних містити інформацію стосовно обставин, які належать до предмета доказування у справі» [416, с. 147].

За підходами інших процесуалістів належними є докази, які «відносяться до цивільної справи» [319, 3], «стосуються предмета доказування» [417, с. 227], «містять інформацію щодо предмета доказування» [127, с. 50], «мають значення для конкретної справи» [117, с. 148], тобто «пов'язані з фактами, що складають предмет доказування, і в силу цього зв'язку можуть підтвердити або спростувати їх» [127, с. 50].

Слід погодитись із позиціями, за якими «належність» відображає взаємозв'язок доказів та предмета доказування в конкретній справі [12, с. 140; 249, с. 385; 415, с. 101; 416, с. 147]. Оцінка відповідності цьому критерію відбувається відповідно до змісту предмета доказування [318, с. 180]. Тобто належний доказ має відображати існування об'єктивних фактів (обставин), які підлягають встановленню у справі [12, с. 137; 415, с. 102].

За ч. 2 ст. 77 ЦПК України «предметом доказування є обставини, що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення» [1]. Доцільним кроком було б включення до цієї норми окрім «обставин» також «фактів», зважаючи на їх різне лексичне наповнення [40, с. 1526; 47].

За висновками Штефан А., «предмет доказування у цивільному судочинстві – це сукупність фактів, за допомогою яких можуть бути встановлені обставини, що мають значення для вирішення цивільної справи» [10, с. 158]. Вона наводить два підходи до складу цих фактів: «Перший підхід базується на вузькому розумінні предмету доказування та обмеженні його фактами матеріально-правового характеру, другий – на широкому розумінні, що включає до предмету доказування також факти процесуально-правового характеру і доказові факти» [10, с. 158].

Незважаючи на те, що вчена залишила поза увагою поняття «обставини» і використала лиш поняття «факти», такий поділ відповідає нормам цивільного процесу-

ального закону, зокрема ч. 2 ст. 77 та п.п. 1, 2, 6 ч. 1 ст. 264 ЦПК України [1]. Перша стаття з наведених включає до предмета доказування дві групи фактів (обставин): 1) «що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення» [1]; 2) «мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення» [1]. Із п.п. 1, 2, 6 ч. 1 ст. 264 ЦПК України також вбачається, що суд під час ухвалення судового рішення має вирішити питання, які мають як матеріальний («чи мали місце обставини (факти), якими обґрунтовувалися вимоги та заперечення, та якими доказами вони підтверджуються» [1] (п. 1 ч. 1 ст. 264 ЦПК України), так і процесуальний («як розподілити між сторонами судові витрати» [1] (п. 6 ч. 1 ст. 264 ЦПК України) характер.

На думку дисертанта, у нормах ЦПК України закладено найбільш точне вираження змісту «належності» доказів. Якщо в ч. 1 ст. 77 ЦПК України [1] замінити сполуку «предмет доказування» [1] на її дефініцію, викладену в ч. 2 цієї статті, вона матиме такий вигляд: належними є докази, які містять інформацію щодо фактів (обставин), що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення [1].

Розуміння сутності «належності» доказів як загального критерію дозволяє визначити, яким ознакам відповідає належний висновок експерта.

Питання належності висновку експерта вирішувалось КЦС у складі ВС у постанові від 16.12.2020 у справі № 373/275/18 [418]. Предметом позову у цій справі був виділ частки в натурі [418]. Для встановлення вартості часток та варіантів поділу було отримано висновок комплексної оціночно-будівельної та будівельно-технічної експертизи [418]. Такий висновок було визнано судом апеляційної інстанції неналежним доказом [418]. Суд касаційної інстанції з цього приводу зазначив: «При цьому суд апеляційної інстанції помилково вважав, що зазначений висновок експерта є неналаженим доказом, оскільки висновком судової комплексної оціночно-будівельної та будівельно-технічної експертизи від 24 лютого 2017 року № 07/43/16-17 визначено ринкову вартість спірного об'єкту нерухомості та запропоновано варіанти виділу частки позивача, тобто містить інформацію щодо предмета доказування у цій справі» [418].

Таким чином, Верховним Судом встановлено факти (обставини), що входять до предмета доказування (вартість та варіанти поділу майна) та визначено, що висновок містить інформацію про такі, а отже, є належним доказом [418].

Дослідники Гресь Н. та Недоступ К. пояснюють належність висновку експерта таким чином: «Висновок експерта має підтверджувати існування чи відсутність обставин, що підлягають веденню в провадженні, та інших обставин, які мають суттєве значення для провадження, а також достовірність чи недостовірність, можливість чи неможливість використання інших доказів» [62, с. 112]. Окрім доказування фактів (обставин), у деяких випадках висновок експерта дійсно впливає на визнання достовірними чи недопустимими інших доказів. Наприклад, якщо ним встановлено факт підробки письмових чи електронних документів.

Як зазначає Воробчак А. у дисертаційній роботі «Висновок експерта як джерело доказів у кримінальному провадженні» (2019 рік), «належність висновку експерта являє собою процесуальну властивість, що стосується його змісту» [267, с. 61]. Особливістю висновку експерта, порівняно з іншими засобами доказування, є те, що його належність «значною мірою зумовлюється колом запитань, які містяться у документі про призначення експертизи (залучення експерта)» [267, с. 62]. Тобто суд безпосередньо впливає на належність висновку експерта, якщо експертиза призначається ним. Це пояснюється тим, що питання, відповіді на які надаватиме експерт, визначаються самим судом та учасниками справи [1] (ч. 4, 1 реч. ч. 5 ст. 103 ЦПК України). Таким чином, суд як орган, який впливає на належність висновку експерта, у подальшому оцінює його на дотримання цього критерію.

Використовуючи дефініцію «належності» доказів, викладену вище, можна дійти висновку: належними є відомості висновку експерта, які містять інформацію щодо фактів (обставин), що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення. Це означає, що відповіді, надані експертом на поставлені питання, мають відображати існування фактів (обставин) об'єктивної реальності, які входять до предмета доказування в цивільній справі.

Цивільний процесуальний закон закріплює також наслідки «неналежності» відомостей висновку експерта [1]. За загальним правилом «суд не бере до розгляду

докази, що не стосуються предмета доказування» [1] (ч. 4 ст. 77 ЦПК України). До того ж ЦПК України не обмежується лише таким формулюванням, а містить також такі: «відхилення висновку експерта» [1] (2 реч. ст. 110 ЦПК України), «відхилення доказу» [1] (ч. 3 ст. 89 ЦПК України), «врахування доказу» [1] (ч. 3 ст. 89 ЦПК України).

Формулювання «не брати до розгляду» [1] та «відхиляти» [1] у контексті оцінки доказів не є вдалими (Додаток 1). Якщо доказ було оцінено як неналежний (чи за будь-яким іншим критерієм), він вже був взятий судом до розгляду та оцінки. Відхилення такого доказу має відбуватися ще на етапі його подання до суду. Після оцінки логічними діями суду має бути покладення доказів в основу свого рішення та обґрунтування ними своїх мотивів.

Тому правило щодо наслідків визнання відомостей висновку експерта неналежними повинно мати такий вигляд: «Суд не може покладати в основу судового рішення висновки експерта, відомості якого визнані неналежним доказом». Це положення означатиме, що суд після прийняття, дослідження та оцінки відомостей висновку експерта не може використовувати їх при мотивуванні свого рішення через неналежність цих доказів.

Допустимість відомостей висновку експерта. У порівнянні з іншими критеріями оцінки доказів, допустимість частіше трапляється в наукових дослідженнях та детальніше розкривається у висновках вітчизняних судів [117, с. 153; 124, с. 132; 226, с. 10; 245, с. 48; 246, с. 11; 247, с. 10; 252, с. 137; 419]. Це свідчить, по-перше, про відсутність єдиного підходу до її розуміння, по-друге, про переважну невідповідність доказів у судових справах саме цьому критерію оцінки.

Правило «недопустимості» доказів сформульоване у ст. 78 ЦПК України [1]. Відповідно до положень її ч. 1 «суд не бере до уваги докази, що одержані з порушенням порядку, встановленого законом» [1]. Відповідно до ч. 2 ст. 78 ЦПК України «обставини справи, які за законом мають бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватися іншими засобами доказування» [1].

У дисертаційному дослідженні Грабовська О. зазначає, що «ч. 1 ст. 78 ЦПК України дає підставу для вживання терміна "допустимість доказів", а ч. 2 — терміна "допустимість засобів доказування"» [12, с. 145]. Учена частково має рацію.

У ч. 1 ст. 78 ЦПК України [1] робиться акцент на доказах, дефініція яких розкрита в ч. 1 ст. 76 ЦПК України [1]. Тобто порушення порядку отримання саме доказів веде до їх недопустимості. Водночас ч. 2 ст. 78 ЦПК України вживає сполуку «засоби доказування» [1], що за своїм змістом є відмінним від доказів поняттям [1]. Засоби доказування є лише формою доказів [117, с. 153; 124, с. 132; 226, с. 10; 245, с. 48; 246, с. 11; 247, с. 10; 252, с. 137]. Суд не здійснює оцінку засобів доказування [1] (ч. 1 ст. 89 ЦПК України), тому до них не можуть застосовуватись будь-які критерії.

У ч. 2 ст. 78 ЦПК України [1] відображене спеціальне до ч. 1 цієї статті правило. Вибір неправильного способу фіксації доказу є одним із можливих варіантів порушення порядку його одержання [24, с. 33; 420, с. 87; 421, с. 189; 422, с. 152]. Таким чином, доцільно вживати сполуку «допустимість доказів» щодо обох частин ст. 78 ЦПК України.

У постанові від 26.05.2022 у справі № 495/8567/16-ц КЦС у складі ВС виклав узагальнений підхід до розуміння «допустимості» доказів: «Розуміння допустимості доказів досягається крізь призму прав, що охороняються законом: допустимим є доказ, отриманий без порушення закону. Недопустимими, відповідно, є докази, отримані з порушенням закону» [423]. Поняття «одержання доказів з дотриманням порядку» слід розуміти як «відсутність при одержанні доказів порушення норм матеріального права та норм процесуального права, як одночасне дотримання передбачених законом особистих немайнових і майнових прав та процесуальної форми» [423]. У випадку визнання доказу недопустимим суд не може обґрунтовувати ним своє судове рішення [423].

Таким чином, Верховний Суд включає до «порушення порядку отримання доказів» [1] у розумінні ч. 1 ст. 78 ЦПК України не тільки недотримання норм права, а й порушення особистих немайнових та майнових прав [423]. Такий підхід відповідає загальновизнаним принципам права. Суб'єкт залишається захищеним навіть у випадку відсутності порушень процедурних норм закону з боку особи, яка отримує доказ.

У постанові від 07.12.2021 у справі № 905/902/20 Велика Палата Верховного Суду поділяє допустимість на загальну та спеціальну [424]. Суть загальної полягає в отриманні доказів лише з визначених законом засобів доказування [424]. Спеціальна

допустимість визначає обов'язковість чи заборону окремих засобів доказування для певних категорій справ [424].

У наведеному судовому рішенні Велика Палата Верховного Суду розкриває сутність ч. 2 ст. 78 ЦПК України [424]. Цей висновок стосується перш за все тієї частини допустимості доказів, за якої використання невідповідного засобу доказування веде до недопустимості інформації про факти (обставини), що містяться в ньому. Можна навести як приклад 1 реч. пп. 35-1 п. 35 Правил надання та отримання телекомунікаційних послуг, затверджених постановою від 11.04.2012 № 295 Кабінету Міністрів України [425]. Згідно з ним, «у разі виявлення факту порушення споживачем вимог підпунктів 2-5, 5-1, 13 і 14 пункту 36 цих Правил оператор, провайдер зобов'язані скласти акт про порушення правил надання і отримання телекомунікаційних послуг за встановленою оператором, провайдером телекомунікацій формою» [425]. Таким чином, єдиним допустимим засобом доказування порушення вимог цих Правил є відповідний акт. У разі надання оператором чи провайдером іншого засобу доказування його відомості вважатимуться недопустимими.

«Допустимість» доказів як критерій їх оцінки був предметом дослідження вітчизняних науковців [246, с. 12-13; 318, с. 180; 319, с. 3].

Допустимість доказів, на переконання Кучера В. та Грабар Н., відображає можливість їх використання під час доказування обставин справи [318, с. 180]. Схожу думку висловлює Руда Т., яка зазначає, що «правило допустимості визначає легітимну можливість доказу підтверджувати певну обставину у справі» [246, с. 12-13]. Така характеристика допустимості доказів є занадто широкою для цього критерію, адже вона притаманна в такому вигляді також належності, достовірності та достатності.

Ходанович В. зазначає, що допустимість доказів — це їх «придатність з точки зору законності джерела, методів та прийомів отримання відповідної інформації по справі». [319, с. 3]. Така думка відповідає ч. 1 ст. 78 ЦПК України [1].

Водночас зміст норми ч. 2 ст. 78 ЦПК України розкривають, наприклад, науковець Рудько К. [426, с. 114], а також авторський колектив у складі вчених Факас І., Латковського П. та Шелудякова Р. [127, с. 50]. У статті «Доказування в цивільному процесі України» (2020 рік) Рудько К. зазначає: «Допустимість судового доказу — це

відповідність його процесуальної форми (засобів доказування) вимогам закону» [426, с. 114]. На думку Факас І., Латковського П. та Шелудякова Р., «визначити допустимість доказу — значить з'ясувати, чи отриманий він за допомогою передбачених законом засобів» [127, с. 50].

Обґрунтовано критерій «допустимості» доказів із позиції його структури аналізують учені кримінальної та кримінальної процесуальної наук [24, с. 33; 420, с. 87; 421, с. 189; 422, с. 152]. На їх переконання, оцінка доказу на предмет дотримання критерію допустимості має включати перевірку таких елементів: належності суб'єкта отримання доказу, належності джерела доказу, належності засобу закріплення доказу та належності способу отримання доказу чи процесуальної дії [24, с. 33; 420, с. 87; 421, с. 189; 422, с. 152].

У судовій практиці до зазначених вище складових «допустимості» доказів звертаються переважно суди кримінальної юрисдикції [419].

У постанові від 07.08.2019 у справі № 607/14707/17 ККС у складі ВС зробив висновок, що «умовами допустимості доказів є: одержання фактичних даних із належного процесуального джерела, одержання фактичних даних належним суб'єктом; одержання фактичних даних у належному процесуальному порядку; належне оформлення джерела фактичних даних» [419].

Прикладами рішень судів цивільної юрисдикції, у яких використовувалися наведені елементи, є рішення від 03.11.2022 Голосіївського районного суду міста Києва у справі № 752/13447/19 [427] та рішення від 10.06.2021 Роздільнянського районного суду Одеської області у справі № 511/700/20 [428]. У постановах КЦС у складі ВС поки відсутній висновок щодо застосування таких елементів.

Отже, допустимість доказів — це критерій оцінки доказів, за яким доказ має бути отримано без порушення вимог законодавства [1]. Складовими (умовами) «допустимості» доказів є належний суб'єкт отримання доказів, належне джерело доказів, належна форма закріплення доказу та дотримання процедури отримання доказу [419; 429, с. 133].

При оцінці відомостей висновку експерта на предмет дотримання критерію допустимості суд має аналогічно використовувати наведені складові (умови) [267, с. 68]. На думку Воробчака А., «до числа умов його допустимості доцільно віднести:

1) складання висновку експерта належним суб'єктом; 2) отримання висновку експерта з належного джерела; 3) додержання визначеного законом порядку отримання висновку експерта» [267, с. 68].

Із допомогою цих складових (умов) можливо виробити алгоритм оцінки відомостей висновку експерта на предмет дотримання критерію допустимості.

1) *Належний суб'єкт отримання доказів.* Під час оцінки висновку експерта суд першочергово має перевірити належність суб'єкта його отримання (призначення або замовлення експертизи) [419; 430, с. 179].

Як вбачається з ч. 3 ст. 102 ЦПК України, суб'єктами отримання висновку експерта є дві категорії осіб: суд та учасники справи [1]. При цьому у більшості випадків суд є лише проміжною ланкою, адже він призначає експертизу за клопотанням учасника справи. Винятками є випадки, передбачені 2 реч. ч. 2 ст. 13, ч. 7 ст. 81 ЦПК України [1] та справи окремого провадження [1].

До учасників справи ЦПК України відносить сторін та третіх осіб [1] (позовне провадження); заявника та боржника [1] (наказне провадження); заявника та інших заінтересованих осіб [1] (окреме провадження) (ст. 42 ЦПК України). Норми ч. 1 ст. 7-1 Закону України «Про судову експертизу» та абз. 1, 3 п. 1.8 розд. I Інструкції закріплюють перелік суб'єктів замовлення експертизи дещо ширше [37; 70]. Вони містять слова «особа» [37; 70] чи «замовник (юридична або фізична особи)» [70]. До таких категорій входять будь-які фізичні та юридичні особи, а також організації без статусу юридичної особи чи органи державної влади.

Наведена невідповідність наводить на думку, що необов'язково бути учасником конкретної справи аби замовити проведення експертизи для використання в такій. З одного боку, прямої заборони законодавство не містить. З іншого боку, з ч. 3 ст. 102 ЦПК України вбачається, що саме учасник судової справи, який подає в її межах висновок експерта, має бути замовником експертизи [1]. Такий висновок є обґрунтованим, інакше втрачається сенс обов'язку доказування у справі, який покладається в першу чергу на її учасників. Залучення незаінтересованих осіб до його виконання законом не передбачено.

У той же час на практиці трапляються випадки, коли суди приймають до розгляду висновки експертів, підготовлені в інших видах судових проваджень (постано-

ва від 10.07.2019 КЦС у складі ВС у справі № 686/23256/16-ц [431]). Таким чином, незаінтересована в цивільній справі особа вважатиметься суб'єктом отримання висновку експерта. За такого підходу виникають порушення вимог законодавства щодо форми та змісту висновку експерта. Як приклад, він не відповідатиме абз. 6 п. 4.12. розд. IV Інструкції щодо зазначення справи, за якою призначена експертиза [70] чи абз. 15 п. 4.12. розд. IV Інструкції щодо зазначення інформації про підготовку висновку для подання до суду [70]. Відомості висновку експерта стають недопустимим вже з декількох підстав: неналежний суб'єкт отримання та неналежна форма закріплення.

2) *Належне джерело доказів.* Як було встановлено в цій роботі, до джерела доказів висновку експерта слід віднести самого експерта [225, с. 77; 230, с. 62]. Це пояснюється формуванням спочатку саме в його свідомості відомостей про факти (обставини) після проведення експертизи. У подальшому таку інформацію експерт викладає в засобі доказування — висновку експерта [70] (абз. 4 п. 1.8. розд. I Інструкції). Тому належний суб'єкт проведення експертизи є умовою допустимості доказів [268, с. 68].

Основними вимогами до експерта, які впливають на допустимість його висновку, є наявність спеціальних знань [1; 9, с. 10; 49, с. 3001], проходження атестації [37], отримання кваліфікації судового експерта за відповідною спеціальністю [37] та включення до Реєстру атестованих судових експертів [9, с. 10; 37]. Окрім цього, при оцінці висновку мають бути перевірені підстави для його відводу [432].

Вимоги наявності спеціальних знань, проходження атестації та отримання кваліфікації судового експерта за відповідною спеціальністю можливо перевірити зі вступної частини висновку [70] (абз. 13 п. 4.12. розд. IV Інструкції) та свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта [52] (додаток 8 до Положення № 301/5). У свідоцтві зазначаються номер [52]; прізвище, ім'я, по-батькові експерта [52]; номер та дата рішення про присвоєння (підтвердження) кваліфікації експерта [52]; спеціальність експерта [52]; строк дії свідоцтва [52].

Норми ЦПК України [1], Закону України «Про судову експертизу» [37] та Інструкції [70] не закріплюють обов'язку експерта додавати до висновку копію свідоцтва. Проте на сьогодні це є «неписаним» правилом. Майже у всіх випадках екс-

перти надають таку в додатках до засобу доказування. У рішенні від 29.05.2023 у справі № 707/324/21 Придніпровський районний суд м. Черкаси звернув увагу на відсутність у висновку експерта посилання на його свідоцтво [433].

Тому доцільним кроком стало б включення такої вимоги на рівні законодавства (Додаток 1). В іншому випадку суд і учасники справи матимуть менше можливостей перевірити належність правового статусу експерта. Єдиним виходом у такому випадку для суду та учасників справи є перевірка інформації про експерта у Реєстрі атестованих судових експертів. Такий підхід використано, наприклад, у рішенні від 17.07.2023 Жмеринського міськрайонного суду Вінницької області в справі № 130/2964/21 [434].

Особливу увагу при оцінці висновку необхідно звертати на строк дії свідоцтва та спеціальність експерта. Згідно з 2 реч. абз. 1 п. 4 розд. V Положення № 301/5, «якщо строк дії свідоцтва не продовжений, свідоцтво вважається недійсним» [52]. Недійсне свідоцтво є свідченням відсутності (непідтвердженням) в особи кваліфікації експерта. Відповідно, через проведення дослідження неналежним суб'єктом вважатимуться недопустимими докази висновку експерта.

Експертизу конкретного виду (підвиду) має проводити експерт відповідної спеціальності [100; 233, с. 84; 435]. Наприклад, почеркознавчу та лінгвістичну експертизи може проводити лише експерт, у якого наявна експертна спеціальність за індексами 1.1. «Дослідження почерку і підписів» [52] та 1.2. «Лінгвістичне дослідження мовлення» [52] (додаток 5 до Положення № 301/5).

На цю вимогу звертав увагу ККС у складі ВС у постанові від 20.05.2020 у справі № 263/10503/16-к [100] та Апеляційний суд Хмельницької області (нині — Хмельницький апеляційний суд) у постанові від 31.07.2018 у справі № 681/1469/16-ц [435].

Відомості про експерта мають бути включені до Реєстру атестованих судових експертів [37]. Така вимога впливає, зокрема, зі абз. 1 ст. 9 Закону України «Про судову експертизу» [37]. У випадку їх відсутності в цьому реєстрі, суд та учасники справи не мають змоги перевірити дійсність свідоцтва експерта. Зважаючи також на відсутність вимоги надавати разом із висновком копії такого свідоцтва, інформація з Реєстру є надійним джерелом даних про експерта. Невнесення відомостей до Реє-

стру стало однією з підстав для визнання недопустимим висновку експерта у рішенні від 19.02.2021 Рівненського міського суду Рівненської області у справі № 569/17032/15-ц [436].

Суд має також перевірити, чи не були наявні підстави для відводу експерта [432]. Це дозволить виявити дотримання однієї з «неписаних» вимог до експерта — відсутність матеріальної заінтересованості в розгляді справи [62, с. 38-39].

3) *Належна форма закріплення доказу*. Наступним елементом оцінки відомостей висновку експерта за критерієм допустимості є перевірка належності форми їх закріплення [419]. Це стосується як форми існування засобу доказування, так і його структури та змісту.

Учений Воробчак А. висловлює таку думку: «На відміну від належності, допустимість висновку експерта як процесуальна властивість стосується його форми» [267, с. 64]. Його колега по галузі науки Сенченко Н. з цього приводу зазначає: «... повинно бути з'ясовано, наскільки вірно було складено висновок експерта, чи містяться необхідні реквізити, чи дотримані правила оформлення, передбачені ст. 102 КПК України» [432]. Гресь Н. та Недоступ К. роблять висновок, що «форма висновку й процедура його створення повині відповідати процесуальному законодавству» [62, с. 112].

Будь-які докази, отримані з порушенням передбаченого законом порядку, є недопустимими [1] (ч. 1 ст. 78 ЦПК України). Вимоги законодавства до форми та змісту висновку експерта є частиною такого порядку. Їх перелік міститься, здебільшого, у ЦПК України та Інструкції, і він є достатньо обширним [1]. Перед судом постає завдання вирішити, недотримання експертом яких з вимог веде до недопустимості всього висновку.

З одного боку, порушення вимог до оформлення висновку є підставою для дисциплінарної відповідальності експерта [37] (п. 11 ч. 3 ст. 14 Закону України «Про судову експертизу»). У такий спосіб законодавець наголошує на обов'язковості їх дотримання.

З іншого боку, визнання недопустимим висновку з формальних підстав може вважатися за висновками ЄСПЛ [437; 438; 439] та вітчизняних судів [440] надмірним формалізмом. Це є порушенням права на доступ до правосуддя (ст. 6 ЄКПЛ).

Така позиція вбачається, наприклад, з рішень ЄСПЛ у справах «Dos Santos Calado and Others v. Portugal» [437], «Pérez de Rada Cavanilles v. Spain» [438], «Miragall Escolano and Others v. Spain» [439]. Аналогічні висновки висловлені у постанові від 05.12.2018 Великої Палати Верховного Суду у справі № П/9901/736/18 [440] та постанові від 18.12.2018 КЦС у складі ВС у справі № 761/5894/17 [441].

Застосування наведеного підходу до висновку експерта було продемонстровано КЦС у складі ВС у постанові від 15.04.2021 у справі № 759/15556/18: «...саме лише посилення на неналежне засвідчення копій висновків експерта без надання у їх спростування інших доказів не може бути підставою для не прийняття вказаних висновків судом апеляційної інстанції, як неналежних та недопустимих доказів у справі» [442].

Отже, у питанні оцінки дотримання вимог щодо форми висновку експерта перевага надаватиметься загальним завданням та засадам цивільного судочинства [442]. Визнання доказів висновку недопустимими з формальних підстав стоятиме на заваді досягненню таких завдань та засад.

Проте порушення не всіх вимог до змісту та форми висновку експерта слід вважати надмірним формалізмом. До «суттєвих» вимог, порушення яких веде до визнання доказів висновку недопустимими, слід віднести такі:

а) форма висновку експерта. За ч. 4 ст. 102 ЦПК України «висновок експерта має складатись у письмовій формі» [1]. Чинні норми Інструкції також допускають електронну форму викладення цього засобу доказування [70]. Окрім цього, мають бути дотримані положення щодо використання бланка експерта або експертної установи [70; 95] (1 реч. абз. 1 п. 4.15. розд. IV Інструкції; абз. 2 п. 14 розд. III Інструкції № 3505/5).

Викладення висновку експерта в усній формі не передбачене законодавством. Письмова форма сприяє чіткій ідентифікації всіх складових засобу доказування, а найголовніше — зроблених висновків;

б) підписання висновку експертом та проставлення власної печатки (або печатки експертної установи, якщо висновок підготовлено експертом, який є її працівником) [70; 95] (2 реч. абз. 1, абз. 2 п. 4.15. розд. IV Інструкції; абз. 4 п. 14 розд. III Інструкції № 3505/5).

У випадку відсутності підпису та печатки, суд та учасники справи не зможуть ідентифікувати автора документа та перевірити наявність у нього статусу експерта;

в) наявність у висновку всіх частин без прив'язки до їх конкретних положень: вступної (Вступу), дослідницької (Дослідження) та заключної (Висновків) [70] (абз. 1 п. 4.12. розд. IV Інструкції). За їх відсутності втрачається можливість перевірити описові відомості експертизи, хід дослідження експертом та зроблені ним висновки;

г) наявність відомостей про експерта, який проводив експертизу. До таких відомостей слід віднести прізвище, ім'я, по батькові, освіту, спеціальність, номер та дата свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта, ким його видано та строк дії, стаж експертної роботи, клас судового експерта, освітньо-кваліфікаційний рівень, експертна спеціальність [1; 70] (ч. 6 ст. 102 ЦПК України та абз. 13 п. 4.12. розд. IV Інструкції). Має бути також зазначено найменування та ідентифікаційний код юридичної особи експертної установи, у якій працює експерт [70] (абз. 4 п. 4.12. розд. IV Інструкції). Ці відомості аналогічно служать ідентифікації суб'єкта проведення дослідження;

д) попередження (обізнаність) експерта про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок та відмову від виконання покладених обов'язків [70] (абз. 14 п. 4.12. розд. IV Інструкції). На цю вимогу також вказують ч. 7 ст. 102 та ч. 5 ст. 106 ЦПК України [1].

У постанові від 18.12.2019 у справі № 522/1029/18 Велика Палата Верховного Суду зробила висновок: «У випадку не попередження експерта про кримінальну відповідальність суд не може враховувати вказаний висновок, як належний і допустимий доказ, зважаючи на положення ст. 78 ЦПК України, яка передбачає, що суд не бере до уваги докази, що одержані з порушенням порядку, встановленого законом» [218]. На такий самий недолік висновку звернув увагу КЦС у складі ВС у постанові від 25.10.2022 у справі № 307/2175/15-ц [443], Придніпровський районний суд м. Черкаси в рішенні від 29.05.2023 у справі № 707/324/21 [433].

Зазначення експертом про таке попередження (обізнаність) не є передумовою для притягнення до відповідальності за ст.ст. 384 та 385 КК України [153]. Кримінальна відповідальність експерта настає насамперед за складання завідомо неправдивого висновку чи відмову від виконання покладених обов'язків у суді [153]. Проте

цьому положенню надається особливе значення в судовій практиці [218; 443]. Його сенс, у першу чергу, полягає в психологічному впливі на експерта. Зазначаючи таку обізнаність (попередження), він свідомо бере на себе зобов'язання не порушувати вимог ст.ст. 384 та 385 КК України й має підсвідомо його дотримуватись. Як зазначає американський науковець у сфері психологічних наук Чалдині Р., «щойно ми робимо вибір чи займаємо позицію, то одразу ж постаємо перед внутрішньою потребою й тиском оточення, щоб надалі поводитися відповідно до них» [444];

е) викладення переліку питань, які ставляться на вирішення експертизи [70] (абз. 11 п. 4.12. розд. IV Інструкції). Без таких неможливо перевірити, чи відповідають висновки, зроблені за результатами дослідження, поставленому експертові завданню;

є) викладення відомостей про найменування документа, дати та номери складання висновку, категорії експертизи, виду експертизи (за галуззю знань) [70] (абз. 5 п. 4.12. розд. IV Інструкції). Ці відомості слугують ідентифікації відомостей про експертизу. Вони також надають змогу перевірити відповідність спеціальності експерта виду (підвиду) дослідження;

ж) викладення інформації про призначення експертизи: номер судової справи та назва суду, зазначення, що висновок підготовлено для подання до такого, стаття закону, якою передбачено надання висновку експерта, реквізити документа про призначення (замовлення) експертизи [70] (абз. 6, 15 п. 4.12. розд. IV Інструкції). Ці відомості сприяють ідентифікації суб'єкта призначення дослідження та його перевірки;

з) неможливість тлумачення норм права [90] та вирішення питання про суб'єктивні права учасників справи [1; 17, с. 24; 70] (2 реч. ч. 2 ст. 102 ЦПК України та абз. 5 п. 2.3. розд. II Інструкції). Вирішення таких питань належать до виключної компетенції суду [1; 90]. Вчинення таких дій є дисциплінарним проступком експерта [37] (п. 5 ч. 3 ст. 14 Закону України «Про судову експертизу»);

и) вказівка на особи, які були присутні під час проведення дослідження [70] (за наявності таких) абз. 18 п. 4.12. розд. IV Інструкції). У випадку відсутності таких відомостей, суб'єкт оцінки не має змоги перевірити дані таких осіб, їх статус та допустимість такої присутності;

і) відомості дослідницької частини висновку [70] (п. 4.13. розд. IV Інструкції). Така інформація необхідна у випадку проведення додаткової чи повторної експертиз із метою перевірки експертом правильності зроблених його колегою дій для отримання висновків;

ї) висновки у вигляді відповідей на поставлені експертів питання [70] (абз. 1 п. 4.14. розд. IV Інструкції). Ця інформація є, по суті, основною у висновку, адже саме для її отримання призначається дослідження.

4) *Дотримання процедури отримання доказу.* Останньою, проте не менш важливою частиною оцінки відомостей висновку експерта за критерієм допустимості є перевірка судом дотримання норм законодавства, що регламентують процедуру проведення експертизи [419]. Ця частина є найбільш об'ємною з усіх, що зумовлено розгалуженістю нормативного регулювання призначення, проведення експертизи та подання висновку.

Сенченко Н. до перевірки допустимості висновку експерта включає «дотримання процесуального порядку призначення і проведення експертизи, передбаченої законом процедури» [432]. Таку ж позицію має Пучко Д. [143, с. 232].

Давидова Д. та Волобуєва О. називають дотримання процесуальної форми проведення експертизи «першою необхідною умовою допустимості висновку експерта» [224, с. 152]. До неї учені кримінальної процесуальної науки відносять обширний перелік критеріїв, серед яких: «суворе дотримання вимог кримінального процесуального закону» [224, с. 152]; «належне процесуальне оформлення призначення експертизи (постанова, ухвала, клопотання сторін і т. ін.)» [224, с. 152]; «безпосередність дослідження» [224, с. 152]; «об'єктивність і достовірність проведеного дослідження та висновку» [224, с. 152].

Учені Гресь Н. та Недоступ К. включають до допустимості висновку також, чи було дотримано такі положення: «правильне оформлення документа, на підставі якого проводиться експертиза» [62, с. 112]; «забезпечено права учасників процесу впродовж процедури призначення та проведенні експертизи» [62, с. 112]; «встановлено істинність наданих для експертизи об'єктів, дотримано порядок їх одержання (виявлення, фіксації, вилучення, упаковки) та умови зберігання, тощо» [62, с. 112].

Законодавчі вимоги до процедури отримання висновку експерта можна умовно поділити на три частини:

- а) процедурні питання, пов'язані з призначенням експертизи;
- б) процедурні питання, пов'язані з проведенням експертизи;
- в) процедурні питання, пов'язані з оформленням результатів проведення експертизи та її завершенням.

Процедурні питання, пов'язані з призначенням експертизи охоплюють всі дії до початку безпосереднього виконання дослідження експертом. Вони регулюються переважно такими нормами права: ст. 103-107 ЦПК України [1]; ст. 7-1 Закону України «Про судову експертизу» [37]; п.п. 1.8., 1.9., 1.13. розд. I, п.п. 3.2., 3.3.-3.9. розд. III, п.п. 4.1.-4.4. розд. IV Інструкції [70]. Під час призначення експертизи судом суд та учасники справи керуються також загальними процесуальними вимогами до проведення судового розгляду, наприклад, гл. 3 «Підготовче провадження» розд. III [1] чи гл. 6 «Розгляд справи по суті» розд. III [1] ЦПК України.

Аналогічно вимогам щодо форми висновку експерта, порушення окремих процедурних вимог не потягне за собою недопустимість відомостей висновку експерта. Незначні помилки суду в порядку проведення судового засідання чи негрубі упущення формальних складових ухвали про призначення експертизи, які закріплені в ст. 104 та 260 ЦПК України [1], навряд чи призведуть до такого висновку [445]. Підтвердженням цьому є висновок Великої Палати Верховного Суду, висловлений у постанові від 26.10.2022 у справі № 201/13239/15-ц: «...не кожне допущене судом порушення процедури може істотно впливати на права учасників справи та тягнути порушення гарантій статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Крім того, за змістом цієї статті більшість процесуальних порушень, допущених на одній стадії цивільного процесу, можна виправити на іншій його стадії» [445].

Бакулін О. зазначає, що процес з'ясування допустимості висновку експерта слід розпочати саме з оцінки порядку прийняття рішення про призначення експертизи та залучення експерта. (непряме) [446; с. 54]. Це було зроблено в постанові від 14.04.2021 КЦС у складі ВС у справі № 759/3547/17 [402]. У цій справі судове рішення про призначення експертизи не було підписано одним із присяжних [402].

Верховний Суд звернув увагу, що таке процедурне порушення могло бути усунуто судом апеляційної інстанції шляхом призначення повторної експертизи за клопотанням учасника справи [402]. Тим самим суд порушив вимоги ч. 5 ст. 12 ЦПК України, адже не сприяв учасникам справи в реалізації ними своїх прав [402].

З одного боку, КЦС у складі ВС правильно оцінив дії апеляційного суду, який мав призначити додаткову експертизу, про що учасник справи заявляв клопотання [402]. У цей спосіб він виправив би недоліки рішення суду першої інстанції. Після направлення справи на новий розгляд Київським апеляційним судом ухвалою від 22.07.2021 у справі № 759/3547/17 все ж було призначено повторну судово-психіатричну експертизу [447].

З іншого боку, ЦПК України закріплює достатньо жорсткі наслідки у випадку відсутності підпису особи на поданому документі [1]. Ними можуть бути відмова у видачі судового наказу [1] (п. 2 ч. 1 ст. 165 України); повернення позовної заяви [1] (п. 1 ч. 4 ст. 185 ЦПК України); повернення апеляційної скарги [1] (п. 1 ч. 5 ст. 357 ЦПК України); повернення касаційної скарги [1]. (п. 1 ч. 4 ст. 393 ЦПК України). До того ж, за п. 5 ч. 3 ст. 376 [1] та п. 3 ч. 1 ст. 411 [1] ЦПК України це вважається грубим порушенням вимог процесуального закону, яке тягне скасування судового рішення та ухвалення нового судом апеляційної інстанції, а також скасування рішення і направлення справи на новий розгляд судом касаційної інстанції. Тому висновок експерта у вищенаведеній справі [402] мав вважатися недопустимим доказом через порушення процедури ще на етапі першого перегляду судового рішення в апеляційному порядку.

Іншим прикладом порушення процедурних вимог, яке тягне за собою недопустимість відомостей висновку експерта, є недопустимість доказів, наданих експертові на дослідження, на що звертали увагу також науковці [233, с. 85; 432].

У такому випадку застосуванню судом підлягає так звана доктрина «плодів отруєного дерева» [448] («Fruits of the poisonous tree» [448]), яку розвинув у своїх рішеннях ЄСПЛ [448]. В Україні ця категорія була предметом висновків здебільшого ККС у складі ВС [449; 450; 451].

Доктрина була сформована ЄСПЛ для описання доказів, джерелом яких були інші докази, визнані судом недопустимими (рішення ЄСПЛ у справі «Gäfgen v.

Germany») [448]. У такому випадку, останній доказ також має визнаватися таким, що отриманий з порушенням вимог закону, тобто недопустимим [452]. У рішеннях ЄСПЛ у справах «Shabelnik v. Ukraine» та «Balitskiy v. Ukraine» суд здійснив таке тлумачення доктрини: «...коли визнаються недопустимими не лише докази, безпосередньо отримані внаслідок порушення, а також і ті докази, які не були б отримані, якби не було отримано перших. Таким чином, допустимі самі по собі докази, отримані за допомогою відомостей, джерелом яких є недопустимі докази, стають недопустимими» [452].

Вітчизняні суди роблять такі висновки щодо доктрини «плодів отруєного дерева»: «Зазначена доктрина передбачає оцінку не лише кожного засобу доказування автономно, а і всього ланцюга безпосередньо пов'язаних між собою доказів, з яких одні впливають з інших та є похідними від них» [453] (постанова від 13.11.2019 Великої Палати Верховного Суду у справі № 107/07). Водночас, «критерієм віднесення доказів до "плодів отруєного дерева" є наявність достатніх підстав вважати, що відповідні відомості не були б отримані за відсутності інформації, одержаної незаконним шляхом» [453; 454; 455] (постанова від 13.11.2019 Великої Палати Верховного Суду у справі № 107/07; постанова від 09.09.2020 Великої Палати Верховного Суду у справі № 1-27/10; постанова від 06.07.2021 Великої Палати Верховного Суду у справі № 13-Зво21).

У постанові від 27.05.2020 у справі № 1-1/07 та у постанові від 29.04.2020 у справі № 1-305/2009 Велика Палата Верховного Суду наголошує: «Застосування доктрини "плодів отруєного дерева" вимагає здійснення логічних операцій щодо встановлення джерела походження інформації, завдяки якій було здобуто кожен доказ, яким обґрунтовується судове рішення. Відділяючи докази, здобуті завдяки інформації, отриманій внаслідок істотних порушень прав і свобод людини, встановлених рішенням ЄСПЛ, від доказів, отриманих з джерел не пов'язаних ані прямо, ані опосередковано із такою інформацією, суд з повноваженнями касаційної інстанції здійснює перевірку правильності правової оцінки обставин та допустимості кожного окремого доказу» [456; 457].

Аналіз практики застосування доктрини «плодів отруєного дерева» судами цивільної юрисдикції дозволяє сформулювати таке правило щодо висновку експерта:

«Недопустимим є висновок експерта, відповіді на питання у якому були надані на підставі дослідження ним недопустимих доказів» [458; 459]. Прикладами такої практики є рішення від 02.03.2023 у справі № 753/115/22 та від 25.08.2021 у справі № 753/13864/19 Дарницького районного суду міста Києва [458; 459]. У цих справах суд не взяв до уваги висновок експерта, пославшись саме з підстав недопустимості доказів, на підставі яких проводилось дослідження [458; 459]. Отже, суд має оцінити в першу чергу всі докази, на підставі яких проводилася експертиза, а сам висновок — в останню чергу.

Проблемою зазначеної вище доктрини при її застосуванні до висновку експерта є неможливість будь-яким чином уникнути використання дослідником недопустимих доказів. Зважаючи на те, що суд оцінює докази вже в нарадчій кімнаті, учасники справи позбавлені можливості виправити недоліки такого висновку, наприклад, шляхом замовлення нового. Ані сам експерт, ані учасники справи не можуть робити остаточні висновки про допустимість первинних доказів на будь-якому з етапів експертизи й відхиляти їх використання при експертизі.

У ЦПК України *процедурним питанням, пов'язаним з проведенням експертизи*, присвячена лише ст. 108 [1]. Детальніше вони регламентуються в розд. III та IV Інструкції [70]. Проте нормативні положення не закріплюють, чи має суд «втручатись» у процедуру проведення експертизи й висловлювати оцінку правомірності її ходу.

У дисертації Васильєва-Шаламова Ж. висловлює позитивну відповідь на це питання: «Вважаємо, що суд повинен перевірити підстави вибору та правомірність використання у кожному випадку конкретної експертної методики» [9, с. 12]. У постанові від 27.10.2022 у справі № 569/486/21 КЦС у складі ВС підтвердив висновки попередніх судів, які зазначили про невикористання експертом почеркознавцем під час дослідження окремих зразків та документів [460]. Із таких підстав відомості висновку було визнано недопустимими [460].

Наведеними висновками Васильєва-Шаламова Ж. та КЦС у складі ВС підтверджують повноваження суду оцінити правильність застосування експертом його спеціальних знань [9, с. 12; 460]. Жодних обмежень у цьому ані судова практика, ані доктрина не сформували. Можна дійти висновку, що перевірка процедури проведен-

ня експертизи може стосуватися будь-якого її підетапу та компоненту: методик, об'єктів дослідження, інструментів, приміщень, матеріалів та багато іншого [9, с. 12; 460].

Підвалини схожої позиції було закладено ще на початку XX століття в США, де в справі «Frye v. United States» (1923 рік) суд сформував так званий «Стандарт Фрая» [461; 462] («Frye Standard» [461; 462]). Відповідно до нього, «варто вважати, що свідчення експерта повинні ґрунтуватися на наукових методах, які в достатній мірі встановлені та прийняті» [461] або «...відповідають загальноприйнятій практиці спеціалістів у цій галузі» [462]. Суд у США, таким чином, може оцінювати прийнятність тих чи інших наукових методів, використаних експертом при наданні показань [461; 462].

У подальшому «Стандарт Фрая» [461; 462] («Frye Standard» [461; 462]) був витіснений іншим відомим у США стандартом оцінки показань експерта, який був сформований у справі «Daubert v. Merrell Dow Pharmaceuticals Inc.» (1993 рік) [463]. Він дістав назву «Стандарт Дауберта» [463] («Daubert Standard» [463]). Відповідно до нього суд мав використовувати такі фактори для оцінки методології експерта: «Чи методику або теорію, яка розглядається, можна та було перевірено; чи була вона опублікована та чи піддавалась експертній оцінці; відомий або потенційний рівень помилок; наявність і дотримання стандартів, які контролюють її застосування; і чи отримала вона широке визнання у відповідній науковій спільноті» [463].

Однією з ключових вимог, які ставляться до експерта як учасника судового процесу, є наявність спеціальних знань [1]. Вони є характеристикою, яка відрізняє експерта від суду, учасників справи та інших учасників судового процесу. У силу відсутності таких знань, головуючий суддя не має можливості правильно оцінити дійсну необхідність та правильність застосування тієї чи іншої експертної методики, використання певного інструментарію чи особливості здійснення окремої дії в рамках експертизи. Роблячи це, суд перебирає на себе функції експерта, що в силу 1 реч. ч. 1 ст. 127 Конституції України [4] не належить до його повноважень. Тим самим суд порушує ч. 2 ст. 19 Конституції України [4].

У головуючого можуть існувати тільки об'єктивні сумніви в доцільності застосування тієї чи іншої методики або порушення процедури проведення експертизи.

Підтвердження цьому може бути надано іншим експертом в межах повторної експертизи [1] (ч. 2 ст. 113 ЦПК України). Тільки особа, яка володіє спеціальними знаннями, може перевірити їх застосування іншою особою.

Переконати суд у наявності недоліків висновку експерта та необхідності призначення повторної експертизи може рецензування засобу доказування. Підстави та механізм цієї процедури закріплені в Порядку № 335/5 [464] (Порядку проведення рецензування висновків судових експертів, затвердженому наказом від 03.02.2020 № 335/5 Міністерства юстиції України).

Відповідно до 1 реч. п. 2 розд. I Порядку № 335/5 «метою рецензування висновків судових експертів є вдосконалення професійної майстерності експертів, поліпшення якості та обґрунтованості їх висновків» [464]. При цьому «рецензування не проводиться з метою спростування чи підтвердження висновків» [464] (2 реч. п. 2 розд. I Порядку № 335/5).

Згідно з абз. 1 п. 1 розд. II Порядку № 335/5 «рецензування висновків проводять співробітники НДУСЕ, які мають кваліфікацію судового експерта з тієї експертної спеціальності, за якою складено поданий на рецензування висновок, та не менше ніж трирічний стаж експертної роботи» [464]. За положеннями абз. 2 п. 4 розд. II Порядку № 335/5 «рецензія передбачає аналіз та коментування основних положень висновку експерта шляхом узагальненого і аргументованого його оцінювання з точки зору відповідності вимогам чинного законодавства, методикам проведення судової експертизи, іншим встановленим вимогам» [464].

У науковій літературі та практиці розгляду судових справ думки щодо можливості та особливостей використання рецензії висновку експерта в процесі доказування розділились [386, с. 77; 388, с. 109; 465, с. 6; 466; 467; 468].

Прихильники використання рецензії аргументують, що ця процедура могла б надати «змогу встановити факти відповідності експертного дослідження спеціальним методикам, перевірити повноту й об'єктивність дослідження, упевнитися в обґрунтованості отриманих результатів та ін.» [465, с. 6]. Такий крок, на їх думку, полегшив би «оцінку достовірності висновків експерта» [465, с. 6] та сприяв би «зменшенню кількості слідчих та судових помилок» [465, с. 6]. Як доповнення, Авдєєва К. та Коновалова В. пропонують також закріпити в Україні можливість «про-

водити перехресний допит за участі рецензента та виконавця рецензованого висновку експерта» [465 с. 6].

Правомірним використання рецензії вважав також КЦС у складі ВС у деяких зі своїх судових рішень [466]. У постанові від 17.06.2020 у справі № 761/19866/14-ц він відхилив доводи скаржника, що суд апеляційної інстанції помилково взяв до уваги рецензію на висновок експерта [466]. Не переконав Верховний Суд у цій справі і той аргумент, що рецензування «не є процесуальною дією і складений за його результатами документ не має доказового значення» [466].

У постанові від 04.10.2023 у справі № 522/24929/15-ц КЦС у складі ВС зазначив, що недійсність свідчення експерта, який проводив рецензування, «ставить від сумнів допустимість цієї рецензії як доказу» [467]. Тобто суд застосовує до рецензії критерії, закріплені в абз. 1 ч. 2 ст. 76 ЦПК України [1], а отже розглядає правову природу відомостей у ньому як доказів [467].

Окрім цього, КГС у складі ВС у постанові від 14.01.2021 у справі № 922/2216/18 висловив таку позицію: «...”невзяття до уваги” судами рецензії як доказу, з мотивів отримання рецензії на замовлення учасника процесу та висновок судів про упередженість експерта з цих підстав, - порушує принцип змагальності сторін, відповідно до якого здійснюється судочинство у господарських судах» [468].

Проте окремі дослідники називають інститут рецензування висновку експерта «інструментом внутрішньої процедури перевірки якості й обґрунтованості висновків» [386, с. 77] та «методом внутрівідомчого контролю управління експертного забезпечення правосуддя України» [388, с. 109]. Ключовими аргументами проти використання рецензії висновку експерта під час доказування в судових справах є:

а) рецензія висновку експерта не є процесуальним документом [386, с. 78; 469, с. 41; 470, с. 294];

б) рецензія не містить відомостей про факти (обставини), що мають значення для вирішення справи [386, с. 78];

в) при складанні рецензії не діють гарантії незалежності та неупередженості рецензента [386, с. 78];

г) особа, яка складає рецензію, не несе юридичної відповідальності за викладений матеріал, оскільки висловлює суб'єктивну думку [469, с. 41; 470, с. 295; 471, с. 19];

д) рецензування не впливає на оцінку висновку експерта [386, с. 77];

е) рецензент не є учасником судового процесу та не може бути викликаний судом для надання пояснень щодо викладеного матеріалу [470, с. 295];

є) рецензування суперечить Конституції України [470, с. 296].

В одній зі своїх наукових праць учений кримінальної процесуальної науки Ткаченко Є. критично оцінює практику використання учасниками справи рецензій висновку експерта [470, с. 296]. Вони, на його думку, «не мають нічого спільного з утвердженням та гарантуванням конституційних прав і свобод людини». Метою рецензій є лише затягування процесуальних стоків, а також дискредитація авторитету та репутації експерта з метою призначення додаткової чи повторної експертизи [470, с. 296].

У постанові від 19.07.2023 у справі № 130/2317/21 Вінницький апеляційний суд підтвердив наведені аргументи: «Колегія суддів вважає, що рецензія не є тим доказом в розумінні закону, який спростовує висновок експертизи, оскільки процедура рецензування висновків експертів не має за мету вплинути на його оцінку в судовому процесі, і не проводиться з метою спростування чи підтвердження висновків судових експертів. Інститут рецензування висновків судових експертів є інструментом внутрішньої процедури перевірки якості та обґрунтованості висновків, що подаються з метою отримання та підтвердження кваліфікації судового експерта» [472]. Такі висновки висловив ККС у складі ВС у постанові від 08.08.2024 у справі № 708/1253/15-к [473].

Не піддається сумніву протиправність використання рецензії для спростування висновків, зроблених експертом [472]. Це прямо суперечить меті рецензування і 2 реч. абз. 1 п. 2 розд. I Порядку № 335/5 [464].

Проте абз. 2 п. 4 розд. II Порядку [464] та положення ЦПК України [1] не забороняють використання рецензії висновку експерта в судовій справі загалом. До основних дій, які здійснює рецензент, належать «аналіз та коментування основних положень висновку експерта» [464]. Це проводиться шляхом «узагальненого і аргу-

ментованого його оцінювання з точки зору відповідності вимогам чинного законодавства, методикам проведення судової експертизи, іншим встановленим вимогам» [464].

Це підтверджують також науковці [62, с. 114; 388, с. 110; 469, с. 43; 470, с. 294-295]. Як зазначає у одній із праць Лук'янчук О., «рецензія має містити розгорнуту характеристику висновку щодо його відповідності вимогам нормативно-правових актів із питань судово-експертної діяльності та методикам проведення судових експертиз» [469, с. 41]. На думку Федчишиної В. та Ткаченка Є., рецензент має підтвердити повноту та об'єктивність експертного висновку [388, с. 111; 470, с. 294].

Відомості рецензії висновку експерта могли б стати суду в нагоді під час вирішення питання про призначення повторної чи додаткової експертиз [468]. Саме «неповнота» та «необґрунтованість» висновку експерта є передумовами використання дискреційних повноважень суду, передбачених ч. 1 та 2 ст. 113 ЦПК України [1]. Аргументом на користь цієї пропозиції є, у першу чергу, наявність у рецензента спеціальних знань [464]. Він є також експертом з тієї експертної спеціальності, за якою складено поданий на рецензування висновок [464] (п. 1 розд. II Порядку № 335/5). На противагу, суддя таких знань не має і об'єктивно не може оцінити недоліки висновку.

Таку думку підтримує КГС у складі ВС, який у постанові від 14.01.2021 у справі № 922/2216/18 зазначив: «За наслідком оцінки судом рецензії на висновок експертизи згідно з приписами ГПК України, суду належало вирішити питання, зокрема, щодо наявності/відсутності підстав для виклику у судове засідання експерта, з метою роз'яснення останнім експертного висновку від 10.09.2019 № 28617/17362-17364; вирішити питання щодо наявності/відсутності підстав для призначення у справі повторної, додаткової експертиз» [468].

Цей підхід критикується, наприклад, судовим експертом О. Лук'янчуком у статті «Правомірність рецензування висновку експерта в судовому процесі» (2021 рік) [469, с. 43]. Він висловлює думку, що «практика подання учасниками судового процесу рецензій на висновки судових експертів, а також прийняття на їх основі рішень про призначення додаткової чи повторної експертизи суперечить законодавству України» [469, с. 43]. Проте наукова робота містить аргументи лише проти викори-

стання рецензії для спростування висновків експерта [469]. Заборона покладати її в основу прийняття рішення про призначення повторної чи додаткової експертизи не обґрунтовується [469].

Таким чином, аргументами за використання рецензії висновку експерта у цивільній справі могла б стати допомога суду у виявленні недоліків засобу доказування, порушення процедури чи інших положень закону, які йому, з огляду на відсутність спеціальних знань, не були відомі. Мова в цьому випадку не йде про спростування висновків експерта як таких. Доцільність рецензії вбачається у появі об'єктивних сумнівів у суду щодо повноти та обґрунтованості висновку для призначення додаткової чи повторної експертизи.

Процедурні питання, пов'язані з оформленням результатів проведення експертизи та її завершенням, врегульовані як на рівні ЦПК України [1] (ст.ст. 81 та 83), так і на рівні Інструкції [70] (наприклад, п. 4.21. розд. IV). Ці норми передбачають викладення висновку експерта на носії інформації та його передання разом з іншими матеріалами особі, яка призначила (замовила експертизу) [70]. На цьому етапі процедура експертизи завершується.

Особливості подання висновку під час призначення експертизи судом чи замовленні учасниками справи викладено в п. 2.3.4. підрозд. 2.3. розд. 2 роботи.

Достовірність відомостей висновку експерта. Умови визнання доказу достовірним вбачаються зі зворотного граматичного тлумачення [42, с. 9] ст. 79 ЦПК України [1]. Відповідно до її положень, «достовірними є докази, на підставі яких можна встановити дійсні обставини справи» [1]. Ключовою у наведеній нормі є конструкція «дійсні обставини» [1], яка законодавчої дефініції не має.

У тлумачному словнику української мови поняття «дійсний» розкривається з декількох сторін: «Який насправді існує або існував; реальний» або «який має законну силу, зберігає чинність; правочинний» [47]. У контексті доказів застосовним є перший варіант, адже законну силу, як, наприклад, судові рішення [1] вони мати не можуть. Тобто недостовірними є докази, які не повідомляють про факти (обставини) справи, які насправді існували чи існують у навколишній дійсності.

Подібним чином достовірність доказів регулює КАС України [213]. У той час ГПК України має іншу будову цього положення [212]. Згідно зі ст. 78 ГПК України

«достовірними є докази, створені (отримані) за відсутності впливу, спрямованого на формування хибного уявлення про обставини справи, які мають значення для справи» [212]. Відповідні зміни були внесені до цього кодексу 16.11.2019 Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання інвестиційної діяльності в Україні» [474]. До цієї дати КАС України [213], ГПК України [212] та ЦПК України [1] ідентично розкривали умови визнання доказів недостовірними.

У наукових працях окремі вчені сходяться в думці, що достовірність відображає відповідність встановлених обставин справи обставинам, що фактично мали місце [319, с. 3; 417, с. 228; 475, с. 270]. На думку Рудько К., «достовірність (вірогідність) доказу означає, що інформація, яка отримана з певного доказу, відповідає дійсності» [426, с. 115]. Волкова Н. зазначає, що «...достовірним доказом, буде той доказ, який характеризується точністю та не викликає сумнівів щодо визначення наявності або відсутності фактів (обставин), що входять до предмету доказування» [476, с. 330]. Схожий за своєю суттю висновок висловлює Штефан А. [10, с. 395].

Пов'язаність достовірності доказів з їх повною відповідністю дійсності є дискусійною [414, с. 91; 267, с. 68-69;]. Проблеми створює той факт, що в судовому процесі встановлюються винятково ті обставини (факти), які існують поза межами сприйняття судді. Через це нерідко оцінка різних доказів за критерієм достовірності призводить до різних результатів [318, с. 180].

Насправді, об'єктивне встановлення дійсних, реально існуючих обставин (фактів) подекуди майже неможливе. У сучасних реаліях навіть фіксація за допомогою пристроїв фото- та відеозйомки не завжди може забезпечити відображення дійсності через втручання окремих технологій та «штучного інтелекту» [477, с. 24]. Тому ми можемо говорити лише про встановлення суддею обставин реальності з найвищим ступенем імовірності, тобто «вірогідно» [47]. Недарма окремі науковці розглядають достовірність як «...характеристику, що означає максимальне наближення суду до повного й правильного встановлення фактичних обставин судової справи» [475, с. 270].

Слід погодитись із думкою, що «достовірність доказу — це такий ступень правдивості доказової інформації, яка дозволяє суду з високою ймовірністю переко-

натися у існуванні чи відсутності факту чи обставини, що встановлюється, а також визнати таку інформацію доказом» [127, с. 50]. Суть достовірності, таким чином, складає можливість суду з найбільшою долею ймовірності (вірогідності) переконатись у існуванні тих чи інших фактів (обставин) справи [12, с. 169].

Ступінь більшої ймовірності (вірогідності) можливо досягти шляхом співставлення всіх наявних в матеріалах справи доказів [249, с. 387; 476, с. 331; 478]. Тим самим можливо виявити суперечні та взаємовиключні відомості, які вони містять [476, с. 331]. Волкова Н. обґрунтовує, що «...достовірним можна вважати будь-який доказ, зміст якого не спростовано в процесі доказування» [476, с. 331]. Таку ж думку має Рубан К. [479, с. 317]. Хоча наведене негативне тлумачення достовірності приводить до думки про презумпцію достовірності доказу, що суперечить конструкції ч. 1 ст. 79 ЦПК України, проте ідея співставлення доказів для її встановлення [249, с. 387; 476, с. 331] є правильною.

Такий підхід у той же час призводить до того, що достовірність доказу як критерій зливається у значенні з вірогідністю доказів, яка закріплена лише в ГПК України [212] та на практиці розглядається як «стандарт доказування» [480]. За своїм визначенням стандарт доказування — це певна межа, за якої кількісна характеристика інформації перетворюється в якісну [475, с. 270]. Згідно з ч. 1 ст. 79 ГПК України «наявність обставини, на яку сторона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, вважається доведеною, якщо докази, надані на підтвердження такої обставини, є більш вірогідними, ніж докази, надані на її спростування» [212].

У постанові від 29.01.2021 у справі № 922/51/20 КГС у складі ВС наводить такий висновок: «Стандарт доказування ”вірогідність доказів”, на відміну від ”достатності доказів”, підкреслює необхідність співставлення судом доказів, які надає позивач та відповідач» [481]. Тлумачачи норму ч. 1 ст. 79 ГПК України, він зазначає, що «...нею покладено на суд обов’язок оцінювати докази, обставини справи з огляду і на їх вірогідність, яка дозволяє дійти висновку, що факти, які розглядаються, скоріше були (мали місце), аніж не були» [481]. Науковці Власов А. та Манжула А. вважають, що за цим стандартом доказування «необхідним є не надати достатньо доказів для підтвердження певної обставини, а надати їх саме ту кількість, яка зможе переважити доводи протилежної сторони судового процесу» [482, с. 48].

Поняття «достовірність» як критерій доказів та «вірогідність» як стандарт доказування мають відмінності, хоч і пов'язані одне з одним. Існування факту з більшою долею імовірності (вірогідністю) призводить до достовірності всіх доказів, які цей факт відображають, і навпаки. Проте достовірність встановлюється щодо окремого доказу шляхом його співставлення з іншими доказами у справі [476, с. 331; 479, с. 316]. Стандарт «вірогідність доказів» [481] встановлюється щодо доказаності факту (обставини) у справі загалом [483, с. 96]. Учений Пільков К. цю думку підтверджує, зазначаючи, що «...не докази є вірогідними, як про це вказано у статті 79 ГПК України, а з деякою вірогідністю можна вважати встановленими як істинні певні обставини...» [483, с. 96].

У рішенні від 23.08.2016 у справі «J.K. and Others v. Sweden» ЄСПЛ називає «стандарт вірогідності доказів» [484] дещо по-іншому [484]. Він зазначає, що цивільна справа повинна бути вирішена з урахуванням «балансу вірогідностей» [484]. Таким чином, «...суд повинен вирішити, чи являється вірогідність того, що на підставі наданих доказів, а також правдивості тверджень заявника, вимога цього заявника заслуговує довіри» [484].

Самілик Л. та Огнев'юк Т. у одній зі своїх робіт аргументують, що «в основі стандарту "балансу ймовірностей" є оцінка існування того чи іншого факту, якщо ймовірність становить 51% та більше, очевидно, що факт є достовірним» [485, с. 84]. Його призначенням є об'єктивізація оцінки доказів [486, с. 324].

До ознак стандарту «баланс імовірностей» [485, с. 84] відносять такі:

1) він «виникає на підставі встановлення "ймовірності", тобто про впевненість чи безсумнівність доведення факту тут не йдеться» [485, с. 85];

2) «сукупності доказів повинно бути досить для визнання факту доказаним» [485, с. 85];

3) «докази повинні характеризуватись якісними ознаками, такими як достовірність, належність та допустимість» [485, с. 85];

3) «застосовується за умови забезпечення сторонам можливості реалізації прав у сфері доказової діяльності та залежить від способів і методів їх процесуального використання» [485, с. 85];

4) «якщо позивач виконав свій тягар доказування на 51%, то вважається, що він переміг, якщо 50 на 50 – то позов задоволенню не підлягає в силу рівності ймовірностей» [486, с. 326].

При вирішенні цивільних справ суди нечасто вдаються до тлумачення достовірності доказів. Вони обмежуються лише цитуванням положень ст. 79 ЦПК України [487; 488; 489]. З одного боку, це свідчить про те, що, на думку органів судової влади, названий критерій доказів є зрозумілим і чітко окресленим в законодавстві. З іншого боку, він може застосовуватися лиш на певному інтуїтивному рівні.

Одним із небагатьох судових рішень, де було здійснено таке тлумачення, є рішення від 04.03.2019 Ульяновського районного суду Кіровоградської області у справі № 402/1319/18 [490]. У ньому суд зазначив: «Достовірність доказів це властивість доказу, що характеризує точність, правильність відображення обставин, що належать до предмета доказування. Достовірним є доказ, що містить правдиву інформацію про дійсність. Достовірність доказу залежить від доброякісності джерела інформації (відомостей), відповідності доказів один одному, загальної оцінки всіх зібраних і досліджених доказів» [490]. Такий самий висновок було зроблено Суворовським районним судом м.Одеси у рішенні від 04.12.2019 у справі № 523/2377/18 [491] та Рубіжанським міським судом Луганської області у рішенні від 23.05.2019 у справі № 425/611/19 [492]. Суди в цих справах наголошують, що перевірка достовірності доказів досягається шляхом співставлення доказів одне одному та їх оцінці в сукупності [491; 492].

У частині оцінки висновку експерта на предмет достовірності наукова спільнота аналогічно не знайшла єдиної точки зору [62, с. 112; 117, с. 162; 267, с. 70-71].

Коваленко А. та ін. вважають, що «рішення суду не може бути ухвалене на підставі висновку експерта, який суперечить достовірно встановленим доказам» [117, с. 162]. Недоліком цієї позиції є те, що необхідно першопочатково встановити однозначну достовірність інших доказів [117, с. 162]. Це може бути проблемою у випадку наявності лише двох чи трьох таких, що суперечать одне одному.

Науковці Гресь Н. та Недоступ К. зазначають, що суть достовірності висновку експерта можливо передати через такі положення: «З урахуванням відображених у

висновку фактів можна встановити дійсні обставини справи. Імовірність недопущення в ньому помилок, безперечної правильності суджень й однозначного їх розуміння всіма суб'єктами провадження» [62, с. 112]. Сама лише ймовірність наявності помилок не може бути підставою для визнання висновку недостовірним. Цей факт має бути насамперед перевірений іншим експертом, тобто особою із спеціальними знаннями. Це ж стосується і «безперечної правильності суджень» [62, с. 112], що суд чи учасники справи здійснити не можуть через відсутність тих самих знань.

Воробчак А. у дисертації наводить сукупність «умов» [267, с. 70-71], які мають бути встановлені під час оцінки висновку експерта за критерієм допустимості. До таких належать «Компетентність експерта та його об'єктивність» [267, с. 153], «достатність і достовірність матеріалів, наданих експерту для проведення дослідження» [267, с. 155], «наукова обґрунтованість обраної експертом методики дослідження та її застосовність до фактів кримінального провадження» [267, с. 157], «повнота проведеного експертом дослідження» [267, с. 159]. Схожі критерії наводить у своїй роботі Сенченко Н. [432]. Учені при цьому змішують складові критерію достовірності з допустимістю доказів, у межах якого може перевірятися та сама інформація [9, с. 12; 267, с. 68].

Федчишина В. достовірним вважає висновок експерта, який є «...науково-обґрунтованим і підтвердженим відповідними експертними доказами» [388, с. 111]. Висновок, який не відповідає цим критеріям, на її думку, лише «дезінформовує учасників процесу щодо реальності фактів» [388, с. 111]. Проте науковиця не розглядає випадки, коли висновок експерта може й не бути науково-обґрунтованим з точки зору викладення його дослідницької частини, проте його висновки відображають дійсні факти (обставини). До того ж не є зрозумілим зміст поняття «експертні докази» [388, с. 111], на яких вона акцентує увагу.

Достовірним слід вважати висновок експерта, який з більшою долею імовірності (вірогідністю) відображає дійсні обставини (факти) справи. Ця позиція відповідає загальній концепції критерію «достовірності доказів» [12, с. 169].

«Більша доля ймовірності» є суб'єктивним фактором, визначення якої лягає на суддю. Вона досягається шляхом дослідження всієї сукупності доказів, пояснень сторін, врахуванню законів логіки та природи, а також інших факторів, які мають мі-

сце за нормальних умов. Таким чином, недостовірним буде висновок, факти (обставини) в якому суперечать встановленим на підставі сукупності інших доказів. У випадку наявності лише висновку експерта та одного іншого доказу, достовірним слід вважати той доказ, обставини (факти) в якому існували ймовірніше з урахуванням інших вищенаведених факторів. Такий доказ матиме більшу вагу, тобто здатність доказу «...підтримати правильний за законами логіки умовивід щодо існування певної обставини з певною вірогідністю» [483, с. 97].

Як приклад, висновок експерта відображає довжину смуги для гальмування автомобіля 200 м за нормальних погодних умов та швидкості руху 20-30 км/год. На противагу ньому схема дорожньо-транспортної пригоди містить довжину смуги для гальмування 10-15 м за тих самих умов. За всіма законами логіки та природи, перший факт є менш імовірним, аніж другий. Тому достовірними мають визнаватися докази в схемі дорожньо-транспортної пригоди, а не висновку.

Частково вищенаведені висновки підтверджуються в окремих судових рішеннях Верховного Суду [385]. У постанові від 28.09.2022 у справі № 333/3243/20 КЦС у складі ВС дійшов такого висновку: «Суди дійшли правильного висновку про те, що поданий представником ОСОБА_2 - ОСОБА_3 - висновок експерта від 07 жовтня 2020 року № 1341-20, складеного судовим експертом Дніпропетровського науково-дослідного інституту судових експертиз (Запорізьке відділення) ОСОБА_7. за результатами судової почеркознавчої експертизи, суперечить іншим матеріалам справи і викликає сумніви у його правильності, тому він не є достовірним доказом» [385]. Суд, таким чином, переконаний у тому, що на достовірність висновку експерта вплинула його суперечність іншим матеріалам справи [385].

У той же час результати опитування дисертантом вітчизняних правників показали, що більшість із них (80% опитаних адвокатів (Додаток 4), 23,3% опитаних експертів (Додаток 2) та 53,7% опитаних суддів (Додаток 3) зазначають про існування судової практики, за якою відомостям висновку експерта надається переважаюче значення над іншими доказами в справі. Це призводить до того, що суд буде здійснювати не загальне співставлення доказів одне з одним, а всіх доказів з відомостями, які містяться у висновку експерта. Змінити цей підхід можливо шляхом викладення ч. 1 ст. 110 ЦПК України в такій редакції: «Відомості висновку експерта для суду не ма-

ють заздалегідь встановленої сили, не мають переваги над іншими доказами і оцінюються разом із ними за правилами, встановленими статтею 89 цього Кодексу. Відхилення судом відомостей висновку експерта повинно бути мотивоване в судовому рішенні» (Додаток 1).

Формулювання «не має переваги над іншими доказами» надає однозначну відповідь на питання співвідношення відомостей висновку експерта з іншими доказами в справі, залишаючи між ними знак рівності.

Достатність відомостей висновку експерта. «Достатність» [1] структурно розміщена законодавцем після інших критеріїв оцінки доказів, закріплених у ст.ст. 77-79 ЦПК України [1]. Це можна тлумачити таким чином, що питання достатності має вирішуватися судом після позитивного встановлення належності, допустимості та достовірності доказів [12, с. 177]. До того ж достатність є системною характеристикою доказів [267, с. 71], що певним чином відокремлює її від інших критеріїв.

Згідно з ч. 1 ст. 80 ЦПК України «достатніми є докази, які у своїй сукупності дають змогу дійти висновку про наявність або відсутність обставин справи, які входять до предмета доказування» [1]. Особливі правила оцінки доказів за цим критерієм закріплює ч. 2 названої статті [1]. Відповідно до неї «питання про достатність доказів для встановлення обставин, що мають значення для справи, суд вирішує відповідно до свого внутрішнього переконання» [1].

З одного боку, ч. 2 ст. 80 ЦПК України [1] дублює ч. 1 ст. 89 ЦПК України [1]. Із «граматичного тлумачення» [42, с. 9] останньої впливає, що суд оцінює докази за всіма критеріями на підставі свого внутрішнього переконання [1]. З іншого боку, законодавець вирішив додатково наголосити на тому, що не є наперед визначеним, які докази та їх кількість є достатніми для встановлення певної обставини (факту) [1]. Це має встановлюватись у кожному конкретному випадку на підставі «внутрішнього переконання» [1] судді.

Окремі вчені зазначають, що такий суб'єктивний чинник «не завжди позитивно впливає на ефективність судового розгляду» [493, с. 487] та «може трактуватися як упередженість» [494, с. 342]. Проте позбутися його в судовому процесі неможливо. По-перше, суд не сприймає факти (обставини) особисто. По-друге, законодавством не може бути визначено чіткого алгоритму оцінки доказів за кожним із кри-

теріїв. Для справедливого вирішення справи необхідно здійснювати оцінку в кожному випадку індивідуально.

Судова практика вирішення цивільних справ здебільшого оминає питання тлумачення критерію достатності доказів. Одним із небагатьох судових рішень на цю тему є постанова від 07.12.2023 КЦС у складі ВС у справі № 285/3784/21, де суд зазначив: «Якщо сторона не подала достатньо доказів для підтвердження певної обставини, то суд робить висновок про її недоведення. Це положення є одним із найважливіших наслідків принципу змагальності у цивільному процесі» [495]. Зробити висновок про надання достатності якісної чи кількісної характеристики Верховним Судом не видається можливим.

У науковій літературі виокремлюють два види достатності доказів: «Очевидна достатність ("prima facie evidence")» [496, с. 107] та «задовільна достатність ("satisfactory evidence")» [496, с. 107]. Перша категорія — це кількість доказів, якої за законом достатньо для встановлення факту (обставини), доки їх існування не буде спростовано іншими доказами [496, с. 107]. Задовільна достатність передбачає надання такої кількості доказів, які при «розумовому зважуванні» [497, с. 112] судом здатна переконати його в існуванні факту (обставини) [497, с. 112]. На практиці суди здебільшого використовують другий вид достатності. Це пояснюється відсутністю в законодавстві чіткої кількості доказів, необхідних для встановлення певних фактів (обставин). Винятки складають так звані факти (обставини), які мають доказуватись лише певними засобами доказування [1] (ч. 2 ст. 78 ЦПК України).

Наукова спільнота розділилась на три табори у визначенні сутності поняття «достатність». Перший із них говорить про достатність як про кількісну характеристику доказів [498, с. 24]. На їх користь свідчить те, що «розробниками нової редакції ЦПК України у зміст ст. 80 покладено, здебільшого, кількісну складову доказів» [12, с. 174]. Степаненко Т. зауважує, що лише одного непрямого доказу буде замало для підтвердження наявності чи відсутності певних фактів (обставин) [124, с. 149]. У цьому випадку можна говорити лише про «ймовірність» [124, с. 149] їх існування [124, с. 149]. На думку Колісника О., «для підтвердження наявності певної обставини кількість доказів "за" має бути саме достатньою, щоб переважити докази "проти"» [498, с. 24].

Друга група вчених наголошує на якісній характеристиці достатності доказів [124, с. 149; 125, с. 59; 249, с. 388; 319, с. 3; 414, с. 91; 476, с. 331; 479, с. 317]. На їхню думку, цей критерій не вимагає подання якомога більшої кількості доказів (кількісна характеристика) [12, с. 177; 414, с. 91]. Суть достатності полягає в тому, аби подати таку їх кількість, яка надасть суду змогу впевнитись у наявності (відсутності) фактів чи обставин, а також вирішити справу в цілому [125, с. 59; 249, с. 388; 414, с. 91; 476, с. 331]. Така достатність оцінюється судом у кожному випадку індивідуально [249, с. 388].

Обґрунтовану позицію в цій частині висловлює науковиця Волкова Н.: «В залежності від певної цивільної справи достатність доказів оцінюється по різному, оскільки неможливо визначити певну кількість доказів, які будуть достатніми для всіх без обмежень цивільних справ. Необхідно зазначити, що достатньо доказів тоді, коли суд може дійти висновку про наявність або відсутність обставин справи, та вирішити справу по суті» [476, с. 331].

Остання група вчених поєднує думки двох попередніх [10, с. 398; 12, с. 177; 267, с. 71-72]. На їхнє переконання, достатність доказів — це поєднання як кількісного, так якісного їх вимірів [10, с. 398; 12, с. 177; 267, с. 71]. Грабовська О. звертає увагу, що «баланс якості доказів (належність, допустимість, достовірність) та їх кількості і сприяє висновку про їх достатність чи недостатність для встановлення певного факту чи обставини» [12, с. 177]. На переконання ученого кримінальної процесуальної науки Воробчака А., «кількісна характеристика свідчить про встановлення або спростування одного й того самого факту або обставини, що підлягають доказуванню, за допомогою декількох доказів» [267, с. 71-72]. З іншого боку, «якісна характеристика вказує на їх якісну визначеність і системність, що забезпечують можливість обґрунтування процесуального рішення, яке підлягає ухваленню» [267, с. 72].

Використання виключно кількісного підходу [498, с. 24] під час оцінки доказів за критерієм достатності ставить під загрозу вимогу справедливого судового розгляду. Мова йде про ті випадки, коли на підтвердження факту (обставини) у справі існує лише один доказ. Інших сторона надати не може з об'єктивних причин.

За кількісним підходом суд мав би відмовити у визнанні такого факту (обставини) через недостатність доказів.

За загальним правилом, достатність необхідно розглядати як баланс якісної та кількісної характеристик [10, с. 398; 12, с. 177; 267, с. 71]. Якісна полягає в дотриманні всіх інших критеріїв оцінки [12, с. 177]. У цьому випадку велику роль грає достовірність. Саме вона надає суду можливість з більшою долею ймовірності (вірогідністю) переконатись у існуванні факту (обставини) [12, с. 169]. Кількісна полягає в наданні тієї кількості доказів, яка «переважить» докази іншої сторони, подані для спростування (підтвердження) факту (обставини) [498, с. 24]. Проте з останнього правила існують винятки.

По-перше, ними є ті випадки, коли надати більше одного доказу об'єктивно неможливо або з урахуванням усіх доказів факт (обставина) залишається менш вірогідним. Аби вважати доказ достатнім суд, має виходити із загальних засад логіки, законів природи, справедливості та пояснень учасників справи. Тобто, якщо поданий учасником один доказ відповідає наведеним ознакам, він вважатиметься достатнім для суду аби вважати факт (обставину) доведеною. У свою чергу, інші докази, подані на противагу, не будуть взяті до уваги. Це певним чином переплітається з вірогідністю, де при оцінці доказу мають враховуватися зазначені позиції. Вірогідного доказу має бути достатньо аби встановити (спростувати) факт (обставину).

Наприклад, рішенням від 10.01.2024 Глухівського міськрайонного суду Сумської області у справі № 576/3057/23 було відмовлено у задоволенні позову про стягнення заборгованості за кредитним договором [499]. Причиною тому стала відсутність у позивача одного єдиного-доказу на підтвердження перерахування коштів на банківський рахунок відповідача [499]. Відповідач же не подав жодного доказу [499]. Тобто у цій справі відсутність вірогідності переважила кількісну достатність.

По-друге, винятком із загального правила є випадки, передбачені ч. 2 ст. 78 ЦПК України [1]. Попри те, що ця норма регулює правила оцінки доказів за критерієм допустимості [1], її сенс та мета направлена також на окреслення меж достатності. Її формулювання вже переконує, що існують випадки, коли факт (обставина) не може бути доказаний з використанням інших засобів доказування, окрім

чітко визначених у законодавстві. Тому відомостей окремого засобу буде достатньо для суду, аби переконатись у існуванні факту (обставини).

Оцінка висновку експерта за критерієм достатності майже оминула наукові погляди. Учені Гресь Н. та Недоступ К. зазначають, що «у сукупності з іншими доказами висновок повинен давати можливість точно судити про наявність або відсутність обставин справи, які входять до предмета доведення» [62, с. 112].

До висновку експерта застосовуються загальні правила оцінки достатності доказів, викладені вище. Тобто суд має враховувати як якісні [124, с. 149; 125, с. 59; 249, с. 388; 319, с. 3; 414, с. 91; 476, с. 331; 479, с. 317] (належності, допустимості та достовірності висновку), так і кількісні [498, с. 24] характеристики («зважування» висновку експерта разом з іншими доказами).

В окремих випадках одного висновку експерта може бути достатньо для встановлення (спростування) факту (обставини). Прикладом слугують справи про виділення в натурі частки із нерухомого майна, що є у спільній частковій власності (ст. 364 ЦК України [94]). У цьому випадку достатнім для встановлення варіантів виділення буде висновок будівельно-технічної експертизи (абз. 9 п. 5.1. п. 5 розд. II Науково-методичних рекомендацій [83]). Це вбачається з рішень від 05.01.2024 Харківського районного суду Харківської області у справі № 635/7721/19 [500], від 04.01.2024 Охтирського міськрайонного суду Сумської області у справі № 583/5749/23 [501], від 03.01.2024 Калуського міськрайонного суду Івано-Франківської області у справі № 345/5039/21 [502].

Іншим прикладом є норма ч. 2 ст. 1202 ЦК України [94]. За її положеннями у випадку завдання шкоди здоров'ю особи суд може стягнути з винуватця втрачений заробіток (дохід) наперед лише в межах строків, встановлених у відповідній лікарській експертизі [94]. Тобто для таких строків є чітко визначений засіб доказування [94] (ч. 2 ст. 78 ЦПК України [1]) — висновок експерта, якого буде достатньо при судовому розгляді.

2.4. Висновки до розділу 2

Дослідження, проведене в розд. 2 дисертації, привело до таких висновків:

1) цивільне процесуальне та профільне законодавство про експертизу в Україні дозволяє виокремити ключові ознаки висновку експерта: правову природу як засобу доказування в суді [1], наявність визначених елементів змісту [1; 70], специфічний суб'єкт складання (експерт) [1; 37; 70], підготовка на підставі ухвали суду чи на замовлення заінтересованої особи [1; 37; 70], законодавчо визначений порядок складання [70], процесуальне призначення — доказування фактів (обставин), що мають значення для цивільної справи [1];

2) у доктрині на судовій практиці переважаючими є три підходи до визначення правової природи висновку експерта: доказ [27, с. 100; 29, с. 171; 62, с. 104; 79, с. 124; 102, с. 346-347; 217; 218; 219, с. 5; 220, с. 468; 221, с. 171; 222, с. 115; 223, с. 91; 224, с. 151], засіб доказування [8, с. 14, 21; 225, с. 77; 226, с. 8; 227, с. 87; 228, с. 133; 229, с. 102; 230, с. 65] та джерело доказів [25, с. 34; 27, с. 99; 155, с. 208; 156, с. 102; 224, с. 154; 231, с. 266; 232, с. 229; 233, с. 83]. Висновок експерта не є доказом, оскільки не є фактичними даними [1]. Він також не є джерелом доказів [1]. Таку природу має експерт [225, с. 77; 230, с. 62], оскільки саме в його свідомості першопочатково формують відомості про факти (обставини) справи, які він викладає у висновку. Слід погодитись з переважною в науці думкою, відповідно до якої висновок експерта є засобом доказування [8, с. 14, 21; 225, с. 77; 226, с. 8; 227, с. 87; 228, с. 133; 229, с. 102; 230, с. 65], що відповідає положенням ЦПК України [1], ГПК України [212] та КАС України [213]. Він є засобом закріплення та передавання фактичних даних від заінтересованої особи до суду;

3) законодавство країн Європи та Азії по-різному закріплює правову природу та ознаки висновку експерта [66; 72; 73; 74; 75]. Серед спільного з українським підходом: письмова форма викладення [73; 75], складання уповноваженим суб'єктом (експертом) [66; 75], зміст — висновки з питань, поставлених перед експертом [74; 75];

4) профільне законодавство про експертизу в Україні виділяє три структурних елементи висновку експерта: вступна частина [70], дослідження [70] та заключна частина (висновки) [70]. Вступна частина призначена для повідомлення суду та учасників судового процесу про загальні відомості, які стосуються проведеної експертизи. Її основними складовими є відомості про експерта та осіб, які беруть участь у

дослідженні, а також документ про призначення експертизи [70]; відомості, що стосуються об'єктів та матеріалів експертизи, а також їх отримання [70]; відомості про питання, поставлені експертові на вирішення [70] та інші відомості [70]. У дослідження «описуються процес дослідження та його результати, а також даються обґрунтування висновків з поставлених питань» [70]. Суд не може втручатись у процес дослідження та оцінювати його правильність та обґрунтованість, адже він замінює таким чином самого експерта. Заклучна частина призначена для формування відповідей на поставлені питання;

5) єдиними законодавчо визначеними формами висновку експерта є письмова [1; 70] та електронна [70]. Законодавство допускає окремі інші форми викладення експертом інформації, яка стосується порядку та суті проведення експертизи: роз'яснення та доповнення висновку [70], висновок експертного дослідження [70] та повідомлення про неможливість проведення експертизи [70]. Експертне дослідження та експертиза є тотожними поняттями, на що вказують положення Інструкції [70], Інструкції № 3505/5 [95] та Закону України «Про судову експертизу» [37]. Тому перше підлягає виключенню з норм законодавства. Роз'яснення та доповнення висновку не є засобами доказування в розумінні закону. Доцільним кроком є включення доповнень до складу додаткової експертизи, а роз'яснення — залишення в межах дослідження висновку. Прогресивною новелою законодавства є надання можливості експерту викладати свій висновок в електронній формі [70]. Він має відповідати формальним вимогам [70] та бути поданий з використанням підсистем (модулів) ЄСІТС «Електронний суд» та «Електронний кабінет» [1];

6) на підставі викладений законодавчих та доктринальних підходів можливо сформулювати дефініцію висновку експерта як засобу доказування [8, с. 14, 21; 225, с. 77; 226, с. 8; 227, с. 87; 228, с. 133; 229, с. 102; 230, с. 65], який складений у передбачених законом формі та порядку експертом та містить опис проведеної ним експертизи та відповіді на поставлені на її вирішення питання;

7) в останні роки експертиза як спосіб доказування фактів (обставин) цивільної справи набирає більшої популярності серед учасників справи (Діаграма 2.1.). Експертизі притаманні такі ознаки: вона є дослідженням [7; 9, с. 5; 20, с. 144; 26, с. 121; 56, с. 45; 59, с. 85; 317, с. 111], проводиться спеціально уповноваженим суб'є-

ктом (експертом) [7; 9, с. 5, 8; 242, с. 126; 317, с. 111; 318, с. 198; 319, с. 3; 320, с. 384; 321, с. 10], її результати викладаються у специфічному засобі доказування — висновку експерта [7; 9, с. 8; 56, с. 45; 102, с. 244-245; 242, с. 126; 317, с. 111; 315, с. 150-151; 318, с. 198; 320, с. 384; 321, с. 10], вона характеризується визначеним порядком призначення, проведення та оформлення результатів [7; 9, с. 5, 8; 102, с. 244-245; 318, с. 198; 319, с. 3; 320, с. 384];

8) чинний ЦПК України закріплює два альтернативних механізми залучення експерта для проведення експертизи: на замовлення учасника справи або на підставі ухвали суду про призначення експертизи [1]. Експертиза має призначатися судом у випадку неможливості замінити висновок експерта іншим засобом доказування [87]. Суд має право призначати експертизу з власної ініціативи у виняткових випадках, а саме передбачених 1-2 реч. ч. 2 ст. 13 ЦПК України [1] та ч. 1 ст. 294 ЦПК України [10, с. 364].

9) доцільним доповненням законодавства є право учасників справи проводити з експертом консультації щодо можливих питань дослідження до етапу подання клопотання про призначення експертизи судом. З метою дотримання строків проведення дослідження та дисциплінування експерта варто також закріпити його обов'язок звітувати зі сплином певного проміжку часу про хід та приблизні строки завершення експертизи перед особою, яка призначила (замовила) дослідження. Окрім цього, важливими доповнення закону могло б стати право суду зупинити провадження в цивільній справі у випадку звернення учасника справи до експерта (експертної установи) для проведення експертизи на його замовлення;

10) суд може призначити експертизу на таких стадіях судового провадження: підготовче провадження [1], розгляд справи по суті [338], після виходу до нарадчої кімнати [1], у межах апеляційного провадження [1];

11) важливим кроком у бік спрощення здійснення правосуддя є покращення механізму участі експерта в електронному судочинстві з використанням підсистем (модулів) ЄСІТС. Така участь може відбуватись із використанням наявних підсистем (модулів), а також створення нового під назвою «Електронна експертиза». Суд, учасники справи та експерт проходять 10 етапів, починаючи із заповнення шаблону клопотання про призначення експертизи до подання електронного висновку із за-

криттям експертові доступу до матеріалів електронної справи. Із метою зменшення навантаження експертів слід запровадити механізм автоматизованого відбору експертів за аналогією до призначення арбітражного керуючого у справах про банкрутство [362] (Додаток 12);

12) прогресивною новелою ЦПК України є закріплення права учасників справи подавати до суду висновок експерта, підготовлений на їх замовлення [1]. Протягом останніх років цей спосіб призначення експертизи набирає все більшої поширеності серед учасників цивільних справ (Діаграма 2.2.). Із метою забезпечення об'єктивного експертного дослідження доцільним кроком є закріплення прав учасника справи забезпечити докази шляхом їх витребування у випадку проведення експертизи на його замовлення;

13) висновок експерта має бути подано до суду з урахуванням строку [338] та порядку, передбачених ч.ч. 2-3 ст. 83 ЦПК України [1]. Це стосується як випадків призначення експертизи судом [1], так і її замовлення учасником справи [335];

14) способами дослідження висновку експерта є прочитання тексту судом та учасниками справи [10, 388; 155, с. 209], оголошення в судовому засіданні за заявою учасника справи [10, 388], допит експерта [10, 388]. Воно здійснюється судом на певних етапах судового провадження, до яких слід віднести після отримання від учасників справи першої заяви по суті, після отримання клопотання про приєднання висновку експерта чи отримання висновку від самого дослідника, під час підготовчого провадження, перед судовим засіданням, на якому вирішено проводити дослідження висновку експерта, безпосередньо на такому судовому засіданні;

15) оцінка доказів реалізується не тільки судом, а й самими учасниками справи, які в подальшому здійснюють неюридичний (позапроцесуальний) вплив на головуючого. Оцінка доказів учасниками справи опосередковано впливає на оцінку таких судом;

16) під час оцінки відомостей висновку експерта їм може надаватись перевага над іншими доказами в справі у випадках, коли певні факти (обставини) в силу закону не можуть бути підтверджені іншими засобами доказування, окрім висновку експерта; коли висновок експерта є засобом доказування, за допомогою якого можливо з найвищою долею ймовірності підтвердити чи спростувати наявність певних фактів

(обставин). У випадку, коли наявність чи відсутність фактів (обставин) можна встановити не тільки за допомогою висновку експерта, а й інших засобів доказування, його відомості не мають переваги над іншими доказами;

17) оцінити висновок експерта означає здійснити його аналіз на відповідність критеріям, закріпленим у ст.ст. 77-80 ЦПК України [1]: належності, допустимості, достовірності та достатності;

18) належними є відомості висновку експерта, які містять інформацію щодо фактів (обставин), що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення. Відповіді, надані експертом на поставлені питання, мають відображати існування фактів (обставин) об'єктивної реальності, які входять до предмету доказування в цивільній справі;

19) допустимими є відомості висновку експерта у випадку: «1) складання висновку експерта належним суб'єктом; 2) отримання висновку експерта з належного джерела; 3) додержання визначеного законом порядку отримання висновку експерта» [267, с. 68];

20) під час оцінки висновку експерта суд першочергово має перевірити належність суб'єкта його отримання (призначення або замовлення експертизи) [419; 429, с. 179]. У подальшому перевірці підлягає сам експерт як джерело доказів висновку [225, с. 77; 230, с. 62]. До «суттєвих» вимог форми висновку експерта, порушення яких веде до визнання його доказів недопустимими, слід віднести форму висновку експерта, підписання висновку експертом та проставлення власної печатки (або печатки експертної установи, якщо висновок підготовлено експертом, який є її працівником) [70; 95], наявність у висновку всіх частин без прив'язки до їх конкретних положень: вступної (Вступу), дослідницької (Дослідження) та заключної (Висновків) [70], наявність відомостей про експерта, який проводив експертизу [70], попередження (обізнаність) експерта про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок та відмову від виконання покладених обов'язків [70], викладення переліку питань, які ставляться на вирішення експертизи [70], викладення відомостей про найменування документа, дати та номери складання висновку, категорії експертизи, виду експертизи (за галуззю знань) [70], викладення інформації про призначе-

ння експертизи [70], неможливість тлумачення норм права [90] та вирішення питання про суб'єктивні права учасників справи [1; 17, с. 24; 70], вказівка на осіб, які були присутні під час проведення дослідження [70], відомості дослідницької частини висновку [70], висновки у вигляді відповідей на поставлені експертів питання [70]. Мають бути дотримані також процедурні вимоги, пов'язані з призначенням експертизи; процедурні вимоги, пов'язані з проведенням експертизи; процедурні вимоги, пов'язані з оформленням результатів проведення експертизи та її завершенням;

21) рецензування висновку експерта не може бути використаний для спростування результатів експертизи [472; 473]. У той же час рецензія висновку може бути використана для викликання в суду об'єктивних сумнівів щодо повноти та обґрунтованості висновку під час вирішення питання про призначення повторної чи додаткової експертизи;

22) достовірним слід вважати висновок експерта, який з більшою долею ймовірності (вірогідністю) відображає дійсні обставини (факти) справи;

23) під час оцінки достатності відомостей висновку експерта суд має враховувати як якісні [124, с. 149; 125, с. 59; 249, с. 388; 319, с. 3; 414, с. 91; 476, с. 331; 479, с. 317] (належності, допустимості та достовірності висновку), так і кількісні [498, с. 24] характеристики («зважування» висновку експерта разом з іншими доказами). В окремих випадках один висновок експерта має бути визнаний достатнім для встановлення (спростування) факту (обставини);

24) схема оцінки висновку експерта за критеріями належності, допустимості, достовірності та достатності викладена в Додатку 13 (Додаток 13).

Під час написання розділу 2 дисертації було використано ідеї та напрацювання, викладені дисертантом у таких наукових роботах:

1) Вілінський М.С. Концепція участі експерта у цивільних справах з використанням підсистем (модулів) ЄСІТС. *Юридичний науковий електронний журнал*. Запоріжжя, 2023. № 9/2023, С. 54-60.

2) Вілінський М.С. Електронний висновок експерта: теоретичні основи та практичний аспект. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. Київ, 2023. № 2(126)/2023. С. 10-19.

3) Вілінський М.С. Роз'яснення та доповнення висновку експерта: проблеми правового регулювання та шляхи їх вирішення. *Науково-практична конференція «Стратегії і трансформації юридичної науки в умовах сталого розвитку суспільства»*. Рівне, Україна, 1-2 грудня, 2023. С. 51-57.

РОЗДІЛ 3. Деякі особливості співпраці України та країн Європи у сфері експертизи в цивільному судочинстві

3.1. Використання в Україні висновку експерта, підготовленого в країнах Європи

Партнерство та співробітництво в сучасному світі має бути характерним для всіх без винятку сфер соціально-економічного розвитку суспільства [503, с. 140].

Від України глобалізаційні процеси вимагають взаємної узгодженості з компетентними органами іноземних держав, сприянні та допомоги в розгляді та вирішенні цивільних справ, зберігаючи при цьому власний суверенітет, самостійність судової влади та незалежність суддів [504, с. 70].

У ч. 1 ст. 9 Конституції України закріплено, що чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України, є частиною національного законодавства [4]. Принцип переваги міжнародних договорів над національним цивільним процесуальним законодавством вбачається з положень ч. 2 ст. 3 ЦПК України [1], а у сфері експертизи — ч. 2 ст. 2 Закону України «Про судову експертизу» [37].

2014 року між Україною та ЄС, Євроатомом та їх членами підписано Угоду про асоціацію [65]. Її було ратифіковано Законом України від 16.09.2014 № 1678-VII, який набрав законної сили 27.09.2014 [505]. Ця Угода не просто заклала підвалини зближення України з європейським співтовариством, вона закарбувала прагнення українців досягти високих стандартів життя, економіки, державного управління, правосуддя та інших сфер.

Співробітництву в галузі правосуддя та юстиції в Угоді про асоціацію присвячені, зокрема, ст.ст. 14, 24 розд. III, ст.ст. 233-234 підрозд. 1 част. 3 гл. 9 та деякі інші норми [65]. Згідно з 2 реч. ст. 14 Угоди про асоціацію «співробітництво буде спрямоване, зокрема, на зміцнення судової влади, підвищення її ефективності, гарантування її незалежності та неупередженості та боротьбу з корупцією» [65]. У ч.ч. 1-2 ст. 24 Угоди про асоціацію сторони наголосили на необхідності розвивати судове співробітництво в цивільних та кримінальних справах, використовуючи можливості, надані міжнародними та двосторонніми правовими документами [65].

Міністерство юстиції України зазначає, що в період з 2019 по 2023 рік його уповноваженими органами було направлено до країн ЄС таку кількість судових доручень судів України про надання правової допомоги в цивільних справах: 2019 рік — 168; 2020 рік — 140; 2021 рік — 192; 2022 рік — 150; 2023 рік — 213 (Додаток 11). У середньому кількість надісланих судових доручень зростала на 4,86% щорічно (Додаток 11). Такий показник хоч і не є значним, проте свідчить про поступове розширення співпраці України та країн Європи в цьому напрямку.

Безперечно, судова експертиза в цивільному судочинстві має також стати напрямком поглиблення міжнародного співробітництва України та країн Європи. Серед основних причин його активізації виділяють такі: міграція населення різних країн [506, с. 154; 507, с. 27], розвиток технологій та штучного інтелекту [507, с. 27]. Важливе місце серед них займає виникнення та зміцнення особистих зв'язків між представниками різних країн та народів.

Напрямами міжнародного співробітництва в цій галузі є вдосконалення законодавства з питань судово-експертної діяльності та інтеграція в світову систему співпраці судових експертів [508, с. 290-291]. Окрім цього, взаємодія країн у сфері судово-експертної діяльності торкається безпосередньо вирішення питань в межах судових проваджень у цивільних справах [509, с. 30], зокрема проведення досліджень в межах надання міжнародної правової допомоги [509, с. 33]. Це втілюється у розвитку взаємовідносин на двосторонньому рівні; на регіональному рівні в межах судово-експертних організацій та світовому — судово-експертних організаціях глобального рівня [509, с. 30].

3.1.1. Процедура залучення українським судом іноземного експерта для проведення експертизи

3.1.1.1. Українське та міжнародне регулювання залучення українським судом іноземного експерта для проведення експертизи

Особливої уваги заслуговує процес проведення експертизи в цивільній справі іноземним експертом за кордоном за дорученням суду України. Насамперед саме такий вид міжнародної співпраці слугує захисту прав, свобод та законних інтересів

українця, якому необхідно доказати факти (обставини), які виникли та існують поза межами своєї країни.

Механізм залучення іноземних суб'єктів до здійснення процесуальних дій для вирішення спору в Україні закріплений в розд. XI «Провадження у справах за участю іноземних осіб» ЦПК України [1]. Згідно з ч. 1 ст. 498 ЦПК України «у разі якщо в процесі розгляду справи суду необхідно вручити документи, отримати докази, провести окремі процесуальні дії на території іншої держави, суд України може звернутися з відповідним судовим дорученням до іноземного суду або іншого компетентного органу іноземної держави (далі — іноземний суд) у порядку, встановленому цим Кодексом або міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України» [1]. Схоже положення містить ч. 1 ст. 80 Закону України «Про міжнародне приватне право» [510].

Мова йде про «судові доручення ”з іноземним елементом”» [511, с. 63], які відмежовані ЦПК України від передбачених ст. 87 кодексу «”внутрішньодержавних” судових доручень» [511, с. 63]. «Судовим дорученням ”з іноземним елементом”» [511, с. 63] називають звернення суду України до уповноваженого органу іноземної держави з метою вручення документів, збирання доказів чи вчинення інших процесуальних дій [12, с. 497; 504, с. 68; 511, с. 63; 512, с. 320; 513, с. 7-8].

У взаємозв'язку зі ч. 1 ст. 498 ЦПК України [1] діє норма ч. 1 ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» [37]. Відповідно до останньої судово-експертну діяльність здійснюють також «інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань у порядку та на умовах, визначених цим Законом» [37]. Проблемою у її реалізації є посилення на «умови, визначені цим Законом» [37], адже самим Законом України «Про судову експертизу» не передбачено звернення до закордонного органу для проведення експертизи [37]. Статті 22-24 цього Закону закріплюють лише можливості проведення в Україні експертизи за дорученням іноземного органу [37], спільного проведення експертизи іноземними та українськими експертами [37] та міжнародну наукову співпрацю [37]. Доцільним було б замінити вищезазначене формулювання на «умови, визначені законодавством та міжнародними договорами України» (Додаток 1) аби охопити також положення ЦПК України та інших нормативно-правових актів.

Аналіз відомостей з ЄДРСР за ключовими словами «ч. 1 ст. 498 ЦПК України» та «експертиза», починаючи з 15.12.2017, свідчить, що суди не вдаються до залучення іноземних експертів у межах розгляду цивільних справ [3]. Здебільшого судові доручення стосуються вручення документів чи допиту учасників справи [514]. Збирання доказів за кордоном обмежується отриманням простих матеріалів, на кшталт довідок про доходи [515], відомостей щодо задекларованих доходів [516; 517], інформації про відкриття карткового рахунку [518]. Єдиною процесуальною дією в межах експертизи, на яку погоджуються суди, є відібрання зразків за кордоном задля подальшого проведення дослідження в Україні [519; 520; 521; 522; 523].

У двох судових справах було відмовлено в задоволенні клопотання про призначення експертизи та доручення її проведення уповноваженому органу Республіки Польщі [524; 525]. Підставою для цього став висновок суду про те, що ст. 498 ЦПК України не застосовується у справах, в яких сторонами є винятково громадяни України [524; 525]. Умовивід суду ґрунтувався на системному тлумаченні [158, с. 146] норми кодексу, яка розміщена в розд. XI «Проведення у справах за участю іноземних осіб» [524; 525].

Такий висновок не узгоджується з результатами інших способів тлумачення ч. 1 ст. 498 ЦПК України. Те саме системне тлумачення [158, с. 146] свідчить про можливість направлення судового доручення для вручення документів громадянину України, який проживає за кордоном [1] (ч. 1 ст. 502 ЦПК України). Граматичний спосіб тлумачення [158, с. 146] ч. 1 ст. 498 ЦПК України [1] не містить обмежень у вигляді громадянства учасників судового процесу для її застосування. Історичний контекст [158, с. 146] додавання та реформування цієї норми також заперечує висновки судів. Участь України у світових процесах, відкриття кордонів та вільне переміщення через них громадян мають супроводжуватися можливістю захистити свої права, зокрема шляхом звернення із судовим дорученням до іноземного органу для проведення дослідження.

Порядок звернення із судовим дорученням до іноземного органу має встановлюватись у ЦПК України або міжнародному договорі, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України [1]. При цьому пріоритет надається міжнародним

договорам [526, с. 46]. У них передбачають органи, уповноважені на виконання судових доручень, порядок співпраці українських та закордонних судів та особливості надання правової допомоги в певних видах справ [12, с. 244]. Якщо міжнародний договір не укладено, доручення надсилається через Міністерство юстиції України, яке у подальшому направляє його Міністерству закордонних справ України для передачі дипломатичними каналами. (ч. 2 ст. 498 ЦПК України) [1]. Тобто ЦПК України допускає звернення українського суду із судовим дорученням до іноземного органу, навіть у випадку відсутності міжнародної угоди між Україною та іншою країною [1]. У цьому випадку має бути застосовано принцип взаємності [508, с. 56; 509, с. 33; 527, с. 208], що водночас визнається не всіма фахівцями [528, с. 197].

Якщо договір про надання правової допомоги між Україною та іншою країною наявний, необхідно звертати увагу на «заяви та застереження держав при ратифікації» [509, с. 33], «центральный орган запрашиваемой державы» [509, с. 33], «вимоги договору щодо змісту запиту та супровідних матеріалів» [509, с. 33], «механізм передачі запиту іноземній державі» [509, с. 33], «терміни виконання запиту» [509, с. 33].

Основними багатосторонніми міжнародними документами, які регулюють питання отримання доказів за кордоном у цивільних справах є Європейська угода [529] (Європейська угода про передачу заяв про правову допомогу від 27.01.1977, ратифікована Законом України № 2088-VIII від 07.06.2017), Конвенція з питань цивільного процесу [530] (Конвенція з питань цивільного процесу від 01.03.1954, набрання чинності для України 26.07.1967) та Конвенція про отримання за кордоном доказів [531] (Конвенція про отримання за кордоном доказів у цивільних або комерційних справах від 18.03.1970, приєднання України Законом України від 19.10.2000 № 2051-III). Окрім них, це питання регулюють двосторонні договори між Україною та окремими країнами [532]. У той же час матеріали судової практики підтверджують, що двосторонні міжнародні договори використовуються як додаткові у співвідношенні з багатосторонніми [513, с. 8].

У рамках роботи буде розглянута процедура отримання за кордоном доказів, передбачена Конвенцією про отримання за кордоном доказів, адже вона конкретніше регулює це питання в порівнянні з Європейською угодою та має пріоритет у застосуванні перед Конвенцією з питань цивільного процесу [533] (абз. 4 п. 1.5. розд. I Ін-

струкції № 1092/5/54 (Інструкція про порядок виконання міжнародних договорів з питань надання правової допомоги в цивільних справах щодо вручення документів, отримання доказів та визнання і виконання судових рішень, затверджена наказом від 27.06.2008 № 1092/5/54 Міністерства юстиції України, Державної судової адміністрації України).

Конвенція про отримання за кордоном доказів безпосередньо регулює питання отримання доказів за кордоном у цивільних або комерційних справах [531]. Україна приєдналася до цієї Конвенції 2000 року [534], а щодо окремих країн — у 2005 та 2011 роках [535]. Документ закріплює такий механізм направлення судових доручень та отримання доказів за кордоном:

1) доручення про отримання доказів чи вчинення процесуальних дій направляється судовим органом запитуючої країни компетентному органу іншої держави [531] (абз. 1 ст. 1). Доручення може бути використано лише для судового розгляду, яке готується чи вже розпочалось [531] (абз. 2 ст. 1);

2) у договірних державах призначається центральний орган, уповноважений на отримання судових доручень від інших держав та його передання власному судовому органу [531] (абз 1 ст. 2);

3) вимоги до змісту судового доручення закріплені в абз. 1 ст. 3 Конвенції [531]. У судовому дорученні мають бути чітко визначені, зокрема, «докази, які мають бути отримані або інша процесуальна дія, яку потрібно провести» [531] (п. d абз. 1 ст. 3);

4) про проведення процесуальних дій на території запитуваної сторони можуть бути повідомлені сторони (їх представники) процесу сторони, яка запитує [531] (ст. 7);

5) під час виконання доручення судом запитуваної держави застосовується законодавство його держави [531] (абз 1. ст. 9). Суд запитуваної держави може застосувати спеціальний «спосіб» чи процедуру, якщо це «не суперечить внутрішньому законодавству запитуваної Держави або якщо виконання прохання вбачається неможливим з причин її внутрішньої практики та процедури чи з причини практичних труднощів» [531] (абз. 2 ст. 9);

6) при виконанні судового доручення може бути застосовано заходи примусу [531] (абз. 10);

7) причетна особа договірної держави може відмовитися від надання доказів в тій мірі, «в якій це їй дозволено привілеями або заборонами» [531], встановленими законодавствами запитуваної чи запитуючої держав [531] (абз. 1 ст. 11);

8) у виконанні доручення може бути відмовлено, якщо «в запитуваній Державі виконання доручення не належить до компетенції судової влади» [531]; «запитувана Держава вважає, що цим може бути завдана шкода її суверенітету або безпеці» [531] (абз. 1 ст. 12);

9) документи про виконання судового доручення надсилаються тими самими каналами, які були використані першопочатково стороною, яка запитує [531] (абз. 1 ст. 12);

10) запитувана сторона має право вимагати відшкодування гонорару експерта [531] (абз. 1 ст. 12);

11) за умов дотримання обмежень, докази можуть бути отримані без застосування примусу дипломатичним службовцем або консульським агентом сторони, яка запитує, на території іншої держави в межах їх округів [531] (ст.ст. 15-16, 21);

12) за умов дотримання обмежень, докази можуть бути отримані із застосуванням примусу дипломатичним службовцем або консульським агентом запитуючої сторони на території іншої держави в межах їх округів [531] (ст. 18).

Сторона, яка запитує, також має надати всі документи, які можуть мати значення при виконанні судового доручення [527, с. 208]. Це сприятиме швидкому та належному проведенню експертизи.

Таким чином, при направленні судового доручення про проведення експертизи за кордоном суд та учасники справи насамперед застосовують положення Конвенції про отримання за кордоном доказів та Європейської угоди. У випадку, якщо обидві сторони не є учасниками Конвенції про отримання за кордоном доказів, вони можуть направляти судові доручення на підставі Конвенції з питань цивільного процесу [533].

У рамках вітчизняного законодавства механізм звернення українських судів до іноземних органів уточнюється в Інструкції № 1092/5/54 [533]. Згідно з п. 2.1. розд. II Інструкції № 1092/5/54 «у разі, якщо при розгляді цивільної справи в суду України виникне необхідність у врученні документів або отриманні доказів, у проведенні окремих процесуальних дій за кордоном, суд України складає доручення про надання правової допомоги за кордоном» [533].

Реалізація міжнародних договорів України щодо надання правової допомоги в цивільних справах покладається на Міністерство юстиції України, його міжрегіональні управління, місцеві суди України, а також на інші органи державної влади «у відповідних випадках» [533] (п. 1.6. розд. I Інструкції № 1092/5/54). Суди України водночас можуть взаємодіяти з іноземними органами лише через Міністерство юстиції України та його міжрегіональні управління [533] (п. 1.7. розд. I Інструкції № 1092/5/54). Направлення судами судових доручень через інші органи називають квазісудовим способом звернення до іноземного органу [536, с. 144-145].

Помітною прогалиною в регулюванні Інструкції № 1092/5/54 є залучення лише місцевих судів до процесу направлення судових доручень за кордон [533]. Згідно з п. 1 ч. 3 ст. 17 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» місцеві суди є лише першою «ланкою» в системі судоустрою України [90]. Вони є судами першої інстанції в цивільних, господарських, адміністративних справах та справах про адміністративні правопорушення [90] (ч. 1 ст. 22 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»). Проте судові доручення про збирання доказів можуть направляти також суди апеляційної інстанції [1] (п. 6 ч. 1 ст. 365 ЦПК України). До того ж вони наділені повноваженнями в межах апеляційного розгляду призначити експертизу [1] (п. 6 ч. 1 ст. 365 ЦПК України). Конвенція про отримання за кордоном доказів в абз. 1 ст. 1 такого розмежування не має, закріплюючи в загальному «судовий орган Договірної Держави» [531]. Таке ж поняття містить Конвенція з питань цивільного процесу [530]. Тому до п. 1.6. розд. I Інструкції № 1092/5/54 мають бути внесені зміни для уповноваження також судів апеляційної інстанції на звернення до іноземного суду зі судовим дорученням про надання правової допомоги, зокрема, проведення експертизи (Додаток 1).

Судові доручення суду України мають бути направлені через міжрегіональні управління Міністерства юстиції України [533] (п. 2.5. розд. II Інструкції № 1092/5/54). Відповідно до пп. 1.10.1.-1.10.2. п. 1.10. розд. I Інструкції № 1092/5/54 Міністерство юстиції України отримує судові доручення судів України через міжрегіональні управління та передає їх компетентним органам іноземної держави [533]; отримує судові доручення іноземної держави та через міжрегіональні управління передає їх судам України [533]. Можливість проведення експертизи за кордоном вбачається з пп. 2.1.3. п. 2.1. розд. II Інструкції № 1092/5/54, яким закріплено право експерта на відповідну винагороду [533].

Беручи за основу регулювання Конвенції про отримання за кордоном доказів та Інструкції № 1092/5/54, можна сформулювати етапи отримання висновку експерта за кордоном:

1) суд, який розглядає справу чи заяву в порядку альт. 1 ч. 3 ст. 116 ЦПК України, за власною ініціативою у передбачених законом випадках [1] чи за клопотанням (заявою) учасника справи постановляє ухвалу про направлення до компетентного органу іноземної держави судового доручення про призначення та проведення експертизи за кордоном [1] (ч. 1 ст. 498 ЦПК України);

2) судові доручення, складені відповідно до ст. 3 Конвенції та пп. 2.1.2. та 2.1.4. п. 2.1. розд. II Інструкції № 1092/5/54, з документами, необхідними для проведення експертизи, направляється судом до відповідного міжрегіонального управління Міністерства юстиції України за власним місцем знаходження [533] (п. 2.5. розд. II Інструкції № 1092/5/54). Міжрегіональне управління направляє таке доручення із документами до Міністерства юстиції України [533] (пп. 1.10.1. п. 1.10. розд. I Інструкції № 1092/5/54);

3) Міністерство юстиції передає судові доручення до центрального органу з питань надання міжнародної правової допомоги у цивільних справах запитуваної держави [533] (п. 2.7. розд. II Інструкції № 1092/5/54);

4) центральний орган із питань надання міжнародної правової допомоги у цивільних справах запитуваної держави передає запит та документи до судового органу (суду) запитуваної держави [531];

5) судом запитуваної держави призначається експертиза, яка проводиться у порядку, передбаченому її власним законодавством [531] (абз. 1. ст. 9 Конвенції про отримання за кордоном доказів). У виняткових випадках — застосовуються процедури країни - запитувача, тобто ЦПК України [531] (абз. 2 ст. 9 Конвенції про отримання за кордоном доказів);

б) висновок експерта та всі наявні матеріали, складені в запитуваній державі, направляються аналогічним чином в зворотному напрямку до України [531]. Їх отримує Міністерство юстиції України та направляє українському суду-запитувачу через свої міжрегіональне управління [531] (абз. 1 ст. 12 Конвенції про отримання за кордоном доказів).

На викладених етапах неузгодженостей чи прогалин законодавства не вбачається. Проте деякі проблеми виникають вже на етапі оцінки отриманого висновку іноземного експерта.

Основною проблемою, яка постає після проведення експертизи за кордоном та складання висновку експерта іноземним фахівцем, є можливість його використання у доказуванні [527, с. 208-209]. Для цього він має бути насамперед допустимим [527, с. 208-209]. Згідно з 2 реч. ч. 2 ст. 89 ЦПК України «суд оцінює належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності» [1]. Як закріплює ч. 1 ст. 76 ЦПК України, «суд не бере до уваги докази, що одержані з порушенням порядку, встановленого законом» [1]. У цивільних справах з іноземним елементом недотримання процедури отримання доказу може призвести не тільки до порушення прав сторін, а й скасування судового рішення у суді вищої інстанції [537, с. 215].

Кодекс не розкриває сутності поняття «порядок, встановлений законом» [1]. У абз. 1 ч. 1 ст. 9 прийнятого 24.08.2023 Закону України «Про правотворчу діяльність» поняття «законодавство України» розкривається як «взаємопов'язана та упорядкована система нормативно-правових актів України і чинних міжнародних договорів» [538]. «Закон» у розумінні абз. 1 ч. 1 ст. 10 Закону України «Про правотворчу діяльність» — це «нормативно-правовий акт, прийнятий Верховною Радою України та (або) на всеукраїнському референдумі в установленому Конституцією України та законом порядку, що регулює найбільш важливі суспільні відносини» [538].

У своїх рішеннях Конституційний Суд України зазначав, що Конституція України вживає термін «закон» як у широкому, так і вузькому значеннях [539]. У широкому значенні він охоплює статті, які передбачають «рівність громадян перед законом, недопустимість відмови від виконання законів з мотивів релігійних переконань, незворотність дії законів у часі, незвільнення від юридичної відповідальності через незнання законів тощо» [539]. Вузьке значення охоплює у свою чергу лише Закони України [539]. Закони України — є, за позицією Конституційного Суду України, «актами встановленої Конституцією України законодавчої влади і, більше того, актами єдиного органу законодавчої влади — Верховної Ради України» [539].

Велика Палата Верховного Суду в постанові від 03.07.2019 у справі № 288/1158/16-к висловила думку, що «у вузькому значенні законом є письмовий нормативно-правовий акт, прийнятий Верховною Радою України або всеукраїнським референдумом, підписаний та оприлюднений у порядку, встановленому Конституцією України та Законом України "Про регламент Верховної Ради України"» [540]. На противагу цьому, «у широкому значенні поняття "закон" охоплює все законодавство і включає як закони у вузькому розумінні, так і підзаконні нормативно-правові акти постанови Верховної Ради України, укази Президента України, декрети і постанови Кабінету Міністрів України, накази міністерств та інших органів виконавчої влади тощо» [540].

Висловлені позиції свідчать про те, що порядок отримання доказів може бути встановлений як у Законах України, так і в підзаконних нормативно-правових актах, прийнятих уповноваженими органами влади України. До цього масиву можливо віднести також міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України. Вони є частиною національного законодавства України [4] (ч. 1 ст. 9 Конституції України) та частиною законодавства про цивільне судочинство [1] (ч. 1 ст. 3 ЦПК України). До того ж, у «ієрархії нормативно-правових актів» [538] (абз. 1 ч. 2 ст. 19 Закону України «Про правотворчу діяльність») міжнародні договори мають на території України вищу юридичну силу, ніж інші нормативно-правові акти, за виключенням Конституції України [538] (п. 2 ч. 2 ст. 19 Закону України «Про правотворчу діяльність»).

Таким чином, отримання висновку експерта за кордоном має відбуватись із дотриманням законодавства України (у першу чергу ЦПК України та Інструкції № 1092/5/54), а також міжнародних договорів — Європейської угоди, Конвенції з питань цивільного процесу чи Конвенції про отримання за кордоном доказів та двосторонніх угод. Закріплена в них процедура впливає на оцінку висновку експерта за критерієм допустимості. Її порушення має призводити до неможливості врахування в судовому рішенні доказів, які містить висновок [1].

Проте виконання судового доручення за кордоном про проведення експертизи не обмежується застосуванням лише вищезгаданих нормативних документів. Призначення та проведення експертизи, а також статус іноземного судового експерта регулюються зазвичай законодавством запитуваної країни [531; 84, с. 370]. Воно не входить до ієрархії нормативно-правових актів України [538] та, таким чином, до «порядку, встановленого законом» [1] у розумінні ч. 1 ст. 76 ЦПК України. Ці процеси перебувають у певному «вакуумі» для українського правового поля.

У той же час у кожній окремій країні наявні свої особливості організації судово-експертної діяльності та проведення експертизи [541, с. 39]. Ці особливості можуть прямо суперечити українському законодавству і, таким чином, впливати на допустимість висновку експерта. Навіть не зважаючи на це, застосування законодавства іноземної країни вже автоматично має робити висновок експерта недопустимим.

Під час оцінки висновку іноземного експерта українським судом виникають два питання: статус іноземного експерта та вимоги до нього, а також процесуальні особливості призначення та проведення експертизи, форми та змісту висновку експерта.

3.1.1.2. Встановлення статусу іноземного судового експерта при оцінці відомостей його висновку

У дисертаційній роботі було викладено, що процесуальний статус експерта в цивільному судочинстві може набувати лише особа, яка відповідає певним критеріям (п. 1.1.4. підрозд. 1.1. розд. 1 дисертації). До цих критеріїв належать: наявність спеціальних знань [1; 9, с. 10; 49, с. 3001], проходження атестації [37], отримання квалі-

фікації судового експерта за відповідною спеціальністю [37] та включення до Реєстру атестованих судових експертів [9, с. 10; 37]. Вони відповідають положенням ч.ч. 1-3 ст. 10 Закону України «Про судову експертизу» [37].

Першій із перелічених вище вимог іноземний експерт відповідає, адже аналогічно українському має спеціальні знання в певній галузі в розумінні українського законодавства [1; 9, с. 10; 49, с. 3001]. Проблемним видається застосування інших критеріїв, адже такий експерт не проходив атестації в Україні, не отримував на її території кваліфікації судового експерта та не був включений до українського Реєстру атестованих судових експертів.

Вирішення цього питання містить ч. 5 ст. 10 Закону України «Про судову експертизу» [37]. За нею до фахівця, який проводить експертизу, застосовуються лише положення щодо «гарантій, прав, обов'язків, відповідальності судового експерта, крім відповідальності за відмову від проведення експертизи та положень розділу III цього Закону» [37]. Ані в ч. 1 ст. 12 Закону України «Про судову експертизу», ані в ст. 72 ЦПК України обов'язків експерта проходити атестацію чи бути включеним до будь-якого реєстру не закріплено [1; 37]. Проходження атестації виключено також тим, що ст. 16, яка її закріплює, міститься в розділі III Закону України «Про судову експертизу» [37]. Тим більше, ч.ч. 1-3 ст. 10 Закону України «Про судову експертизу» містять не обов'язки, а вимоги до експерта [37]. Навіть із позиції семантики ці поняття не є тотожними. Вимога — це «норми, правила, яким хто-, що-небудь повинні підлягати» [47]. Обов'язок — це «те, чого треба беззастережно дотримуватися, що слід безвідмовно виконувати відповідно до вимог суспільства або виходячи з власного сумління» [47].

Отже, на залученого іноземного експерта не мають поширюватися норми українського законодавства щодо вимог до набуття ним цього процесуального статусу в суді [37]. На нього не поширюється також норма щодо відповідальності за відмову від надання висновку експерта [37]. У цьому випадку залишається лише апелювати до внутрішнього законодавства запитуваної країни. Якщо така відповідальність там наявна, іноземний експерт притягається до неї в межах юрисдикції іноземної держави.

Незважаючи на наявність ч. 5 ст. 10 Закону України «Про судову експертизу», український суд має якимсь чином впевнитись, що особа, яка виконала експертизу, є експертом в іноземній державі. Інакше підсвідомо в головуючого завжди будуть сумніви в законності проведених за кордоном процедур і допустимості висновку експерта.

Пропозиції щодо розв'язання цієї проблеми були висловлені в Моніторинговому звіті за 2021 рік Директорату [135, с. 436]. Опитані ним респонденти вважають доцільним встановлення процедури засвідчення компетентності для іноземного судового експерта [135, с. 436]. Більшість респондентів (56%) висловили думку, що підтвердженням кваліфікації іноземного судового експерта може слугувати сертифікат чи інший офіційний документ [135, с. 437]. Ці документи є достатніми для фахівця з іноземної держави, аби бути залученим до проведення експертизи [135, с. 438-439]. Окрім цього, як зазначає Директорат, «європейські експерти надали рекомендацію врегулювати в законодавстві питання визнання іноземних судових експертів та їхньої реєстрації в державному реєстрі судових експертів» [135, с. 443]. Ідея законодавчого впровадження механізму визнання іноземних судових експертів видається цілком доцільною. Питання тільки складає його остаточний вигляд.

Підтвердженням статусу іноземного судового експерта для українського суду неодмінно мають стати офіційні документи, передбачені законодавством запитуваної країни. Ними можуть бути не тільки сертифікат чи свідоцтво експерта, які відображають строк його повноважень, спеціальність чи кваліфікацію. Якщо іноземне законодавство вимагає включення експерта до відповідного реєстру, український суддя має також отримати належний витяг із такого реєстру. При складанні судового доручення має бути обов'язково висловлено прохання про надання всіх доказів, які підтверджують процесуальний статус іноземного експерта в запитуваній країні [1; 531; 533] (п. d абз. 1 ст. 3 Конвенції про отримання за кордоном доказів у цивільних або комерційних справах; п. 6 ч. 2 ст. 499 ЦПК України; пп. д пп. 2.1.2. п. 2.1. розд. II Інструкції № 1092/5/54).

Проте і цього недостатньо. Суд України має бути обізнаний із законодавчими особливостями набуття іноземним фахівцем статусу експерта. Із положень іноземно-

го законодавства йому стане відомо, які вимоги ставляться до такої особи та які документи підтверджують його повноваження в цивільній справі.

Як зазначає КЦС у складі ВС у постанові від 08.11.2021 у справі № 761/38133/19: «Встановлення і застосування змісту іноземного права — це правозастосовний процес, який здійснюється судом на підставі та в межах національного права згідно із загальновизнаними принципами міжнародного права, такими, як: суверенна рівність держав, самовизначення, невтручання у внутрішні справи» [542]. У цій же постанові Верховний Суд розкриває способи встановлення інформації про іноземне право, до яких відносить: «1) власне з'ясування змісту іноземного права суддею, у провадженні якого є справа; 2) використання експертних висновків; 3) дипломатичний порядок отримання такої інформації; 4) офіційний запит через Міністерство юстиції; 5) отримання довідок через систему правової допомоги; 6) обмін правовою інформацією; 7) безпосередні зносини судів різних держав та з іншими компетентними органами; 8) встановлення іноземного права сторонами тощо» [542].

Згідно з ч. 2 ст. 8 Закону України «Про міжнародне приватне право» «з метою встановлення змісту норм права іноземної держави суд чи інший орган може звернутися в установленому законом порядку до Міністерства юстиції України чи інших компетентних органів та установ в Україні чи за кордоном або залучити експертів» [510]. Підтвердження змісту норм іноземного права може надаватися безпосередньо особами, які беруть участь у справі [510]. Вони можуть сприяти суду у встановленні змісту таких норм [510]. Іншим можливим варіантом отримання такої інформації є залучення до справи експерта в галузі права [1]. Одним із його повноважень є надання висновку щодо «змісту норм іноземного права згідно з їх офіційним або загальноприйнятим тлумаченням, практикою застосування і доктриною у відповідній іноземній державі» [1] (п. 2 ч. 1 ст. 114 ЦПК України).

Одним із найдієвіших варіантів отримання інформації про іноземне право є направлення запиту до компетентного органу іноземної держави [543]. Втілити це надає можливість Європейська конвенція про інформацію, підписантами якої є держави-члени Ради Європи [543]. Сферою застосування цієї Конвенції є надання інформації країнами з питань свого «цивільного та торгового законодавства і процесуального права в цих галузях, а також з питань їхнього судового устрою» [543]. Сфе-

ра застосування Конвенції може бути розширена за угодою двох або більше сторін [543] (1 реч. ч. 2 ст. 1 Європейської конвенції про інформацію). Підтвердження повноважень експерта в цивільній справі підпадає під сферу її, адже стосується цивільного процесуального законодавства країни.

Кожна сторона Конвенції створює відповідний орган, відповідальний за отримання запитів від іншої сторони та вжиття відповідних заходів за ним [543] (ч. 1 ст. 2 Європейської конвенції про інформацію). В Україні таким органом є Міністерство юстиції України [544].

На подання запиту уповноважені лише судові органи [543]. Сторона Конвенції може створити (призначити) орган, уповноважений на отримання запитів від судів та передання їх за кордон [543] (ч. 2 ст. 2 Європейської конвенції про інформацію). В Україні ж Міністерство юстиції України є лише органом для отримання запитів про інформацію відповідно до Європейської конвенції про інформацію [544]. Суд України напряду звертається до компетентного органу іноземної держави для надання інформації про її право [544]. Такі запити направлялись, до прикладу, Богунським районним судом м. Житомира [545] (ухвала від 29.09.2022 у справі № 295/184/22), Харківським апеляційним судом [544] (ухвала від 11.08.2021 у справі № 642/3886/18), Шевченківським районним судом м. Києва [546].

Змістом відповіді на запит є об'єктивна та неупереджена інформації про іноземне законодавство [543] (1 реч. ч. 1 ст. 7 Європейської конвенції про інформацію). У разі необхідності можуть також надаватися юридичні документи та судові рішення [543] (2 реч. ч. 1 ст. 7 Європейської конвенції про інформацію).

Згідно з ст. 9 Конвенції «відповідь надсилається отримуючим закладом надсилаючому закладу, якщо запит був переданий цим закладом, або судовому органу, якщо запит був надісланий безпосередньо ним» [543]. Випадками відмови в наданні інформації є такі: якщо судовою справою зачіпаються інтереси країни [543]; якщо вона вважає, що це може зашкодити її суверенітету [543] (ст. 11 Європейської конвенції про інформацію). Термін надання відповіді на запит не визначений, однак передбачено, що це має бути зроблено якнайшвидше [543] (ст. 12 Європейської конвенції про інформацію).

Таким чином, аби пересвідчитись у наявності в особи процесуального статусу іноземного експерта, суд України має отримати копії всіх документів, що підтверджують його повноваження у запитуваній країні. Окрім цього, головуючий суддя отримує інформацію про іноземне законодавство, яке закріплює вимоги до іноземного судового експерта. Дієвим та доцільним способом отримання такої інформації є направлення запиту в порядку, встановленому Європейською конвенцією про інформацію [543]. Такі процесуальні дії нададуть суду змогу всебічно оцінити висновок іноземного експерта за критерієм допустимості.

3.1.1.3. Процесуальні вимоги до проведення експертизи, форми та змісту висновку іноземного експерта

Вимоги законодавства щодо проведення експертизи, форми та змісту висновку експерта в кожній країні можуть кардинально відрізнятись. Це створює суттєву перешкоду під час оцінки висновку іноземного експерта на предмет його допустимості в Україні. Отримавши такий висновок, у якому, наприклад, не зазначено вичерпних відомостей про особу експерта або його обізнаність про відповідальність за неправдивий висновок, український суддя постає перед дилемою: визнавати його відомості недопустимими чи ні.

На сьогодні вітчизняне законодавство не надає відповіді на це питання. У більшості через це Директорат у звіті за 2022 рік встановив, що більшість з опитаних ним респондентів вважає необхідним «вдосконалити нормативне регулювання порядку визнання в Україні судових експертиз, проведених за кордоном, та залучення результатів експертиз до матеріалів кримінального провадження» [528, с. 220]. Те ж саме має бути здійснено щодо цивільного судочинства.

Безперечно, відомості висновку експерта, складеному за кордоном, повинні мати силу доказів в Україні [508, с. 289; 547, с. 195], тобто трактуватися так, наче їх отримано на її території [548, с. 74-75]. Як офіційний документ, складений на виконання судового доручення, висновок має доказову силу офіційних документів в українських судах [526, с. 47].

У той же час на відміну від доказів, які фактично отримані на території України, під час складання іноземного висновку зазвичай застосовується законодавство

запитуваної країни. Це обґрунтовано, адже вивчення іноземним експертом українського права для складання одного висновку не є логічним та доцільним [135, с. 445]. Такий стан справ призводить до того, що обов'язок вивчати норми права іншої країни переходить до суду, який оцінюватиме висновок.

Спосіб уникнути будь-якої необхідності з'ясовувати зміст норм іноземного права та процедуру проведення експертизи за кордоном висловлений Директоратом [135, с. 445]. На думку його фахівців, доцільно було б дозволити іноземному експерту брати участь у проведенні експертизи лише в рамках експертних груп спільно із фахівцями з України [135, с. 445]. Таким чином, експертиза буде проводитися за законодавством України. Від іноземного експерта варто лише «надавати лише певні знання та використовувати свій досвід для проведення самого дослідження» [135, с. 445]. При цьому необхідно дотримуватися «процедурних та процесуальних правил залучення іноземного експерта, а саме, повідомити іноземного експерта про кримінальну відповідальність за надання неправдивого висновку, передбачену законодавством України...» [528, с. 220].

Дійсно, така пропозиція усуває необхідність з'ясовувати зміст іноземного права, адже експерти керуватимуться нормами українського законодавства. Проте вона звужує змагальність учасників справи, а також можливість ними вільно обирати способи отримання доказів та захисту власних прав, свобод та законних інтересів. До того ж залучення іноземних експертів винятково в межах експертних груп із українськими фахівцями покладає на учасників цивільної справи додатковий матеріальний тягар. Існує суттєва різниця в оплаті послуг іноземного експерта, який працюватиме у власній країні, та його додаткові витрати на переміщення в іншу державу. Так само кошти за виконання експертизи мають бути сплачені на користь українських експертів, які перебувають з іноземним в одній групі. Перешкодою в реалізації цієї пропозиції є також можливе місцезнаходження об'єктів експертизи на території іншої держави. У цьому випадку переміщення всієї експертної групи за кордон не видається матеріально та процесуально обґрунтованими.

Іншою пропозицією фахівців Директорату є використання міжнародних стандартів проведення експертизи [528, с. 199]. Вони є спільними для всіх країн, тому перевірка висновку експерта не потребуватиме вивчення законодавства певної кон-

кретної правової системи. Їх вироблення дійсно значно б спростило задачу для суддів під час оцінки висновків іноземних експертів. Проте недоліком цього підходу є складність його впровадження. Прийняття змін до внутрішнього законодавства вимагає менше зусиль, аніж узгодження міжнародних стандартів з багатьма країнами. При цьому це також не усуває необхідності прийняття додаткових норм права в межах самих країн. Окрім цього, значні ресурси мають бути в подальшому направлені на вивчення стандартів самим експертами та представниками юридичних професій.

Виходом із ситуації є також застосування запитуваною країною процедур країни-запитувача (абз. 2 ст. 9 Конвенції про отримання за кордоном доказів [531]). У одному зі звітів проєкту ЄС «ПРАВО-Justice» зазначено, що під час надання взаємної правової допомоги поступово відхиляється практика застосування принципу «*locus regit actum*» [цитовано за 528, с. 223], згідно з яким «для збору доказів застосовується законодавство країни, де збираються докази» [цитовано за 528, с. 223]. Натомість проголошується принцип «*forum regit actum*» [цитовано за 528, с. 223], згідно з яким «запитувані органи повинні дотримуватися правил, зазначених країною-запитувачем для збору доказів, в якому буде відбуватися судовий розгляд» [цитовано за 528, с. 223].

Цей підхід є складним до реалізації, адже потребує не тільки зусиль у роз'ясненні запитувачем особливостей свого законодавства, а необхідність його правильного розуміння фахівцями запитуваної держави. Проблеми можуть виникнути у випадку суперечності таких процедур внутрішньому законодавству запитуваної країни, відсутністю в неї відповідних ресурсів чи інструментів. До того ж якщо іноземні експерти зіткнуться з банальною неможливістю зрозуміти ці процедури, виникнення потреба в їх уточненні в запитувача. Це потягне за собою додаткові часові та матеріальні затрати.

На думку дисертанта, доцільним із позиції економії процесуального часу, матеріальних ресурсів, а також процесуальної ефективності є призначення експертизи за кордоном на підставі судового доручення суду України, яке буде виконуватись із застосуванням процедур запитуваної країни. При оцінці такого висновку за критері-

єм допустимості головуєчий має перевіряти вже не дотримання українського законодавства про експертизу, а іноземного.

Як було згадано в попередньому підпункті роботи, відомості про іноземне законодавство можна отримати в декілька способів: «1) власне з'ясування змісту іноземного права суддею, у провадженні якого є справа; 2) використання експертних висновків; 3) дипломатичний порядок отримання такої інформації; 4) офіційний запит через Міністерство юстиції; 5) отримання довідок через систему правової допомоги; 6) обмін правовою інформацією; 7) безпосередні зносини судів різних держав та з іншими компетентними органами; 8) встановлення іноземного права сторонами тощо» [542]. Найбільш дієвим з перелічених залишається звернення із запитом про інформацію щодо іноземного законодавства в порядку Європейської конвенції про інформацію [543]. Одночасно з отриманням норм законодавства щодо процесуального статусу іноземного експерта український суд може запросити й інформацію щодо регулювання самої процедури експертизи. Об'єднати такі запити є логічним кроком.

Слід підтримати підхід учених кримінальної процесуальної науки, які підійшли до вирішення проблеми допустимості висновку іноземного судового експерта з іншого боку та виробили особливі критерії такої [527, с. 210; 549, с. 5].

До загальних критеріїв, які стосуються всіх доказів, Гавриш Т. віднесла, зокрема, «неухильне дотримання вимог національного закону запитуваної сторони при виконанні запиту» [549, с. 5]. Окрім цього, важливим на думку дослідниці, є також: неухильне дотримання норм міжнародних договорів [549, с. 5], дотримання порядку засвідчення отриманих документів. [549, с. 5].

Дослідники кримінальної процесуальної науки Басай Д. та Ковальчук С. виклали схожі критерії допустимості, застосовні вже безпосередньо до висновку експерта, отриманого за кордоном [527, с. 210]. До цих критеріїв слід віднести такі:

«1) судова експертиза повинна проводитися на підставі міжнародного договору або на умовах взаємності;

2) запит про проведення судової експертизи повинен складатися відповідно до вимог міжнародного договору, подаватися та виконуватися компетентними органами і посадовими особами;

3) при організації та проведенні судових експертиз запитуюча та запитувана сторони повинні керуватися внутрішнім законодавством, а у разі надання правової допомоги на умовах взаємності, отримані в результаті її надання докази можуть бути визнані допустимими за умови відповідності процедури їх отримання вимогам кримінально-процесуального закону як запитуючої, так і запитуваної сторони;

4) висновок експерта повинен бути оформлений у чіткій відповідності до норм кримінально-процесуального закону» [527, с. 210]. На їхню думку, названі критерії мають бути чітко закріплені в КПК України [527, с. 212].

Учені переконані, що не можуть бути визнані допустимими висновки експертів, якщо: «1) вони отримані з порушенням встановленого міжнародним договором порядку зносин у сфері надання правової допомоги; 2) вони складені посадовою особою, у компетенцію якої, за кримінально-процесуальним законом запитуваної сторони, не входить проведення судової експертизи; 3) при їх складанні допущені істотні порушення вимог кримінально-процесуального закону запитуваної сторони» [527, с. 211-212].

Схожі вимоги можливо застосувати в рамках цивільного процесуального законодавства, а саме: дотримання вимог міжнародного договору [549, с. 5], дотримання вимог законодавства запитуваної країни [549, с. 5], проведення експертизи уповноваженою на це особою [527, с. 211], дотримання вимог українського законодавства при складанні та направленні судового доручення [549, с. 5].

Удосконаленню підлягає також регулювання процедури отримання пояснень іноземного судового експерта [528, с. 221]. Серед пропозицій, висловлених Директоратом у звіті за 2022 рік, слід виокремити «надання офіційного письмового роз'яснення судового експерта, в тому числі і іноземного, на питання, які не зрозумілі учасникам провадження чи суду, і визнавати таке роз'яснення невід'ємною частиною висновку» [528, с. 221]. Ідею використання відеоконференції під час отримання в суді пояснень іноземного судового експерта підтримало 77% опитаних Директоратом респондентів [528, с. 222].

Перша з пропозицій вже знайшла своє відображення на рівні ЦПК України [1]. За положеннями 1 реч. ч. 2 та ч. 4 ст. 239 ЦПК України суд має право отримати письмові роз'яснення висновку експерта [1]. Норма не розрізняє українського чи іно-

земного фахівця, а тому застосовна до них обох. Такі пояснення можливо тлумачити як докази, або ж «інші процесуальні дії» [531] (абз. 3 ст. 1 Конвенції про отримання за кордоном доказів), а тому використати для їх отримання Конвенцію про отримання за кордоном доказів [531].

Проведення відеоконференції з іноземним експертом є також обґрунтованим способом отримати його роз'яснення. Згідно з ч. 7 ст. 212 ЦПК України «свідок, перекладач, спеціаліст, експерт можуть брати участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції виключно в приміщенні суду» [1]. Перебування експерта в приміщенні іноземного суду не є порушенням цієї норми. Тому у разі виникнення такої необхідності суд України може направити судові доручення до іноземного суду в порядку Конвенції про отримання за кордоном доказів про забезпечення такої участі. Перешкоди можуть становити лише внутрішнє законодавство запитуваної країни та технічна можливість самих судів. Використанню підлягатимуть інші засоби, аніж звична нині підсистема (модуль) ЄСІТС відеоконференцзв'язку. Іноземний експерт та суд не мають аналогічних українським засобів ідентифікації та змоги підключитись через таку.

Таким чином, відомості, які містяться у висновку іноземного судового експерта мають визнаватись в Україні доказами наряду з тими, які отримані в межах її території [508, с. 289]. Український суддя має перевірити дотримання вимог міжнародного договору, а також іноземного законодавства при призначенні, проведенні експертизи та складанні висновку іноземного судового експерта [527, с. 210]. Найбільш доцільним способом з'ясувати зміст норм іноземного законодавства про судову експертизу є направлення судом запиту про надання інформації про іноземне законодавство в порядку Європейської конвенції про інформацію [543]. Пояснення іноземного судового експерта та роз'яснення його висновку можливо отримати в порядку Конвенції про отримання за кордоном доказів [531], а також проведення з таким відеоконференції з приміщення іноземного суду.

3.2. Висновки до розділу 3

Дослідження, проведене в розд. 3 дисертації, привело до таких висновків:

1) експертиза є одним із напрямків поглиблення співпраці України та країн Європи;

2) механізм залучення іноземного експерта для проведення дослідження закріплено в розд. XI «Проведення у справах за участю іноземних осіб» ЦПК України [1] та Інструкції № 1092/5/54 [600]. Експертиза в розумінні ч. 1 ст. 498 ЦПК України охоплюється як поняттям «отримання доказів» [1], так і поняттям «проведення окремих процесуальних дій» [1];

3) механізм залучення експертів інших держав на міжнародному рівні закріплено в багатосторонніх договорах: Європейській угоді [529], Конвенції з питань цивільного процесу [530] та Конвенції про отримання за кордоном доказів [531]. Окрім них, це питання регулюють двосторонні договори між Україною та окремими країнами;

4) до етапів отримання українським судом висновку іноземного експерта слід віднести: суд, який розглядає справу, постановляє ухвалу про направлення до компетентного органу іноземної держави судового доручення про призначення та проведення експертизи за кордоном [1]; судове доручення з документами, необхідними для проведення експертизи, направляється судом до відповідного міжрегіонального управління Міністерства юстиції України за власним місцем знаходження [533]; Міністерство юстиції передає судове доручення до центрального органу з питань надання міжнародної правової допомоги у цивільних справах запитуваної держави [533]; центральний орган з питань надання міжнародної правової допомоги у цивільних справах запитуваної держави передає запит та документи до судового органу (суду) запитуваної держави [531]; судом запитуваної держави призначається експертиза, яка проводиться у порядку, передбаченому її власним законодавством [531]; висновок експерта та всі наявні матеріали, складені в запитуваній державі, направляються аналогічним чином у зворотному напрямку до України [531];

5) отримання висновку експерта за кордоном має відбуватись із дотриманням законодавства України, а також міжнародних договорів: Європейської угоди [529], Конвенції з питань цивільного процесу [530] чи Конвенції про отримання за кордоном доказів [531], а також двосторонніх угод [532]. Закріплена в них процедура впливає на оцінку висновку експерта за критерієм допустимості. Її порушення має

призводити до неможливості врахування в судовому рішенні доказів, які містять висновок [1];

6) на залученого іноземного експерта не поширюються норми українського законодавства щодо вимог до набуття ним цього процесуального статусу в суді. На нього не поширюється також норма щодо відповідальності за відмову від надання висновку експерта [37];

7) для перевірки статусу іноземного експерта за законодавством його країни український суд має отримати офіційні документи, передбачені законодавством запитованої країни, до прикладу, сертифікат чи свідоцтво, які відображають строк його повноважень, спеціальність чи кваліфікацію. Інформацію про законодавство цієї країни, яке містить вимоги до експерта, український суд має отримати шляхом направлення запиту до компетентного органу іноземної держави в порядку Європейської конвенції про інформацію [543];

8) під час оцінки висновку іноземного експерта український суд має перевірити дотримання процедурних вимог іноземного законодавства щодо призначення та проведення дослідження. Інформації про іноземне право український суд має отримати шляхом направлення запиту до компетентного органу іноземної держави в порядку Європейської конвенції про інформацію [543].

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено комплексне дослідження висновку експерта в системі засобів доказування в цивільному судочинстві України. Проведене наукове дослідження дозволило сформулювати ряд теоретичних висновків та пропозицій, спрямованих на удосконалення чинного законодавства України, усунення проблем судової практики. До найбільш важливих наукових висновків, зроблених в дисертації відповідно до завдань, поставлених дисертантом, видається обґрунтованим віднести наступні:

1. Основними характеристиками експерта, які впливають на визнання судом відомостей його висновку допустимими доказами, слід вважати наступні: наявність спеціальних знань [1; 9, с. 10; 49, с. 3001], проходження атестації [37], отримання кваліфікації судового експерта за відповідною спеціальністю [37] та включення до Реєстру атестованих судових експертів [9, с. 10; 37]. Відсутність у експерта будь-якого з наведених характеристик призводить до недопустимості відомостей підготовленого ним висновку.

У зв'язку з цим необхідно включити такі характеристики до дефініції експерта, закріпленої в ч. 1 ст. 72 ЦПК України, яка матиме наступну редакцію: «Експертом може бути особа, яка володіє спеціальними знаннями, необхідними для з'ясування відповідних обставин (фактів) справи, пройшла атестацію, отримала кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності та включена до Реєстру атестованих судових експертів».

2. Основним критерієм віднесення експерта до інших учасників судового процесу є відсутність матеріально-правової заінтересованості [62, с. 38-39], оскільки його участь у справі не зумовлена бажанням захистити власні порушені, невідомі чи оспорювані права, свободи та законні інтереси. У нього наявна лише процесуально-правова її складова [130, с. 337; 133, с. 59]. Проявом останньої є бажання експерта сумлінно виконувати покладені на нього обов'язки в суді. Окрім цього, експерт прагне, аби відомості його висновку були оцінені судом як допустимі докази, що підтверджує відсутність порушень норм законодавства при проведенні експертизи чи складанні засобу доказування.

3. Права та обов'язки експерта поділяються на пов'язані з безпосереднім проведенням експертизи та пов'язані з належним соціальним, матеріальним, правовим та внутрішньо-організаційним забезпеченням його діяльності. Серед основних проблем у цьому аспекті слід виділити право експертної ініціативи, яке пропонується виключити з правового регулювання з огляду на його недостатню врегульованість, загрозу втрати «нейтралітету» експерта, небезпеку проведення додаткових досліджень, результати яких не мають значення для розгляду справи.

Особливою проблемою в контексті прав та обов'язків експерта є проблеми надмірного навантаження та недостатності оплати їх праці. Такі проблеми напряму впливають на результативність роботи експерта та якість підготовленого ним висновку в цивільному процесі.

Надмірне навантаження експерта можливо зменшити шляхом введення в правове поле та практичну діяльність посади помічника експерта. До завдань помічника експерта, аналогічно до помічника приватного виконавця чи нотаріуса, мають бути включені наступні: підготовка документів, допомога в проведенні експертиз та виконання доручень експерта. Робота помічником мала б надавати переваги при здобутті статусу експерта. Наприклад, 2 роки стажу могли б скорочувати програму підготовки для отримання кваліфікації експерта.

Недостатній рівень оплати праці можливо виправити шляхом перерозподілу видатків Державного бюджету України, зміни моделі української економіки або введення додаткової винагороди експерта у відсотковому співвідношенні до загальної вартості експертизи.

4. Підтримуючи висловлену в літературі думку, автор погоджується з визначенням природи висновку експерта як засобу доказування [8, с. 14, 21; 225, с. 77; 226, с. 8; 227, с. 87; 228, с. 133; 229, с. 102; 230, с. 65] та додатково обґрунтовує такий підхід. Доказами, у свою чергу, є відомості про факти (обставини) [12, с. 125; 127, с. 49; 226, с. 7, 10; 237, с. 130], які містить висновок, а джерелом таких доказів є сам експерт [225, с. 77; 230, с. 62].

Автор також обґрунтовує підхід, за яким джерелом доказів є суб'єкт чи об'єкт, у свідомості якого чи на якому першопочатково фіксуються докази. Для проведення дослідження експертові передаються засоби доказування, які містяться в матеріалах

справи або наявні в заінтересованої особи. Із таких засобів йому стають відомими відомості про певні факти (обставини), які викладаються у висновку експерта як засобі доказування. Отже, у першу чергу саме експерт є особою, яка є джерелом нових доказів, адже саме у його свідомості фіксуються відомості про обставини (факти) за наслідком дослідження інших засобів доказування.

5. Суд не може викладати в рішенні по суті справи висновок про неправильність, необґрунтованість чи незаконність процесу проведення експертизи, викладеного в дослідницькій частині висновку експерта, з огляду на наявність у експерта спеціальних знань, якими сам суд не володіє. Саме тому суд не може самостійно оцінювати правильність вибору методики чи процедури підготовки експертизи, оскільки це означало б перебрання на себе функцій експерта. Об'єктивні сумніви суду щодо процедури або методики проведення експертизи мають перевірятися іншим експертом у межах повторної експертизи (ч. 2 ст. 113 ЦПК України).

6. Одними з форм викладення експертом інформації про проведене дослідження є роз'яснення та доповнення висновку. Роз'яснення висновку експерта слід залишити в межах дослідження висновку в суді, а доповнення — віднести до додаткової експертизи з огляду на конкуренцію норм ч. 1 ст. 113 та 1 реч. ч. 2 ст. 239 ЦПК України, які мають однакові передумови застосування: неповнота та неясність висновку експерта. Вибір однієї з них у такому випадку перебуває в полі «судової дискреції», що робить доцільним розділення роз'яснення і доповнення висновку експерта та включення їх до складу різних процесуальних дій.

7. Прогресивною новелою законодавства є надання можливості експерту викладати свій висновок в електронній формі. Формальними вимогами до такого є відповідність вимогам щодо змісту та форми, викладеним в Інструкції, накладення кваліфікованої електронної печатки та електронного підпису. Для подання електронного висновку до суду експерт використовує функціонал підсистеми (модулі) ЄСІТС «Електронний суд» та «Електронний кабінет», реєстрація електронного кабінету в яких є для нього обов'язковою.

8. Висновок експерта — це засіб доказування [8, с. 14, 21; 225, с. 77; 226, с. 8; 227, с. 87; 228, с. 133; 229, с. 102; 230, с. 65], який складений у передбачених

законом формі та порядку експертом та містить опис проведеної ним експертизи та відповіді на поставлені на її вирішення питання.

9. Основними ознаками експертизи є наступні: вона є дослідженням [7; 9, с. 5; 20, с. 144; 26, с. 121; 56, с. 45; 59, с. 85; 317, с. 111], проводиться спеціально уповноваженим суб'єктом (експертом) [7; 9, с. 5, 8; 242, с. 126; 317, с. 111; 318, с. 198; 319, с. 3; 320, с. 384; 321, с. 10], її результати викладаються у відповідному засобі доказування — висновку експерта [7; 9, с. 8; 56, с. 45; 102, с. 244-245; 242, с. 126; 317, с. 111; 315, с. 150-151; 318, с. 198; 320, с. 384; 321, с. 10], вона характеризується визначенням порядку призначення, проведення та оформлення результатів [7; 9, с. 5, 8; 102, с. 244-245; 318, с. 198; 319, с. 3; 320, с. 384].

10. На чинному етапі розвитку правового регулювання експерт може залучатись до справи на замовлення учасника справи або на підставі ухвали суду про призначення експертизи [1]. Суд має право призначати експертизу з власної ініціативи у виняткових випадках, а саме передбачених 1-2 реч. ч. 2 ст. 13 ЦПК України [1] та ч. 1 ст. 294 ЦПК України [10, с. 364]. Дослідження може бути призначене на таких стадіях судового провадження: підготовче провадження [1], розгляд справи по суті [338], після виходу до нарадчої кімнати [1], у межах апеляційного провадження [1].

11. Висновок експерта має бути подано до суду з урахуванням строку [338] та порядку подання доказів, передбачених ч.ч. 2-3 ст. 83 ЦПК України [1]. Це стосується як випадків призначення експертизи судом [1], так і її замовлення учасником справи [372].

12. Важливим кроком у бік спрощення здійснення правосуддя є покращення механізму участі експерта в електронному судочинстві з використанням підсистем (модулів) ЄСІТС. Така участь може відбуватись із використанням наявних підсистем (модулів) ЄСІТС «Електронний суд» та «Електронний кабінет», а також створення нового під назвою «Електронна експертиза». Суд, учасники справи та експерт проходять 10 етапів, починаючи із заповнення шаблону клопотання про призначення експертизи до подання електронного висновку із закриттям експертові доступу до матеріалів електронної справи. Із метою зменшення навантаження експертів слід запровадити механізм автоматизованого відбору експертів за аналогією до призначення арбітражного керуючого у справах про банкрутство [362].

13. Способами дослідження висновку є прочитання тексту судом та учасниками справи [10, 388; 155, с. 209], оголошення в судовому засіданні за заявою учасника справи [10, с. 388], допит експерта [10, с. 388]. Воно здійснюється на таких етапах судового провадження: після отримання від учасників справи першої заяви по суті, після отримання клопотання про приєднання висновку експерта чи отримання висновку від самого дослідника, під час підготовчого провадження, перед судовим засіданням, на якому вирішено проводити дослідження висновку експерта, безпосередньо на такому судовому засіданні.

14. Оцінити висновок експерта — означає здійснити його аналіз на відповідність критеріям, закріпленим у ст.ст. 77-80 ЦПК України [1]: належності, допустимості, достовірності та достатності. Під час оцінки відомостей висновку експерта їм може надаватися перевага над іншими доказами в справі у випадках, коли певні факти (обставини) в силу закону не можуть бути підтверджені іншими засобами доказування, окрім висновку експерта; коли висновок експерта є засобом доказування, за допомогою якого можливо з найвищою долею ймовірності підтвердити чи спростувати наявність певних фактів (обставин). У випадку, коли наявність чи відсутність фактів (обставин) можна встановити не тільки за допомогою висновку експерта, а й інших засобів доказування, його відомості не мають переваги над іншими доказами.

15. Належними є відомості висновку експерта, які містять інформацію щодо фактів (обставин), що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення.

16. Допустимими є відомості висновку експерта у випадку: «1) складання висновку експерта належним суб'єктом; 2) отримання висновку експерта з належного джерела; 3) додержання визначеного законом порядку отримання висновку експерта» [267, с. 68]. Рецензування висновку експерта не може бути використаний для спростування результатів експертизи [472; 473]. Водночас відомості рецензії можуть стати в нагоді суду під час вирішення питання про призначення повторної чи додаткової експертиз, з огляду на виявлені рецензентом недоліки висновку експерта в частині порушення ним процедури чи інших положень закону, які суду, з огляду на відсутність спеціальних знань, не були відомі.

17. Достовірним слід вважати висновок експерта, який з більшою долею ймовірності (вірогідністю) відображає дійсні обставини (факти) справи.

18. Під час оцінки достатності відомостей висновку експерта суд має враховувати як якісні [124, с. 149; 125, с. 59; 249, с. 388; 319, с. 3; 414, с. 91; 476, с. 331; 479, с. 317] (належності, допустимості та достовірності висновку), так і кількісні [498, с. 24] характеристики («зважування» висновку експерта разом з іншими доказами). В окремих випадках відомості одного висновку експерта мають бути визнані достатніми для встановлення (спростування) обставини (факту). Ними є ті випадки, коли надати інші докази об'єктивно неможливо або з урахуванням усіх інших доказів існування обставини (факту) залишається більш вірогідним.

19. Механізм залучення експертів інших держав на міжнародному рівні закріплено в багатосторонніх договорах: Європейській угоді [529], Конвенції з питань цивільного процесу [530] та Конвенції про отримання за кордоном доказів [531]. Окрім них, це питання регулюють двосторонні договори між Україною та окремими країнами. На залученого іноземного експерта не поширюються норми українського законодавства щодо вимог до набуття ним цього процесуального статусу в суді. На нього не поширюється також норма щодо відповідальності за відмову від надання висновку експерта [37].

20. Для перевірки статусу іноземного експерта за законодавством його країни український суд має отримати офіційні документи, передбачені законодавством запитуваної країни, до прикладу, сертифікат чи свідоцтво, які відображають строк його повноважень, спеціальність чи кваліфікацію. Інформацію про законодавство цієї країни, яке містить вимоги до експерта, український суд має отримати шляхом направлення запиту до компетентного органу іноземної держави у порядку Європейської конвенції про інформацію [543].

21. Під час оцінки висновку іноземного експерта український суд має перевірити дотримання процедурних вимог іноземного законодавства щодо призначення та проведення дослідження. Інформації про іноземне право український суд має отримати шляхом направлення запиту до компетентного органу іноземної держави у порядку Європейської конвенції про інформацію [543].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV у редакції від 23.09.2024. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 01.10.2021-02.10.2024).
2. Рішення від 25.12.1997 Конституційного Суду України у справі № 9-зп. *База даних «Законодавство України», ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97#n54> (дата звернення: 10.09.2024).
3. Єдиний державний реєстр судових рішень: база даних. *Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/> (дата звернення: 01.10.2021-02.10.2024).
4. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР у редакції від 01.01.2020. *База даних «Законодавство України», ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 02.09.2024).
5. Про судово-експертну діяльність : Проект Закону України реєстр. № 6284 від 05.11.2021. *Верховна Рада України, офіційний веб-портал*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73154 (дата звернення: 08.08.2024).
6. Про судово-експертну діяльність та самоврядування судових експертів : Проект Закону України реєстр. № 6284-2 від 22.11.2021. *Верховна Рада України, офіційний веб-портал*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73258 (дата звернення: 08.08.2024).
7. Бичкова С.С. Експертиза в цивільному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. *Національна академія наук України. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького*. Київ, 2003. Без нумерації, доступний у RTF.
8. Дорошенко О.Ф. Судова експертиза як засіб доказування при розгляді цивільних справ щодо порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. *Академія правових наук України. Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва*. Київ, 2007. 26 с.

9. Васильєва-Шаламова Ж.В. Судова експертиза в цивільному процесі : авто-реф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*. Київ, 2009. 15 с.
10. Штефан А.С. Механізм доказування в цивільному судочинстві : дис. ... док. юрид. наук: 12.00.03. *Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності. Національна академія правових наук України. Київський національний університет імені Тараса Шевченка*. Київ, 2020. 470 с.
11. Кучер Т.М. Теорія доведення у цивілістичному процесі: дис. ... док. юрид. наук: 12.00.03. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*. Київ, 2016. 510 с.
12. Грабовська О.О. Теоретико-правові проблеми доказування у цивільному процесі України : дис. ... док. юрид. наук: 12.00.03. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*. Київ, 2018. 563 с.
13. Кравченко А.В., Зеленкова І.І. Пролемні питання участі експерта в цивільному судочинстві. *Адвокат. Наука і практика*. Київ, 2011. № 12 (135). С. 43-45.
14. Штефан А.С. Висновок експерта у цивільному судочинстві. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. Київ, 2018. № 2/2018. С. 16-28.
15. Грабовська О.О., Вілінський М.С. Експерт у цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2021. № 1/2021. С. 5-10.
16. Баглай Т.О. Правовий статус експерта та спеціаліста в цивільному процесі. *Проблеми законотворчого процесу в Україні : шляхи вирішення та перспективи розвитку*. Всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та юристів : зб. пр. Дніпропетровськ, 25.04.2014. С. 15-20.
17. Дзюбак К.М. Організаційно-правові межі забезпечення науково-експертної діяльності у цивільному судочинстві. *Актуальні проблеми криміналістичного та експертного забезпечення діяльності правоохоронних органів та суду в Україні*. Всеукр. наук.-практ. конф. : зб. пр. Харків, 28.05.2021. С. 23-27.
18. Федосенко Н.А. Щодо проблем призначення експертизи в цивільному судочинстві. *The XXVI International Science Conference «Topical issues of practice and science»*. Лондон, 18-21.05.2021. С. 183-185.

19. Несімко О. Особливості висновків, які виносяться експертами. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. Львів, 2017. № 865. С. 467-473.

20. Каліновська Т.О. Інститут судової експертизи: удосконалення процесуальної форми цивільного судочинства. *Механізм функціонування громадянського суспільства*. Всеукр. наук. конф. : зб. пр. Упор. Ю. М. Шевців. Львів, 20.11.2020. С. 144-146.

21. Гричина О.В. Судова експертиза в системі процесуальних дій, як одне з джерел судових доказів в кримінальному, цивільному та господарському процесах. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2015. № 60. С. 135-146.

22. Нестор Н.В. Наслідки ухилення від участі в експертизі в цивільному судочинстві: практичний аспект. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2020. № 65. С. 64-72.

23. Столітній А.В. Електронне кримінальне провадження на досудовому розслідуванні : дис. ... док. юрид. наук: 12.00.09. *Національна академія прокуратури України. Генеральна прокуратура України. Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ*. Київ, 2018. 648 с.

24. Тертишник В.М., Варава В.В. Доктринальні проблеми судової експертизи в інтегративній доктрині доказового права. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2022. № 67. С. 27-37.

25. Косован В.С. Доказове значення висновку експерта в кримінальному провадженні. 2020. С. 33-35. Доступний у PDF.

26. Гуменський О.А. Використання спеціальних знань у кримінальному та адміністративному судочинстві. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2021. № 66. С. 116-127.

27. Баулін О.В., Ізотов О.І. Перевірка і оцінка висновку експерта у кримінальному провадженні. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2021. № 66. С. 95-108.

28. Бажанюк В.В. Оцінка висновку експерта у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. Одеса, 2021. № 54. Т. 2. С. 110-113.

29. Юшкевич О.Г. Висновок експерта як доказ в адміністративному судочинстві України. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. Харків, 2009. № 4 (47). С. 164-171.

30. Сташевська І.В. Призначення судової експертизи у цивільному, господарському, адміністративному судочинстві у світлі судової реформи. *Правові засоби забезпечення та захисту прав людини: вітчизняний та зарубіжний досвід*. Міжнар. наук. конф. : зб. пр. Сєверодонецьк : вид-во СНУ ім. В. Даля, 20-21.05.2020. С. 98-104.

31. Домусчі С.Д. Сутність цивільних правовідносин. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 2008. С. 60-64. URL: <http://www.apdp.in.ua/v41/11.pdf> (дата звернення: 02.11.2022).

32. Захарова О.С. Цивільні процесуальні відносини в системі правових відносин в Україні. *Вісник Академії адвокатури України*. Київ, 2015. № 2. Т. 2. С. 34-40.

33. Захарова О.С. Суб'єктний склад цивільних процесуальних правовідносин. *Вісник Академії адвокатури України*. Київ, 2009. Число 3 (16). С. 21-26.

34. Липівська О.А. До питання поняття цивільно-процесуальних правовідносин за законодавством України в умовах розбудови правової держави. *Наше право*. Київ, 2013. № 6. С. 175-180.

35. Постанова від 22.09.2022 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 462/4875/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106479570> (дата звернення: 05.11.2022).

36. Осетрова О.С., Сизоненко О.М., Брисковська О.М. Система підстав визнання доказів недопустимими в кримінальному провадженні. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. Київ, 2017. № 2. С. 340-351.

37. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII у редакції від 01.01.2024. *База даних «Законодавство України», Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (дата звернення: 01.10.2022-02.10.2024).

38. Цивільний процесуальний кодекс УСРР : Закон УСРР, затверджений постановою від 03.09.1924 ВУЦВК. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селян-

ського уряду України за 1924 рік. Народний комісаріат юстиції, 4-е вид. Харків: Друкарня УВО ім. М. Фрунзе, 1924. 1052 с. URL : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgilibis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000551%5F01 (дата звернення: 01.10.2021-02.10.2024).

39. Цивільний процесуальний кодекс УСРР : Закон УСРР, затверджений постановою від 11.09.1929 ВУЦВК і РНК УСРР. Збірник Законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1929 рік. Народний комісаріат юстиції. Харків: Юр. вид-во НКЮ УСРР, 1929. 1172 с. URL : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgilibis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000342%5F03 (дата звернення: 01.10.2021-02.10.2024).

40. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Уклад. та голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

41. Цивільний процесуальний кодекс України : затверджений Законом УРСР від 18.07.1963 «Про затвердження Цивільного процесуального кодексу Української РСР». У редакції від 18.07.1963.

42. Антошкіна В.К. Способи і правила тлумачення норм права та договорів. *Прикарпатський юридичний вісник*. Одеса, 2019. № 4 (29). Т. 1. С. 8-14.

43. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 у редакції від 18.03.2004. № 1618-IV. База даних «Законодавство України», Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/ed20040318#Text> (дата звернення: 01.10.2021-02.10.2024).

44. Матвеева Ю.І. Поняття та розуміння принципу правової визначеності. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. Київ, 2017. Т. 200. С. 93-97.

45. Моніторинговий звіт за 2020 рік. *Директорат правосуддя та кримінальної юстиції Міністерства юстиції України*. 541 с. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2021/01/19/20210119145116-22.pdf> (дата звернення: 01.10.2021-02.10.2024).

46. Постанова від 20.06.2023 Миколаївського апеляційного суду у справі № 490/78/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111666583> (дата звернення: 15.06.2024).

47. Словник української мови у 20 томах. Томи 1-14. Український мовно-інформаційний фонд НАН України. Наукова думка. 2010. URL: <https://sum20ua.com/?page=0&wordid=1> (дата звернення: 01.10.2021-02.10.2024).

48. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII у редакції від 03.10.2017. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#Text> (дата звернення: 01.10.2021-02.10.2024).

49. Заяць О., Скриньковський Р. Проблемні аспекти участі експерта у цивільному судочинстві України. *Trajectoriâ Nauki = Path of Science*. Словачка Республіка, 2019. Vol. 5. № 9. С. 3001-3011.

50. Манько Є.С., Кладієнко М.О. Кваліфікаційні та професійні вимоги до судового експерта. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу*. Міжнар. наук. конф. : зб. пр. За зал. ред. Рувіна О.Г., Нестор Н.В. Київ, 05.11.2019. С. 369-373.

51. Мишаковська В.О. Компетенція судового експерта. *Теорія та практика судово-експертної діяльності*. VIII міжвід. конф. : зб. пр. Київ, 27.11.2019. С. 292-295.

52. Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів : наказ Міністерства юстиції України від 03.03.2015 № 301/5 у редакції від 27.05.2024. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#Text> (дата звернення: 01.10.2021-02.10.2024).

53. Кравчук Т.О. До питання щодо визначення понять «експерт з питань права» та «експерт» в цивільному, господарському та адміністративному процесі. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2018. № 63 (1). С. 52-61.

54. Ткаченко Н.М. До питання кадрового забезпечення науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України. *Вісник ОНДІСЕ*. Одеса, 2017. № 1. С. 75-79.
55. Головченко Л.М. Проблемні питання законодавчого регулювання судово-експертної діяльності. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. Київ, 2013. № 1. С. 8-10.
56. Судові експертизи в процесуальному праві України : навч. посіб. Київ, Видавництво Ліра-К, 2023. Вип. 3. 366 с.
57. Дубинський О.Ю. Сутність і ціль судового експертизи в цивільному процесуальному законодавстві України. *Гуманітарний вісник НУК*. Миколаїв, 2010. № 3. С. 45-46.
58. Васильєв В.М. До питання розмежування статусу експерта та спеціаліста в цивільному та господарському процесі. *Соціологія права*. Київ, 2020. № 2 (33). С. 7-11.
59. Сліпченко О.І. Судові експертизи та їх особливості в цивільному судочинстві і, зокрема, в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди. *Приватне право і підприємництво*. Київ, 2009. № 8. С. 83-86.
60. Хомутенко В., Хомутенко А. Дуалістична природа судової експертизи. *Юридичний вісник*. Одеса, 2022. № 2022/2. С. 139-147.
61. Бисага Ю.М., Заборовський В.В. Процесуальне становище експерта та спеціаліста як учасників цивільного процесу. *Аналітично-порівняльне правознавство*. Ужгород, 2021. № 1. С. 31-36.
62. Організаційно-процесуальні основи судово-економічної експертизи : навч. посіб. Гресь Н.Л., Недоступ К.К. Дніпро : НТУ «ДП», 2020. – 155 с.
63. Павлюк О.І., Андрієнко І.С. Процесуальний статус інших учасників цивільного процесу. *Проблемні питання правоохоронної та правозахисної діяльності в контексті євроінтеграційних тенденцій*. Міжнар. курс.-студ. наук.-практ. конф : зб. пр. За зал. ред. Маковій В.П. та ін. Одеса, 27.03.2020. С. 179-182.
64. Чубко Т.П. Глобалізація: поняття, вплив на сучасні державу і право. *Форум права*. Харків, 2010. № 1. С. 396-405.

65. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : міжнародна угода, у редакції від 30.11.2023, ратифікована Закон України № 1678-VII від 16.09.2014. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 01.10.2021-02.10.2024).

66. The Federal Rules of Evidence : Law of the United States of America dated 01.07.1975, as amended to 01.12.2023. URL : <https://www.law.cornell.edu/rules/fre> (дата звернення: 01.10.2021-02.10.2024).

67. Чукаєва В.О. До проблеми типології правової системи сучасної України. *Juris Europensis Scientia*. Чернівці, 2020. № 4. С. 20-24.

68. Корнелюк Ю., Кратко Т. Особливості становлення та розвитку англо-американської правової системи. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». Львів, 2020. № 4 (28). С. 69-76.

69. Васильєв С.В. Порівняльний цивільний процес: підруч. Київ, вид. К.: Алерта, 2015. 352 с.

70. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 у редакції від 27.05.2024. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 01.10.2021-02.10.2024).

71. Науменко С.М, Золота Л.В. Особливості судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності в Україні та за кордоном. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків, 2021. № 23. С. 326-335.

72. Zivilprozessordnung : Gesetz der Bundesrepublik Deutschland in der Fassung der Bekanntmachung vom 05.12.2005, die zuletzt durch Artikel 8c des Gesetzes vom 19.07.2024 (BGBl. 2024 I Nr. 245) geändert worden ist. URL : <https://www.gesetze-im-internet.de/zpo/BJNR005330950.html> (дата звернення: 01.10.2021-02.10.2024).

73. Law on Civil Procedure : Law of Spain dated 07.01.2000 № 1/2000. «Official State Gazette», №. 7, 08.01.2000. URL: <https://www.mjusticia.gob.es/es/AreaTematica/>

DocumentacionPublicaciones/Documents/Law 1-2000 of 7 January.pdf (дата звернення: 01.10.2021-02.10.2024).

74. Code of Civil Procedure : Law of Estonia dated 20.04.2005 as amended to 01.04.2024. RT I 2005, 26, 197. URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/ee/Riigikogu/act/529052024002/consolide> (дата звернення: 01.10.2021-02.10.2024).

75. Civil procedural code of the Republic of Kazakhstan : Law of the Republic of Kazakhstan dated 31.10.2015 № 377-V LRK as amended to 19.06.2024. Unofficial translation. URL: <https://adilet.zan.kz/eng/docs/K1500000377> (дата звернення: 01.10.2021-02.10.2024).

76. Постанова від 31.03.2021 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 523/7567/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96006079> (дата звернення: 20.10.2021).

77. Ухвала від 05.04.2023 Харківського апеляційного суду в справі № 643/6055/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110167898> (дата звернення: 23.10.2023).

78. Кочура О.О. Визначення поняття «Спеціальні знання» у кримінальному провадженні та їх використання. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу*. Міжнар. наук.-практ. конф. до 100-річчя від дня народження проф. М. В. Салтевського : зб. пр. Харків, МВС України, Нац. ун-т внутр. справ, 08.11.2017. С. 284-286.

79. Васильєв В.М. Судова експертиза у цивільному та господарському провадженні як окрема форма застосування спеціальних знань. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків, 2020. № 21. С. 120-132.

80. Щербаковський М.Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : «В справі», 2015. 560 с.

81. Костін О.Ю., Мотигін Д.В. у Теорія та практика проведення судових експертиз за напрямками інженерних, економічних, товарознавчих видів досліджень та оціночної діяльності : монографія. За ред. проф. Хомутенко В.П., к.ю.н. Костіна О.Ю. Одеса, 2017. 274 с.

82. Кожушко О.В. Методичний підхід до оцінки висновку судового експерта по результатами проведення судово-економічної експертизи. *Ефективна економіка*. Харків, 2020. № 6. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/6_2020/55.pdf (дата звернення: 23.10.2021).

83. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 у редакції від 27.05.2024. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 25.08.2024).

84. Карнаух Т.М. у Карнаух Т.М., Ханік-Посполітак Р.Ю. Цивільне процесуальне право України: навчальний посібник. Київ, вид. К.: Юстініан, 2011. 400 с.

85. Постанова від 15.06.2021 Великої Палати Верховного Суду у справі № 904/5726/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98524308> (дата звернення: 25.10.2021).

86. Постанова від 17.09.2020 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 755/14155/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91614435> (дата звернення: 28.10.2021).

87. Постанова від 09.06.2021 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 470/804/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97598417> (дата звернення: 28.10.2021).

88. Постанова від 12.06.2019 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 914/908/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82599581> (дата звернення: 28.10.2021).

89. Самбор М. Право як поняття та підходи до його розуміння. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. Київ, 2011. № 87. С. 59-63.

90. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII у редакції від 08.08.2024. *База даних «Законодавство України», Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1402-19> (дата звернення: 01.10.2021-02.10.2024).

91. Бараняк В.М. Проблеми підготовки судових експертів у вищих навчальних закладах України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. Львів, 2014. № 801. С. 229-233.

92. Про Правила дорожнього руху : постанова Кабінету Міністрів України від 10.10.2001 № 1306 у редакції від 04.05.2024. *База даних «Законодавство України», Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-п#Text> (дата звернення: 05.07.2024).

93. Постанова від 22.08.2022 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 597/977/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105852663> (дата звернення: 25.08.2023).

94. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV у редакції від 03.09.2024. *База даних «Законодавство України», Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/435-15> (дата звернення: 01.10.2021-02.10.2024).

95. Інструкція про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах : наказ Міністерства юстиції України від 12.12.2011 № 3505/5 у редакції від 23.06.2023. *База даних «Законодавство України», Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1431-11#Text> (дата звернення: 01.10.2021-02.10.2024).

96. Гуріна Д. П., Калініна І.В. До питання щодо компетенції та компетентності судового експерта у кримінальному провадженні. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2018. № 63(1). С. 195-203.

97. Довідник кваліфікаційних характеристик посад працівників науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України : наказ Міністерства юстиції України від 19.04.2012 № 611/5 у редакції від 13.12.2021. *База даних «Зако-*

нодавство України». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0611323-12#Text> (дата звернення: 01.11.2022).

98. Олійничук О., Купер М. Міжнародний досвід використання економічної експертизи у фінансових розслідуваннях. *Актуальні проблеми правознавства*. Тернопіль, 2020. № 3. С. 69-75.

99. Постанова від 29.09.2021 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 211/5987/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100179206> (дата звернення: 03.11.2021).

100. Постанова від 20.05.2020 Касаційного кримінального суду в складі Верховного Суду у справі № 263/10503/16-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89426654> (дата звернення: 03.11.2021).

101. Порядок ведення державного Реєстру атестованих судових експертів : наказ Міністерства юстиції України від 29.03.2012 № 492/5 у редакції від 23.06.2023. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0484-12#Text> (дата звернення: 01.10.2021-02.10.2024).

102. Дікань Л.В., Понікаров В.Д., Кожушко О.В. Судово-економічна експертиза : навчальний посібник. Харків, вид. ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2014. 432 с.

103. Шепітько М. В. Про процесуальний статус експерта та експерта з питань права. *З нагоди 100-річчя від дня народження професора М.В. Салтевського: зб. матер. круг. столу*. Харків, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, НДПІ ВПЗ ім. Іакад. Сташиста В.В. НАПрН України, 30.10.2017. С. 74-76.

104. Мальський М.М. Правовий статус окремих учасників виконавчого провадження: перекладач, експерт, спеціаліст, суб'єкт оціночної діяльності. *Судова апеляція*. Київ, 2017. № 4. С. 86-96.

105. Постанова від 08.02.2024 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 623/3801/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116955468> (дата звернення: 08.05.2024).

106. Постанова від 23.06.2022 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 308/7980/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104942454> (дата звернення: 08.05.2024).

107. Постанова від 22.06.2022 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 752/8433/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104896826> (дата звернення: 08.05.2024).

108. Постанова від 06.06.2021 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 235/143/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96106029> (дата звернення: 04.11.2021).

109. Постанова від 19.08.2020 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 389/495/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91104457> (дата звернення: 04.11.2021).

110. Постанова від 02.07.2020 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 362/3912/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90384936> (дата звернення: 08.05.2024).

111. Постанова від 10.06.2020 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 750/8412/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89824703> (дата звернення: 04.11.2021).

112. Грабченко А.І., Федорович В.О., Гаращенко Я.М. Методи наукових досліджень : навч. посіб. Харків: НТУ «ХПІ», 2009. 142 с.

113. Civil Procedure Law : Law of the Republic of Latvia dated 14.10.1998 as amended to 25.03.2021. URL: https://www.vvc.gov.lv/en/laws-and-regulations-republic-latvia-english/civil-procedure-law-amendments-25032021?utm_source=https://www.google.com/ (дата звернення: 12.11.2021).

114. Code of civil procedure : Law of the Republic of Lithuania dated 28.02.2002 approved by decree №. IX-743. Unofficial translation. URL: https://www.newyorkconvention.org/media/uploads/pdf/5/9/595_code-of-civil-procedure-of-the-republic-of-lithuania.pdf, <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.162435>(дата звернення: 12.11.2021).

115. Резникова М.О. Щодо класифікації осіб, які беруть участь у справі. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. Дніпро, 2012. № 3. С. 110-117.

116. Тичинська Л.А. Правові засади учасників цивільного процесу як елемент цивільно-процесуальних відносин. *Наше право*. Київ, 2015. № 1. С. 137-141.

117. Коваленко А.В. та ін. Цивільний процес (загальна частина) : навч. посіб, 2-е вид., доп. і перероб. Дніпро, Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, вид. «Ліра ЛТД», 2017. 192 с.

118. Новікова Н.А. Поняття та ознаки свідка у цивільному процесі. *Право і суспільство*. Київ, 2016. № 6/2016. С. 41-48.

119. Лемик Р.Я. Практика застосування спеціальних знань в цивільному процесі в країнах ЄС (на прикладі Німеччини, Франції та Великобританії). *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. Острог, 2014. № 1. С. 1-13.

120. Постанова від 07.09.2022 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 756/5627/15-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. *Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106190957> (дата звернення: 20.11.2022).

121. Полюк Ю.І. Юридична заінтересованість як передумова виникнення права на звернення до суду. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє. Міжнар. наук.-практ. конф. : зб. праць*. Відп. ред. Ульянова Г.О. Одеса, 19.05.2017. С. 689–692.

122. Постанова від 08.07.2020 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 462/5536/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. *Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90591425> (дата звернення: 20.11.2021).

123. Попов О.І. у Гусаров К.В., Жушман М.В., Кравцов С.О. та ін. Цивільний процес : навч. посіб. для підготовки студентів 3-го та 4-го курсів бакалаврату. За заг. ред. проф. К. В. Гусарова. Харків, вид. ТОВ «Оберіг», 2020. 229 с.

124. Степаненко Т.В. у Бортнік О.Г., Зайцев О.Л., Кройтор В.А. та ін. Цивільний процес : навч. посіб. За заг. ред. проф. Кройтора В.А. Харків, ХНУВС, 2022. 336 с.

125. Резворович К.Р., Юнін О.С., Юніна М.П. та ін. Цивільне право та процес: підготовка до іспиту. Частина друга : навч. посіб. Дніпро, вид. Біла К.О., 2020. 216 с.

126. Короед С.О. Юридична (матеріально-правова) заінтересованість позивача як передумова надання йому судового захисту цивільних прав. *Науково-Інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія «Право»*. Івано-Франківськ, 2018. № 6(18). С. 60-64.

127. Факас І.Б., Латковський П.П., Шелудяков Р.С. Основи цивільного судочинства: навчально-методичний посібник для студентів денної та заочної форми навчання : навч.-метод. посіб. Чернівці, 2021. 115 с.

128. Постанова від 19.10.2022 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 906/3/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107011717> (дата звернення: 23.11.2022).

129. Тарновецька Л.Д. Цивільний процес : електр. навч. посібн.-практ. Кіцман, 2016. URL: <http://kizman-tehn.com.ua/wp-content/uploads/2017/09/Ел.-посібник-цивільний-процес-2doc.doc> (дата звернення: 23.11.2021).

130. Паскар А.Л. у Ясинок М.М., Курило М.П., Кіріяк О.В., Кармаза О.О., Запара С.І. та ін. Теоретичні проблеми цивільного процесуального права : підруч. За заг. ред. д.ю.н. проф. Ясинка М.М. Київ, вид. «Алерта», 2016. 890 с.

131. Постанова від 09.11.2022 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 527/439/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107354640> (дата звернення: 13.11.2023).

132. Ухвала від 06.07.2022 Великої Палати Верховного Суду у справі № 32/77т. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні*

судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105301932> (дата звернення: 23.11.2023).

133. Ізарова І.О. у Ізарова І.О., Ханик-Посполітак Р.Ю. Цивільний процес України : навч. посібник. 3-тє вид. Київ, вид. «Дакор», 2019. 247 с.

134. Бичкова С.С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження : автореф. дис. ... док. юрид. наук : 12.00.03. Національна академія внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України. Київ, 2011. 38 с.

135. Моніторинговий звіт за 2021 рік. *Директорат правосуддя та кримінальної юстиції Міністерства юстиції України*. 662 с. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2022/01/19/20220119162316-86.pdf> (дата звернення: 01.10.2021-02.10.2024).

136. Вовк В.Є. Гармонізація використання спеціальних знань у цивільному процесі. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу : мат. міжн. наук.- практ. конф.* Київ, 05.11.2019. С. 95-101.

137. Ухвала від 30.11.2022 Ємільчинського районного суду Житомирської області у справі № 277/483/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107586483> (дата звернення: 03.03.2023).

138. Недашківська О.А. Клопотання як процесуальна форма реалізації судовим експертом права на експертну ініціативу. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2021. № 66. С. 168-177.

139. Ухвала від 12.12.2022 Тетіївського районного суду Київської області у справі № 940/907/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107856685> (дата звернення: 10.03.2023).

140. Недашківська О.А., Недашківська Т.Є. Експеримент як засіб дослідження когніції судового експерта щодо експертної ініціативи. *Криміналістичний вісник*. Київ, 2022. № 1 (37). С. 79-89.

141. Каркоцький І.О. Експертна ініціатива як структурний елемент процесуального механізму забезпечення реалізації принципу об'єктивності та повноти до-

слідження в судово-експертній діяльності. *Актуальні питання криміналістики : збірн. праць*. 2019. С. 98-100.

142. Недашківська О.А. Феномен поняття «експертна ініціатива» та сучасні проблеми її реалізації в цифровому суспільстві. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків, 2020. № 22. С. 201-210.

143. Пучко Д.В. Належність і допустимість висновку експерта як критерії оцінювання судової експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків, 2020. № 22. С. 226-239.

144. Постанова від 29.03.2023 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 185/8356/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109995249> (дата звернення: 15.03.2024).

145. Ухвала від 19.12.2022 Господарського суду Вінницької області у справі № 902/1023/19(902/1243/20). Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107960816> (дата звернення: 15.03.2023).

146. Яцина Я. Принцип судового керівництва та змагальності сторін у цивільному судочинстві: проблеми їх співвідношення та взаємозв'язок. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2020. № 3/2020. С. 48-55.

147. Щербанюк Д.В. Генеза уявлень про межі експертної ініціативи у кримінальному провадженні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. Київ, 2017. № 6, том 2. С. 226-230.

148. Васильєва Ж.В. Зміст та структура висновку експерта в цивільному процесі. *Університетські наукові записки*. Київ, 2005. № 3(15). С. 111-116.

149. Ухвала від 09.01.2024 Харківського районного суду Харківської області у справі № 553/3767/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116212667> (дата звернення: 25.03.2024).

150. Ухвала від 26.04.2024 Придніпровського районного суду міста Черкаси у справі № 711/6905/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи».

ємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118790380> (дата звернення: 25.06.2024).

151. Ухвала від 12.04.2024 Миронівського районного суду Київської області у справі № 2/371/50/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118315645> (дата звернення: 25.06.2024).

152. Ухвала від 06.02.2024 Червонозаводського районного суду міста Харкова у справі № 646/5128/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116789172> (дата звернення: 25.06.2024).

153. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III у редакції від 07.09.2024. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 01.10.2021-02.10.2024).

154. Головань М.С. Компетенція і компетентність: досвід теорії, теорія досвіду. Вища освіта України. Київ, 2008. № 3. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/52560/5/Holovan_competence.pdf (дата звернення: 14.04.2022).

155. Вітер Д.В. До питання оцінки висновку експерта під час розслідування злочинів у сфері фінансування соціальних цільових програм. Прикарпатський юридичний вісник. Одеса, 2019. № 1(26). С. 208-212.

156. Пілюков Ю. Процесуальні вимоги до висновку експерта у кримінальному провадженні. Актуальні проблеми правознавства. Тернопіль, 2018. № 3. С. 99-102.

157. Guidelines on the role of court-appointed experts in judicial proceedings of Council of Europe's Member States. European commission for the efficiency of justice (CEPEJ). Document adopted by CEPEJ at its 24th Plenary meeting (Strasbourg, 11-12 December 2014). URL: https://old.vkksu.gov.ua/userfiles/doc/cepej/24-kerivni_principu_rol_i_priznachenih.pdf (дата звернення: 16.04.2022).

158. Капліна О.В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права: монографія. Харків: Право, 2008. 296 с.

159. Верба-Сидор О.Б., Крупко В.І. Пропозиції щодо вдосконалення правового статусу експерта у цивільному судочинстві. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія юридична*. Львів, 2014. № 3. С. 69-84.

160. Про Державний бюджет України на 2020 рік : Закон України від 14.11.2019 № 294-IX у редакції від 10.12.2020. *База даних «Законодавство України», Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/294-20#Text> (дата звернення: 18.04.2022).

161. Про Державний бюджет України на 2021 рік : Закон України від 15.12.2020 № 1082-IX у редакції від 09.12.2021. *База даних «Законодавство України», Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1082-20#Text> (дата звернення: 18.04.2022).

162. Про Державний бюджет України на 2022 рік : Закон України від 02.12.2021 № 1928-IX у редакції від 31.03.2023. *База даних «Законодавство України», Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1928-20#Text> (дата звернення: 20.07.2023).

163. Про Державний бюджет України на 2023 рік : Закон України від 03.11.2022 № 2710-IX у редакції від 22.10.2023. *База даних «Законодавство України», Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2710-20#Text> (дата звернення: 20.01.2024).

164. Про Державний бюджет України на 2024 рік : Закон України від 09.11.2023 № 3460-IX у редакції від 21.09.2024. *База даних «Законодавство України», Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-20#Text> (дата звернення: 29.09.2024).

165. Показник середньої заробітної плати за 2023 рік. *Пенсійний фонд України, інформаційна сторінка веб-порталу*. URL: <https://www.pfu.gov.ua/2158510-pokaznyk-serednoyi-zarobitnoyi-platy-za-2023-rik/> (дата звернення: 15.05.2024).

166. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про Державний бюджет України на 2023 рік», реєстр. № 8000 від 14.09.2022. *Верховна Рада України, офіційний веб-портал*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=8000&conv=9> (дата звернення: 15.05.2023).

167. Манько Є.С. Поняття та значення мотивації в професійній діяльності судових експертів державних спеціалізованих установ. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики*. Міжнар. наук.-практ. конф. : зб. пр. Харків, «Право», 15-16.04.2021. С. 57-58.

168. Нестор Н.В. Проблемні аспекти законодавчого забезпечення гарантій незалежності судового експерта. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2018. № 63(1). С. 36-41.

169. Висновок Головного науково-експертного управління від 02.10.2017 до проекту Закону України «Про Державний бюджет України на 2018 рік», реєстр. № 7000 від 15.09.2017. *Верховна Рада України, офіційний веб-портал*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=7000&skl=9 (дата звернення: 05.06.2022).

170. Висновок Головного науково-експертного управління від 19.09.2018 до проекту Закону України «Про Державний бюджет України на 2019 рік», реєстр. № 9000 від 15.09.2018. *Верховна Рада України, офіційний веб-портал*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=9000&skl=9 (дата звернення: 05.06.2022).

171. Висновок Головного науково-експертного управління від 01.10.2019 до проекту Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік», реєстр. № 2000 від 15.09.2019. *Верховна Рада України, офіційний веб-портал*. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66853 (дата звернення: 05.06.2022).

172. Висновок Головного науково-експертного управління від 17.09.2020 до проекту Закону України «Про Державний бюджет України на 2021 рік», реєстр. № 4000 від 14.09.2020. *Верховна Рада України, офіційний веб-портал*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=4000&conv=9> (дата звернення: 05.06.2022).

173. Висновок Головного науково-експертного управління від 30.09.2021 до проекту Закону України «Про Державний бюджет України на 2022 рік», реєстр. № 6000 від 15.09.2021. *Верховна Рада України, офіційний веб-портал*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=6000&conv=9> (дата звернення: 05.06.2022).

174. Висновок Головного науково-експертного управління від 19.09.2022 до проекту Закону України «Про Державний бюджет України на 2023 рік», реєстр. № 8000 від 14.09.2022. *Верховна Рада України, офіційний веб-портал*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=8000&conv=9> (дата звернення: 05.06.2023).

175. Висновок Головного науково-експертного управління від 25.09.2023 до проекту Закону України «Про Державний бюджет України на 2024 рік», реєстр. № 10000 від 15.09.2023. *Верховна Рада України, офіційний веб-портал*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=10000&conv=9> (дата звернення: 05.08.2024).

176. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI у редакції від 31.12.2023. *База даних «Законодавство України», Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#top> (дата звернення: 22.06.2024).

177. Про Державний бюджет України на 2018 рік : Закон України від 07.12.2017 № 2246-VIII у редакції від 13.12.2018. *База даних «Законодавство України», Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2246-19#Text> (дата звернення: 22.06.2022).

178. Про Державний бюджет України на 2019 рік : Закон України від 23.11.2018 № 2629-VIII у редакції від 13.12.2019. *База даних «Законодавство України», Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2629-19#Text> (дата звернення: 22.06.2022).

179. Про умови оплати праці працівників державних спеціалізованих установ судових експертиз : постанова Кабінету Міністрів України від 30.03.2011 № 314 у редакції від 01.01.2018. *База даних «Законодавство України», Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-2011-п#Text> (дата звернення: 28.06.2022).

180. Про оплату праці працівників на основі Єдиної тарифної сітки розрядів і коефіцієнтів з оплати праці працівників установ, закладів та організацій окремих галузей бюджетної сфери : постанова Кабінету Міністрів України від 30.08.2002 № 1298 у редакції від 03.08.2024. *База даних «Законодавство України», Верховна Рада*

України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1298-2002-п#Text> (дата звернення: 28.08.2024).

181. Про умови оплати праці працівників науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції та внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 30 березня 2011 р. № 314 : постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2018 № 1127 (не набрала чинності). *База даних «Законодавство України», Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1127-2018-п#Text> (дата звернення: 28.06.2022).

182. Індекси споживчих цін. *Державна служба статистики України, офіційний веб-ресурс*. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 05.09.2024).

183. Деякі питання надання платних послуг науково-дослідними установами судових експертиз Міністерства юстиції : постанова Кабінету Міністрів України від 27.07.2011 № 804 у редакції від 09.08.2022. *База даних «Законодавство України», Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/804-2011-п#Text> (дата звернення: 05.05.2024).

184. Офіційний курс гривні щодо іноземних валют. *Національний банк України, офіційний веб-ресурс*. URL: <https://bank.gov.ua/ua/markets/exchangerate-chart> (дата звернення: 05.09.2024).

185. Latvia Average Monthly Net Wages. *Trading economics, web-resource*. URL: <https://tradingeconomics.com/latvia/wages> (дата звернення: 05.09.2024).

186. Середні ціни в Україні: плата за оренду 1-кімнатної квартири. *Мінфін, веб-ресурс*. URL: https://index.minfin.com.ua/ua/markets/product-prices/rent_for_1room_apartment/ (дата звернення: 05.09.2024).

187. Товарна структура експорту та імпорту України у 2021-2023 роках та січні-лютому 2024 року. *Укрінформ, веб-ресурс*. URL: [https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3859650-tovarna-struktura-eksportu-ta-importu-ukraini-u-20212023-rokah-ta-sicnilutomu-2024-roku.html#:~:text=У 2021 році Україна експортувала,\(зокрема зернові\) та метали](https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3859650-tovarna-struktura-eksportu-ta-importu-ukraini-u-20212023-rokah-ta-sicnilutomu-2024-roku.html#:~:text=У 2021 році Україна експортувала,(зокрема зернові) та метали) (дата звернення: 14.02.2025).

188. Узагальнення за підсумками обговорень актуальних питань у сфері судової експертизи. *Проект ЄС «ПРАВО-Justice»*. Київ, 03-04.2023. 13 с. URL: <https://>

www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/649/40b/82d/64940b82def1f184084483.pdf (дата звернення: 20.06.2023).

189. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Yakimenko v. Ukraine». База даних «Законодавство України», Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_376#Text (дата звернення: 05.08.2022).

190. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Vashchenko v. Ukraine». База даних «Законодавство України», Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_401#Text (дата звернення: 05.08.2022).

191. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Andrenko v. Ukraine». База даних «Законодавство України», Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_763#Text (дата звернення: 05.08.2022).

192. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Tretiak v. Ukraine». База даних «Законодавство України», Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_h49#top (дата звернення: 05.08.2022).

193. Інформація щодо виконання експертиз підрозділами інституту. *Київський науково-дослідний інститут судових експертиз, веб-ресурс*. URL: <https://kndise.gov.ua/informacziya-shhodo-vykonannya-ekspertyz-pidrozdilamy-instytutu/> (дата звернення: 08.06.2024).

194. Стан завантаженості експертів. *Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса», веб-ресурс*. URL: <https://nncise.org.ua/publiczna-informaciya> (дата звернення: 08.06.2024).

195. Завантаженість експертів. *Дніпропетровський науково-дослідний інститут судових експертиз Міністерства юстиції України, веб-ресурс*. URL: <https://dniprondise.dp.ua/zavantazhenist-ekspertiv> (дата звернення: 08.06.2024).

196. Показники експерної діяльності ОНДІСЕ. *Одеський науково-дослідний інститут судових експертиз Міністерства юстиції України, веб-ресурс*. URL: <http://ondise.minjust.gov.ua/zavantazhenist-ekspertiv-ondise/> (дата звернення: 08.06.2024).

197. Сафіян Д.В. Проблема професійного вигорання судового експерта: теоретичний аспект. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу*. Міжнар. наук.-практ. конф. : зб. пр. Київ, 05.11.2019. С. 497-500.

198. Курдес О.В. Щодо необхідності започаткування інституту наставництва в системі підготовки судових експертиз. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики*. Міжнар. наук.-практ. конф. : зб. пр. Харків, 15-16.04.2021. С. 52-54.

199. Класифікатор професій ДК 003:2010 : Національний класифікатор України, затверджений наказом від 28.07.2010 № 327 Держспоживстандарту України у реакції від 16.01.2024. *База даних «Законодавство України», Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va327609-10#Text> (дата звернення: 08.05.2024).

200. Про нотаріат : Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII у редакції від 15.04.2024. *База даних «Законодавство України», Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text> (дата звернення: 08.05.2024).

201. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI у редакції від 03.08.2023. *База даних «Законодавство України», Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text> (дата звернення: 08.09.2024).

202. Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів : Закон України від 02.06.2016 № 1403-VIII у редакції від 01.01.2024. *База даних «Законодавство України», Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1403-19#Text> (дата звернення: 20.07.2024).

203. Роль помічників суддів : висновок КРЄС № 22 (2019) від 07.11.2019. 15 с. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/visnovok_22_kres.pdf (дата звернення: 20.07.2022).

204. Зустріч студентів кафедри ХТЕБХП зі старшим судовим експертом НДЕ-КЦ Херсонського МВС України. *Херсонський національний технічний університет, веб-сайт*. URL: <https://kntu.net.ua/index.php/ukr/content/view/full/71778> (дата звернення: 20.07.2022).

205. Практико-орієнтована екскурсія для студентів ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки та торгівлі». *Полтавський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, веб-сайт*. URL: <https://poltavandeks.pp.ua/2020/02/05/практико-орієнтована-екскурсія-для-с/> (дата звернення: 20.07.2022).

206. Експерти Черкаського відділення Київського НДІСЕ розповіли студентам-юристам про сучасні аспекти розвитку судової експертизи в Україні. *Київський науково-дослідний інститут судових експертиз, веб-сайт*. URL: <https://kndise.gov.ua/eksperty-cherkaskogo-viddilennya-kyyivskogo-ndise-rozpovily-studentam-yurystam-pro-suchasni-aspekty-rozvytku-sudovoyi-ekspertyzy-v-ukrayini/> (дата звернення: 20.07.2022).

207. Притика Ю.Д. у Притика Ю.Д., Ізарова І.О. Доступ до правосуддя в умовах сталого розвитку: до 30-річчя незалежності України : колект. моногр. За заг. ред. Притики Ю.Д., Ізарової І.О. Київ, вид. «Дакор», 2021. 478 с.

208. Bryant G. Garth, Mauro Cappelletti. Access to Justice: The Newest Wave in the Worldwide Movement to Make Rights Effective. *Articles b y Maurer Faculty*. Bloomington, 1978. P. 181-292.

209. Гусев О.Ю. Співвідношення понять доказів і засобів доказування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. Ужгород, 2016. № 37(1). С. 116-120.

210. Татулич І.Ю. Електронні докази як засіб доказування в цивільному судочинстві. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2020. № 2020/1. С. 215-219.

211. Сафонова Т.Р., Моїсеєнко Д.М. Електронні докази як засіб доказування в цивільному процесі. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. Ужгород, 2022. № 71. С. 141-145.

212. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 № 1798-ХІІ у редакції від 19.07.2024. *База даних «Законодавство України»*. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення: 01.10.2021-02.10.2024).

213. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV у редакції від 19.07.2024. *База даних «Законодавство України»*. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 01.10.2021-02.10.2024).

214. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI у редакції від 07.09.2024. *База даних «Законодавство України»*.

їни». *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 01.10.2021-02.10.2024).

215. Інструкція з діловодства в місцевих та апеляційних судах України : наказ Державної судової адміністрації України від 20.08.2019 № 814 у редакції від 15.07.2024. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0814750-19#Text> (дата звернення: 08.08.2024).

216. Постанова від 12.01.2022 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 234/11607/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102562288> (дата звернення: 08.08.2023).

217. Постанова від 27.12.2022 Хмельницького апеляційного суду в справі № 686/18876/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108152289> (дата звернення: 12.06.2023).

218. Постанова від 18.12.2019 Великої Палати Верховного Суду в справі № 522/1029/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87144996> (дата звернення: 12.06.2023).

219. Лоза Т.В. Оцінювання висновку експерта у кримінальному процесі. *Економіка. Фінанси. Право*. Київ, 2022. № 3. С. 5-8.

220. Кикоть А.В., Андронов І.В. Висновок експерта у цивільному судочинстві як усний доказ. *Цивільне судочинство та виконавче провадження в умовах воєнного стану*. Всеукр. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного : зб. пр. Одеса, 16.12.2022. С. 95-98.

221. Куцкір Г.М. Процесуальні особливості допиту експерта в суді. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. Ужгород, 2020. № 60. С. 168-171.

222. Шкабаро В.М., Біла А.В. Проведення судово-генетичної експертизи у цивільному судочинстві як об'єкт конституційного захисту. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. Ужгород, 2021. № 63. С. 113-118.

223. Кушакова Н.О., Холодова О.Ю. Особливості висновку судового експерта як одного з видів доказів у кримінальному, цивільному, адміністративному та господарському судочинстві. *Вісник ОНДІСЕ*. Одеса, 2018. № 4. С. 91-95.
224. Давидова Д.В., Волобуєва О.О. Висновок експерта як процесуальне джерело доказів: окремі аспекти теорії та практики. *Південноукраїнський правничий часопис*. Одеса, 2015. № 2-2015. С. 151-154.
225. Буряк Л.С. Правова природа висновку експерта як засобу доказування в цивільному процесі. *Криміналістичний вісник*. Київ, 2014. № 1. С. 75-80.
226. Штефан А.С. Докази і засоби доказування у цивільному процесі. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. Київ, 2017. № 6. С. 5-12.
227. Халявка Ю., Дика Д. Висновок експерта у галузі права в цивільному процесі. *Проблеми правової системи України : зб. праць. II Всеукр. наук.-практ. конф.* Черкаси, 13.12.2022. С. 85-88.
228. Озерчук М.В. Висновок експерта у цивільному процесі. Співвідношення висновку експерта з висновком спеціаліста й експерта у галузі права. *Порівняльно-аналітичне право*. Ужгород, 2019. № 4, 2019. С. 131-135.
229. Пасайлюк І.В. Розмежування процесуального статусу судового експерта та експерта в галузі права у цивільному процесі України. *Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні*. Наук.-практ. сем. : зб. пр. Львів, 13.11.2020. С. 101-104.
230. Джафарова М.В. Висновок експерта як самостійний засіб доказування в адміністративному судочинстві України. *Європейські перспективи*. Київ, 2013. № 5. С. 62-66.
231. Муляр Г.В., Ховпун О.С. Використання висновків експерта як доказів при розслідуванні економічних злочинів. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2018. № 2018/4. С. 265-269.
232. Тимчишин А.М. Судова експертиза як процесуальна форма використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Південноукраїнський правовий часопис*. Одеса, 2023. № 1. С. 228-235.

233. Климчук М.П., Марко С.І. Інформаційна цінність висновку експерта, як джерела доказів у кримінальній справі. *Правова інформатика*. Київ, 2011. № 3-4(31). С. 81-88.

234. Кравчук Т.О. Оцінка висновку експерта та його доказове значення в адміністративному судочинстві України. *Innovative Solution in Modern Science*. Київ, 2016. № 6(6). С. 1-13.

235. Постанова від 18.05.2023 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 761/11228/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111251040> (дата звернення: 12.06.2024).

236. Рішення від 27.06.2024 Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська в справі № 201/16387/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120142263> (дата звернення: 12.09.2024).

237. Теремецький, В.І. Окремі питання допустимості доказів у цивільному процесі України. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. Серія «Право». Київ, 2015. № 1, ч. 2. С. 128-135.

238. Сірант О.Р. Фактичні дані як складова частина доказів, утворених із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій у провадженні у справах про адміністративні правопорушення. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Юридичні науки». Львів, 2016. № 850. С. 107-116.

239. Комісарчук Ю.А. у Благута Р.І., Гуцуляк Ю.В., Дуфенюк О.М. та ін. Докази та доказування у кримінальному провадженні: навч. посіб. Львів, ЛьвДУВС, 2018. 272 с.

240. Погорецький М.А., Кумилко А.С. Фактичні дані та їх значення для документування оперативними підрозділами злочинів у сфері рефінансування Національним банком України вітчизняних банків. *Вісник кримінального судочинства*. Київ, 2015. № 4/2015. С. 54-62.

241. Шумило М.Є. Поняття доказів у кримінальному процесі: пролегомени до розуміння невлонного феномену доказового права. *Вісник кримінального судочинства*. Київ, 2015. № 3/2015. С. 95-104.

242. Поліщук М.Г. Експертиза як форма використання спеціальних знань у цивільному процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*. Запоріжжя, 2021. № 3/2021. С. 125-127.

243. Постанова від 12.02.2020 Касаційного господарського суду в складі Верховного Суду у справі № 910/21067/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87657200> (дата звернення: 12.06.2022).

244. Цюра Т.В. Суб'єкти доказування та оцінки доказів у цивільному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. *Інститут держави і права ім. В.М. Корецького Національної академії наук України*. Київ, 2005. 24 с.

245. Самілик Л.О. Особливості інституту доказування в цивільному судочинстві. *Ірпінський юридичний часопис*. Ірпінь, 2019. № 1. С. 44-50.

246. Руда Т.В. Докази і доказування в цивільному процесі України і США: порівняльно-правовий аналіз : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*. Київ, 2012. 21 с.

247. Каламайко А.Ю. Електронні засоби доказування в цивільному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. *Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*. Харків, 2016. 20 с.

248. Токарчук, Л.М. Судові докази та їх форма в цивільному процесі України. *Київський часопис права*. Київ, 2023. №4. С. 50-58.

249. Гетманцев О.В. у Гетманцев О.В., Кондрат'єва Л.А., Остафійчук Л.А., Паскар А.Л., Татулич І.Ю. Цивільне процесуальне право України (Загальна частина) : підруч. За ред. Гетманцева О.В. Чернівці, Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. 412 с.

250. Каламайко А.Ю. у Гусаров К.В., Жушман М.В., Кравцов С.О. та ін. Цивільний процес : навч. посіб. для підготовки студентів 3-го та 4-го курсів бакалаврату. За заг. ред. проф. К. В. Гусарова. Харків, вид. ТОВ «Оберіг», 2020. 229 с.

251. Удалова Л.Д., Письменний Д.П., Азаров Ю.І. та ін. Теорія судових доказів у питаннях і відповідях : навч. посіб. Київ, 2015. 134 с.

252. Васильєв С.В. Цивільний процес : підруч. Київ, вид. «Алерта», 2019. 506 с.
253. Рогатинська Н.З. Значення висновку експерта як джерела доказів у кримінальному процесі України. *Держава і право*. Київ, 2009. № 46. С. 479-484.
254. Мешков О. Проблемні аспекти використання висновку експерта за результатами судової експертизи нещасних випадків електротравмування. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків, 2021. № 2 (24). С. 152-164.
255. Бідняк Г.С. Висновок експерта як джерело доказів під час розслідування шахрайства. *Криміналістичний вісник*. Київ, 2014. № 2. С. 55-59.
256. Панько Н.А. Доказове значення висновку експерта: практичний аспект. *Право і суспільство*. Дніпро, 2014. № 1/2014. С. 260-265.
257. Жмудінський В.П. Механізм оскарження та способи перевірки висновку експерта в кримінальному провадженні. *Науковий журнал «Copernicus Political and Legal Studies»*. Торунь, 2022. № 2. С. 46-54.
258. Карпов Н.С. у Кримінальний процес : підруч. За заг. ред. Коваленка В.В., Удалової Л.Д., Письменного Д.П. Київ, вид. «Центр учбової літератури», 2013. 544 с.
259. Бойко О.П., Гаркуша А.Г., Захарко А.В., Литвинов В.В., Рогальська В.В., Сербін М.М., Солдатенко О.А., Федченко В.М., Черняк Н.П. Кримінальний процес : підруч. Кер. авт. кол. д-р юрид. наук, доц. О.Ф.Кобзар. У 2-х ч. Ч. 1. Дніпро, Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, вид. «ЛіраЛТД», 2017. 337 с.
260. Рось Г.В. у Крим процес України у питаннях і відповідях : навч. посіб. За заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. Фоміної Т.Г. Харків, ХНУВС, 2021. 300 с.
261. Удалова Л.Д., Макаров М.А., Азаров Ю.І., Заїка С.О., Кубарева О.В., Римарчук О.В., Рожнова В.В., Савицький Д.О., Форостяний А.В., Хабло О.Ю. Кримінальний процес України у питаннях і відповідях: навч. посіб. Видання 5-те, переробл. і доповн. Київ, 2020. 497 с.
262. Бондаренко О.О. та ін. Доказування у кримінальному провадженні : курс лекцій. Харків, ХНУВС, 2018. С. 26-31.

263. Острійчук О.П. Поняття та система процесуальних джерел доказів у контексті реформування процесу доказування в кримінальному процесі. *Форум права*. Харків, 2013. № 1. С. 745-750.

264. Кухарева С.М., Кальной Д.В. Актуальні проблеми правового регулювання судово-експертної діяльності в контексті внесення змін до законодавства. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2021. № 66. С. 148-156.

265. Горбач І. Окремі питання оцінки висновку експерта. *Актуальні проблеми криміналістичного та експертного забезпечення діяльності правоохоронних органів та суду в Україні*. Наук.-практ. конф. : зб. пр. Харків, 28.05.2021. С. 89-90.

266. The Federal Rules of Civil Procedure : Law of the United States of America adopted by order of the Supreme Court on 20.12.1937, transmitted to Congress on 03.01.1938, and effective 16.09.1938 as amended to 01.12.2023. URL : https://www.uscourts.gov/sites/default/files/civil_federal_rules_pamphlet_dec_1_2023.pdf (дата звернення: 12.06.2023).

267. Воробчак А.Р. Висновок експерта як джерело доказів у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. *Національний університет «Одеська юридична академія»*. Одеса, 2019. 236 с.

268. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X у редакції від 09.08.2024. *База даних «Законодавство України»*. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 17.09.2024).

269. Рішення від 13.08.2021 Голосіївського районного суду міста Києва у справі № 752/10709/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99189600> (дата звернення: 17.09.2023).

270. Рішення від 27.06.2024 Дзержинського районного суду міста Харкова у справі № 638/16044/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120143106> (дата звернення: 15.09.2024).

271. Рішення від 17.06.2024 Полтавського районного суду Полтавської області у справі № 545/1553/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Державне під-

приємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119774279> (дата звернення: 15.09.2024).

272. Постанова від 07.12.2022 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 12727/27542/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107904710> (дата звернення: 15.09.2024).

273. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів : ДСТУ 4163:2020 ДП «УкрНДНЦ» від 01.07.2020 № 144, чинний з 01.09.2021. База даних «Законодавство України», Верховна Рада України. URL: <https://www.kdu.edu.ua/Documents/DSTU41632020v1.pdf> (дата звернення: 15.09.2022).

274. Постанова від 23.08.2023 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 205/1931/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113091601> (дата звернення: 12.12.2023).

275. Постанова від 14.12.2022 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 394/85/21-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107878228> (дата звернення: 12.12.2023).

276. Воробчак А.Р. Допит експерта у кримінальному провадженні: мета, умови і предмет. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса, 2018. № 36. С. 148-152.

277. Попелюшко В. Допит експерта в суді. *Правова система України: сучасний стан та актуальні проблеми*. II Всеукр. наук-практ. конф. : зб. пр. Івано-Франківськ, 24-25.05.2013. С. 152–157.

278. Постанова від 29.01.2021 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 22-ц/354/11. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/94490072?fbclid=IwAR2gJs9IIIEMew_AQPY2p4Evr9jIzhsnZSwOJuF0H5q7Id-CNQ97OFvMJLY0 (дата звернення: 14.11.2023).

279. Постанова від 06.08.2020 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 155/1064/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90906035> (дата звернення: 14.11.2023).

280. Соловійова О.Є. Щодо вдосконалення норм про допит експерта у кримінальному провадженні. *Процесуальне та техніко-криміналістичне забезпечення досудового розслідування*. Наук.-практ. конф. : зб. пр. Харків, 28.11.2019. С. 286-288.

281. Постанова від 20.03.2019 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 713/115/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81328785> (дата звернення: 14.11.2023).

282. Постанова від 02.02.2023 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 760/16056/15-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108822083> (дата звернення: 14.11.2023).

283. Бараняк В., Несімко О. Особливості проведення експертного дослідження у кримінальному провадженні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. Львів, 2018. № 906. С. 124-128.

284. Перлін С. Співвідношення судової експертизи та експертного дослідження в діяльності експертної служби Міністерства внутрішніх справ України. *Підприємство, господарство і право*. Київ, 2017. № 2/2017. С. 283-287.

285. Ухвала від 28.07.2020 Київського районного суду міста Одеси у справі № 520/14782/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90659705> (дата звернення: 14.11.2023).

286. Рішення від 09.06.2022 Європейського суду з прав людини у справі «Xavier Lucas v. France». *HUDOC - European Court of Human Rights. Офіційний веб-ресурс*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-13680> (дата звернення: 18.03.2024).

287. Ізарова І.О. Теоретичні засади цивільного процесу Європейського Союзу: монографія. Видавничий дім «Дакор». Київ, 2015. 335 с.

288. Доповідь щодо рентабельності розробки й зміни конструкції судових і юридичних інформаційних систем. Додаток до Рекомендації Rec (2001) 2 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо побудови та перебудови судових систем та правової інформації в економічний спосіб : ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи 28.02.2001. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/rec_2001_2_2001_02_28.pdf (дата звернення:).

289. Towards a European e-Justice Strategy. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament and the European Economic and Social Committee. Brussels, 30.05.2008. Document № 52008DC0329. EUR-Lex. Access to European Union Law : електр. база даних. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52008DC0329> (дата звернення: 10.08.2024).

290. Multi-annual European e-Justice action plan 2009-2013 : document № 52009XG0331(01) dated 21.03.2009. Council of the European Union, Official Journal of the European Union. 31.03.2009. № C 75/1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A52009XG0331%2801%29> (дата звернення: 10.08.2024).

291. Multi-annual European e-Justice action plan 2014-2018 : document № 52014XG0614(01) dated 06.12.2013. Council of the European Union, Official Journal of the European Union. 14.06.2014. № C 182/2. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52014XG0614\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52014XG0614(01)) (дата звернення: 10.08.2024).

292. 2019-2023 Action Plan European e-Justice : document № 52019XG0313(02) dated 13.03.2019. Council of the European Union, Official Journal of the European Union. 13.03.2019. № C 96/9. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52019XG0313\(02\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52019XG0313(02)) (дата звернення: 10.08.2024).

293. European e-Justice Strategy 2024-2028 : Annex to Approval dated 17.11.2023 № 15509/23. Council of the European Union. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15509-2023-INIT/en/pdf> (дата звернення: 10.08.2024).

294. Guidelines on the role of court-appointed experts in judicial proceedings of Council of Europe's Member States. European Commission for the Efficiency of Justice. Adopted by CEPEJ at its 24th Plenary meeting. CEPEJ(2014)14. Strasbourg, 11-12.12.2014. URL: [https://old.vkksu.gov.ua/userfiles/doc/cepej/24-kerivni principu roli priznachenih.pdf](https://old.vkksu.gov.ua/userfiles/doc/cepej/24-kerivni%20principu%20roli%20priznachenih.pdf) (дата звернення: 10.08.2024).

295. Моїсєєв М. Основні засади електронного судочинства у праві Європейського Союзу та незалежної України: порівняльний аспект. *Публічне право*. № 4 (48). Ужгород, 2022. С. 167-174.

296. Голос України : електр. версія газети Верховної Ради України. № 168 (7668). 04.09.2021. Київ. URL: http://www.golos.com.ua/edition_archive/2021-09 (дата звернення: 10.08.2024).

297. Про початок функціонування окремих підсистем (модулів) ЄСІТС : лист від 04.10.2021 № 15-17853/21 Державної судової адміністрації України. URL: https://dsa.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/dsa/DSA_ordani_vladi.pdf (дата звернення: 12.01.2024).

298. Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки : указ від 11.06.2021 № 231/2021 Президента України. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text> (дата звернення: 12.01.2024).

299. Концепція Програми інформатизації місцевих та апеляційних судів і проекту побудови Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС) на 2022-2024 роки : наказ від 14.06.2022 № 2178 Державної судової адміністрації України. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001750-22#Text> (дата звернення: 12.11.2023).

300. Про затвердження Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи : рішення від 17.08.2021 № 1845/0/15-21 у редакції від 05.09.2024. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#Text> (дата звернення: 12.09.2023).

301. Постанова від 26.10.2022 Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у справі № 761/877/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107050448> (дата звернення: 12.07.2023).

302. Постанова від 25.01.2023 Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у справі № 235/8501/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107050448> (дата звернення: 12.07.2023).

жавне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108653836> (дата звернення: 12.07.2023).

303. Постанова від 08.06.2023 Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у справі № 237/2273/14-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111614008> (дата звернення: 12.07.2024).

304. Ціжма Ю.І., Лишак О.А., Ціжма О.А. Діджиталізація як сучасна рушійна сила вдосконалення судово-експертної діяльності. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2023. № 68. С. 40-47.

305. Про внесення змін до деяких нормативно-правових актів з питань судово-експертної діяльності : наказ від 21.06.2022 № 2578/5 Міністерства юстиції України. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0687-22#Text> (дата звернення: 15.08.2023).

306. Про затвердження Змін до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : наказ від 12.10.2023 № 3604/5 Міністерства юстиції України. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1789-23#n27> (дата звернення: 15.12.2023).

307. Гейнц Р.М. Письмова та електронна форма правочину: співвідношення понять : зб. праць. *Звітна наук. вебконф. викладачів, докторантів, аспірантів університету за 2019 рік ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»*. Івано-Франківськ. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 06-08.04.2020. С. 377-379.

308. Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо цифровізації судочинства та удосконалення наказного провадження у цивільному судочинстві : Проєкт Закону України реєстр. № 9090 від 10.03.2023. Верховна Рада України, офіційний веб-портал. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41530> (дата звернення: 15.12.2023).

309. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги : Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII у редакції від 01.01.2024. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text> (дата звернення: 15.02.2024).

310. Каламайко А.Ю. Електронні засоби доказування в цивільному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. *Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*. Харків, 2016. 20 с.

311. Постанова від 26.04.2023 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 388/1430/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110486417> (дата звернення: 15.02.2024).

312. Гора І.В. Комплексна судова експертиза в аспекті дослідження міжгалузевих інститутів судових експертиз в судочинстві України. *Вісник Академії адвокатури України*. Київ, 2014. Т. 11, № 3. С. 145–153.

313. Пампуха Г.Г. Незалежна експертиза як один із засобів вирішення спорів на досудовому етапі. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2018. № 63(1). С. 62-67.

314. Белік Л.С., Черемнова А.І. Впровадження принципів та особливостей призначення судової експертизи в цивільному судочинстві. *ScienceRise. Juridical Science*. Харків, 2021. № 2. С. 33-38.

315. Якимець О. Судова експертиза у цивільному судочинстві як гарантія дотримання прав людини. *Приватно-правові механізми захисту прав людини*. Матер. міжкафедр. наук.-теорет. круглого столу : зб. пр. Київ, 12.10.2021. С. 150-152.

316. Маруніч В. Правова основа здійснення судової експертизи в Україні. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики*. Міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди ювілеїв видатних учених: 95-річчя від дня народження Ароцкера Л.Ю. («Ароцкерівські читання») і 105-річчя від дня народження Салтевського М.В. : зб. пр. Харків, 19.05.2023. С. 190-192.

317. Лазько О.М. Висновок експерта як засіб доказування в цивільному процесі. *Наука і правоохорона*. Київ, 2013. № 4. С. 106-112.

318. Кучер В.О., Грабар Н.М. у Кучер В.О., Курило Т.В., Парасюк М.В. та ін. Цивільний процес України: підруч. За ред. Кучера В.О. Львів, ЛьвДУВС, 2016. 768 с.

319. Ходанович В.О. Проблеми правового інституту судової експертизи в цивільному процесі України. *Часопис Академії адвокатури України*. Київ, 2013. № 4. С. 1-6.

320. Бакаліна В.В. Поняття і значення судової експертизи в цивільному процесі. *Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики*. Матеріали III Всеукр. конф. студентів, аспірантів і молодих учених : зб. пр. За заг. ред. Балабанова К.В. Маріуполь: МДУ, 2011. С. 384-385.

321. Тіщенко В.В., Белік Л.С., Самойленко О.А., Тіщенко Ю.А. Щодо сутності та правової природи судової експертизи у кримінальному провадженні. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2021. № 66. С. 5-14.

322. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Dulski v. Ukraine». База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_045#Text (дата звернення: 15.03.2024).

323. Петрова І.А. Призначення судом судово-товарознавчої експертизи: тактика та ініціатива. Вісник Вищої ради юстиції. Київ, 2011. № 3. С. 94-110.

324. Постанова від 21.08.2019 Касаційного господарського суду в складі Верховного Суду у справі № 910/4292/13. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83822346> (дата звернення: 19.03.2024).

325. Маруніч Г.І. Призначення та проведення експертизи у цивільній справі в контексті проблем затягування цивільного процесу. *Прикарпатський юридичний вісник*. Івано-Франківськ, 2017. № 5. С. 73-79.

326. Фенніч В.П. Збір доказів у цивільному процесі за ініціативою суду: новий зміст принципу змагальності. *Закарпатські правові читання*. VI Міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених та студентів : зб. пр. Ужгород, 25-27.04.2014. Т. 2. С. 167-173.

327. Пасайлюк І.В. Змагальність сторін як основний принцип цивільного судочинства. *Прикарпатський юридичний вісник*. Івано-Франківськ, 2018. С. 51-57.

328. Постанова від 31.01.2023 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 347/687/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108766120> (дата звернення: 19.03.2024).

329. Постанова від 10.06.2020 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 161/10620/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. Держ-

жавне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89824701> (дата звернення: 19.03.2024).

330. Постанова від 19.10.2022 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 726/432/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106988661> (дата звернення: 19.03.2024).

331. Постанова від 30.06.2020 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 545/262/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90280036> (дата звернення: 19.03.2024).

332. Постанова від 23.12.2021 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 5015/45/11 (914/1919/20). Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102736035> (дата звернення: 19.03.2024).

333. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : Конвенція від 04.11.1950 в редакції від 01.08.2021, ратифікована Законом України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 16.07.2024).

334. Ухвала від 20.01.2023 Вінницького апеляційного суду в справі № 152/1010/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108500268> (дата звернення: 16.07.2024).

335. Постанова від 22.06.2022 Київського апеляційного суду в справі № 201/16916/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104952208> (дата звернення: 16.07.2024).

336. Постанова від 16.12.2022 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 686/24549/15. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108026063> (дата звернення: 16.07.2024).

337. Постанова від 01.09.2022 Київського апеляційного суду в справі № 751/1680/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/106217509> (дата звернення: 16.07.2024).

338. Постанова від 11.08.2021 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 191/2592/19-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/98971374> (дата звернення: 16.07.2024).

339. Постанова від 11.01.2023 Київського апеляційного суду в справі № 721/390/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/108336233> (дата звернення: 16.07.2024).

340. Михайлик Д.О. Поняття процесуальних дій у кримінальному провадженні України. *Право і суспільство*. Київ, 2017. № 2/2017. С. 217-221.

341. Тимошук В.Є. Процесуальні дії, що проводяться під час з'ясування обставин кримінального провадження та перевірки їх доказами. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2018. № 3. С. 295-299.

342. Ухвала від 27.09.2018 Козелецького районного суду Чернігівської області в справі № 734/1101/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/76750788#> (дата звернення: 25.07.2024).

343. Рішення від 10.10.2018 Козелецького районного суду Чернігівської області в справі № 734/1101/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/77241862> (дата звернення: 25.07.2024).

344. Постанова від 21.06.2024 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду в справі № 759/21893/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/119940855> (дата звернення: 25.09.2024).

345. Постанова від 08.09.2021 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду в справі № 369/7772/15-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи».

жавне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99555877> (дата звернення: 25.07.2024).

346. Постанова від 24.07.2024 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду в справі № 646/857/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120603025> (дата звернення: 25.09.2024).

347. Постанова від 23.09.2023 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду в справі № 755/5133/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114726707> (дата звернення: 25.07.2024).

348. Ухвала від 29.03.2023 Дніпровського апеляційного суду в справі № 191/1268/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109901514> (дата звернення: 25.07.2024).

349. Ухвала від 06.04.2023 Дніпровського апеляційного суду в справі № 210/7208/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110102710> (дата звернення: 25.07.2024).

350. Іліюпол І.М. Проблеми призначення та проведення судової експертизи на стадії апеляційного провадження у цивільному процесі. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 2012. № 66. С. 334-339.

351. Постанова від 20.10.2020 Касаційного господарського суду в складі Верховного Суду в справі № 910/7275/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92317488> (дата звернення: 25.07.2024).

352. Ухвала від 30.05.2023 Київського апеляційного суду в справі № 755/400/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111265925> (дата звернення: 16.08.2024).

353. Ухвала від 29.05.2023 Одеського апеляційного суду в справі № 511/1892/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство

«Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111190653> (дата звернення: 16.08.2024).

354. Ухвала від 17.03.2023 Чернівецького апеляційного суду в справі № 715/1622/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109651574> (дата звернення: 16.08.2024).

355. Ухвала від 31.05.2023 Одеського апеляційного суду в справі № 500/3199/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111270646> (дата звернення: 16.08.2024).

356. Ухвала від 25.04.2023 Запорізького апеляційного суду в справі № 335/9013/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110574487> (дата звернення: 16.08.2024).

357. Інструкція з використання підсистеми «Електронний кабінет» Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи : наказ від 22.09.2021 № 74-ОД Державного підприємства «Центр судових сервісів». URL: https://wiki-ccs.court.gov.ua/images/c/cc/Інструкція_користувача_Електронного_кабінету_ЄСІТС.pdf (дата звернення: 15.09.2023).

358. Інструкція користувача підсистеми «Електронний суд» Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи : наказ від 22.09.2021 № 74-ОД Державного підприємства «Центр судових сервісів». URL: https://wiki-ccs.court.gov.ua/images/e/e4/Інструкція_користувача_Електронного_суду_ЄСІТС.pdf (дата звернення: 15.09.2023).

359. Столітній А.В. Електронний висновок експерта в кримінальному провадженні. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2019. № 64. С. 102-111.

360. Електронний суд : оф. веб-ресурс. URL: <https://id.court.gov.ua/> (дата звернення: 16.09.2024).

361. Положення про автоматизовану систему документообігу суду : рішення від 02.04.2015 № 25 Ради суддів України у редакції від 02.11.2023. *База даних*

«Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0025414-15#Text> (дата звернення: 16.09.2024).

362. Положення про автоматизовану систему з відбору кандидатів на призначення арбітражного керуючого у справах про банкрутство : постанова від 14.07.2016 № 8 Пленуму Вищого Господарського суду України. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008600-16#Text> (дата звернення: 16.09.2024).

363. Положення про автоматизовану систему виконавчого провадження : наказ від 05.08.2016 № 2432/5 Міністерства юстиції України у редакції від 19.07.2024. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1126-16#Text> (дата звернення: 16.09.2024).

364. Постанова від 12.02.2020 Касаційного господарського суду в складі Верховного Суду в справі № 523/2420/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87732885> (дата звернення: 16.09.2024).

365. Правила організації ефективного цивільного судочинства: рішення від 28.02.2020 № 14 Ради суддів України. Рада суддів України : оф. веб-ресурс. URL: <https://rsu.gov.ua/uploads/article/dodatok2risenna14-c77c690eff.doc> (дата звернення: 20.09.2024).

366. Постанова від 26.01.2022 Касаційного господарського суду в складі Верховного Суду в справі № 369/11060/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102892204> (дата звернення: 20.09.2024).

367. Постанова від 20.07.2022 Касаційного господарського суду в складі Верховного Суду в справі № 524/710/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105359322> (дата звернення: 20.09.2024).

368. Ухвала від 02.06.2023 Дніпровського районного суду міста Дніпродзержинська Дніпропетровської області в справі № 209/3083/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові

системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111303559> (дата звернення: 20.09.2024).

369. Ухвала від 08.07.2024 Голосіївського районного суду міста Києва в справі № 760/7576/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120244168> (дата звернення: 20.09.2024).

370. Ухвала від 04.03.2024 Орджонікідзевського районного суду міста Запоріжжя в справі № 335/628/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117406171> (дата звернення: 23.09.2024).

371. Рішення від 16.07.2019 Святошинського районного суду міста Києва в справі № 686/1959/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86126567> (дата звернення: 28.09.2024).

372. Ухвала від 05.08.2021 Солом'янського районного суду міста Києва в справі № 760/16769/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99040648> (дата звернення: 28.09.2024).

373. Ухвала від 19.04.2021 Дзержинського районного суду міста Харкова в справі № 638/13339/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96463636> (дата звернення: 28.09.2024).

374. Постанова від 13.12.2022 Одеського апеляційного суду в справі № 501/3261/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107823888> (дата звернення: 28.09.2024).

375. Постанова від 08.11.2022 Одеського апеляційного суду в справі № 501/2770/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107172159> (дата звернення: 28.09.2024).

376. Постанова від 10.07.2024 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 459/1507/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120602613> (дата звернення: 28.09.2024).

377. Дрогозюк К.Б. Процесуальний порядок подання доказів за чинним Цивільним процесуальним кодексом України. *Новели цивільного процесуального кодексу України*. Матеріали «круглого столу»: зб. пр. Одеса, 26.03.2018. С. 84-86.

378. Демків Р.Я. Актуальні питання поновлення та продовження процесуальних строків у цивільному процесуальному кодексі України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. Львів, № 1. 2018. С. 55-63.

379. Постанова від 09.08.2023 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 161/16183/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112872764> (дата звернення: 28.09.2024).

380. Ухвала від 21.06.2023 Павлоградського міськрайонного суду Дніпропетровської області у справі № 185/7791/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111694602> (дата звернення: 30.09.2024).

381. Постанова від 18.05.2022 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 212/2982/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104414888> (дата звернення: 30.09.2024).

382. Постанова від 11.06.2020 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 523/16625/14-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89824687> (дата звернення: 30.09.2024).

383. Шкребець Д.В. Дослідження доказів як етап процесу доказування в цивільному судочинстві. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2017. № 1. С. 178-182.

384. Хом'яченко С.І., Владимиренко І.В. Принципи судового процесу як засоби забезпечення його якості, поваги до суддів. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. Київ, 2018. № 1. С. 80-86.

385. Постанова від 28.09.2022 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду в справі № 333/3243/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106558383> (дата звернення: 30.09.2024).

386. Сопова К. Висновки експертів, патентних повірених та інших фахівців у справах щодо прав на торговельні марки. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. Київ, 2018. № 6. С. 71-82.

387. Ясинок М.М., Кіріяк О.В. у Ясинок М.М., Курило М.П., Кіріяк О.В., Кармаза О.О., Запара С.І. та ін. Теоретичні проблеми цивільного процесуального права : підруч. За заг. ред. д.ю.н. проф. Ясинка М.М. Київ, вид. «Алерта», 2016. 890 с.

388. Федчишина В.В. Рецензування висновків судових експертів — метод внутрівідомчого контролю управління експертного забезпечення правосуддя України. *Економіка та держава*. Київ, 2014. № 9. С. 109-112.

389. Осипенко І.П. Висновок експерта - одне із джерел доказів. *Проблеми захисту прав та свобод людини і громадянина. Міжнар. наук.-практ. конф. мол. вчен. та студ. : зб. пр.* Чернігів, 22-23.05.2014. С. 416-420. URL: https://ir.stu.cn.ua/bitstream/handle/123456789/5514/висновок_експерта--11.pdf (дата звернення: 07.09.2024).

390. Постанова від 09.11.2022 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду в справі № 462/6463/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107677040> (дата звернення: 07.09.2024).

391. Постанова від 15.03.2023 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду в справі № 754/204/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109747374> (дата звернення: 07.09.2024).

392. Постанова від 11.11.2019 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду в справі № 496/4851/14-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85868730> (дата звернення: 07.09.2024).

393. Постанова від 21.06.2023 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду в справі № 509/4075/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111939389> (дата звернення: 07.09.2024).

394. Постанова від 01.02.2023 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду в справі № 521/7779/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108766102> (дата звернення: 07.09.2024).

395. Постанова від 04.04.2019 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду в справі № 754/17001/14-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81013160> (дата звернення: 07.09.2024).

396. Постанова від 23.05.2022 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду в справі № 654/4548/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104443569> (дата звернення: 09.09.2024).

397. Постанова від 17.05.2022 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду в справі № 208/9102/15-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104330127> (дата звернення: 09.09.2024).

398. Постанова від 03.05.2022 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду в справі № 755/7546/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104178267> (дата звернення: 09.09.2024).

399. Постанова від 03.05.2022 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду в справі № 172/223/19. Єдиний державний реєстр судових рішень.

Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104191736> (дата звернення: 09.09.2024).

400. Постанова від 06.02.2023 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду в справі № 750/8615/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108822105> (дата звернення: 09.09.2024).

401. Постанова від 24.01.2023 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду в справі № 756/12598/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108627784> (дата звернення: 09.09.2024).

402. Постанова від 14.04.2021 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду в справі № 759/3547/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96631409> (дата звернення: 09.09.2024).

403. Постанова від 05.10.2022 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду в справі № 623/259/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106940249> (дата звернення: 09.09.2024).

404. Петрова І.А. Особливості оцінювання висновку судово-товарознавчої експертизи. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. Київ, 2011. № 2(2). С. 136-147.

405. Прокопанич Г.К. Використання спеціальних знань в кримінальному, цивільному та господарському процесі України. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. 2013. Т. 26 (65). № 1. С. 266-271.

406. Мирошниченко Ю.М. Дослідження, перевірка та оцінка судом висновку експерта. *Форум права*. Харків, 2009. № 3. С. 445-450.

407. Шумка М.Л. Основи логіки. Конспект лекцій. Тернопіль, СМП «Тайп», 2003. 112 с.

408. Гнатюк Я.С. Основи логіки: Навчальний посібник. Івано-Франківськ, вид. Третяк І.Я., 2009. 304 с.

409. Черемнова А.І. Правова природа висновку експерта як засобу доказування у кримінальному судочинстві. *Криміналістичний вісник*. Київ, 2014. № 1. С. 75-80.

410. Зеленський С.М., Штанько І.О. Оцінка висновку експерта учасниками кримінального провадження. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу. Міжн. наук.- практ. конф.: зб. пр.* Київ, 05.11.2019. С. 193-197.

411. Постанова від 28.06.2023 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду в справі № 724/1960/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111939291> (дата звернення: 03.08.2024).

412. Постанова від 21.06.2023 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду в справі № 199/1907/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112030081> (дата звернення: 03.08.2024).

413. Постанова від 31.05.2023 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду в справі № 757/45522/20-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111460166> (дата звернення: 03.08.2024).

414. Жушман М.В. у Гусаров К.В., Жушман М.В., Кравцов С.О. та ін. Цивільний процес : навч. посіб. для підготовки студентів 3-го та 4-го курсів бакалаврату. За заг. ред. проф. К. В. Гусарова. Харків, вид. ТОВ «Оберіг», 2020. 229 с.

415. Грабовська О.О. Теоретичні та практичні проблеми доказування у цивільному процесі України : монографія. Київ, вид. «Юрінком Інтер», 2018. 472 с.

416. Степаненко Т.В. у Сліпченко С.О., Синегубов О.В., Кройтор В.А. та ін. Сучасні проблеми цивільного права та процесу : навч. посіб. За ред. Жорнокуя Ю.М. та Красицької Л.В. Харків, вид. «Право», 2017. 808 с.

417. Фесюнін В.М., Курдес Е.П., Свиридова Л.В. Поняття спеціальних знань і межі їх застосування у цивільному та господарському процесі. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків, 2020. № 21. С. 218-233.

418. Постанова від 16.12.2020 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду в справі № 373/275/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93793794> (дата звернення: 03.08.2024).

419. Постанова від 07.09.2019 Касаційного кримінального суду в складі Верховного Суду в справі № 607/14707/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83589933> (дата звернення: 17.08.2024).

420. Щербина О.В. До питання допустимості доказів, що надаються для проведення судових експертиз. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2017. № 62. С. 86-99.

421. Толочко О. Гуманізація доказування у кримінальному провадженні. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. Київ, 2014. № 4. С. 187-196.

422. Дрозд В.Г., Абламський С.Є. Дотримання процесуальної форми як критерій допустимості доказів у кримінальному провадженні. *Modern achievements of EU countries and Ukraine in the area of law: collective monograph*. Wloclawek, Riga, Cuiavian University in Wloclawek, Zaporizhzhia National University 2020. Част. 1. С. 150-165.

423. Постанова від 25.05.2022 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду в справі № 495/8567/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104604141> (дата звернення: 03.08.2024).

424. Постанова від 07.12.2021 Великої Палати Верховного Суду в справі № 905/902/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102342551> (дата звернення: 17.08.2024).

425. Правила надання та отримання телекомунікаційних послуг : постанова Кабінету Міністрів України від 11.04.2012 № 295 у редакції від 05.06.2021. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/295-2012-п#Text> (дата звернення: 17.08.2024).

426. Рудько К.А. Доказування у цивільному процесі України. *Приватне та публічне право*. Суми, 2020. № 3. С. 113-116.

427. Рішення від 03.11.2022 Голосіївського районного суду міста Києва в справі № 752/13447/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107605498> (дата звернення: 17.08.2024).

428. Рішення від 10.06.2021 Роздільнянського районного суду Одеської області в справі № 511/700/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97641569> (дата звернення: 19.08.2024).

429. Теремецький В.І. Окремі питання допустимості доказів у цивільному процесі України. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. Серія: Право. Київ, 2015. № 1, ч. 2. С. 128-135.

430. Щербаковський М.Г., Дементьєв М.В., Проценко А.М. Критерії та види процесуальних порушень як підстави недопустимості висновку експерта. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. Кропивницький, 2022. № 3 (99). С. 173-186.

431. Постанова від 10.07.2019 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 686/23256/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83301786> (дата звернення: 01.08.2023).

432. Сенченко Н.М. Оцінка висновку експерта у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Херсон, 2014. № 4. Без нумерації. URL: https://ir.stu.cn.ua/bitstream/handle/123456789/5569/Оцінка_висновку_експерта_у_кримінал_ному_провадженні.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 19.08.2024).

433. Рішення від 29.05.2023 Придніпровського районного суду міста Черкаси в справі № 707/324/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112073444> (дата звернення: 19.08.2024).

434. Рішення від 17.07.2023 Жмеринського міськрайонного суду Вінницької області в справі № 130/2964/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112251440> (дата звернення: 19.08.2024).

435. Постанова від 31.07.2018 Апеляційного суду Хмельницької області у справі № 681/1469/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75654240> (дата звернення: 19.08.2024).

436. Рішення від 19.02.2021 Рівненського міського суду Рівненської області у справі № 569/17032/15-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95430615> (дата звернення: 25.08.2024).

437. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Dos Santos Calado and Others v. Portugal». HUDOC - European Court of Human Rights. Офіційний веб-ресурс. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-202318> (дата звернення: 25.08.2024).

438. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Pérez de Rada Cavanilles v. Spain». HUDOC - European Court of Human Rights. Офіційний веб-ресурс. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58260> (дата звернення: 25.08.2024).

439. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Miragall Escolano and Others v. Spain». HUDOC - European Court of Human Rights. Офіційний веб-ресурс. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-58451> (дата звернення: 25.08.2024).

440. Постанова від 05.12.2018 Великої Палати Верховного Суду у справі № П/9901/736/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78378934> (дата звернення: 25.08.2024).

441. Постанова від 18.12.2018 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 761/5894/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78979581> (дата звернення: 13.09.2024).

442. Постанова від 15.04.2021 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 759/15556/18. Єдиний державний реєстр судових

рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96406834> (дата звернення: 13.09.2024).

443. Постанова від 25.10.2022 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 307/2175/15-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106940352> (дата звернення: 13.09.2024).

444. Чалдині Р. Психологія впливу. Розд. 7. Пер. з англ. Коваль Н., Зорницький А. Харків, Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2022. Доступно у PDF.

445. Постанова від 26.10.2022 Великої Палати Верховного Суду в справі № 201/13239/15-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108930839> (дата звернення: 13.09.2024).

446. Баулін О.В. Актуальні проблеми оцінки висновку експерта у кримінальному провадженні. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу. Міжн. наук.- практ. конф.: зб. пр.* Київ, 05.11.2019. С. 52-55.

447. Ухвала від 22.07.2021 Київського апеляційного суду в справі № 759/3547/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98593234> (дата звернення: 13.09.2024).

448. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Gäfgen v. Germany». HUDOC - European Court of Human Rights. Офіційний веб-ресурс. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-99015> (дата звернення: 13.09.2024).

449. Постанова від 02.07.2024 Касаційного кримінального суду в складі Верховного Суду в справі № 303/5115/15-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120207390> (дата звернення: 13.09.2024).

450. Постанова від 20.06.2024 Касаційного кримінального суду в складі Верховного Суду в справі № 234/9080/15-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120180583> (дата звернення: 13.09.2024).

451. Постанова від 30.11.2023 Касаційного кримінального суду в складі Верховного Суду в справі № 702/308/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115445675> (дата звернення: 13.09.2024).

452. Постанова від 16.02.2023 Київського апеляційного суду в справі № 359/3912/15-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109118257> (дата звернення: 16.09.2023).

453. Постанова від 13.11.2019 Великої Палати Верховного Суду в справі № 107/07. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85869105> (дата звернення: 16.09.2023).

454. Постанова від 09.11.2020 Великої Палати Верховного Суду в справі № 1-27/10. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91572019> (дата звернення: 16.09.2023).

455. Постанова від 06.07.2021 Великої Палати Верховного Суду в справі № 1-7/2010. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98327550> (дата звернення: 16.09.2023).

456. Постанова від 27.05.2020 Великої Палати Верховного Суду в справі № 1-1/07. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89903946> (дата звернення: 16.09.2023).

457. Постанова від 29.07.2020 Великої Палати Верховного Суду в справі № 1-305/2009. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89180571> (дата звернення: 16.09.2023).

458. Рішення від 02.03.2023 Дарницького районного суду міста Києва в справі № 753/115/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство

«Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109358954> (дата звернення: 19.11.2023).

459. Рішення від 25.08.2021 Дарницького районного суду міста Києва в справі № 753/13864/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99365087> (дата звернення: 19.11.2023).

460. Постанова від 27.10.2022 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду в справі № 569/486/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107078048> (дата звернення: 19.11.2023).

461. Frye v. United States. No. 3968, (D.C. Cir. 1923), decided on December 3, 1923. Casetext, Part of Thomson Reuters, веб-ресурс. URL: <https://casetext.com/case/frye-v-united-states-7> (дата звернення: 19.09.2024).

462. Frye Standard. LII Legal information institute. Cornell Law School, веб-ресурс. URL: https://www.law.cornell.edu/wex/frye_standard (дата звернення: 19.09.2024).

463. Daubert Standard. LII Legal information institute. Cornell Law School, веб-ресурс. URL: https://www.law.cornell.edu/wex/daubert_standard#:~:text=The Daubert standard is the,to the facts at issue (дата звернення: 19.09.2024).

464. Порядок проведення рецензування висновків судових експертів : наказ Міністерства юстиції України від 03.02.2020 № 335/5 у редакції від 23.06.2023. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0131-20#Text> (дата звернення: 25.09.2023).

465. Авдєєва Г.К., Коновалова В.О. Проблеми оцінки достовірності висновку експерта у кримінальному провадженні в Україні та в інших країнах. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики. Міжнар. наук.-практ. конф.-полілог : зб. пр.* Харків, 15–16.04.2021. С. 5-6.

466. Постанова від 17.10.2020 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду в справі № 761/19866/14-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90111557> (дата звернення: 25.09.2023).

467. Постанова від 04.10.2023 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду в справі № 522/24929/15-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113967353> (дата звернення: 23.12.2023).

468. Постанова від 14.01.2021 Касаційного господарського суду в складі Верховного Суду в справі № 922/2216/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94151198> (дата звернення: 23.12.2023).

469. Лук'янчук О.І. Правомірність рецензування висновку експерта в судовому процесі. *Криміналістичний вісник*. Київ, 2021. № 35(1). С. 38-47.

470. Ткаченко Є.А. Рецензування висновків судових експертів як неформальні практики – їх процесуальний статус та оцінка в кримінальному провадженні. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2018. № 4. С. 293-297.

471. Будзієвський М.Ю. Сучасні тенденції юридичної практики під час перевірки висновку судової експертизи у вигляді рецензії. *Вісник ОНДІСЕ*. Одеса, 2022. № 12. С. 14-24.

472. Постанова від 19.07.2023 Вінницького апеляційного суду в справі № 130/2317/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112310664> (дата звернення: 23.12.2023).

473. Постанова від 08.08.2024 Касаційного кримінального суду в складі Верховного Суду в справі № 708/1253/15-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120948713> (дата звернення: 29.09.2024).

474. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання інвестиційної діяльності в Україні : Закон України від 20.09.2019 № 132-IX у редакції від 01.01.2023. *База даних «Законодавство України», Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132-20#Text> (дата звернення: 29.09.2024).

475. Ратушна Б.П., Грещук Г.І. Достовірність у цивільному процесі України. *Юридичний науковий електронний журнал*. Запоріжжя, 2021. № 4/2021. С. 269-271.

476. Волкова Н.В. Щодо ознак достовірності та достатності доказів у цивільному судочинстві. *Правове життя сучасної України. Міжнар. наук.-практ. конф. : зб. пр. у 3 т. Т. 2.* Одеса, 15.05.2020. С. 330-332.

477. Погореленко А.К. Штучний інтелект: сутність, аналіз застосування, перспективи розвитку. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки.* Херсон, 2018. № 32. С. 22-27.

478. Постанова від 20.12.2024 Касаційного господарського суду в складі Верховного Суду в справі № 910/21682/15 (910/17038/21). *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи».* URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124381177> (дата звернення: 16.01.2025).

479. Рубан К.О. Достовірність і достатність як ознаки доказів у цивільному судочинстві: якісний та кількісний вимір. *Українське суспільство в умовах воєнного стану: сучасні виклики та напрямки розвитку. Всеукр. наук. конф. молодих вчених : зб. пр.* Одеса, 06.06.2022. С. 316-318.

480. Постанова від 19.01.2022 Касаційного господарського суду в складі Верховного Суду у справі № 910/13106/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи».* URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102828627> (дата звернення: 11.12.2023).

481. Постанова від 29.01.2021 Касаційного господарського суду в складі Верховного Суду у справі № 922/51/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи».* URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94517830> (дата звернення: 11.12.2023).

482. Власов А.В., Манжула А.А. Докази та доказування в господарському процесі під час розгляду справ у сфері господарсько-торговельної діяльності: новели національної практики. *Наукові записки. Серія: Право.* Кропивницький, 2022. № 13. С. 46-51.

483. Пільков К. Властивості доказів та критерії їх оцінювання. *Підприємництво, господарство і право.* Київ, 2020. № 4/2020. С. 86-99.

484. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «J.K. and Others v. Sweden». *HUDOC - European Court of Human Rights. Офіційний веб-ресурс.* URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-165442> (дата звернення: 11.12.2023).

485. Самілик Л.О., Огнев'юк Т.В. Стандарти доказування у цивільному судочинстві. *Нове українське право*. Київ, 2022. № 2. С.80-86.

486. Бут І.О. Стандарт доказування «баланс ймовірностей» у цивільному судочинстві. *Правове життя сучасної України. Міжнар. наук.-практ. конф. : зб. пр. у 3 т.* Т. 2. Одеса, 15.05.2020. С. 324-327.

487. Рішення від 20.08.2024 Києво-Святошинського районного суду Київської області у справі № 369/18739/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/121093611> (дата звернення: 15.09.2024).

488. Рішення від 20.08.2024 Залізничного районного суду міста Львова у справі № 462/3888/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/121089099> (дата звернення: 15.09.2024).

489. Постанова від 29.07.2024 Касаційного господарського суду в складі Верховного Суду у справі № 552/1906/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/120654480> (дата звернення: 15.09.2024).

490. Рішення від 04.03.2019 Ульяновського районного суду Кіровоградської області у справі № 402/1319/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/80260026> (дата звернення: 15.09.2024).

491. Рішення від 09.12.2019 Суворовського районного суду міста Одеси у справі № 523/2377/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/86250439> (дата звернення: 15.09.2024).

492. Рішення від 23.05.2019 Рубіжанського міського суду Луганської області у справі № 425/611/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/81958228> (дата звернення: 15.09.2024).

493. Степаненко Т.В. Достатність доказів у цивільному процесі. *Теорія та практика сучасної юриспруденції. XXIV наук.-практ. конф. : зб. пр.* Харків, 30.05.2020. С. 486-488.

494. Левківська В. Критерії оцінки доказів у цивільному судочинстві України. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2018. № 12/2018. С. 339-343.

495. Постанова від 07.12.2023 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 285/3784/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115545975> (дата звернення: 04.05.2024).

496. Руда Т.В. Критерій достатності при оцінці доказів у цивільному судочинстві України і США: порівняльно - правовий аналіз. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Юридичні науки*. Київ, 2011. № 88. С. 106-110.

497. Скупінський О.В., Гніденко В.І. Prima facie докази у практиці ЄСПЛ. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. Київ, 2020. № 1(39). С. 110-118.

498. Колісник О.В. Окремі питання оцінки доказів у цивільному процесі. *Матеріали круглого столу, присвяченого 18-й річниці Європейського дня цивільного правосуддя : зб. пр.* Харків, 25.10.2021. С. 23-25.

499. Рішення від 10.01.2024 Глухівського міськрайонного суду Сумської області в справі № 576/3057/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116191490> (дата звернення: 12.06.2024).

500. Рішення від 05.01.2024 Харківського районного суду Харківської області у справі № 635/7721/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116125356> (дата звернення: 12.06.2024).

501. Рішення від 04.01.2024 Охтирського міськрайонного суду Сумської області у справі № 583/5749/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116100431> (дата звернення: 12.06.2024).

502. Рішення від 03.01.2024 Калуського міськрайонного суду Івано-Франківської області у справі № 345/5039/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116141052> (дата звернення: 12.06.2024).

503. Дутко А.О., Римарчук Р.М., Ортинська Н.В., Василів С.С., Зільник Н.В. Цивільне право і процес: сучасний стан та шляхи удосконалення : монографія. Львів, Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка», 2019. 190 с.

504. Сулейманова С.Р. Судові доручення щодо збирання доказів у цивільному судочинстві України. *Часопис цивілістики*. Херсон, 2019. № 34. С. 67-73.

505. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Закон України від 16.09.2014 № 1678-VII. *База даних «Законодавство України», Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18#n2> (дата звернення: 19.07.2024).

506. Ключев О.М. До питання міжнародного співробітництва в галузі судової експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків, 2018. № 18. С. 154-162.

507. Баулін О.В. Генеза і сучасний стан нормативно-правового регулювання міжнародного співробітництва України у галузі судової експертизи. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2023. № 68. С. 24-34.

508. Дмитрієва К.С. Актуальні напрями розвитку міжнародного судово-експертного співробітництва. *Юридичний науковий електронний журнал*. Запоріжжя, 2020. № 1/2020. С. 288-291.

509. Черноус Ю.М., Лопата О.А. Напрями, рівні та форми міжнародного співробітництва у сфері судово-експертної діяльності. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2017. № 62. С. 28-37.

510. Про міжнародне приватне право : Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV у редакції від 23.12.2022. *База даних «Законодавство України», Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text> (дата звернення: 19.07.2024).

511. Мамчур Л.О. Інститут судового доручення в цивільному процесі України: поняття та зміст. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Херсон, 2018. № 1. Т. 1. С. 62–65.

512. Садикова Я.М. у Бортнік О.Г., Зайцев О.Л., Кройтор В.А. та ін. Цивільний процес : навч. посіб. За заг. ред. проф. Кройтора В.А. Харків, ХНУВС, 2022. 336 с.

513. Коротенко Т.Ф. Судові доручення у цивільному процесі України, звернені до компетентних органів іноземних держав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. *Ин-т держави і права ім. В. М. Корецького, НАН України*. Київ, 2021. 20 с.

514. Ухвала від 01.11.2021 Київського районного суду міста Полтави у справі № 552/2492/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100715760> (дата звернення: 19.07.2024).

515. Ухвала від 25.10.2019 Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області у справі № 607/19753/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85509584> (дата звернення: 29.07.2024).

516. Ухвала від 10.10.2018 Вільногірського міського суду Дніпропетровської області у справі № 174/665/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77152618> (дата звернення: 29.07.2024).

517. Ухвала від 18.09.2018 Вільногірського міського суду Дніпропетровської області у справі № 174/471/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76571119> (дата звернення: 29.07.2024).

518. Ухвала від 12.06.2018 Охтирського міськрайонного суду Сумської області у справі № 583/894/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74620063> (дата звернення: 29.07.2024).

519. Ухвала від 18.05.2021 Голосіївського районного суду міста Києва у справі № 752/17397/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Державне

підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97056674> (дата звернення: 29.07.2024).

520. Ухвала від 24.11.2021 Бабушкінського районного суду міста Дніпропетровська у справі № 200/16086/16. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104247461> (дата звернення: 29.07.2024).

521. Ухвала від 12.09.2023 Дніпровського апеляційного суду у справі № 227/3077/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113417226> (дата звернення: 29.07.2024).

522. Ухвала від 01.05.2023 Шевченківського районного суду міста Чернівці в справі № 727/8462/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110589213> (дата звернення: 29.07.2024).

523. Ухвала від 21.06.2023 Царичанського районного суду Дніпропетровської області в справі № 196/319/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111770318> (дата звернення: 03.08.2024).

524. Ухвала від 03.07.2020 Канівського міськрайонного суду Черкаської області в справі № 697/2663/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90250806> (дата звернення: 03.08.2024).

525. Ухвала від 15.01.2020 Канівського міськрайонного суду Черкаської області в справі № 697/655/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86948723> (дата звернення: 03.08.2024).

526. Грабовська О.О. Особливості законодавчого регулювання процесуального порядку отримання доказів, проведення інших процесуальних дій, пов'язаних із доказуванням, на території інших держав. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. - Київ, 2013. № 2. С. 44-47.

527. Басай В.Д., Ковальчук С.О. Оцінка допустимості висновків експерта, складених зарубіжними фахівцями або судово-експертними установами зарубіжних держав, у кримінальному процесі України. *Прикарпатський юридичний вісник*. Одеса, 2011. № 1. С. 204-215.

528. Моніторинговий звіт за 2022 рік. *Директорат правосуддя та кримінальної юстиції Міністерства юстиції України*. 646 с. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2023/01/19/20230119122151-21.pdf> (дата звернення: 03.05.2024).

529. Європейська угода про передачу заяв про правову допомогу : Угода від 27.01.1977 в редакції від 07.06.2017, ратифікована Законом України від 07.06.2017 № 2088-VIII. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_321#Text (дата звернення: 18.08.2024).

530. Конвенція з питань цивільного процесу : Конвенція від 01.03.1954, набрання чинності для України 26.07.1967. *База даних «LIGA360»*. URL: <https://ip-s.ligazakon.net/document/MU54001?an=2> (дата звернення: 18.08.2024).

531. Конвенція про отримання за кордоном доказів у цивільних або комерційних справах : Конвенція від 18.03.1970 в редакції від 29.04.2021, приєднання України Законом України від 19.10.2000 № 2051-III. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_922#Text (дата звернення: 03.08.2024).

532. Договір між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах : Договір від 24.05.1993 у редакції від 10.01.2011, ратифікований постановою від 04.02.1994 № 3941-XII Верховної Ради України. *База даних «Законодавство України», Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_174#Text (дата звернення: 21.08.2024).

533. Інструкція про порядок виконання міжнародних договорів з питань надання правової допомоги в цивільних справах щодо вручення документів, отримання доказів та визнання і виконання судових рішень : наказ Міністерства юстиції України, Державної судової адміністрації України від 27.06.2008 № 1092/5/54 у редакції від 06.04.2023. *База даних «Законодавство України». Верховна*

Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0573-08#Text> (дата звернення: 21.08.2024).

534. Про приєднання України до Конвенції про отримання за кордоном доказів у цивільних або комерційних справах : Закон України від 19.10.2000 № 2051-III. *База даних «Законодавство України», Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2051-14> (дата звернення: 21.08.2024).

535. Щодо набрання чинності міжнародними договорами : лист від 29.04.2011 № 72/14-612-1320 Міністерства закордонних справ України. *База даних «Законодавство України», Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1320321-11#Text>.

536. Рибак О.С. Виконання доручень судів іноземних держав у цивільному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*. Київ, 2015. 228 с.

537. Коротенко Т.Ф. Особливості отримання доказів за кордоном у цивільному процесі України. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2016. № 2. С. 214-218.

538. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX у редакції від 18.09.2024. *База даних «Законодавство України», Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення: 27.09.2024).

539. 2.9. Конституційне право. *Конституційний Суд України, офіційний веб-сайт*. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/29-konstytuciyne-pravo> (дата звернення: 27.09.2024).

540. Постанова від 03.07.2019 Великої Палати Верховного Суду в справі № 288/1158/16-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи»*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82998245> (дата звернення: 28.09.2024).

541. Полянський А., Юодкайте-Гранскієнє Г. Зарубіжний досвід взаємодії судово-експертних установ між собою та з правоохоронними органами й можливості його використання в Україні *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків, 2021. № 2 (24). С. 26-51.

542. Постанова від 08.11.2021 Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду у справі № 761/38133/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100956880> (дата звернення: 28.09.2024).

543. Європейська конвенція про інформацію щодо іноземного законодавства : Конвенція від 07.06.1968, приєднання України постановою Верховної Ради України від 14.07.1993 № 3385-XII. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_112#Text#Text (дата звернення: 28.09.2024).

544. Ухвала від 11.08.2021 Харківського апеляційного суду в справі № 642/3886/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99171472> (дата звернення: 28.09.2024).

545. Ухвала від 29.09.2022 Богунського районного суду міста Житомира в справі № 295/184/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106878827> (дата звернення: 28.09.2024).

546. Рішення від 23.04.2021 Шевченківського районного суду міста Києва в справі № 761/38133/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96710752> (дата звернення: 28.09.2024).

547. Тіщенко В.В., Белік Л.С., Самойленко О.А. Деякі аспекти міжнародного співробітництва та стандартів європейського союзу у діяльності експертних установ України. *Вісник ОНДІСЕ*. Одеса, 2019. № 5. С. 194-201.

548. Матвєєвський О.В., Бабін Б.В. Міжнародно-правові стандарти судової експертизи та їх національна реалізація. *Прикарпатський юридичний вісник*. Одеса, 2018. № 1(22). Т. 4. С.73-79.

549. Гавриш Т.С. Проблеми допустимості доказів, отриманих в ході міжнародної правової допомоги в кримінальних справах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2004. 15 с.

550. Вілінський М.С. Місце експерта у складі учасників судового процесу в цивільних справах. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. Київ, 2022. № 5(124)/2022. С. 29-36.

551. Вілінський М.С. Природа правового статусу експерта як учасника судового процесу в цивільних справах. *Прикарпатський юридичний вісник*. Київ, 2022. № 5 (46), 2022. С. 30-36.

552. Вілінський М.С. Концепція участі експерта у цивільних справах з використанням підсистем (модулів) ЄСІТС. *Юридичний науковий електронний журнал*. Запоріжжя, 2023. № 9/2023, С. 54-60.

553. Вілінський М.С. Помічник як спосіб зменшення навантаження експерта при проведенні експертиз. *Науково-практична конференція «Законодавство України: реалії та перспективи»*. Київ, Україна, 20-21 жовтня, 2023. С. 34-38;

554. Вілінський М.С. Проблеми реалізації експертної ініціативи у цивільному судочинстві. *Міжнародна наукова конференція «Тенденції розвитку правової освіти та науки України в контексті європейської інтеграції»*. М. Ченстохова, Республіка Польща, 1-2 листопада, 2023. С. 49-54.

555. Вілінський М.С. Роз'яснення та доповнення висновку експерта: проблеми правового регулювання та шляхи їх вирішення. *Науково-практична конференція «Стратегії і трансформації юридичної науки в умовах сталого розвитку суспільства»*. Рівне, Україна, 1-2 грудня, 2023. С. 51-57.

556. Вілінський М.С. Електронний висновок експерта: теоретичні основи та практичний аспект. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. Київ, 2023. № 2(126)/2023. С. 10-19.

ДОДАТОК 1

Порівняльна таблиця з пропозиціями щодо внесення змін до законодавчих актів України

Норма закону	Поточна редакція	Зміни, що пропонуються	Розділ дисертації
ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ (ЗАКОН УКРАЇНИ ВІД 18.03.2004 № 1618-IV)			
ч. 1 ст. 72 ЦПК України	1. Експертом може бути особа, яка володіє спеціальними знаннями, необхідними для з'ясування відповідних обставин справи.	Експертом може бути особа, яка володіє спеціальними знаннями, необхідними для з'ясування відповідних обставин (фактів) справи, пройшла атестацію, отримала кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності та включена до Реєстру атестованих судових експертів.	підрозд. 1 розд. 1
1 реч. ч. 4 ст. 72 ЦПК України	4. Експерт зобов'язаний з'явитися до суду за його викликом та роз'яснити свій висновок і відповісти на питання суду та учасників справи. За відсутності заперечень учасників справи експерт може брати участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції.	Експерт зобов'язаний з'явитися до суду за його викликом та роз'яснити свій висновок чи повідомлення про неможливість проведення експертизи і відповісти на питання суду та учасників справи. За відсутності заперечень учасників справи експерт може брати участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції.	пп. 2.2.2.3. п. 2.2.2. підрозд. 2.2. розд. 2
п. 3 ч. 6 ст. 72 ЦПК України	6. Експерт має право: ... 3) викладати у висновку експертизи виявлені в ході її проведення факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання;	6. Експерт має право: ... 3) (виключити)	п. 1.3.2. підрозд. 1.3. розд. 1

ч. 4 ст. 77 ЦПК України	4. Суд не бере до розгляду докази, що не стосуються предмета доказування.	4. Суд не може обґрунтовувати свої мотиви в судовому рішенні доказами , що не стосуються предмета доказування.	пп. 2.3.6.2. п. 2.3.6. підрозд. 2.3. розд. 2
ч. 1 ст. 102 ЦПК України	1. Висновок експерта — це докладний опис проведених експертом досліджень, зроблені у результаті них висновки та обґрунтовані відповіді на питання, поставлені експертові, складений у порядку, визначеному законодавством.	Висновок експерта — це докладний опис проведених експертом досліджень, зроблені у результаті них висновки та обґрунтовані відповіді на питання, поставлені експертові, підготовлений та поданий суб'єкту призначення (замовлення) у порядку, визначеному законодавством.	п. 2.1.1. підрозд. 2.1. розд. 2
ч. 2 ст. 102 ЦПК України	2. Предметом висновку експерта може бути дослідження обставин, які входять до предмета доказування та встановлення яких потребує наявних у експерта спеціальних знань. Предметом висновку експерта не можуть бути питання права.	2. Предметом висновку експерта може бути дослідження обставин, які входять до предмета доказування та встановлення яких потребує наявних у експерта спеціальних знань. Предметом висновку експерта не можуть бути питання роз'яснення та тлумачення норм права, а також ті, які стосуються наявності, відсутності чи захисту суб'єктивних прав учасників правовідносин.	пп. 1.1.4.1. п. 1.1.4. підрозд. 1.1. розд. 1
ч. 5 ст. 102 ЦПК України	5. Суд має право за заявою учасників справи або з власної ініціативи викликати експерта для надання усних пояснень щодо його висновку.	5. Суд має право за заявою учасників справи або з власної ініціативи викликати експерта для надання усних пояснень щодо його висновку чи повідомлення про неможливість проведення експертизи.	пп. 2.2.2.3. п. 2.2.2. підрозд. 2.2. розд. 2

ч. 8 ст. 102 ЦПК України	8. Якщо експерт під час підготовки висновку встановить обставини, що мають значення для справи, з приводу яких йому не були поставлені питання, він має право включити до висновку свої міркування про ці обставини.	(виключити)	п. 1.3.2. підрозд. 1.3. розд. 1
ст. 103 ЦПК України	(відсутня)	2-1. Суд може призначити експертизу з власної ініціативи виключно у випадках: 1) коли це необхідно для захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб або осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена; 2) коли він має сумніви в добросовісному здійсненні учасником справи його процесуальних прав або виконанні обов'язків щодо доказів, за відсутності заперечень інших учасників справи; 3) у справах окремого провадження.	пп. 2.3.2.1. п. 2.3.2. підрозд. 2.3. розд. 2
п. 1 ч. 1 ст. 103 ЦПК України	1. Суд призначає експертизу у справі за сукупності таких умов: 1) для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право , без яких встановити відповідні обставини неможливо; ...	1. Суд призначає експертизу у справі за сукупності таких умов: 1) для з'ясування фактів (обставин) , що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання, застосування яких неможливо замінити іншими засобами доказування ; ...	пп. 2.3.2.1. п. 2.3.2. підрозд. 2.3. розд. 2

ч. 3 ст. 103 ЦПК України	3. При призначенні експертизи судом експерт або експертна установа обирається сторонами за взаємною згодою, а якщо такої згоди не досягнуто у встановлений судом строк, експерта чи експертну установу визначає суд. Суд з урахуванням обставин справи має право визначити експерта чи експертну установу самостійно. У разі необхідності може бути призначено декілька експертів для підготовки одного висновку (комісійна або комплексна експертиза).	3. При призначенні експертизи судом експерт або експертна установа обирається учасниками справи за взаємною згодою, а якщо такої згоди не досягнуто у встановлений судом строк, експерта чи експертну установу визначає суд. У випадку призначення експертизи судом з власної ініціативи суд має право визначити експерта чи експертну установу самостійно. У разі необхідності може бути призначено декілька експертів для підготовки одного висновку (комісійна або комплексна експертиза).	пп. 2.3.2.1. п. 2.3.2. підрозд. 2.3. розд. 2
ч. 4 ст. 103 ЦПК України	4. Питання, з яких має бути проведена експертиза, що призначається судом, визначаються судом.	4. Питання, з яких має бути проведена експертиза, що призначається судом, викладаються судом в ухвалі про призначення експертизи на підставі пропозицій учасників справи. Суд має право відхилити або змінити питання, запропоновані учасниками справи, у випадках, коли такі не стосуються фактів (обставин), які входять до предмета доказування. Суд зобов'язаний мотивувати таке відхилення або зміну у своєму судовому рішенні.	пп. 2.3.2.1. п. 2.3.2. підрозд. 2.3. розд. 2

ч. 5 ст. 103 ЦПК України	5. Учасники справи мають право запропонувати суду питання, роз'яснення яких, на їхню думку, потребує висновку експерта. У разі відхилення або зміни питань, запропонованих учасниками справи, суд зобов'язаний мотивувати таке відхилення або зміну.	(виключити)	пп. 2.3.2.1. п. 2.3.2. підрозд. 2.3. розд. 2
ч. 8 ст. 103 ЦПК України	(відсутня)	8. У разі проведення експертизи в строк, більший ніж 30 днів, експерт зобов'язаний надавати суду звіт про виконання дослідження та приблизні строки його завершення. Такий звіт подається в строк до завершення кожного календарного місяця, наступного після місяця, у якому призначено експертизу.	пп. 2.3.2.1. п. 2.3.2. підрозд. 2.3. розд. 2
ч. 4-4 ст. 104 ЦПК України	(відсутня)	4-4. Учасник справи, який подає до суду клопотання про призначення експертизи, має право звернутись до експерта чи експертної установи для отримання пропозиції (консультацій) з приводу питань, які необхідно поставити на вирішення експертизи, та (або) об'єктів, які необхідно надати для дослідження. У випадку отримання таких пропозицій (консультацій) учасник справи подає їх до суду разом з клопотанням про призначення експертизи.	пп. 2.3.2.1. п. 2.3.2. підрозд. 2.3. розд. 2

2 реч. ч. 1 ст. 105 ЦПК України	1. Призначення експертизи судом є обов'язковим у разі заявлення клопотання про призначення експертизи обома сторонами. Призначення експертизи судом є обов'язковим також за клопотанням хоча б однієї із сторін, якщо у справі необхідно встановити: ...	1. Призначення експертизи судом є обов'язковим у разі заявлення клопотання про призначення експертизи обома сторонами. Призначення експертизи судом є обов'язковим також за клопотанням хоча б одного із учасників справи, якщо у справі необхідно встановити: ...	пп. 2.3.2.1. п. 2.3.2. підрозд. 2.3. розд. 2
ч. 1 ст. 107 ЦПК України	1. Матеріали, необхідні для проведення експертизи, експерту надає суд, якщо експертиза призначена судом, або учасник справи, якщо експертиза проводиться за його замовленням. При призначенні експертизи суд з урахуванням думки учасників справи визначає, які саме матеріали необхідні для проведення експертизи. Суд може також заслухати призначених судом експертів з цього питання. Копії матеріалів, що надаються експерту, можуть залишатися у матеріалах справи.	1. Матеріали, необхідні для проведення експертизи, експерту надає суд, якщо експертиза призначена судом, або учасник справи, якщо експертиза проводиться за його замовленням. При призначенні експертизи суд з урахуванням думки учасників справи визначає, які саме матеріали необхідні для проведення експертизи. Суд може також заслухати призначених судом експертів з цього питання. Разом з матеріалами, які надаються на вирішення експертизи, експертові надається опис (описи) інших наявних справі процесуальних документів та доказів. Копії матеріалів, що надаються експерту, можуть залишатися у матеріалах справи.	пп. 2.3.2.1. п. 2.3.2. підрозд. 2.3. розд. 2

ч. 1 ст. 110 ЦПК України	1. Висновок експерта для суду не має заздалегідь встановленої сили і оцінюється судом разом із іншими доказами за правилами, встановленими статтею 89 цього Кодексу. Відхилення судом висновку експерта повинно бути мотивоване в судовому рішенні.	1. Відомості висновку експерта для суду не мають заздалегідь встановленої сили, не мають переваги над іншими доказами і оцінюються разом із ними за правилами, встановленими статтею 89 цього Кодексу. Відхилення судом відомостей висновку експерта повинно бути мотивоване в судовому рішенні.	п. 2.1.2. підрозд. 2.1. розд. 2; пп. 2.3.6.2. п. 2.3.6. підрозд. 2.3. розд. 2
ч. 1 ст. 113 ЦПК України	1. Якщо висновок експерта буде визнано неповним або неясним , судом може бути призначена додаткова експертиза, яка доручається тому самому або іншому експерту (експертам).	1. Якщо висновок експерта буде визнано неповним, судом може бути призначена додаткова експертиза, яка доручається тому самому або іншому експерту (експертам).	пп. 2.2.2.1. п. 2.2.2. підрозд. 2.2. розд. 2
ч. 2 ст. 113 ЦПК України	2. Якщо висновок експерта буде визнано необґрунтованим або таким, що суперечить іншим матеріалам справи або викликає сумніви в його правильності, судом може бути призначена повторна експертиза , яка доручається іншому експертові (експертам).	2. Якщо висновок експерта буде визнано таким, що суперечить іншим матеріалам справи або викликає сумніви в його обґрунтованості чи правильності, суд призначає повторну експертизу, яка доручається іншому експертові (експертам).	п. 2.2.1. підрозд. 2.2. розд. 2; пп. 2.3.2.2. п. 2.3.2. підрозд. 2.3. розд. 2

ч. 1 ст. 116 ЦПК України	1. Суд за заявою учасника справи або особи, яка може набути статусу позивача, має забезпечити докази, якщо є підстави припускати, що засіб доказування може бути втрачений або збирання або подання відповідних доказів стане згодом неможливим чи утрудненим.	1. Суд за заявою учасника справи або особи, яка може набути статусу позивача, має забезпечити докази, якщо є підстави припускати, що засіб доказування може бути втрачений або збирання або подання відповідних доказів стане згодом неможливим чи утрудненим. Забезпечення доказів шляхом їх витребування допускається у випадках необхідності призначення експертизи на замовлення учасника справи, якщо в такого учасника справи відсутня можливість отримати докази самостійно.	п. 2.3.3. підрозд. 2.3. розд. 2
абз. 1 ч. 5 ст. 116 ЦПК України	5. У разі подання заяви про забезпечення доказів до подання позовної заяви заявник повинен подати позовну заяву протягом десяти днів з дня постановлення ухвали про забезпечення доказів. У разі неподання позовної заяви у зазначений строк, повернення позовної заяви або відмови у відкритті провадження суд скасовує ухвалу про вжиття заходів забезпечення доказів не пізніше наступного дня після закінчення такого строку або постановлення судом ухвали про повернення позовної заяви чи відмови у відкритті провадження.	5. У разі подання заяви про забезпечення доказів до подання позовної заяви заявник повинен подати позовну заяву протягом десяти днів з дня постановлення ухвали про забезпечення доказів. Учасник справи зобов'язаний подати позовну заяву протягом десяти днів з дня отримання висновку експерта, підготовленого на його замовлення, якщо для цього судом вживались заходи забезпечення доказів до подання позову. У разі неподання позовної заяви у зазначений строк, повернення позовної заяви або відмови у відкритті провадження суд скасовує ухвалу про вжиття заходів забезпечення доказів не пізніше наступного дня після закінчення такого строку або постановлення судом ухвали про повернення позовної заяви чи відмови у відкритті провадження.	п. 2.3.3. підрозд. 2.3. розд. 2

абз. 2 ч. 1 ст. 182 ЦПК України	(відсутній)	Інші учасники судового процесу з метою реалізації своїх прав та обов'язків подають заяви та клопотання.	п. 1.3.2. підрозд. 1.3. розд. 1
ч. 1 ст. 239 ЦПК України	1. Висновок експерта за клопотанням учасника справи оголошується в судовому засіданні.	1. Суд оголошує в судовому засіданні короткий зміст висновку експерта. За клопотанням учасника справи висновок експерта оголошується в судовому засіданні повністю.	п. 2.3.5. підрозд. 2.3. розд. 2
1 реч. ч. 2 ст. 239 ЦПК України	2. Для роз'яснення і доповнення висновку експерту можуть бути поставлені питання. Першою питання ставить експертів особа, за заявою якої призначено експертизу, та її представник, а потім інші особи, які беруть участь у справі. Якщо експертизу призначено за клопотанням обох сторін, першим питання ставить експертів позивач і його представник.	2. Для роз'яснення висновку чи повідомлення про неможливість проведення експертизи експерту можуть бути поставлені питання. Першою питання ставить експертів особа, за заявою якої призначено експертизу, та її представник, а потім інші особи, які беруть участь у справі. Якщо експертизу призначено за клопотанням обох сторін, першим питання ставить експертів позивач і його представник.	пп. 2.2.2.1. п. 2.2.2. підрозд. 2.2. розд. 2; пп. 2.2.2.3. п. 2.2.2. підрозд. 2.2. розд. 2
ч. 4 ст. 239 ЦПК України	4. Викладені письмово і підписані експертом роз'яснення і доповнення висновку приєднуються до справи.	4. Викладені письмово і підписані експертом роз'яснення висновку приєднуються до справи.	пп. 2.2.2.1. п. 2.2.2. підрозд. 2.2. розд. 2

п. 5-5 ч. 1 ст. 252 ЦПК України	1. Суд може за заявою учасника справи, а також з власної ініціативи зупинити провадження у справі у випадках: ... (відсутня);	1. Суд може за заявою учасника справи, а також з власної ініціативи зупинити провадження у справі у випадках: ... 5-5) проведення експертизи на замовлення учасника справи під час судового розгляду за умови письмового підтвердження про таке проведення з боку учасника справи та експерта, а також повідомлення приблизних строків завершення дослідження. У такому випадку висновок експерта, підготовлений за результатами проведення експертизи на замовлення учасника справи, має бути поданий таким учасником справи протягом 15-ти днів з моменту завершення дослідження;	п. 2.3.2.1. п. 2.3.2. підрозд. 2.3. розд. 2
ГОСПОДАРСЬКИЙ ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ (ЗАКОН УКРАЇНИ ВІД 06.11.1991 № 1798-XII)			
ч. 1 ст. 104 ГПК України	1. Висновок експерта для суду не має заздалегідь встановленої сили і оцінюється судом разом із іншими доказами за правилами, встановленими статтею 86 цього Кодексу. Відхилення судом висновку експерта повинно бути мотивоване в судовому рішенні.	1. Відомості висновку експерта для суду не мають заздалегідь встановленої сили, не мають переваги над іншими доказами і оцінюються разом із ними за правилами, встановленими статтею 89 цього Кодексу. Відхилення судом відомостей висновку експерта повинно бути мотивоване в судовому рішенні.	п. 2.1.2. підрозд. 2.1. розд. 2
КОДЕКС АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ (ЗАКОН УКРАЇНИ ВІД 06.07.2005 № 2747-IV)			

ч. 1 ст. 108 КАС України	1. Висновок експерта для суду не має заздалегідь встановленої сили і оцінюється судом разом із іншими доказами за правилами, встановленими статтею 90 цього Кодексу. Відхилення судом висновку експерта повинно бути мотивованим у судовому рішенні.	1. Відомості висновку експерта для суду не мають заздалегідь встановленої сили, не мають переваги над іншими доказами і оцінюються разом із ними за правилами, встановленими статтею 89 цього Кодексу. Відхилення судом відомостей висновку експерта повинно бути мотивоване в судовому рішенні.	п. 2.1.2. підрозд. 2.1. розд. 2
ЗАКОН УКРАЇНИ ПРО СУДОВУ ЕКСПЕРТИЗУ (ЗАКОН УКРАЇНИ ВІД 25.02.1994 № 4038-XII)			
текст Закону України «Про судову експертизу»	Експертне дослідження	Експертиза	пп. 2.2.2.2. п. 2.2.2. підрозд. 2.2. розд. 2
ч. 1 ст. 7 Закону України «Про судову експертизу»	Судово-експертну діяльність здійснюють державні спеціалізовані установи, їх територіальні філії, експертні установи комунальної форми власності, а також судові експерти, які не є працівниками зазначених установ, та інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань у порядку та на умовах, визначених цим Законом.	Судово-експертну діяльність здійснюють державні спеціалізовані установи, їх територіальні філії, експертні установи комунальної форми власності, а також судові експерти, які не є працівниками зазначених установ, та інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань у порядку та на умовах, визначених законодавством та міжнародними договорами України.	пп. 3.1.1.1. п. 3.1.1. підрозд. 3.1. розд. 3
ч. 1 ст. 10 Закону України «Про судову експертизу»	Судовими експертами можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань.	Експертами можуть бути особи, які мають спеціальні знання для надання висновку з досліджуваних питань.	п. 1.1.1. підрозд. 1.1. розд. 1

п. 2 абз. 1 ч. 1 ст. 12 Закону України «Про судову експертизу»	Незалежно від виду судочинства та підстави проведення експертизи судовий експерт зобов'язаний: ... 2) на вимогу особи або органу, які залучили експерта, судді, суду дати роз'яснення щодо даного ним висновку;	Незалежно від виду судочинства та підстави проведення експертизи експерт зобов'язаний: ... 2) на вимогу особи або органу, які залучили експерта, судді, суду дати роз'яснення щодо даного ним висновку чи повідомлення про неможливість проведення експертизи ;	пп. 2.2.2.3. п. 2.2.2. підрозд. 2.2. розд. 2
п. 2 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про судову експертизу»	Незалежно від виду судочинства судовий експерт має право: Незалежно від виду судочинства судовий експерт має право: 1) подавати клопотання про надання додаткових матеріалів, якщо експертиза призначена судом або органом досудового розслідування або ознайомлюватися з матеріалами справи, що стосуються предмета судової експертизи; 2) вказувати у висновку експерта на виявлені в ході проведення судової експертизи факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання; ...	Незалежно від виду судочинства судовий експерт має право: 1) подавати клопотання (заяви) або ознайомлюватися з матеріалами справи; 2) (виключити) ...	п. 1.3.2. підрозд. 1.3. розд. 1
ІНСТРУКЦІЯ ПРО ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ТА ЕКСПЕРТНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (НАКАЗ ВІД 08.10.1998 МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ № 53/5)			
текст Інструкції	Експертне дослідження	Експертиза	пп. 2.2.2.2. п. 2.2.2. підрозд. 2.2. розд. 2

абз. 9 підрозд. 1.13. розд. I Інструкції	(відсутній)	1.13. ... У разі проведення експертизи в строк, більший ніж 30 днів, експерт зобов'язаний надавати суду (замовнику експертизи) звіт про виконання дослідження та приблизні строки його завершення. Такий звіт подається у строк до завершення кожного календарного місяця, наступного після місяця, у якому призначено експертизу.	пп. 2.3.2.1. п. 2.3.2. підрозд. 2.3. розд. 2
абз. 6 підрозд. 2.1. розд. II Інструкції	2.1. Експерт має право: ... вказувати у висновку експерта на факти, виявлені під час проведення експертизи, які мають значення для справи, але стосовно яких йому не були поставлені питання, та на обставини, що сприяли (могли сприяти) вчиненню правопорушення;	2.1. Експерт має право: ... (виключити)	п. 1.3.2. підрозд. 1.3. розд. 1
абз. 12 підрозд.4.12. розд. IV Інструкції	У вступній частині висновку експерта зазначаються: ... питання, які вирішуються експертом у порядку експертної ініціативи (якщо таке розглядалось);	У вступній частині висновку експерта зазначаються: ... (виключити)	п. 1.3.2. підрозд. 1.3. розд. 1

абз. 1 підрозд. 4.14. розд. IV Інструкції	4.14. У заключній частині викладаються висновки за результатами дослідження у вигляді відповідей на поставлені питання в послідовності, що визначена у вступній частині.	4.14. У заключній частині викладаються висновки за результатами дослідження у вигляді відповідей на поставлені питання в послідовності, що визначена у вступній частині. У заключній частині заборонено викладати висновки з питань, які не були предметом дослідження в дослідницькій частині.	п. 2.2.1. підрозд. 2.2. розд. 2
абз. 3 підрозд. 4.15. розд. IV Інструкції	(відсутній)	До висновку експерта додається копія свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта.	пп. 2.3.6.2. п. 2.3.6. підрозд. 2.3. розд. 2
абз. 7 підрозд. 4.17. розд. IV Інструкції	(відсутній)	Заінтересована особа має право отримувати належним чином засвідчену експертом чи експертною установою копію висновку експерта, підготовленого за ухвалою суду в її судовій справі. Витрати на виготовлення копії висновку експерта покладаються на заінтересовану особу, яка звернулася з відповідною заявою до експерта чи експертної установи.	пп. 2.3.4.1. п. 2.3.4. підрозд. 2.3. розд. 2
ІНСТРУКЦІЯ ПРО ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АТЕСТОВАНИМИ СУДОВИМИ ЕКСПЕРТАМИ, ЩО НЕ ПРАЦЮЮТЬ У ДЕРЖАВНИХ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ ЕКСПЕРТНИХ УСТАНОВАХ (НАКАЗ ВІД 12.12.2011 МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ № 3505/5)			
текст Інструкції № 3505/5	Експертне дослідження	Експертиза	пп. 2.2.2.3. п. 2.2.2. підрозд. 2.2. розд. 2

ІНСТРУКЦІЯ ПРО ПОРЯДОК ВИКОНАННЯ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ З ПИТАНЬ НАДАННЯ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ В ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ ЩОДО ВРУЧЕННЯ ДОКУМЕНТІВ, ОТРИМАННЯ ДОКАЗІВ ТА ВИЗНАННЯ І ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ (НАКАЗ ВІД 27.06.2008 МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ ТА ДЕРЖАВНОЇ СУДОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ УКРАЇНИ № 1092/5/54)

п. 1.6. розд. І Інструкції № 1092/5/54	1.6. Реалізація міжнародних договорів України з питань міжнародної правової допомоги в цивільних справах щодо вручення документів, отримання доказів та визнання і виконання судових рішень здійснюється у межах компетенції Міністерством юстиції України безпосередньо та через міжрегіональні управління Міністерства юстиції України (далі — міжрегіональне управління), місцевими судами України (далі — суди України), а у відповідних випадках — іншими органами державної влади.	1.6. Реалізація міжнародних договорів України з питань міжнародної правової допомоги в цивільних справах щодо вручення документів, отримання доказів та визнання і виконання судових рішень здійснюється у межах компетенції Міністерством юстиції України безпосередньо та через міжрегіональні управління Міністерства юстиції України (далі — міжрегіональне управління), судами України (далі — суди України), а у відповідних випадках — іншими органами державної влади.	пп. 3.1.1.2. п. 3.1.2. підрозд. 3.1. розд. 3

ДОДАТОК 2

Опитувальний лист (анкета)

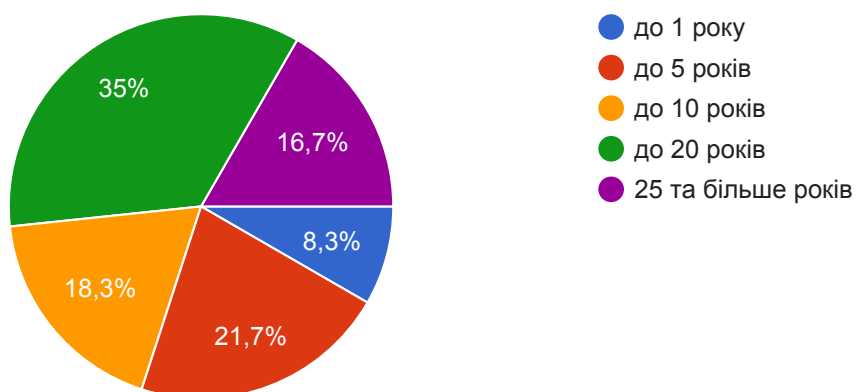
60 відповідей

[Опублікувати дані аналітики](#)

Вкажіть Ваш стаж роботи експертом:

 [Копіювати](#)

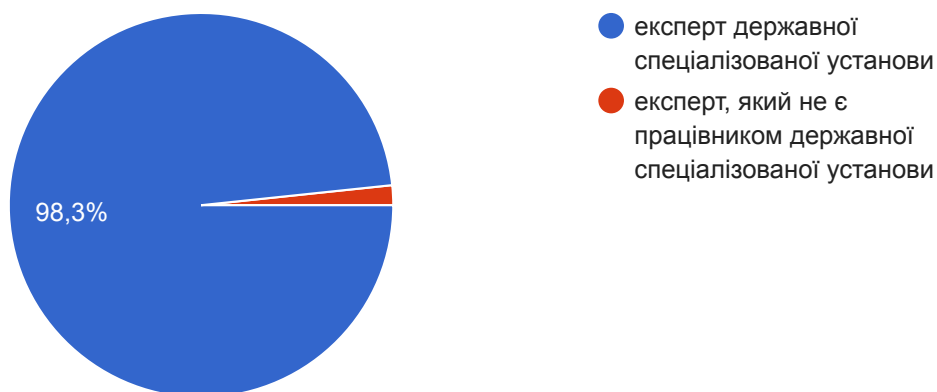
60 відповідей

Вкажіть Вашу форму здійснення експертної діяльності:

 [Копіювати](#)

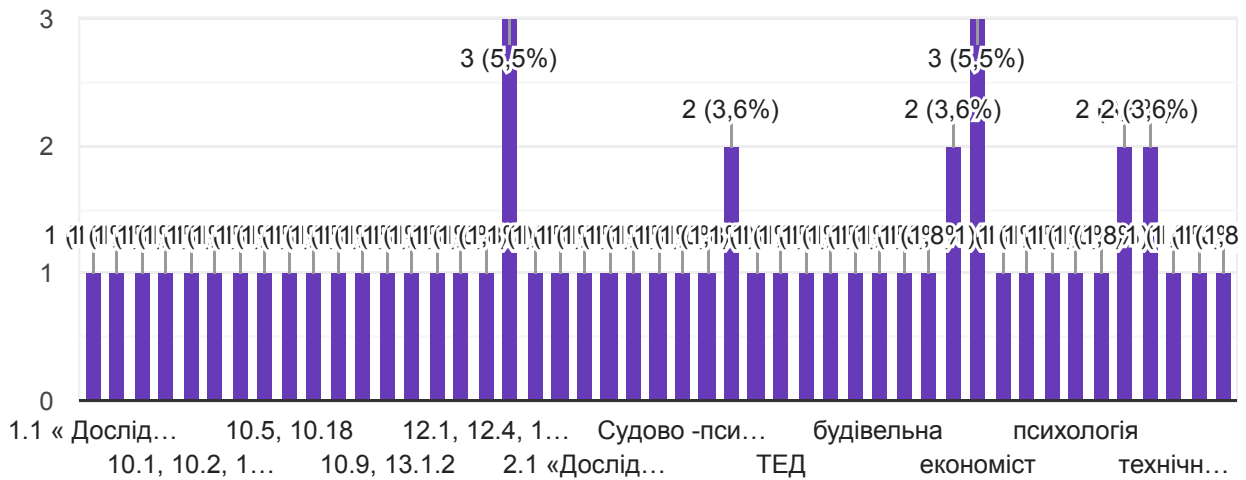
60 відповідей

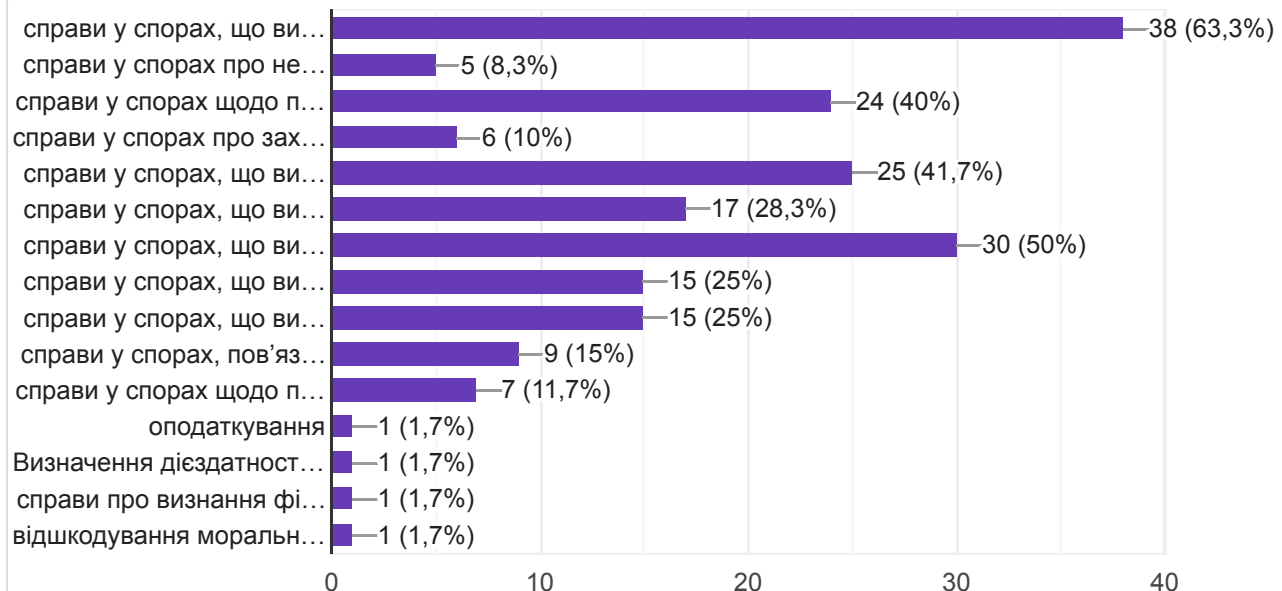
Вкажіть Вашу спеціалізацію:

55 відповідей

На Вашу думку, в яких категоріях справ, що розглядаються в порядку цивільного судочинства, найчастіше виникає необхідність у спеціальних знаннях експерта та його висновках (можливо обрати декілька варіантів)?

60 відповідей

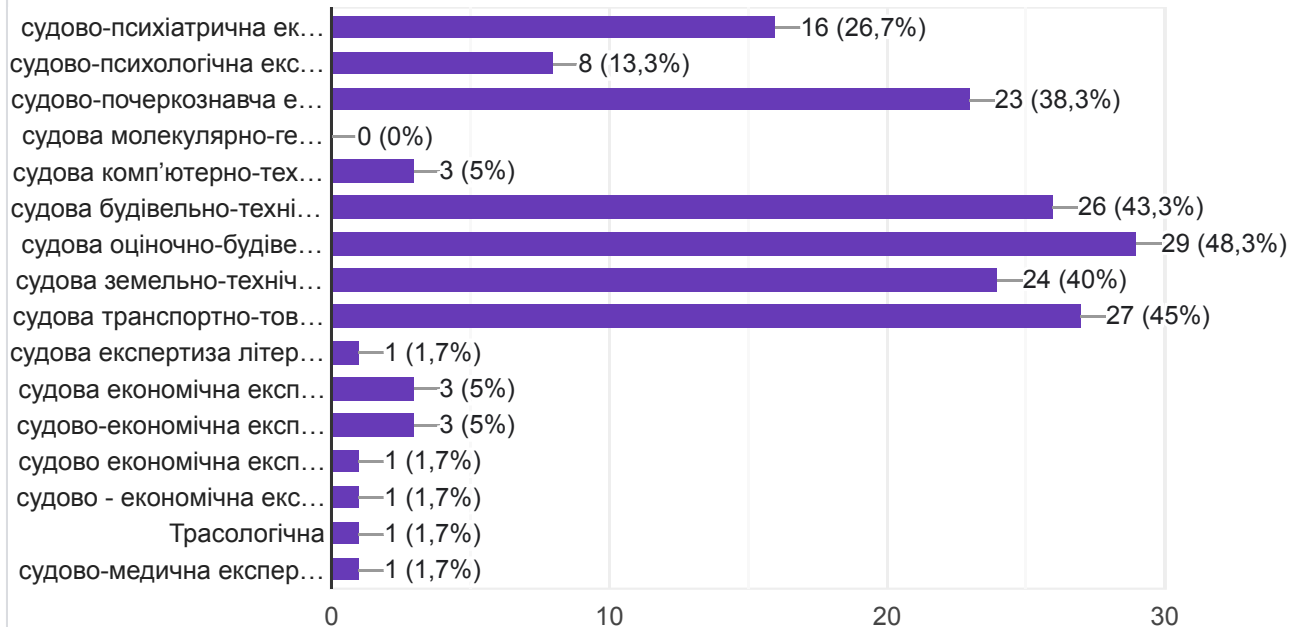

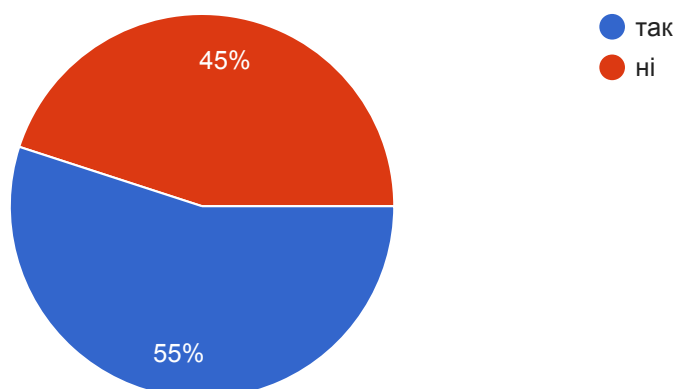
На Вашу думку, в призначенні та проведенні яких з наступних видів експертиз найчастіше виникає необхідність при розгляді цивільних справ (можливо обрати декілька варіантів)?

60 відповідей

На Вашу думку, чи достатньо врегульований на законодавчому рівні правовий статус експерта (його права та обов'язки, вимоги до посади та відповідальність) у цивільному судочинстві України на сьогодні?

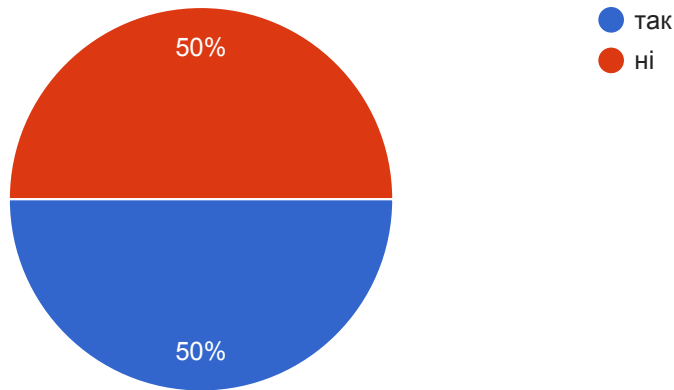
60 відповідей

На Вашу думку, чи достатньо врегульований на законодавчому рівні інститут експертизи (її призначення, проведення, фінансування тощо) у цивільному процесі України на сьогодні?

60 відповідей

Який із способів призначення експертизи та отримання висновку експерта у цивільних справах найчастіше використовується у Вашій практиці?

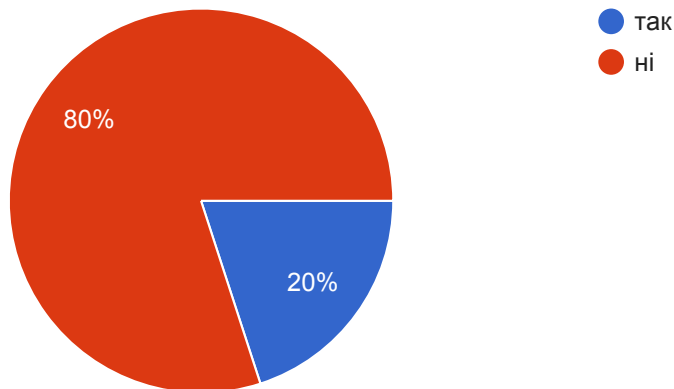
60 відповідей

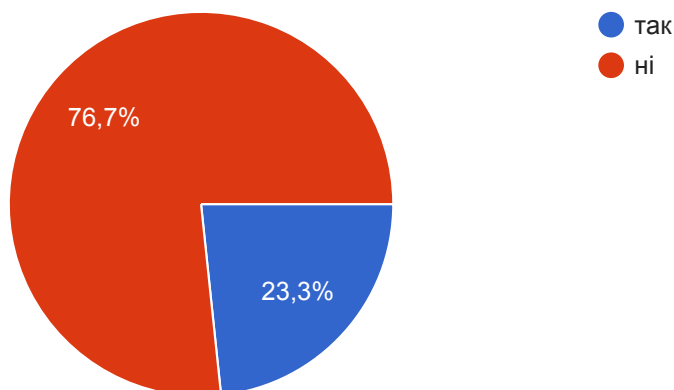
На Вашу думку, чи існує нині практика суддів національних судів, за якої висновок експерта, підготовлений на замовлення учасника справи, має менш вагоме доказове значення у справі, ніж висновок експерта, підготовлений за результатом призначеної судом експертизи?

60 відповідей

На Вашу думку, чи існує нині практика суддів національних судів, за якої відомості, що містяться у висновку експерта, є переважаючими для судді над іншими доказами у справі?

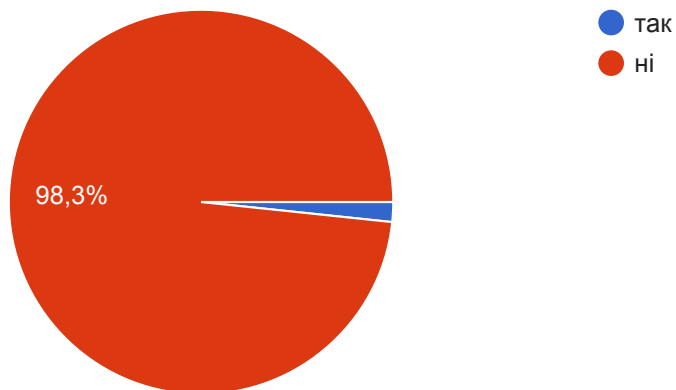
60 відповідей

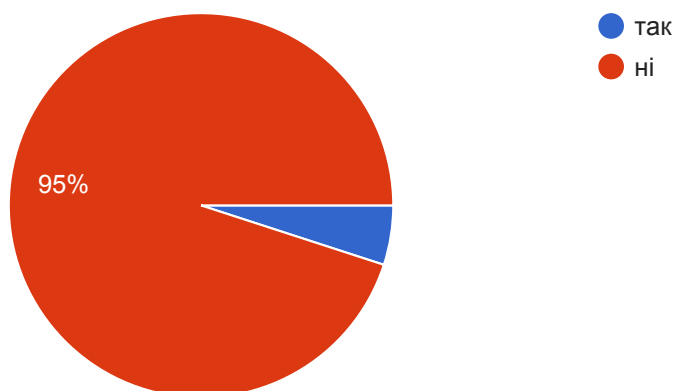
На Вашу думку, чи доцільно законодавчо закріпити виключне право суду встановлювати строк на проведення експертизи?

60 відповідей

На Вашу думку, чи доцільно закріпити законодавчо обов'язок експерта брати участь у судовому засіданні під час вирішення питання про призначення експертизи судом (до прикладу, з метою допомоги суду у визначенні коректних і доцільних питань, які будуть ставитись на вирішення експертизи, обсягу доказів та ін.)?

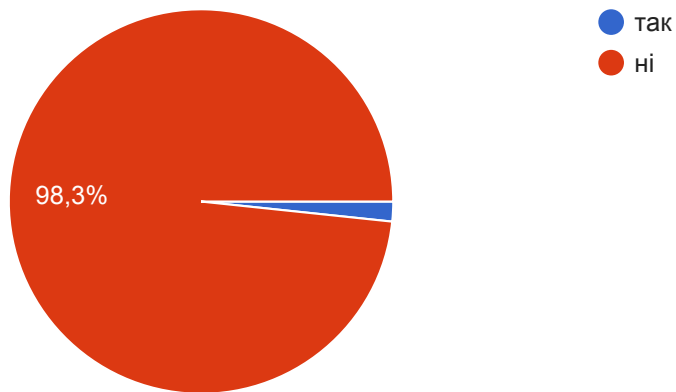
60 відповідей

На Вашу думку, чи доцільно закріпити законодавчо судовий контроль за виконанням експертом ухвали про призначення експертизи (до прикладу, звітування експерта перед судом про стан виконання ухвали тощо)?

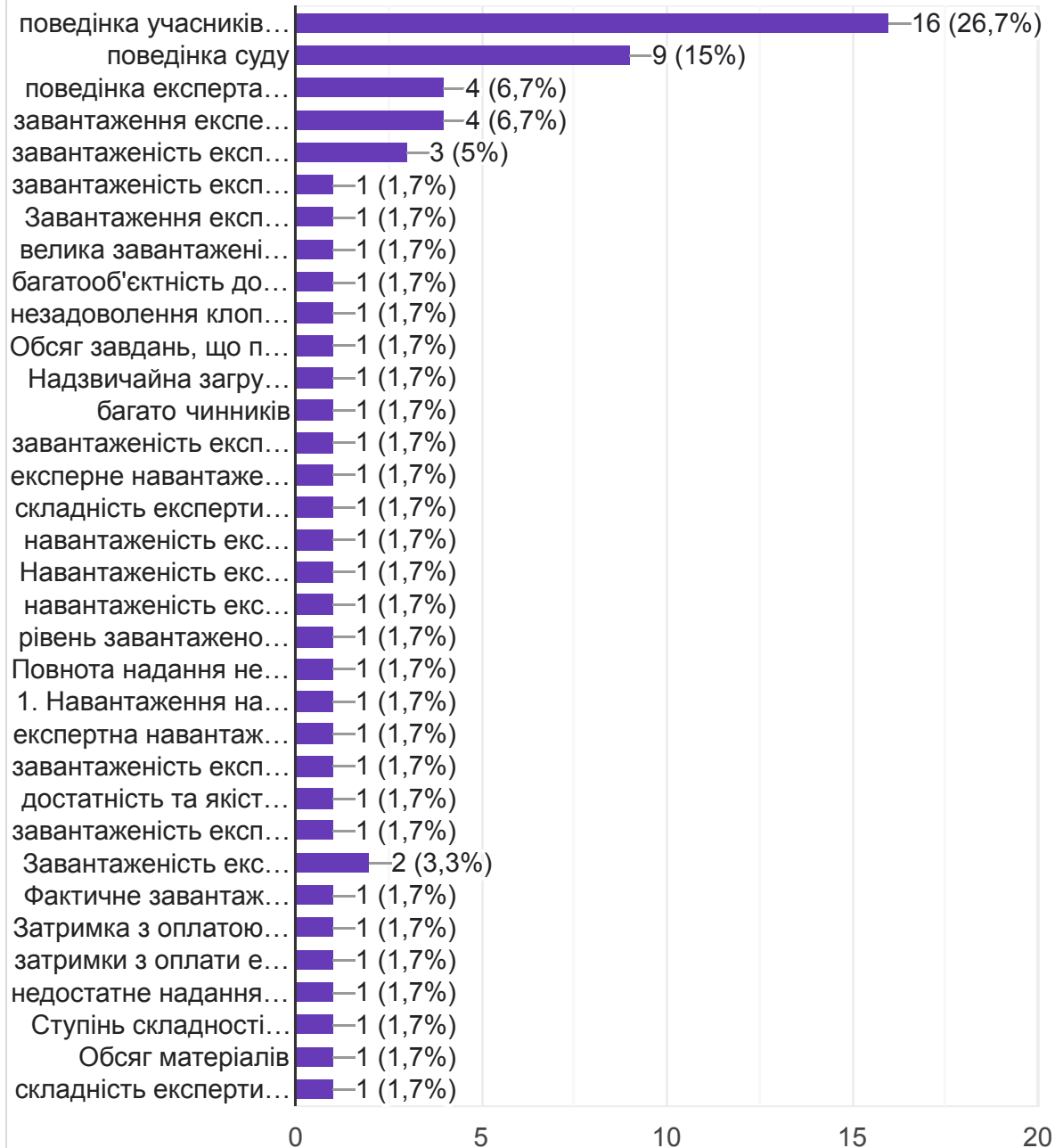
60 відповідей

Який, на Вашу думку, фактор найбільше впливає на строк проведення експертизи?

60 відповідей

Назвіть основні (на Вашу думку) колізії, прогалини, недоліки законодавчого регулювання інституту експертизи за Цивільним процесуальним кодексом України (серед іншого, в частині прав та обов'язків експерта, призначення та проведення експертизи, підготовки, дослідження та оцінки висновку експерта)?

30 відповідей

-

завантаженість експертів

немає

невідповідність поставлених питань на експертне дослідження вимогам нормативних документів, недостатньо матеріалів на дослідження, тому приходить давати клопотання про уточнення експертних питань та надання додаткових матеріалів на дослідження.

В частині прав та обов'язків - відсутність документу що посвідчує особу експерта НДУСЕ на оглядах та інше. Відсутність даної інформації в ЦПК, ГПК, КПК та законах. Колізія із задоволенням клопотання експерта - в яких випадках для розгляду повертати матеріали справи в яких ні.

заробітна плата державного судового експерта

заробітна плата усіх співробітників науково-дослідних інститутів судових експертиз

1. Відсутність в ЦПКУ права експерта особисто змінити вид експертизи зазначений судом (або особою), якщо вона по суті не є такою, яка призначена.
2. Відсутність в ЦПКУ права експерта особисто змінити вид (підвид) експертизи, враховуючи зміст поставлених судом (або особою) питань на вирішення експертизи.
3. Відсутність в ЦПКУ права експерта викладати письмово відповіді на питання, які ставляться йому під час надання роз'яснень чи показань у суді, про що .
4. Надання цивільної справи без матеріалів, необхідних відповідно до «Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень», затв. Наказом МЮ України від 08.10.1998 №53/5 (зі змінами та доповненнями), для надання відповідей на поставлені питання експертизи.
5. Відмова суду (або особи), яка призначила експертизу у задоволенні клопотання експерта про надання додаткових матеріалів.
6. Відсутність в ЦПКУ, а тому і в ухвалах про призначення експертизи, визначення особи на яку покладено забезпечення прибуття експерта на об'єкт дослідження.

не враховується навантаженість

не враховується навантаженість

завантаження експерта

Навантаженість експерта

навантаженість експерта, кількість експертиз, тощо

–

Це питання не стосується компетенції експерта-почеркознавця та виходить за межі його спеціальних знань, тому для вирішення цього питання раджу звернутися до експертів з питань права.

Питання не відноситься до компетенції експерта почеркознавця та ТЕД, доцільніше звернутись до експертів з питань права

Це не входить до компетенцій експерта з технічної експертизи документів. У зв'язку з чим пропоную Вам звернутись до експерта з питань права

фінансування

Не бачу

Не бачу

Все путем

неврегулювання питання гідної оплати праці експерта та оплати виконаної роботи (проведених експертиз)

Не має

Необхідно на законодавчому рівні ввести поняття "правочинноздатність" та "обмеженої правочинноздатності" при проведенні посмертної судово-психіатричної експертизи в рамках 225 ст ЦПК.

Експертиза, проведена на замовлення учасника справи, апріорі не може бути на одному рівні з експертизою, проведеною на підставі ухвали суду.

неможливість задов'язати підекспертну особу на прибуття на експертне дослідження (що досить часто спостерігається при вирішенні сімейних спорів щодо дітей), зловживання правом викласти експерта в судове засідання для роз'яснень - зачасту поставлені питання не торкаються проведеного дослідження, а є формальною причиною затягувати розгляд справи та марнує час експерта

Компанія Google не створювала цей вміст і не підтримує його. [Повідомити про порушення](#) - [Умови використання](#) - [Політика конфіденційності](#)

Google Форми

ДОДАТОК 3

Опитувальний лист (анкета)

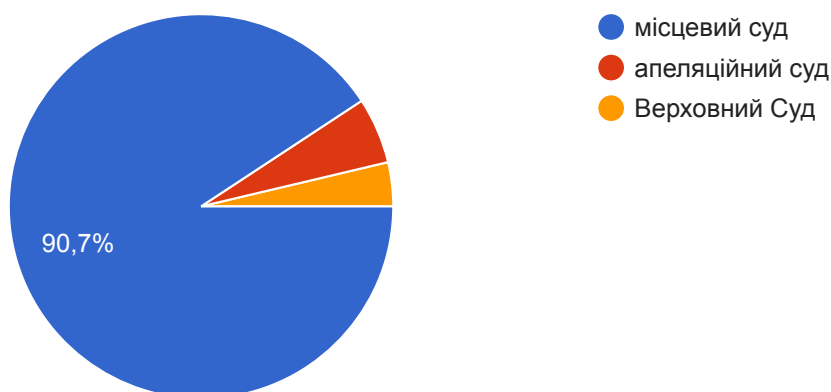
54 відповіді

[Опублікувати дані аналітики](#)

Оберіть суд, у якому Ви займаєте посаду судді:

 [Копіювати](#)

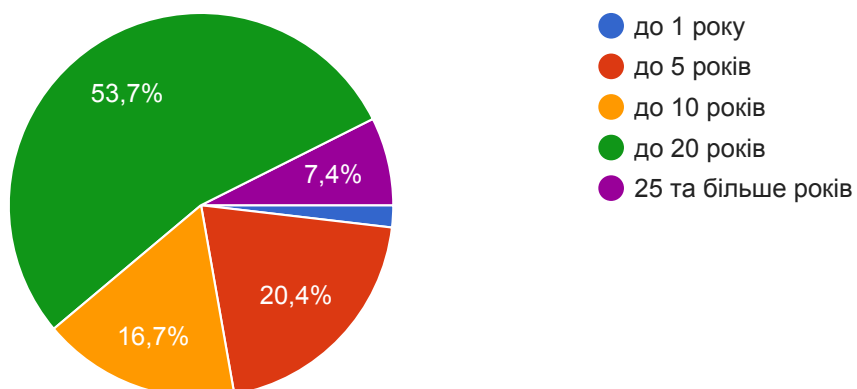
54 відповіді

Вкажіть Ваш стаж роботи на посаді судді:

 [Копіювати](#)

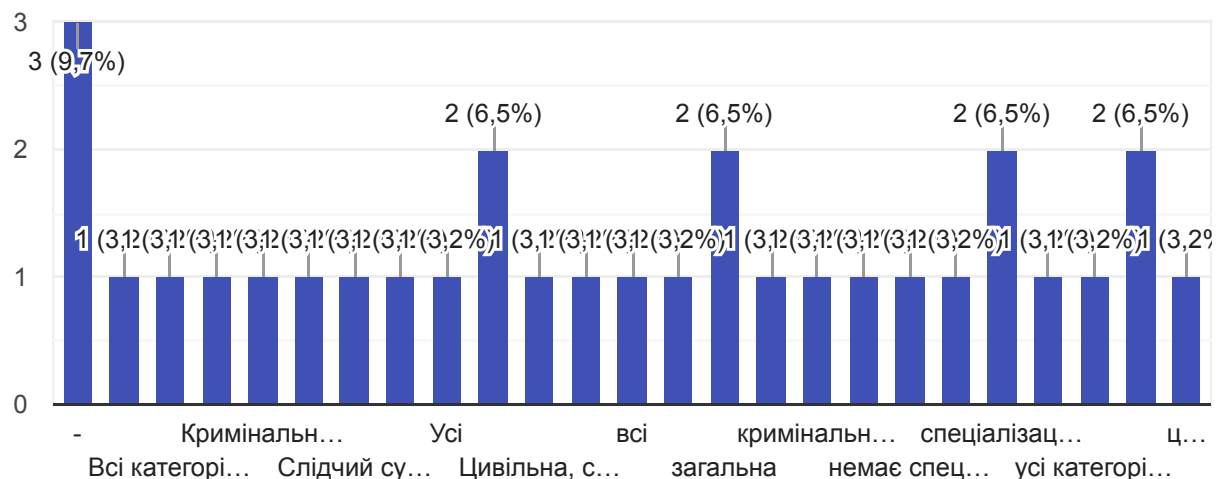
54 відповіді

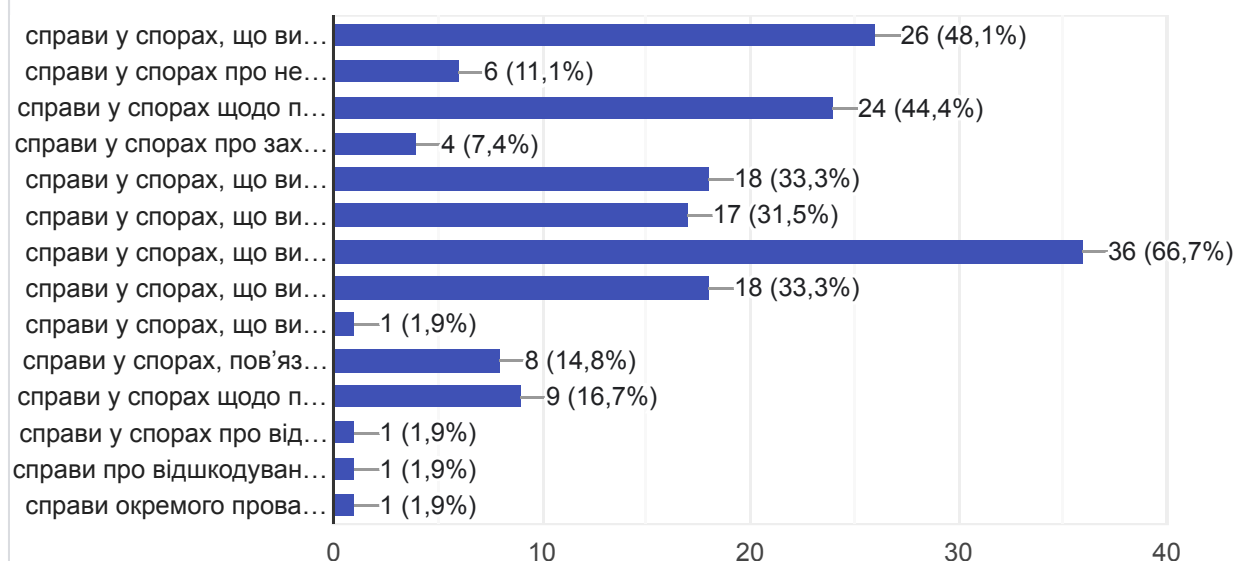
Вкажіть Вашу спеціалізацію з розгляду певних категорій справ (за наявності):

31 відповідь

На Вашу думку, в яких категоріях справ, що розглядаються в порядку цивільного судочинства, найчастіше виникає необхідність у спеціальних знаннях експерта та його висновках (можливо обрати декілька варіантів)?

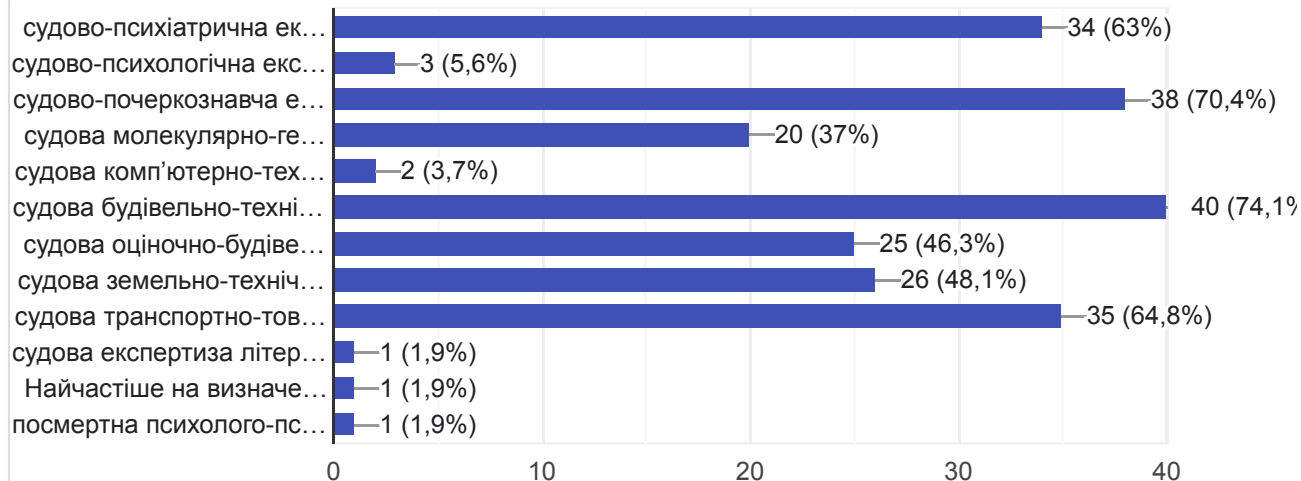
54 відповіді

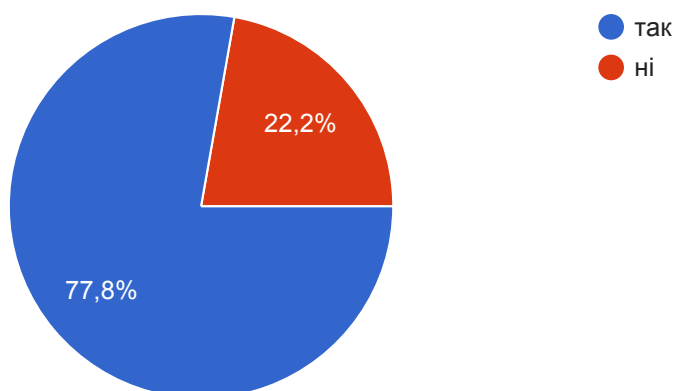
На Вашу думку, в призначенні та проведенні яких з наступних видів експертиз найчастіше виникає необхідність при розгляді цивільних справ (можливо обрати декілька варіантів)?

54 відповіді

На Вашу думку, чи достатньо врегульований на законодавчому рівні правовий статус експерта (його права та обов'язки, вимоги до посади та відповідальність) у цивільному судочинстві України на сьогодні?

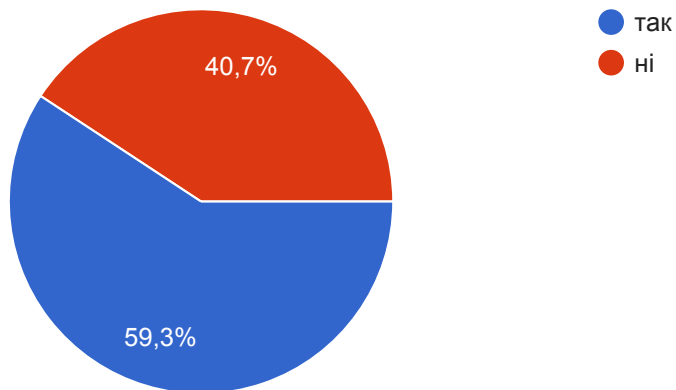
54 відповіді

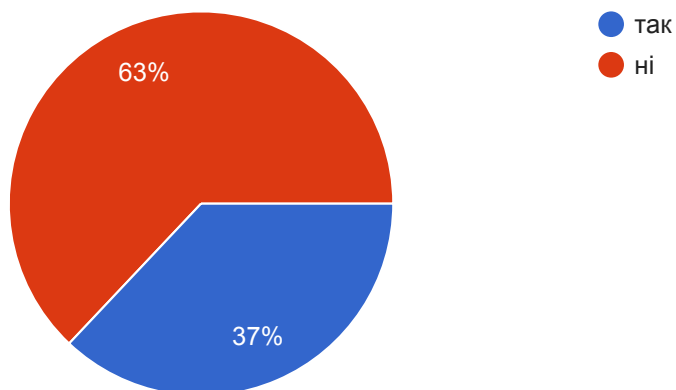
На Вашу думку, чи достатньо врегульований на законодавчому рівні інститут експертизи (її призначення, проведення, фінансування тощо) у цивільному процесі України на сьогодні?

54 відповіді

На Вашу думку, чи існує нині практика суддів національних судів, за якої висновок експерта, підготовлений на замовлення учасника справи, має менш вагоме доказове значення у справі, ніж висновок експерта, підготовлений за результатом призначеної судом експертизи?

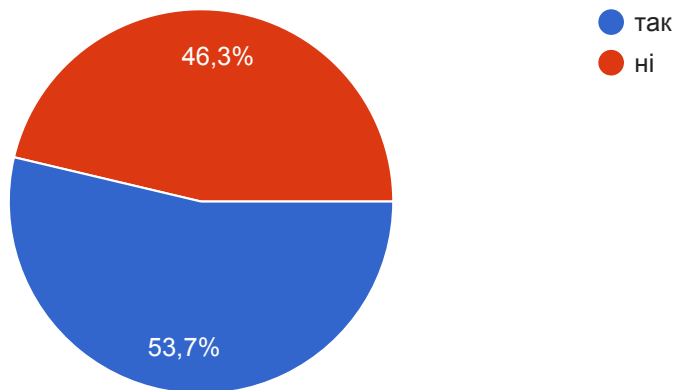
54 відповіді

 Копіювати

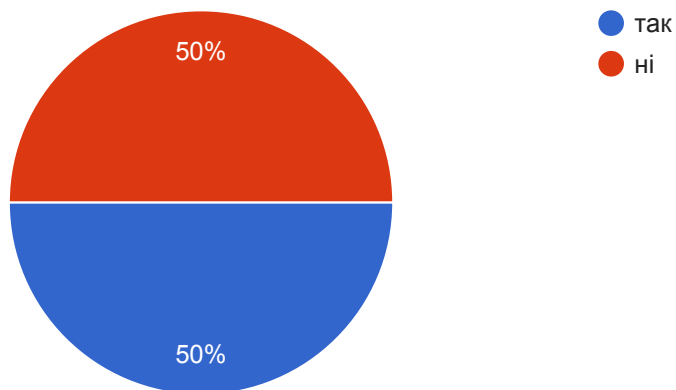
На Вашу думку, чи існує нині практика суддів національних судів, за якої відомості, що містяться у висновку експерта, є переважаючими для судді над іншими доказами у справі?

54 відповіді

 Копіювати

На Вашу думку, чи доцільно законодавчо закріпити виключне право суду встановлювати строк на проведення експертизи?

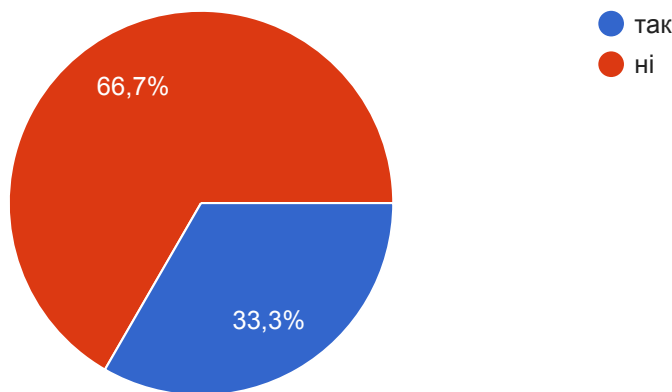
54 відповіді

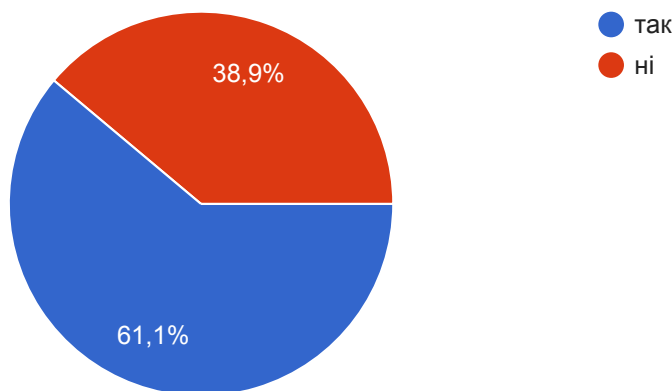
На Вашу думку, чи доцільно закріпити законодавчо обов'язок експерта брати участь у судовому засіданні під час вирішення питання про призначення експертизи судом (до прикладу, з метою допомоги суду у визначенні коректних і доцільних питань, які будуть ставитись на вирішення експертизи, обсягу доказів та ін.)?

54 відповіді

На Вашу думку, чи доцільно закріпити законодавчо судовий контроль за виконанням експертом ухвали про призначення експертизи (до прикладу, звітування експерта перед судом про стан виконання ухвали тощо)?

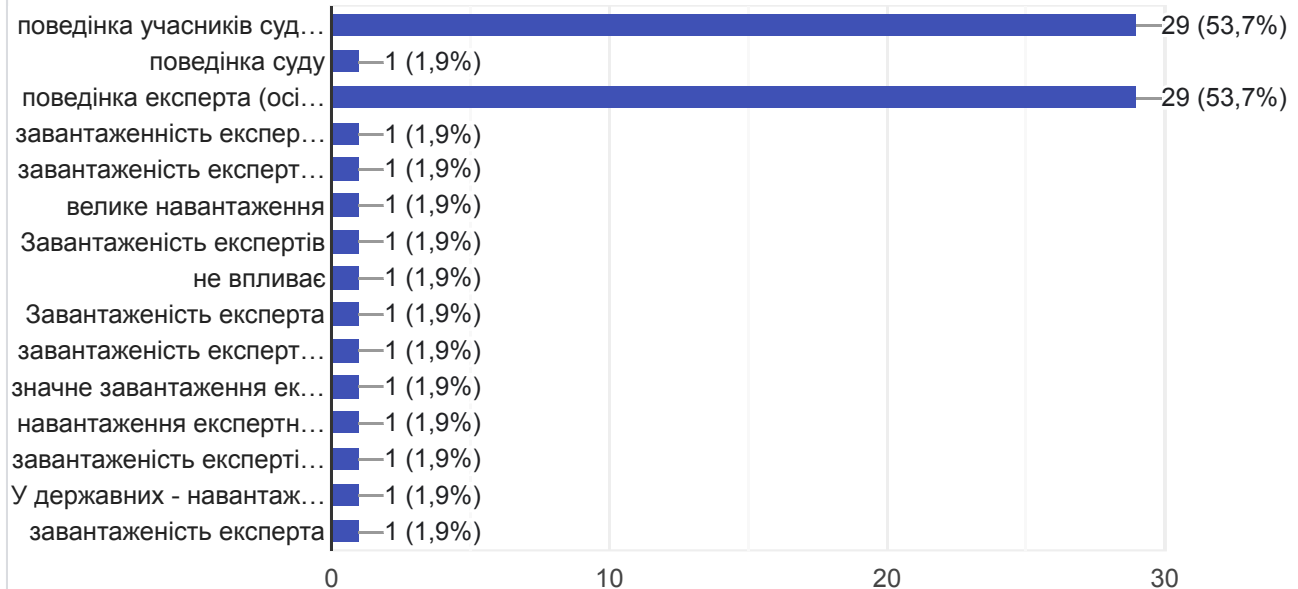
54 відповіді

Який, на Вашу думку, фактор найбільше впливає на строк проведення експертизи?

54 відповіді

Назвіть основні (на Вашу думку) колізії, прогалини, недоліки законодавчого регулювання інституту експертизи за Цивільним процесуальним кодексом України (серед іншого, в частині прав та обов'язків експерта, призначення та проведення експертизи, підготовки, дослідження та оцінки висновку експерта)?

19 відповідей

-
- не досліджував це питання детально
- співвідношення висновку експерта-товарознавця та звіту оцінювача та їх оцінка, оцінка висновку експертного дослідження
- Чинне законодавство не містить чітких вимог до змісту та структури висновку експерта, недотримання яких тягнуло б за собою його неприйнятність, відсутні чіткі переліки питань, які можуть бути поставлені експерту на вирішення по ряду експертиз
- Клопотання експерта про збір доказів за умови зупинення провадження у справі та

направлення судом справи в експертну установу

Проведення експертизи за рахунок учасників справи

Дуже тривплий строк

Допит експерта в судовому засіданні та невідповідність висновку матеріалам справи

Надання додаткових матеріалів (доказів) на вимогу експерта інколи потребує поновлення провадження у справі та відзиву у зв'язку з цим справи з експертної установи, що має наслідком затягування строків

Неоднозначність деяких норм, що регулюють призначення експертизи судом. Відсутність нормативно закріпленого, адекватного та однозначного переліку питань для конкретних типів експертиз, які сторони могли б поставити експерту (ніхто не каже вичерпного, але для орієнтування - саме те, що треба) та саме переліку документів, даних чи доказів, які мають бути надані експерту для надання відповіді на конкретні запитання з переліку (знову ж таки, не вичерпного, а саме мінімально необхідного). Це допомогло б спростити визначення необхідних для постановлення їх експерту, сприяло б їх уніфікації та відповідно розумінню сторонами, та допомогло б запобігти необхідності призначати додаткові експертизи.

доцільно передбачити право, а не обов'язок залучення експерта брати участь у судовому засіданні під час вирішення питання про призначення експертизи судом, оскільки не у всіх випадках така доцільність вбачається.

конкретизувати розмите поняття "відмова від надання висновку"

не чітко врегульовано тривалість проведення експертиз

потрібно встановити розумний строк, для проведення експертизи

Експерт державної установи в порівнянні з приватним експертом ставить заздалегідь ускладнені умови та вимоги на виконання ухвали суду для проведення експертизи.

Це стосується не лише вартості експертизи, а і кількості, якості зразків для проведення експертизи. Таким чином створюються умови для фактичної неможливості провести призначену судом експертизу, оскільки часто зібрати таку кількість зразків для проведення експертизи вкрай складно.

Експерти державних установ мінімізують кількість перебуваючих у них на виконанні експертиз, шляхом створення умов та підбирання методик за якими необхідно максимальна кількість зразків та витраченого експертом часу, для завищення вартості

проведення експертиз. Це призводить до втрати процесуального часу та праці апарату суду по призначенню експертизи, витребуванні зразків для її проведення, вирішення клопотань експерта, поштового часу та витрат. І все це лише для отримання повідомлення експерта про неможливість проведення експертного дослідження.

Зазвичай, строки проведення експертиз надто довгі, тобто експертизу можна чекати роками.

немає

відсутні

Компанія Google не створювала цей вміст і не підтримує його. [Повідомити про порушення](#) - [Умови використання](#) - [Політика конфіденційності](#)

Google Форми

ДОДАТОК 4

Опитувальний лист (анкета)

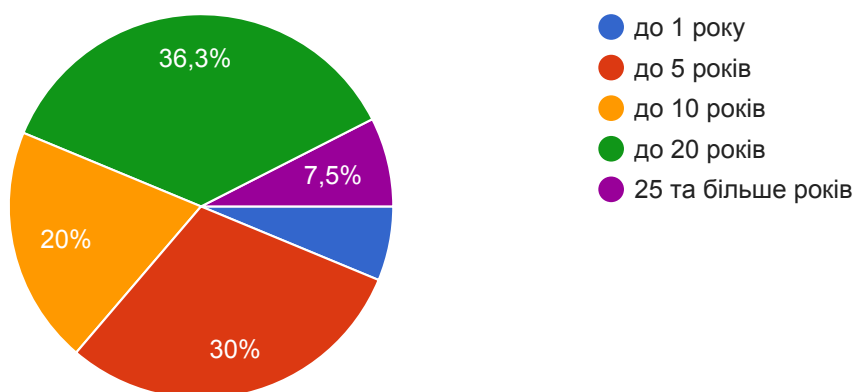
80 відповідей

[Опублікувати дані аналітики](#)

Вкажіть Ваш стаж роботи адвокатом:

 Копіювати

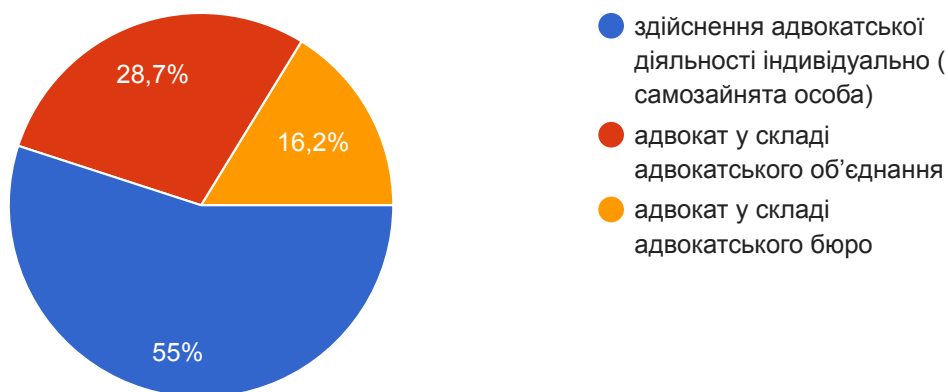
80 відповідей

Вкажіть Вашу форму здійснення адвокатської діяльності:

 Копіювати

80 відповідей

Вкажіть Вашу спеціалізацію щодо участі у певних категоріях справ (за наявності):

52 відповіді

Сімейне право

цивільний процес

Цивільних, кримінальних

господарські, цивільні (відшкодування шкоди)

цивільні, податкові спори, автоправо

Спори у сфері сімейного та спадкового права

Сімейне право

Сімейне право, спадкове право, медичне право, цивільне право

Кримінальне та цивільне право

незалежно від категорії

Сімейні, господарські, кримінальні

Цивільні спори. Банківські справи

цивільні, адміністративні, господарські спори

Кримінальні справи

господарське, цивільне право

Корпоративне право

Господарське право

Екологічні та земельні спори

Цивільні, господарські, адміністративні

Господарські

Господарські та цивільні

Цивільні та господарські спори

господарські спори, сімейні спори (спадкування)

земельні, спадкові, трудові правовідносини

Господарське, податки

цивільне та господарське судочинство

Цивільні

Адміністративні, цивільні, кримінальні

Цивілістика

кримінальне, цивільне, господарське, адміністративне

Різна

Земельна сфера, нерухомість

Цивільне

цивільне право кримінальне право

Господарські, цивільні

Цивільні справи

Приватно-правові спори

Господарське, цивільне, адміністративне судочинства

Земельне законодавство, архітектура

Реєстрація юридичних осіб, кримінальне право, право про адмін правопорушення,
сімейне право, спадкове право

Цивільне, адміністративне, господарське, кримінальне

Цивільне судочинство

Цивільні. Адмінки. Касу. Кримінальні.

цивільне, господарське, адміністративне право

Цивільне, сімейне та трудове право

Бізнес, сімейне

Банківське законодавство

Цивільне право

У Різних справах. Спеціалізації немає.

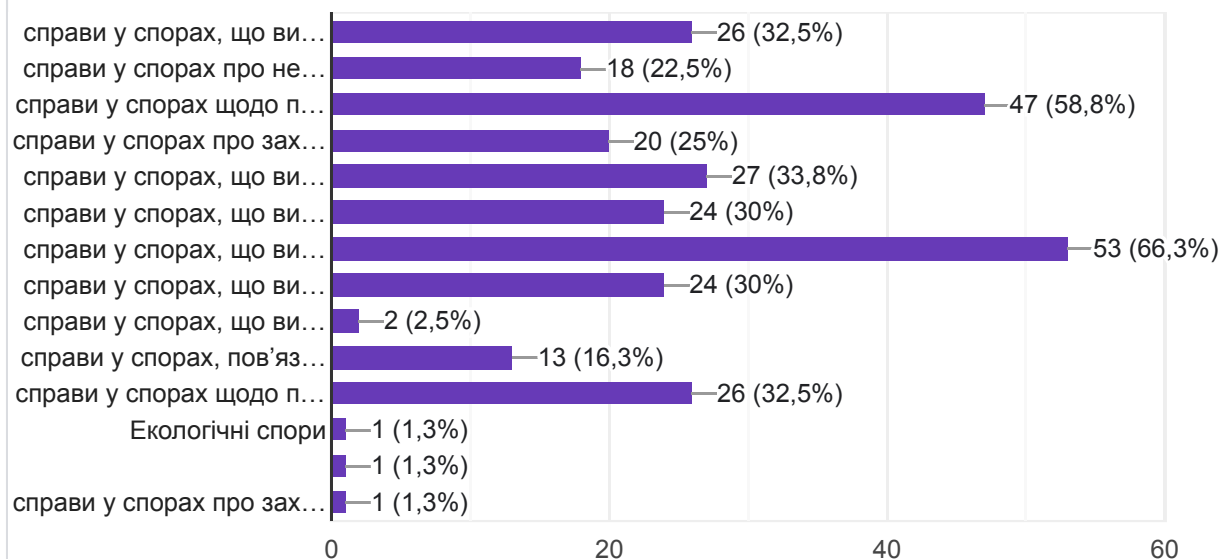
Сімейні, цивільні - домашнє насильство

Цивільні та адміністративні спори

 Копіювати

На Вашу думку, в яких категоріях справ, що розглядаються в порядку цивільного судочинства, найчастіше виникає необхідність у спеціальних знаннях експерта та його висновках (можливо обрати декілька варіантів)?

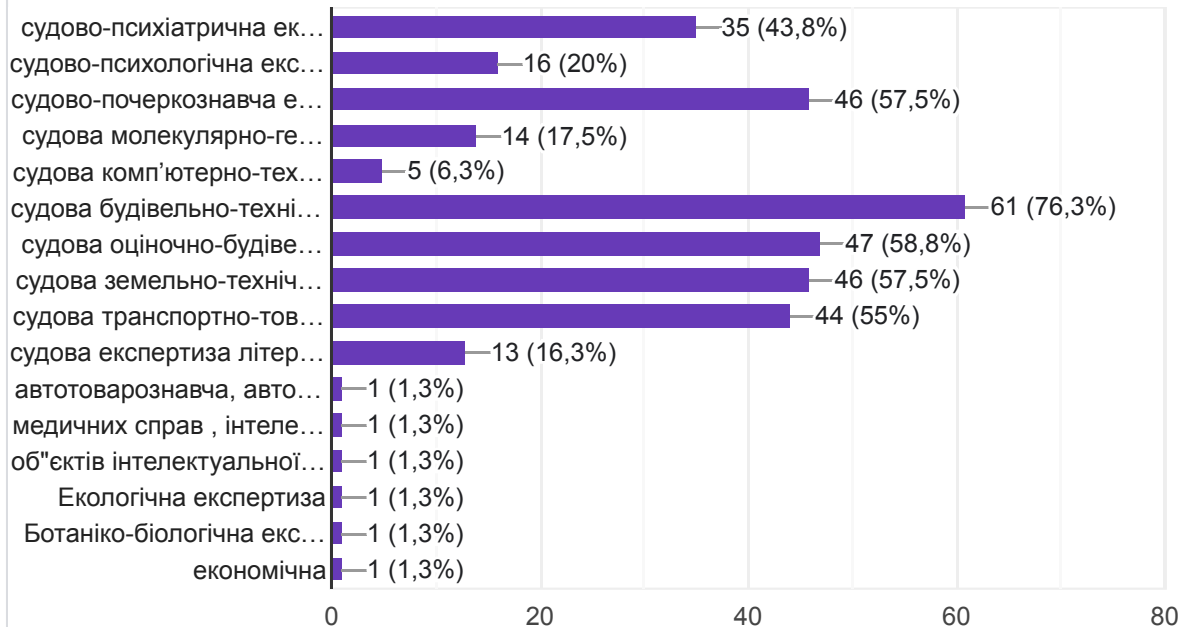
80 відповідей

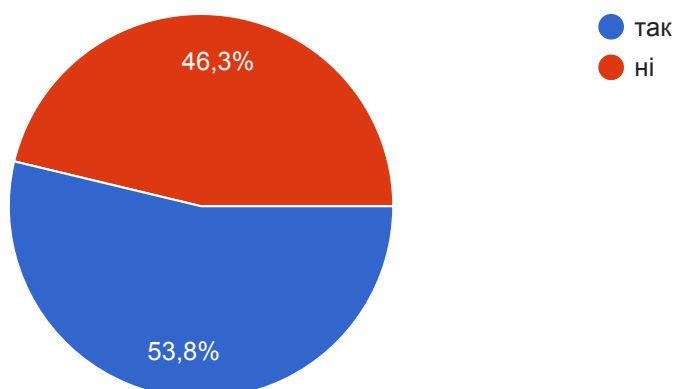
На Вашу думку, в призначенні та проведенні яких з наступних видів експертиз найчастіше виникає необхідність при розгляді цивільних справ (можливо обрати декілька варіантів)?

80 відповідей

На Вашу думку, чи достатньо врегульований на законодавчому рівні правовий статус експерта (його права та обов'язки, вимоги до посади та відповідальність) у цивільному судочинстві України на сьогодні?

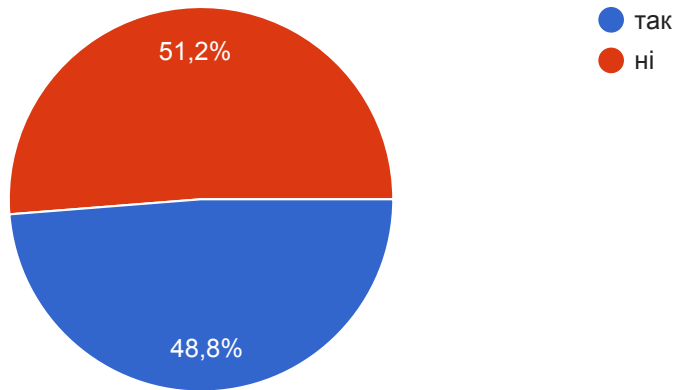
80 відповідей

На Вашу думку, чи достатньо врегульований на законодавчому рівні інститут експертизи (її призначення, проведення, фінансування тощо) у цивільному процесі України на сьогодні?

80 відповідей

Який із способів призначення експертизи та отримання висновку експерта Ви найчастіше використовуєте під час участі у цивільних справах?

80 відповідей

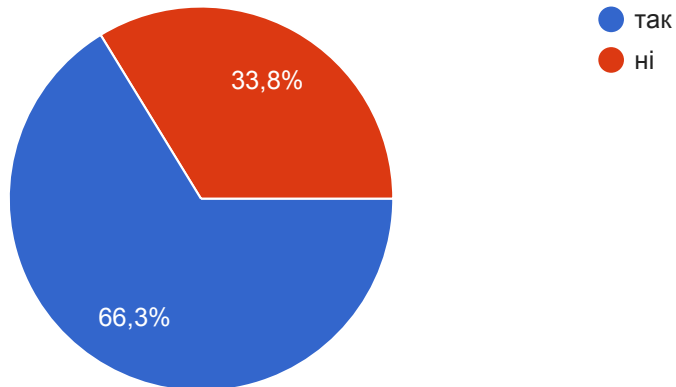

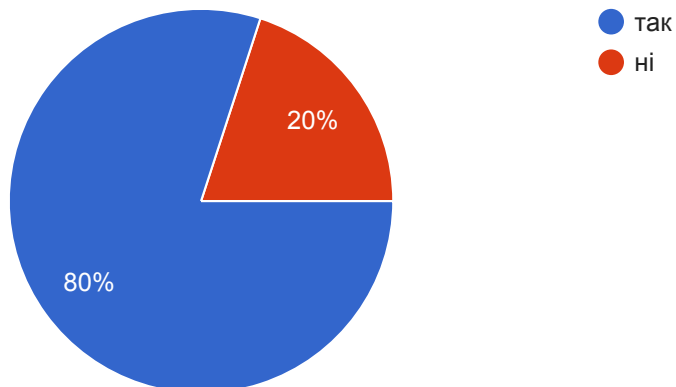
На Вашу думку, чи існує нині практика суддів національних судів, за якої висновок експерта, підготовлений на замовлення учасника справи, має менш вагоме доказове значення у справі, ніж висновок експерта, підготовлений за результатом призначеної судом експертизи?

80 відповідей

На Вашу думку, чи існує нині практика суддів національних судів, за якої відомості, що містяться у висновку експерта, є переважаючими для судді над іншими доказами у справі?

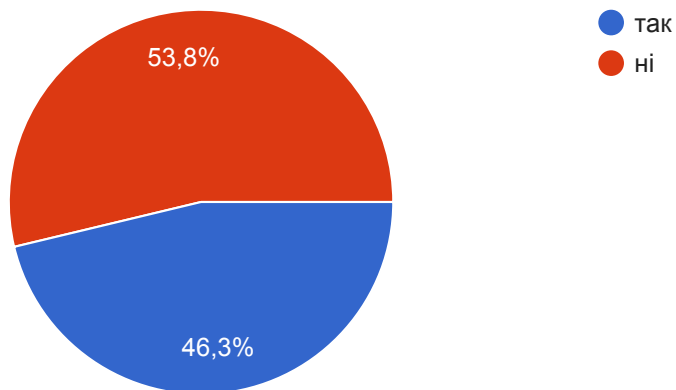
80 відповідей

 Копіювати

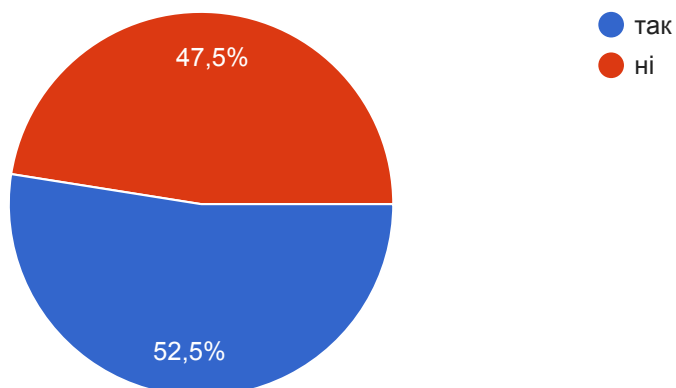
На Вашу думку, чи доцільно законодавчо закріпити виключне право суду встановлювати строк на проведення експертизи?

80 відповідей

 Копіювати

На Вашу думку, чи доцільно закріпити законодавчо обов'язок експерта брати участь у судовому засіданні під час вирішення питання про призначення експертизи судом (до прикладу, з метою допомоги суду у визначенні коректних і доцільних питань, які будуть ставитись на вирішення експертизи, обсягу доказів та ін.)?

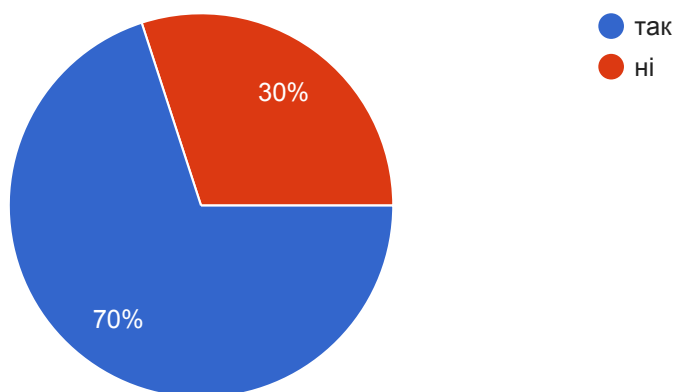
80 відповідей

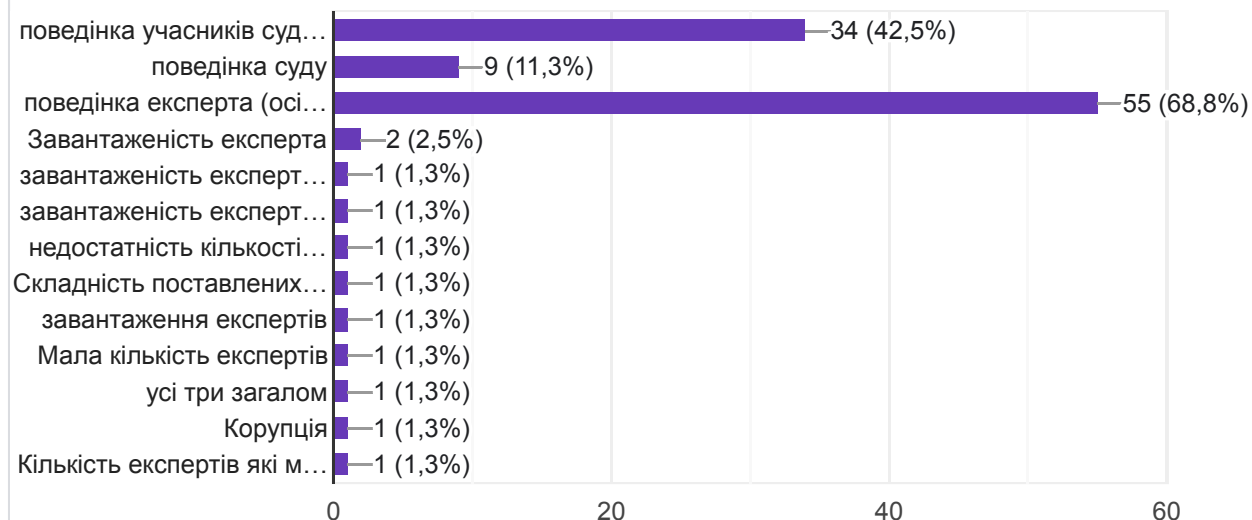
На Вашу думку, чи доцільно закріпити законодавчо судовий контроль за виконанням експертом ухвали про призначення експертизи (до прикладу, звітування експерта перед судом про стан виконання ухвали тощо)?

80 відповідей

Який, на Вашу думку, фактор найбільше впливає на строк проведення експертизи?

80 відповідей

Назвіть основні (на Вашу думку) колізії, прогалини, недоліки законодавчого регулювання інституту експертизи за Цивільним процесуальним кодексом України (серед іншого, в частині прав та обов'язків експерта, призначення та проведення експертизи, підготовки, дослідження та оцінки висновку експерта)?

30 відповідей

-

Чітко не врегульоване питання можливості використання висновків експерта під час розгляду справи у суді, виконаних на стадії досудового врегулювання

Не врегульовано питання так званих "консультаційних висновків"/"консультацій", які суб'єкти оціночної діяльності досить часто видають, коли (1) не мають достатніх даних для проведення експертизи належним чином або (2) не мають кваліфікації судового експерта.

В ЦПК недостатньо чітко розкрито питання того, хто може бути експертом, як підтверджується володіння такої особи спеціальними знаннями і чи взагалі є обов'язковим підтвердження цього факту

-

строки проведення експертизи мають призначатися судом і контролюватися судом. Має бути встановлена відповідальність установи та експерта за недотримання порядку та строків проведення експертизи, що дозволить усунути ризики корупційної складової. Має бути в ЦПК більш детально описаний порядок та строки проведення експертизи

Право вимагати додаткові документи

збір доказів якщо проведення експертизи за зверненням сторони (її представника - адвоката)

Недоліки в тому, що суди вважають, що експертиза, яка проведена на підставі їхнього рішення має більш вагоме значення для справи ніж експертиза з даних питань, яка була проведена у межах кримінального провадження. (Справа про відшкодування шкоди завданої пожежою, вину і причину встановили під час дос розслідування) . За таких обставин суди неодноразово зазначали, що висновок експерта який проведений не за їх ухвалою на їх думку має менш вагоме значення для справи яку вони слухають.

Призначення і проведення експертної залежить від професійно-галузевої підготовки експерта та його кваліфікації. Тоді і висновок експертизи буде фаховим, ВІДПОВІДНО СУД ПРИЙМЕ ПРАВИЛЬНЕ РІШЕННЯ..

Коротко свій погляд на це питання: Всі експерти повинні зазначати у реєстрі свої діючі номери телефонів, щоб до суду можна було написати їм у вайбер і уточнити формулювання переліку питань і ціну. Експерти повинні мати аккаунт в підсистемі електронного суду і отримувати всю кореспонденцію через кабінет як повноцінний учасник справи. Потрібно дозволити експертам брати участь у судових засіданнях через відеоконференцію по ВКЗ. Треба надати законодавчо право експерту мати самостійний доступ до реєстрів (ДРРП, ДЗК тощо) у справах які він веде. Треба відповідальність для експерта за те, що він без поважних причин зволікає із строками.

Необхідно законодавчо закріпити норму, що строк проведення експертизи не повинен перевищувати два роки.

призначення експертизи

Не можу навести на даний час

Є окремі випадки розгляду справ без проведення експертиз, коли їх призначення є обов'язковим за законом або за обставинами справи. Іноді всупереч закону суди розглядають висновки експертів як джерела доказів, що мають перевагу над іншими доказами, без належної їх перевірки й оцінки або переоцінюють доказове значення ймовірних висновків. Не завжди в ухвалах чи постановах суду чітко формулюються питання, що виносяться на вирішення експертів, а також мотивується необхідність призначення додаткової або повторної експертизи.

Має бути визначений строк для проведення експертизи за ухвалою суду; обов'язок суду мотивувати відхилення висновку експерта; обов'язок експерта бути присутнім при призначенні експертизи судом та при обґрунтуванні її висновків в судовому засіданні.

на висновок СМЕ не передбачено рецензування

Експертиза призначена судом. Висновок експерта неякісний, як наслідок призначена повторна експертиза (експерт при оцінці нерухомого майна не врахував що особа є власником 80/100 майна). Законодавчого врегульовано, як особа, яка просила суд призначити експертизу і оплатила її, має повернути сплачені нею кошти за неякісну експертизу, тоді як судом такий висновок до уваги не береться і витрати за нього не стягуються. Аналогічна проблема, коли НДІ виставляє рахунок, проводиться оплата, розпочинають проведення експертизи і роблять висновок, що її провести неможливо чи

експерт не може чогось встановити, в.т.ч. Через недостатність матеріалів. При цьому результат роботи експерта «0», а оплачені кошти зараховують як за проведення експертизи. Законодавство допускає зловживання із сторони НДІ, коли перед початком проведення експертизи експерт не заявляє, що недостатньо даних, а робить це під час дослідження і за виконану роботу просить оплату, робить дослідження знаючи, що висновку не буде. Необхідно законодавчо закріпити норму, що оплата лише за наданий висновок по суті питань. Якщо призначається повторна чи додаткова експертиза, кошти повертаються платнику в розмірі 50, 80, 100% або як вирішить суд під час призначення додаткової і особливо повторної експертиз.

відсутність застосування новітніх методик

Експерт не несе жодної реальної відповідальності за недостовірні відомості у своєму висновку, хоча його відповідальність і урегульована законом. Існує також і формальний підхід експерта до проведення експертизи, зокрема і щодо поставлених запитань, до прикладу трактування на свій погляд, що призводить до повернення матеріалів справи без виконання у зв'язку із неможливістю, що і призводить до затягування строків її проведення.

Немає встановленого строку проведення експертизи

Надання переваги висновкам експертів, призначених судом; велика зайнятість експертів, їх кількісна недостатність, необхідність звертатися до інших експертів за межами територіальної підсудності суду, відсутність більшості видів експертиз, або неможливість їх проведення, неповне або помилкове формулювання питань, на які повинен дати відповідь експерт, надзвичайно високий рівень бюрократії у сфері експертизи, невиправдано довгий час очікування на проведення та результат експертизи, нечіткі і не вичерпні висновки експертів

Різне

Не відомо

Необ'єктивність висновку; поставлення таких питань що їх нереально виконати експерту; експерт втручається у відносини, які врегульовані правом а не використовує спеціальні знання; хто платить той і замовляє питання експерту.

Ухилення від надання відповідей на конкретні питання. Відсутність відповідальності.

Наприклад витребування додаткових матеріалів через суд (от як тех паспорт на нерухоме майно) на мою думку , експерт може і сам давати запити без додаткового відновлення провадження в справі та з метою економії часу

ДОДАТОК 5

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

Мін'юст

вул. Архітектора Городецького, 13, м. Київ, 01001

тел.: (044) 364-23-93, факс: (044) 271-17-83

E-mail: callcentre@minjust.gov.ua,

themis@minjust.gov.ua,

Web: <http://www.minjust.gov.ua>,

код згідно з ЄДРПОУ 00015622

Максиму Вілінському

просп. Правди, буд. 62-Б, кв. 86,
м. Київ, 04108

max1002@ukr.net

Міністерство юстиції України додатково до листа від 17.01.2023 № 6041/ПІ-В-149/6.3 в межах компетенції повідомляє.

Щодо питань 1.1, 1.2

Відповідно до частини першої статті 9 Закону України «Про судову експертизу» (далі – Закон) атестовані відповідно до цього Закону судові експерти включаються до державного Реєстру атестованих судових експертів (далі – Реєстр), ведення якого покладається на Міністерство юстиції України.

Процедуру формування та ведення державного Реєстру атестованих судових експертів визначено у Порядку ведення державного Реєстру атестованих судових експертів, затверджені наказом Міністерства юстиції України від 29.03.2012 № 492/5, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 30.03.2012 за № 484/20797 (зі змінами, внесеними наказом Міністерства юстиції України від 12.09.2022 № 3828/5) (далі – Порядок).

Згідно з пунктом 2 Порядку Реєстр – це офіційна електронна база даних, що ведеться з метою створення інформаційного фонду про осіб, які отримали в порядку, передбаченому Законом України «Про судову експертизу», кваліфікацію судового експерта.

Реєстр складається з відомостей про атестованих судових експертів Міністерства юстиції України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України та судових експертів, які не є працівниками державних спеціалізованих установ.

Відповідно до пункту 4 Порядку Адміністратором Реєстру (далі – Адміністратор) є державне підприємство «Національні інформаційні системи», що забезпечує технічне та технологічне створення та супроводження програмного забезпечення Реєстру, надання доступу до відомостей Реєстру, забезпечує збереження та захист даних, що містяться у Реєстрі.

Слід зазначити, що Адміністратором Реєстру на офіційному вебсайті Міністерства юстиції України висвітлюється інформація щодо кількості атестованих судових експертів, яка оновлюється щоквартально.

СЕД АСКОД

Міністерство юстиції України

№ 16039/ПІ-В-149/6.3 від 10.02.2023

Підписувач Гайченко Андрій Віталійович

Сертифікат 3ED5083160DBC59B040000001FDD060029111200

Дійсний з 29.04.2021 12:01:48 по 29.04.2023 12:01:48

Так, станом на 31.12.2022 за даними Реєстру загальна кількість судових експертів, які не є працівниками державних спеціалізованих установ, становить 435 осіб; загальна кількість атестованих судових експертів Міністерства внутрішніх справ України – 2895 осіб, загальна кількість атестованих судових експертів Міністерства охорони здоров'я України – 1534 особи, загальна кількість судових атестованих експертів науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України – 911 осіб, загальна кількість атестованих судових експертів Служби безпеки України – 129 осіб, загальна кількість атестованих судових експертів Державної прикордонної служби України – 12 осіб.

Щодо питання 1.3

Згідно зі статтею 17 Закону для присвоєння та позбавлення кваліфікації судового експерта і кваліфікаційних класів створюються експертно-кваліфікаційні комісії при міністерствах та інших центральних органах виконавчої влади, до сфери управління яких належать державні спеціалізовані установи, що здійснюють судово-експертну діяльність.

З 2018 року по 18.02.2020 відповідно до Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 03.03.2015 № 301/5, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 04.03.2015 за № 249/26694 (у редакції наказів, чинних за запитуваний період) (далі – Положення № 301/5), визначено порядок проведення атестації з метою присвоєння кваліфікації судового експерта в Центральній експертно-кваліфікаційній комісії при Міністерстві юстиції України (далі – ЦЕKK) та в експертно-кваліфікаційних комісіях, які діяли у науково-дослідних установах судових експертиз Міністерства юстиції України (далі – ЕKK).

Основним із завдань ЦЕKK було, зокрема, проведення атестації з метою визначення рівня професійної підготовленості фахівців, які не є працівниками державних спеціалізованих установ та мають намір отримати кваліфікацію судового експерта (абзац другий пункту 2 розділу II Положення № 301/5).

До основних завдань ЕKK, зокрема, належало визначення рівня професійної підготовленості працівників науково-дослідних установ судових експертиз шляхом їх атестації з метою присвоєння кваліфікації судового експерта (абзац перший пункту 1 розділу III Положення № 301/5).

Таким чином, за період з 2018 року по 18.02.2020 наявна інформація щодо кількості осіб, яким була присвоєна кваліфікація судового експерта у ЦЕKK, а саме фахівцям, які не є працівниками державної спеціалізованої установи.

Так, у 2018 році присвоєно кваліфікацію судового експерта 35 фахівцям, у 2019 році – 39 фахівцям, у термін до 18.02.2020 – 2 фахівцям.

Наказом Міністерства юстиції України від 03.02.2020 № 337/5, який набрав чинності 18.02.2020, внесено зміни до Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 03.03.2015 № 301/5, відповідно до змін при Міністерстві юстиції України діє, зокрема, кваліфікаційна палата ЦЕKK, до завдань якої належить проведення атестації з метою присвоєння кваліфікації судового експерта фахівцям науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України та фахівцям, які не є працівниками цих установ.

Так, у 2020 році (починаючи з 18.02.2022) присвоєно кваліфікацію судового експерта 66 фахівцям, у 2021 році – 165 фахівцям, у 2022 році – 170 фахівцям.

Щодо питання 1.5

Фінансування судово-експертної діяльності врегульовано статтею 15 Закону.

Відповідно до частини другої статті 15 Закону проведення судових експертиз державними спеціалізованими установами у кримінальних провадженнях за дорученням слідчого, дізнавача, прокурора, суду та у справах про адміністративні правопорушення здійснюється за рахунок коштів, які цільовим призначенням виділяються цим експертним установам з Державного бюджету України.

Витрати на проведення судових експертиз науково-дослідними установами Міністерства юстиції України та судово-медичними і судово-психіатричними установами Міністерства охорони здоров'я України у цивільних і господарських справах відшкодовуються в порядку, передбаченому чинним законодавством.

Проведення інших експертних досліджень і обстежень державними спеціалізованими установами здійснюється за рахунок замовника (частини п'ята, шоста статті 15 Закону).

Міністерство юстиції України не володіє інформацією щодо загального обсягу надходжень коштів від сплати учасниками судового процесу (та іншими суб'єктами призначення експертизи) за послуги проведення експертизи державними спеціалізованими установами в Україні.

Щодо питання 1.8

Відповідно до частини сьомої статті 15 Закону державні спеціалізовані установи, а також фахівці, що не є працівниками цих установ, зазначені у статті 7 цього Закону, виконують інші роботи на договірних засадах.

Діяльність юридичних осіб приватного права та самозайнятих осіб, які здійснюють незалежну професійну діяльність, в частині отримання ними коштів не належить до сфери регулювання Міністерства юстиції України.

З огляду на викладене запитувана інформація в Міністерстві юстиції України відсутня.

Щодо питань 1.4, 1.6, 1.7

Загальний обсяг фінансування науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України склав: за рахунок коштів загального фонду державного бюджету у 2018 році – 223 899,2 тис. грн; у 2019 році – 254 120,1 тис. грн; у 2020 році – 264 015,1 тис. грн; у 2021 році – 314 015,1 тис. грн; у 2022 році (план) – 491 585,8 тис. грн; також здійснено видатки за рахунок коштів спеціального фонду державного бюджету у 2018 році – 88 687,3 тис. грн; у 2019 році – 82 680,7 тис. грн; у 2020 році – 91 558,6 тис. грн; у 2021 році – 161 860,2 тис. грн; у 2022 році (план) – 86 572,6 тис. гривень.

Видатки на виплату заробітної плати працівникам науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України (експерти, наукові співробітники, техніки, службовці, робітники) склали:

за рахунок коштів загального фонду державного бюджету у 2018 році – 128 360,0 тис. грн; у 2019 році – 207 360,0 тис. грн; у 2020 році – 221 028,3 тис. грн; у 2021 році – 221 028,3 тис. грн; у 2022 році (план) – 356 636,0 тис. гривень;

за рахунок коштів спеціального фонду державного бюджету у 2018 році – 47 511,9 тис. грн; у 2019 році – 30 194,8 тис. грн; у 2020 році – 39 330,5 тис. грн; у 2021 році – 55 019,9 тис. грн; у 2022 році (план) – 39 709,1 тис. гривень.

Середньомісячна заробітна плата 1 штатного працівника науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України склала: у 2018 році –

13 967 грн; у 2019 році – 18 358 грн; у 2020 році – 19 997 грн; у 2021 році – 21 216 грн; у 2022 році (план) – 28 086 гривень.

Разом з тим повідомляємо, що інформація за 2018–2021 роки відповідає бюджетній звітності за 2018–2021 роки, за 2022 рік – видаткам, передбаченим розписом Державного бюджету України та кошторисам науково-дослідних установ судових експертиз на 2022 рік з урахуванням внесених змін за бюджетною програмою КПКВК 3601070 «Проведення судової експертизи і розробка методики проведення судових експертиз».

Щодо питань 1.9, 1.10

Міністерство юстиції України не володіє запитуваною інформацією, оскільки її не створює та не отримує в процесі виконання повноважень.

Щодо питань 1.11, 1.12

У Міністерстві юстиції України не ведеться статистика щодо кількості звернень судів України та іноземних судів про надання правової допомоги в цивільних справах в розрізі видів правової допомоги, що запитується (про проведення експертизи, отримання висновку експерта та інших процесуальних дій, пов'язаних із експертизою).

Щодо питання 1.13

Відповідно до статті 23 Закону керівники державних спеціалізованих установ, що проводять судові експертизи, у необхідних випадках мають право за згодою органу або особи, що призначили судову експертизу, включати до складу експертних комісій провідних фахівців інших держав. Тому така інформація в Міністерстві юстиції України відсутня.

Звертаємо увагу, що листи міністерств, інших центральних органів виконавчої влади не є нормативно-правовими актами, а мають інформаційний характер.

**Заступник Міністра
з питань виконавчої служби**

Андрій ГАЙЧЕНКО

ДОДАТОК 6

**МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР
«ІНСТИТУТ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ
ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса»**

вул. Золочівська, 8-а, м. Харків, 61177,
Тел. (057) 372-12-20, тел./факс (057) 372-20-01

E-mail: nncise@nncise.org.ua

Web: <http://nncise.org.ua>

Код ЄДРПОУ 02883

Максиму ВІЛІНСЬКОМУ

ел. пошта: ghost10654@gmail.com

Про розгляд запиту

Національним науковим центром «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України розглянуто Ваш запит про надання інформації від 03 квітня 2024 року (вхід. № В-36 від 03.04.2024 року) та повідомляємо наступне.

Пункт 1. Кількість судових експертиз та експертних досліджень, призначених ухвалами суду до Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» протягом 2019-2023 років, складає 33 416, а саме: 9 564 експертизи призначено протягом 2019 року, 10 203 – протягом 2020 року, 10 364 – у 2021 році, 1 109 та 2 176 експертиз – у 2022 та 2023 роках відповідно. Надати інформацію щодо кількості судових експертиз та експертних досліджень, призначених в цивільних справах (цивільних спорах) протягом 2019-2023 років, окремо від загальної кількості призначених до Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» (далі – ННЦ ІСЕ) судових експертиз та експертних досліджень не надається можливим через технічну неспроможність доступу до відповідного обліку.

Пункти 2, 3. Кількість судових експертиз та експертних досліджень, виконаних у Національному науковому центрі «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» протягом 2019-2023 років та призначених ухвалами суду, складає 36 269, а саме: 10 680 експертиз виконано протягом 2019 року, 11 393 – протягом 2020 року, 10 785 – у 2021, 1 391 та 2 020 експертиз – у 2022 та 2023 роках відповідно.

Надати інформацію щодо кількості судових експертиз та експертних досліджень, призначених в цивільних справах (цивільних спорах) протягом 2019-2023 років, окремо від загальної кількості призначених до Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф.

Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
№ 2075/23/В-36-1.6/24 від 29.04.2024
Сертифікат 248197DDFAB977E504000000C1D41701D8945804
Підписувач СПІЩИНА ГАННА ОЛЕКСАНДРІВНА
Дійсний з 17.08.2023 16:57:49 по 16.08.2024 23:59:59

М. С. Бокаріуса» судових експертиз та експертних досліджень не надається можливим через технічну неспроможність доступу до відповідного обліку.

Пункт 4. Кількість експертів прийнятих в штат ННЦ ІСЕ за період 2019-2023 роки: 2019 рік – 13, 2020 рік – 15, 2021 рік – 70, 2022 рік – 21, 2023 рік – 30.

Кількість звільнених експертів за період 2019-2023 роки: 2019 рік – 16, 2020 рік – 9, 2021 рік – 27, 2022 рік – 29, 2023 рік – 23.

Пункт 5. Кількість експертів ННЦ ІСЕ, яких притягнуто до дисциплінарної відповідальності за період 2019-2023 роки: 2019 рік – 0, 2020 рік – 2, 2021 рік – 2, 2022 рік – 2, 2023 рік – 4.

Пункт 6. Чисельність працівників, які мають присвоєні класи судових експертів становить 257 осіб. На виконання Закону України від 29.06.2023 № 3200-ІХ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обов’язкової реєстрації та використання електронних кабінетів в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами», у 2023 році Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» зареєстрований як юридична особа, а експерти ННЦ ІСЕ пройшли процедуру реєстрації у Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі з використанням офіційних електронних адрес.

Пункт 7. Відповідно до п. 3 Порядку проведення рецензування висновків судових експертів, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 3 лютого 2020 року № 335/5 (із змінами), підставою для рецензування висновків судових експертів, проєктів висновків є договір або план щодо підготовки (стажування) фахівця, який має намір отримати (підтвердити) кваліфікацію судового експерта.

Крім того, п. 5 цього ж Порядку зазначено, що копії висновків експертів та додатків до них перед направленням знеособлюються шляхом ретушування даних щодо суб’єктів призначення та проведення експертиз, учасників справи (провадження), а також інших відомостей, що не можуть бути розголошені відповідно до вимог законодавства.

Виходячи із вищенаведеного, слід констатувати, що з лютого 2020 року метою рецензування висновків судових експертів (або проєктів висновків) є виключно визначення рівня підготовки фахівців, які мають намір отримати (або підтвердити) кваліфікацію судового експерта. Оскільки на рецензування подаються знеособлені копії висновків, надати інформацію щодо кількості їх проведення згідно із видом судочинства (категорією справ) не уявляється можливим.

Також повідомляю, що надати інформацію щодо кількості рецензій висновків експертів в цивільних справах (цивільних спорах), які проведені працівниками наукової установи до набрання чинності наказу Мін’юсту № 335/5 (до 18 лютого 2020 року) не уявляється можливим, оскільки ведення такої статистики не передбачено нормативно-правовими актами, що регулюють судово-експертну діяльність.

Пункти 8, 9. У Національному науковому центрі «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» відсутні судові експертизи та експертні дослідження, що призначались іноземними органами та судами, або до яких були залучені іноземні експерти протягом 2019-2023 років.

Пункт 10. Розмір середньомісячної заробітної плати одного штатного працівника ННЦ ІСЕ за період 2019-2023 роки: 2019 рік – 16930,6 грн., 2020 рік – 19101,3 грн., 2021 рік – 18859,2 грн., 2022 рік – 27908,7 грн., 2023 рік – 27421,2 грн.

Відповідно до ст. 23 Закону «Про доступ до публічної інформації» рішення, дії чи бездіяльність розпорядників інформації можуть бути оскаржені до керівника розпорядника, вищого органу або суду.

Оскарження рішень, дій чи бездіяльності розпорядників інформації до суду здійснюється відповідно до Кодексу адміністративного судочинства України.

Перший заступник директора

Ганна СПІЦИНА

Назаренко Поліна 093 037 21 17

ДОДАТОК 7

**МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ
(ОНДІСЕ)**

Максиму ВІЛІНСЬКОМУ

вул. Рішельєвська, 8, м. Одеса, 65026,
тел.: +380487221471, факс: +380487257899,
E-mail: odndise@gmail.com
<http://www.odndise.minjust.gov.ua/>
Код за ЄДРПОУ 02883110

02.05.2024 № В 39-0-11.27-24 вих
На № БН від 03.04.2024
Щодо надання інформації

Шановний пане Максиме!

Одеський науково-дослідний інститут судових експертиз Міністерства юстиції України на вашу заяву від 03.04.2024 б/н (вхідний № В 39-0-11.27-24) надає запрошену Вами інформацію стосовно середнього розміру заробітної плати експерта інституту (без прив'язок до конкретної особи експерта) за період 2019-2023 роки з відображенням щорічно:

2019 рік – 15 221,70 грн.;

2020 рік – 16 705,91 грн.;

2021 рік – 16 629,57 грн.;

2022 рік – 26 201,29 грн.;

2023 рік – 25 882,49 грн.

З повагою –

директор

Дмитро КІШКО

Оксана Бурданова 050 943 82 75

ДОДАТОК 8

**МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ
(ОНДІСЕ)**

вул. Рішельєвська, 8, м. Одеса, 65026,
тел.: +380487221471, факс: +380487257899,
E-mail: odndise@gmail.com
<http://www.ondise.minjust.gov.ua/>
Код ЄДРПОУ 02883110

Максиму ВІЛІНСЬКОМУ

вул. Володимира, 9-А, кв. 60,
м. Біла Церква, 09117

адреса електронної пошти:
ghost10654@gmail.com

№ В 39-2-11.27-24 вих від 02.05.2024
На № БН від 03.04.2024

Щодо надання інформації

Шановний пане Максиме !

До Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України надійшло Ваше звернення про надання інформації (вх. № В 39-0-11.27-24 від 03.04.2024) з питань надання статистичної інформації та в порядку поставлених питань повідомляємо наступне.

Питання № 4

Кількість експертів, яких прийнято в штат та звільнено з Інституту за період 2019 – 2023 років, з відображенням щорічно:

Роки	Прийнято осіб	Звільнено осіб
2019	28	Всього - 18 осіб, у тому числі: <u>6 осіб</u> – за власним бажанням, ст. 38 КЗпП України <u>12 осіб</u> – за угодою сторін, п.1 ст.36 КЗпП України
2020	43	Всього - 47 осіб, у тому числі: <u>13 осіб</u> – за власним бажанням, ст. 38 КЗпП України <u>34 особи</u> – за угодою сторін, п.1 ст.36 КЗпП України
2021	20	Всього - 16 осіб, у тому числі: <u>3 особи</u> – за власним бажанням, ст. 38 КЗпП України <u>13 осіб</u> – за угодою сторін, п.1 ст.36 КЗпП України
2022	26	Всього - 27 осіб, у тому числі: <u>8 осіб</u> – за власним бажанням, ст. 38 КЗпП України

		19 осіб – за угодою сторін, п.1 ст.36 КЗпП України
2023	20 осіб	Всього - 17 осіб, у тому числі: 6 осіб – за власним бажанням, ст. 38 КЗпП України 11 осіб – за угодою сторін, п.1 ст.36 КЗпП України
Всього	137 осіб	125 осіб

Питання № 5

Кількість експертів Інституту, яких притягнуто до дисциплінарної відповідальності за період 2019 – 2023 років з відображенням щорічно:

Роки	Інформація про притягнення до дисциплінарної відповідальності експертів інституту
2019	2 особи – догана, ст. 147, 147-1, 148, 149, 151 КЗпП
2020	0
2021	0
2022	0
2023	2 особи – догана, ст. 147, 147-1, 148, 149, 151 КЗпП

Питання № 6

Кількість експертів інституту, які зареєстрували власний електронний кабінет в ЄСІТС, становить: у 2023 році – 95 осіб, в попередні роки реєстрацій в ЄСІТС не здійснювалось.

Інформуємо, що ведення статистичної звітності за запитуваними критеріями у пунктах 1, 2, 3, 7, 8, 9 Вашого запиту не передбачене, такі відомості не є заздалегідь створеними і задокументованими, у зв'язку з чим, їх надання є неможливим.

З повагою –
директор

Дмитро КІШКО

Скачко Андрій +380487223596

ДОДАТОК 9

ДЕРЖАВНА СУДОВА АДМІНІСТРАЦІЯ УКРАЇНИ ДЕРЖАВНЕ ПІДПРИЄМСТВО "ЦЕНТР СУДОВИХ СЕРВІСІВ"

вул. Василя Дончука 9, Київ, 04050, тел. (044) 390-47-55, e-mail: inbox@ccs.court.gov.ua

№	Максиму Сергійовичу ВЕЛІНСЬКОМУ
на № Б/Н	ghost10654@gmail.com
від 19.09.2023	

Шановний пане Максиме!

У відповідь на Ваше звернення від 19.09.2023 державне підприємство «Центр судових сервісів» (далі – Підприємство), відповідно до змісту порушених питань повідомляє наступне.

Наказом Державної судової адміністрації України від 26.10.2021 року № 362 державне підприємство «Центр судових сервісів» визначено адміністратором підсистем «Електронний суд», «Електронний кабінет», підсистеми відеоконференцз'язку. Підприємство здійснює технічну підтримку зазначених систем та їх доопрацювання, у випадку необхідності.

Доступ до сервісів Електронного суду (далі-ЕС) забезпечується через Електронний кабінет Користувача, який є складовою частиною модуля Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи «Електронний суд».

В кабінеті Електронного суду непередбачено окремого функціоналу «Кабінет судового експерта». В даному випадку, реєстрація кабінету здійснюється за допомогою Електронного кабінету фізичної особи.

З повагою
в.о. директора

Мартин ГЕРАСИМ

Вик.: Олександра МИРКО
(044) 390-47-55

**ДОДАТОК 10
(ВИТЯГ)**

ЗАТВЕРДЖЕНО

Наказ Міністерства юстиції України
від 05 березня 2021 року №870/5

**Інструкція
з діловодства в науково-дослідних установах судових експертиз
Міністерства юстиції України**

**ЧАСТИНА ПЕРША
Інструкція
з документування управлінської інформації в електронній формі та
організації роботи з електронними документами в діловодстві,
електронного обміну**

І. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Інструкція встановлює єдині вимоги до документування управлінської інформації в електронній формі та організації роботи з електронними документами в діловодстві, їх електронного обміну в науково-дослідних установах судових експертиз Міністерства юстиції України (далі – НДУСЕ), включаючи їх підготовку, реєстрацію, облік і контроль за виконанням.

2. Ця інструкція відповідно до Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» та інших актів законодавства визначає:

порядок проходження електронного документа з моменту його створення або одержання до моменту відправлення або передавання до архіву НДУСЕ;

загальні засади функціонування та використання системи електронної взаємодії (далі – СЕВ);

оперативний інформаційний обмін з використанням службової електронної пошти.

Ця Інструкція встановлює загальні правила здійснення моніторингу стану виконання управлінських рішень.

Ця Інструкція поширюється на всі електронні документи, що створюються, відправляються або одержуються НДУСЕ.

Особливості організації діловодства з документами, що містять інформацію з обмеженим доступом, діловодства за зверненнями громадян, запитами на публічну інформацію визначаються окремими нормативно-правовими актами, при цьому вимоги цієї Інструкції поширюються на зазначені

види діловодства в частині загальних принципів роботи з документами та в тій частині, яка прямо не визначена окремими нормативно-правовими актами.

Вимоги цієї Інструкції до роботи з первинно-обліковою, банківською, фінансовою, звітно-статистичною, науково-технічною документацією поширюються лише в частині загальних принципів роботи з документами.

3. Основна форма провадження діловодства в НДУСЕ є електронна.

Документування управлінської інформації в НДУСЕ здійснюється в електронній формі із застосуванням кваліфікованого електронного підпису, кваліфікованої електронної печатки та кваліфікованої електронної позначки часу, крім випадків наявності обґрунтованих підстав для документування управлінської інформації у паперовій формі, якими визнаються:

документи, що містять інформацію з обмеженим доступом, вимога щодо захисту якої встановлена законом;

електронні документи, що не можуть бути застосовані як оригінал згідно з вимогами закону;

документи, вимога щодо опрацювання яких у паперовій формі встановлена актами Кабінету Міністрів України.

4. Загальні засади документування управлінської інформації в установах та особливості ведення діловодства у паперовій формі визначаються частиною другою цієї Інструкції.

Діловодство у паперовій формі допускається лише для документів, визначених пунктом 3 частини першої цієї Інструкції.

5. До електронних документів, підписаних (погоджених) із застосуванням кваліфікованого електронного підпису або засвідчених кваліфікованою електронною печаткою, вимагати відтворення візуального підпису або відбитка печатки незалежно від особливостей оформлення документів не допускається.

6. Проходження в діловодстві НДУСЕ одного і того ж документа в електронній та паперовій формі не допускається.

7. У цій Інструкції терміни вживаються у такому значенні:

1) електронний аудіовізуальний документ - електронний документ, зміст якого представлено у вигляді відеоряду, зображення і/або запису звуку, для фіксування і/або відтворення яких застосовують відповідну апаратуру, на який накладено кваліфікований електронний підпис;

2) бланк електронного документа (бланк) - уніфікована форма електронного документа НДУСЕ або її структурного підрозділу з відповідними реквізитами та полями постійної і змінної інформації;

3) візуалізація - процес відтворення даних у формі, що є сприйнятною людиною;

4) витяг - засвідчена копія частини тексту електронного документа, який містить певний обсяг інформації або запису реєстру;

5) візування проекту електронного документа (візування) - накладання посадовою особою кваліфікованого електронного підпису на проект електронного документа для засвідчення факту погодження цією особою завізованого проекту документа;

6) електронний документообіг НДУСЕ - обіг (проходження) службових електронних документів з моменту їх створення або одержання до завершення виконання, відправлення, знищення або передавання до архіву;

7) електронна копія електронного документа - візуальне подання електронного документа в електронній формі без кваліфікованих електронних підписів, якими його було завізовано та/або підписано, відповідність та правовий статус якої засвідчено кваліфікованою електронною печаткою;

8) електронна копія оригіналу паперового документа (фотокопія) - візуальне подання паперового документа в електронній формі, отримане шляхом сканування (фотографування) паперового документа, відповідність оригіналу та правовий статус якого засвідчено кваліфікованою електронною печаткою установи;

9) електронний внутрішній опис документів справи - окремий обліковий електронний документ, що містить перелік заголовків до текстів електронних документів справи із зазначенням порядкових номерів документів, їх реєстраційних індексів, дат, кількості сторінок та найменування файлів відповідних електронних документів;

10) електронний журнал - окремий реєстр системи електронного документообігу (далі – СЕД) НДУСЕ, що містить записи про зареєстровані документи, об'єднані за певною ознакою або групою ознак;

11) електронна резолюція - реквізит, який створений у СЕД та який вноситься до реєстраційно-моніторингової картки електронного документа і нерозривно пов'язаний із нею. Електронна резолюція містить стислий зміст доручення (вказівки) посадової особи щодо його виконання та пов'язаний з нею кваліфікований електронний підпис цієї посадової особи. Електронна резолюція є єдиною допустимою електронною формою реалізації доручень, виданих в електронній формі, візуалізація якої визначається цією Інструкцією;

12) електронна справа - сукупність файлів електронних документів, що входять до неї, електронного внутрішнього опису та засвідчувального напису справи;

13) електронний довідник - електронно-довідковий перелік прикладного характеру, в якому зібрано типові набори даних;

14) електронне повідомлення - автоматично або у разі необхідності автоматизовано створена та передана в електронній формі інформація про доставку/ отримання/ відмову в реєстрації/ реєстрацію електронного документа адресатом та інше;

15) індикатори стану виконання документів - визначені критерії етапів проходження документів в НДУСЕ з метою їх моніторингу;

16) контроль - комплекс заходів, що здійснюються для перевірки та оцінки виконання поставлених завдань (управлінських рішень);

17) система моніторингу - комплексна автоматизована система безперервного збору, обробки, систематизації та аналізу інформації про стан виконання управлінських рішень (електронних документів) в НДУСЕ;

18) опис справ в електронній формі - довідник в електронній формі, призначений для обліку та розкриття змісту одиниць зберігання, одиниць обліку, закріплення їх систематизації в межах архівного фонду;

19) паперова копія оригіналу електронного документа - візуальне подання електронного документа у паперовій формі, яке засвідчене в порядку, встановленому цією Інструкцією;

20) підписання проекту електронного документа (підписання) - накладання уповноваженою особою (уповноваженими особами), зазначеною (зазначеними) у реквізитах підписувача такого документа, кваліфікованого електронного підпису (підписів) на проект електронного документа для засвідчення факту його затвердження;

21) погоджувач - посадова особа, що здійснює візування (погодження) проекту документа;

22) правовий статус - набрання електронними даними юридичної сили;

23) примірник електронного документа - файл, який містить набір даних, тотожний оригіналу електронного документа;

24) проект електронного документа - документ в електронній формі до накладення кваліфікованого електронного підпису уповноваженою особою (уповноваженими особами), зазначеною (зазначеними) у реквізитах підписувача такого документа;

25) редакційна правка - будь-яке редагування проекту електронного документа, виконване автором, погоджувачем або підписувачем;

26) реєстратор - працівник служби діловодства НДУСЕ або особа, на яку покладено функції реєстрації документів, уповноважені на здійснення реєстрації вхідних та/або внутрішніх, та/або вихідних документів в НДУСЕ;

27) реєстраційно-моніторингова картка (далі - РМК) - картка в електронній формі, що містить вичерпну інформацію про створення, одержання, проходження, виконання, відправлення, зберігання та знищення в установі документа незалежно від форми його створення;

28) реквізит електронного документа - інформація, зафіксована в електронному документі та РМК, для його ідентифікації, організації обігу та надання йому юридичної сили;

29) СЕД НДУСЕ - сукупність програмно-технічних засобів, призначених для автоматизації організації роботи з електронними документами у діловодстві установи;

30) служба діловодства - структурний підрозділ або відповідальна особа НДУСЕ, що забезпечує реєстрацію, облік, організацію документообігу службових документів, зберігання документаційного фонду або його частини до передавання на зберігання до архіву установи (архівного підрозділу НДУСЕ або відповідальної особи НДУСЕ, на яку покладено виконання цих функцій);

31) служба контролю - підрозділ або посадова особа, відповідальні за здійснення моніторингу стану виконання управлінських рішень та контролю за відповідністю їх виконання поставленому завданню;

32) службова електронна пошта - електронна пошта (поштова скринька) працівника НДУСЕ, сформована з використанням доменного імені у домені gov.ua для обміну управлінською інформацією, яка не має юридичної сили;

33) уповноважена особа - особа, яка наділена правом вчиняти дії та відповідає згідно із законодавством за наслідки їх вчинення;

34) управлінська інформація - сукупність необхідних даних, які сприятимуть вирішенню управлінських рішень;

35) управлінське рішення - будь-яке завдання, визначне посадовою особою або колегіальним органом в межах повноважень та спрямоване на досягнення поставлених цілей;

36) формування електронних справ - групування виконаних електронних документів у справи відповідно до номенклатури справ НДУСЕ.

Інші терміни вживаються у значенні, наведеному в Законах України «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про електронні довірчі послуги», «Про Національний архівний фонд та архівні установи», а також Регламенті організації взаємодії органів виконавчої влади в електронній формі, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 року № 55.

8. Організація електронного документообігу в НДУСЕ покладається на службу діловодства, яка забезпечує:

- реєстрацію та облік документів;
- розроблення номенклатури справ НДУСЕ;
- надання методичної допомоги та контроль за дотриманням установленого порядку роботи з електронними документами в структурних підрозділах НДУСЕ;
- організацію документообігу, формування справ, їх зберігання та підготовку для передавання до архіву НДУСЕ;
- впровадження та нагляд за дотриманням структурними підрозділами НДУСЕ вимог цієї Інструкції та національних стандартів;
- дотримання єдиних вимог до підготовки електронних та паперових документів та організації роботи з ними;
- організацію нагляду за станом збереження документаційного фонду НДУСЕ в електронній формі та користування ним;
- розроблення типових маршрутів проходження документів в НДУСЕ;
- перевірку правильності відомостей, внесених до РМК електронного документа за зведеною номенклатурою справ НДУСЕ, та уточнення цих відомостей за експертизою цінності електронного документа;
- ініціювання та проведення в НДУСЕ підвищення кваліфікації працівників НДУСЕ з питань діловодства.

9. НДУСЕ організовують діловодство на підставі цієї Інструкції та з урахуванням інших актів законодавства.

10. Діловодство НДУСЕ, організація обміну електронними документами з іншими установами здійснюються виключно з використанням СЕД НДУСЕ, інтегрованої до СЕВ.

11. СЕД НДУСЕ повинна відповідати вимогам законодавства до форматів даних, сервісу інтеграції до СЕВ та вимогам нормативно-правових актів у сфері захисту інформації.

12. Використання кваліфікованої електронної позначки часу під час накладання кваліфікованого електронного підпису або кваліфікованої електронної печатки є обов'язковим.

13. Технічне супроводження СЕД в НДУСЕ та його програмно-апаратне забезпечення, відповідальність за збереженість документів та сформованих

справ, забезпечення функціонування єдиного масиву електронних документів, а також формування структури електронних довідників у СЕД покладаються на працівника НДУСЕ, відповідального за інформаційне забезпечення в НДУСЕ.

Забезпечення захисту інформації, що обробляється в СЕД НДУСЕ, покладається на структурний підрозділ або працівника установи, на яких покладено виконання завдань та функцій з питань захисту інформації.

II. ОБМІН ЕЛЕКТРОННИМИ ДОКУМЕНТАМИ

14. Обмін електронними документами через СЕВ здійснюється виключно з дотриманням вимог до встановлених форматів даних електронного документообігу в НДУСЕ.

Обмін документами поза СЕВ допускається лише щодо документів, до яких можуть бути застосовані обґрунтовані підстави, визначені пунктом 3 частини першої цієї Інструкції.

15. Доставка електронних документів від їх відправників до їх одержувачів (адресатів) забезпечується СЕВ.

16. Користувачі СЕВ відповідають за повноту та достовірність інформації, внесеної ними до СЕД.

Приймання вхідних електронних документів

17. Електронні документи, що надходять до НДУСЕ через СЕВ, приймаються службою діловодства.

18. Електронний документ, що завантажився із СЕВ до СЕД НДУСЕ, вважається доставленим адресату.

19. Попередній розгляд електронного документа здійснюється в електронній формі службою діловодства НДУСЕ з використанням СЕД.

Під час попереднього розгляду визначається:

чи має електронний документ бути допущений до реєстрації;

чи потребує електронний документ розгляду керівництвом НДУСЕ або надсилання після реєстрації за належністю до структурного підрозділу або структурних підрозділів відповідно до функціонального розподілу обов'язків в НДУСЕ;

чи належить електронний документ до документів термінового розгляду (опрацювання).

20. Попередній розгляд електронних документів здійснюється у день надходження (доставки) або наступного робочого дня у разі їх надходження (доставки) після 16:00, у вихідні, святкові та неробочі дні. Кореспонденція установ вищого рівня розглядається першочергово.

35. СЕД повинна забезпечувати проходження електронних документів та електронних копій документів та взаємозв'язок із СЕД інших установ.

Облік обсягу електронного документообігу

36. Облік обсягу електронного документообігу здійснюється в автоматизованому режимі СЕД НДУСЕ.

37. Підсумкові дані обліку обсягу документообігу подаються в електронній формі (додаток 1 частини першої цієї Інструкції).

Реєстрація документів

38. Вхідні, внутрішні, вихідні, інші документи незалежно від форми їх створення, підготовлені в НДУСЕ, реєструються в СЕД.

39. Для забезпечення реєстрації документів у електронній та паперовій формах (далі - документи) в автоматизованому режимі заповнюється РМК, до якої вносяться всі обов'язкові, додаткові та у разі потреби інші реквізити документа відповідно до вимог цієї Інструкції.

40. РМК електронного документа створюється в СЕД в електронній формі.

41. До обов'язкових реквізитів, що вносяться в РМК, належать: вид документа, індекс та заголовок електронної справи, кореспондент (установа-відправник), підписувач документа та кваліфікований електронний підпис підписувача або кваліфікована електронна печатка установи-відправника, адресат (перелік установ, яким адресовано документ), вихідні номер та дата (реєстраційні атрибути кореспондента), вхідні номер та дата (реєстраційні атрибути адресата), вихідний номер та дата реєстрації (реєстраційні атрибути установи), короткий зміст документа, структурний підрозділ, відповідальний за виконання завдання та/або підготовку документа в установі із зазначенням його індексу, прізвища, власного імені, номера телефону та службової електронної пошти його керівника, електронні резолюції, відповідальний виконавець (згідно з резолюцією) із зазначенням його прізвища, власного імені, номера телефону та службової електронної пошти, строк та позначка про виконання електронного документа, кількість сторінок супровідного листа та кількість сторінок додатків (у тому числі кількість сторінок матеріалів та перелік речових доказів), посилення на вже зареєстровані документи (історія питання), індикатори стану виконання документа та строки виконання індикаторів.

42. До додаткових реквізитів, що вносяться до реєстраційно-моніторингової картки, належать: внутрішнє переадресування електронного документа між структурними підрозділами НДУСЕ, наявність і перелік додатків, проміжні строки виконання, інформація про зміну та перенесення

строків виконання, припинення моніторингу електронного документа, електронні повідомлення СЕВ, код документа згідно з тематичним класифікатором НДУСЕ, строк передавання до архіву НДУСЕ, позначка про належність документа до документів термінового розгляду, строк зберігання електронного документа (відповідно до номенклатури справ).

43. Допускається введення НДУСЕ інших реквізитів електронного документа, які не звужують та не змінюють застосування обов'язкових та додаткових його реквізитів.

44. Реєстрація вхідної і вихідної кореспонденції НДУСЕ здійснюється службою діловодства НДУСЕ централізовано в єдиній системі.

45. Факсограми та інші електронні документи, що надходять електронною поштою без/з кваліфікованим електронним підписом (кваліфікованою електронною печаткою), які надсилаються між іншими користувачами СЕВ, реєстрації не підлягають.

46. У СЕД формується єдина централізована база реєстраційних даних в електронній формі, за допомогою якої працівники забезпечуються інформацією про всі документи НДУСЕ і їх місцезнаходження.

47. Порядок внесення реквізитів до РМК та їх розміщення визначається цією Інструкцією.

Реєстрація вхідних документів

48. Реєстрація вхідної кореспонденції здійснюється реєстратором лише після проведення попереднього розгляду документа.

49. Не допускається проведення подвійної реєстрації електронного документа у СЕД.

50. На документ, що надійшов у паперовій формі, після реєстрації шляхом друку наноситься його штрих-код або QR-код, присвоєний СЕД, та створюється фотокопія, яку реєстратор вносить до РМК.

51. Вхідний документ, що надійшов у паперовій формі, після реєстрації та створення фотокопії реєстратором передається безпосередньо в структурний підрозділ НДУСЕ, визначений в установленому порядку відповідальним за виконання цього документа, лише для зберігання з подальшим формуванням у справі відповідно до затвердженої номенклатури справ.

Перевірка кваліфікованого електронного підпису

61. Наказом (розпорядженням) керівника НДУСЕ визначаються порядок використання кваліфікованої електронної печатки та уповноважені посадові особи, відповідальні за її застосування.

Кількість кваліфікованих електронних печаток, що використовуються НДУСЕ, не обмежується.

НДУСЕ надається право засвідчувати електронні копії документів, зокрема на вимогу органів судової влади та правоохоронних органів.

Особливості організації електронного документообігу, пов'язаного з вирішенням питань на основі застосування спеціальних знань

62. Поняття «спеціальні знання» використовуються у цій Інструкції в значенні знань, з використанням яких проводяться судові експертизи та експертні дослідження, а також знань, які використовуються в консультаційній діяльності за профілем роботи установи.

63. На документ про призначення експертизи (залучення експерта) (далі – документ про призначення експертизи), звернення, метою яких є отримання консультацій, що надійшли у паперовій формі, після реєстрації шляхом друку наноситься його штрих-код або QR-код, присвоєний СЕД, та створюється фотокопія, яку реєстратор вносить до РМК.

64. Інформація про речові докази та матеріали, які надійшли разом з документом про призначення експертизи, заноситься до окремого електронного журналу обліку речових доказів та матеріалів (додаток 2 частини першої цієї Інструкції).

До речового доказу прикріплюється бирка із зазначенням реєстраційного номера, під яким зареєстровано документ про призначення експертизи.

65. Документ про призначення експертизи, що надійшов у паперовій формі, після реєстрації, створення фотокопії реєстратором поміщається у «Наглядове провадження».

66. «Наглядове провадження» разом з речовими доказами та матеріалами отримуються у службі діловодства головним виконавцем, визначеним згідно з резолюцією безпосереднього керівника.

Факт отримання головним виконавцем речових доказів та матеріалів засвідчується кваліфікованим електронним підписом головного виконавця в журналі обліку речових доказів та матеріалів.

У разі передачі речових доказів та матеріалів з одного структурного підрозділу в інший в журнал обліку речових доказів та матеріалів відповідна інформація вноситься виконавцем, який приймає речові докази та матеріали, та засвідчується його кваліфікованим електронним підписом.

67. Матеріали та речові докази зберігаються у структурному підрозділі у сейфах в умовах, що унеможливають доступ до них сторонніх осіб та їх

ДОДАТОК 11

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

Мін'юст

вул. Архітектора Городецького, 13, м. Київ, 01001

тел.: (044) 364-23-93, факс: (044) 271-17-83

E-mail: callcentre@minjust.gov.ua,

themis@minjust.gov.ua,

Web: <http://www.minjust.gov.ua>,

код згідно з ЄДРПОУ 00015622

Вілінський М.С.

ghost10654@gmail.com

У зв'язку з Вашою заявою від 12.02.2024, отриманою електронною поштою, надається статистична інформація стосовно направлення Міністерством юстиції України до компетентних органів країн Європейського Союзу судових доручень судів України про надання правової допомоги в цивільних справах за період з 2019 по 2023 роки.

Надати інформацію щодо кількості судових доручень про отримання в країнах Європейського Союзу висновків іноземних експертів (проведення експертизи) в цивільних справах, а також окремо від інших отримання зразків для проведення експертизи в Україні неможливо, оскільки така статистика не ведеться.

Додаток: на 1 арк.

Заступник Міністра

Ірина МУДРА

СЕД АСКОД

Міністерство юстиції України

№ 29824/В-4718/12.1.2 від 23.02.2024

Підписувач Мудра Ірина Романівна

Сертифікат 3ED5083160DBC59B0400000079464C002D957F00

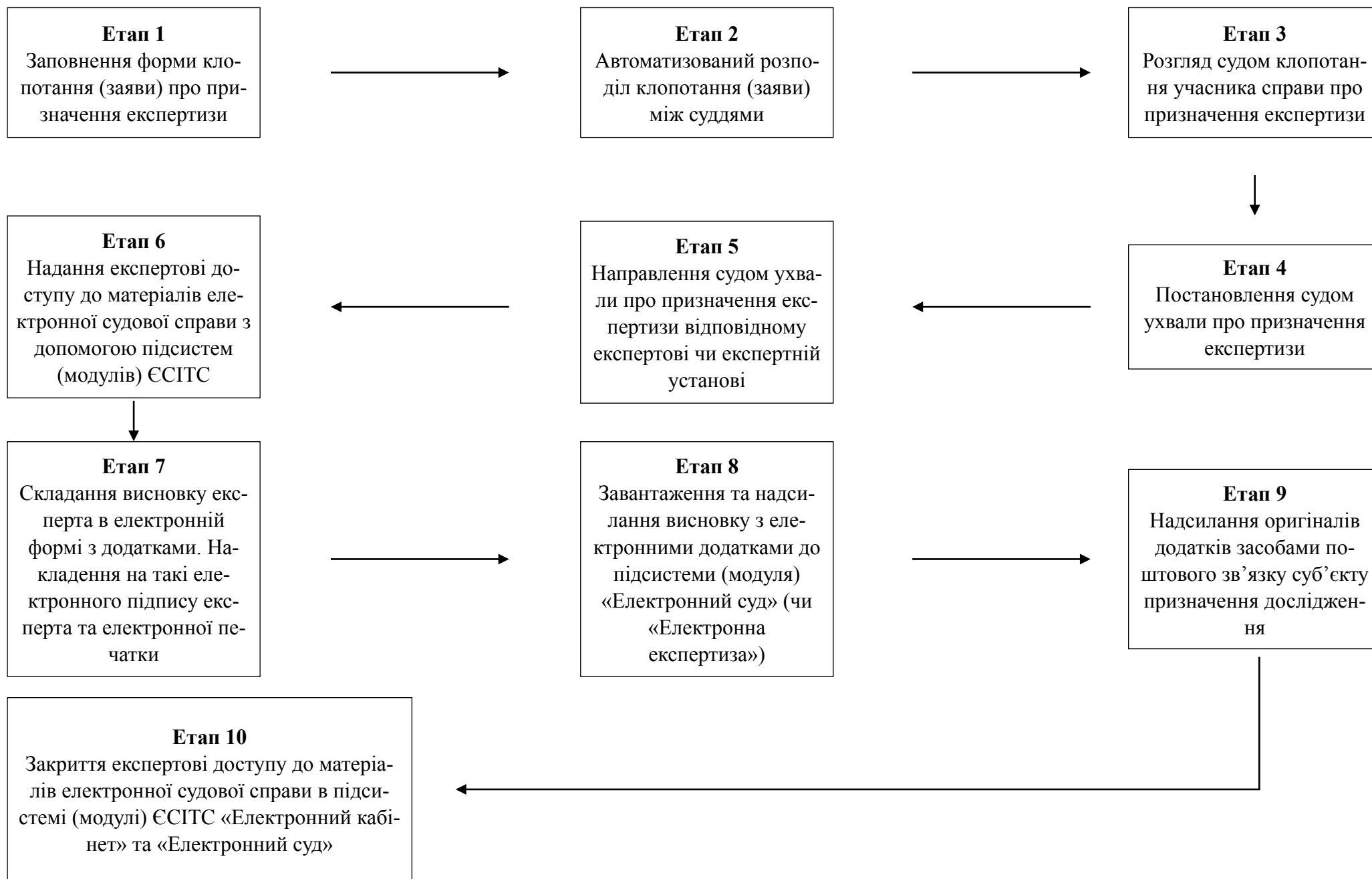
Дійсний з 27.05.2022 14:37:56 по 27.05.2024 14:37:56

ДОДАТОК 11

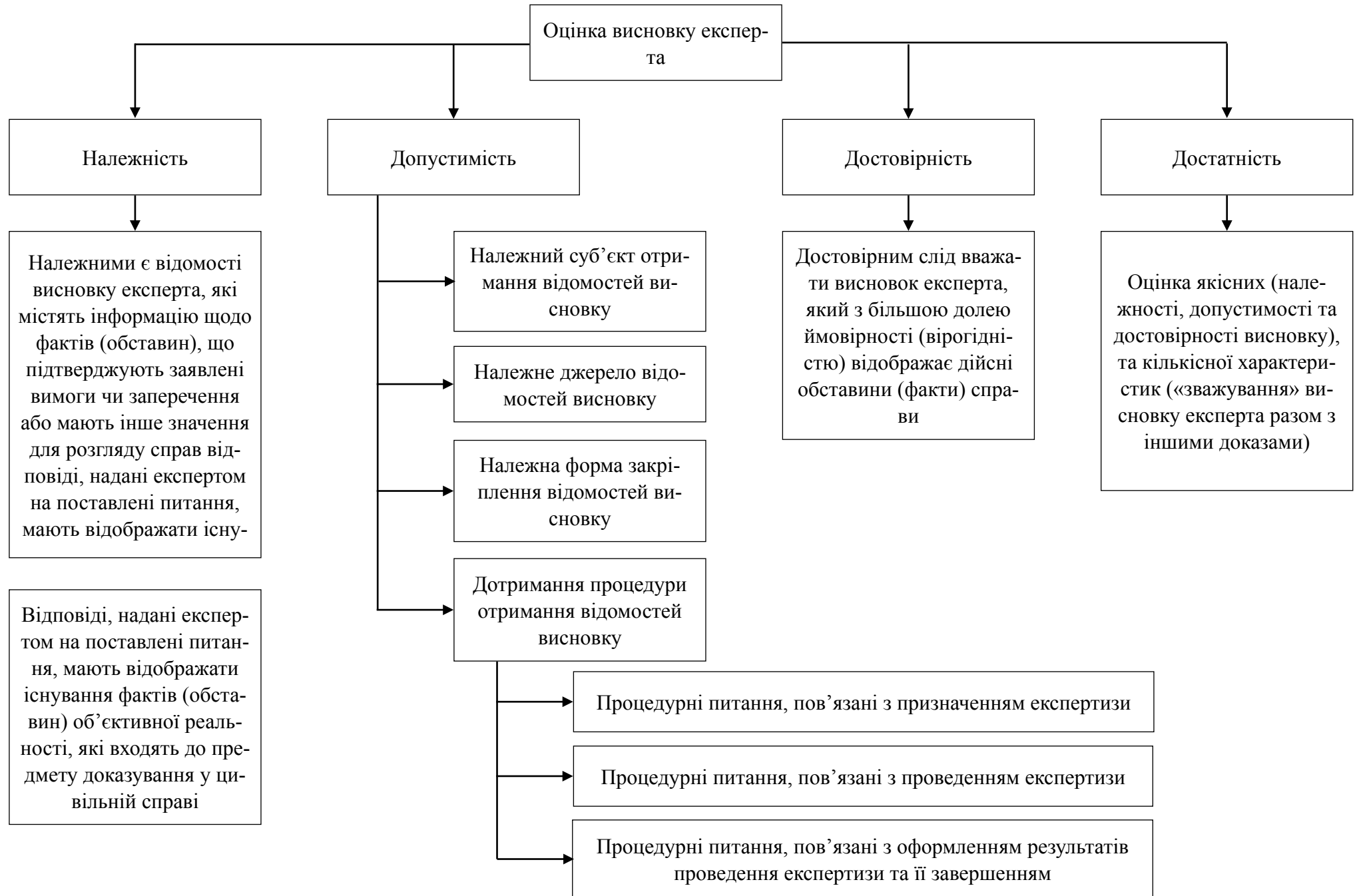
Статистична інформація
стосовно направлення Міністерством юстиції України до компетентних органів
країн Європейського Союзу судових доручень судів України про надання
правової допомоги в цивільних справах за період з 2019 по 2023 роки

Рік	2019 рік	2020 рік	2021 рік	2022 рік	2023 рік
Кількість доручень	168	140	192	150	213

ДОДАТОК 12. Участь експерта в цивільних справах з використанням підсистем (модулів) ЄСІТС

ДОДАТОК 13. Оцінка висновку експерта в цивільному судочинстві України

ДОДАТОК 14

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації

1. В яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1) Вілінський М.С. Місце експерта у складі учасників судового процесу в цивільних справах. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. Київ, 2022. № 5(124)/2022. С. 29-36.

2) Вілінський М.С. Природа правового статусу експерта як учасника судового процесу в цивільних справах. *Прикарпатський юридичний вісник*. Київ, 2022. № 5 (46), 2022. С. 30-36.

3) Вілінський М.С. Концепція участі експерта у цивільних справах з використанням підсистем (модулів) ЄСІТС. *Юридичний науковий електронний журнал*. Запоріжжя, 2023. № 9/2023, С. 54-60.

4) Вілінський М.С. Електронний висновок експерта: теоретичні основи та практичний аспект. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. Київ, 2023. № 2(126)/2023. С. 10-19.

2. Які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1) Вілінський М.С. Помічник як спосіб зменшення навантаження експерта при проведенні експертиз. *Науково-практична конференція «Законодавство України: реалії та перспективи»*. Київ, Україна, 20-21 жовтня, 2023. С. 34-38.

2) Вілінський М.С. Проблеми реалізації експертної ініціативи у цивільному судочинстві. *Міжнародна наукова конференція «Тенденції розвитку правової освіти та науки України в контексті європейської інтеграції»*. М. Ченстохова, Республіка Польща, 1-2 листопада, 2023. С. 49-54.

3) Вілінський М.С. Роз'яснення та доповнення висновку експерта: проблеми правового регулювання та шляхи їх вирішення. *Науково-практична конференція «Стратегії і трансформації юридичної науки в умовах сталого розвитку суспільства»*. Рівне, Україна, 1-2 грудня, 2023. С. 51-57.